

Лене Рейчел
АНДЕРСЕН

Томаш
БЙОРКМАН

БІЛЬДУНГ

нордичний
секрет
краси
і свободи

НАШ
формат

Більдунг

LENE RACHEL ANDERSEN
and TOMAS BJÖRKMAN

THE NORDIC SECRET

A EUROPEAN STORY
OF BEAUTY AND FREEDOM

FRI TANKE · LIDINGÖ · 2017

ЛЕНЕ РЕЙЧЕЛ АНДЕРСЕН
і ТОМАС БЙОРКМАН

БІЛЬДУНГ

**НОРДИЧНИЙ СЕКРЕТ
КРАСИ ТА СВОБОДИ**

*Переклала з англійської
Оксана Олійник-Андрусяк*

«НАШ ФОРМАТ» · КИЇВ · 2021

УДК 304(48)(02.062)

А 65

Андерсен Лене Рейчел, Бйоркман Томас

А 65 Більдунг. Нордичний секрет краси та свободи / пер. з англ.

Оксана Олійник-Андрусяк — К. : Наш Формат, 2021. — 496 с. : іл.

ISBN 978-617-7866-78-6 (паперове видання)

ISBN 978-617-7866-79-3 (електронне видання)

У чому ж секрет нордичних країн? У Більдунгу — так скандинави називають усебічний і гармонійний розвиток особистості й суспільства. І скандинави зробили з нього не просто філософський концепт, а практичну ідею. Вони цілеспрямовано трансформували систему освіти і взяли за найслабшу ланку: почали культурно, інтелектуально, морально та емоційно розвивати селян. І за століття це до невпізнаності змінило нордичні держави.

Чи можна цю ідею використати нині, коли світ суттєво змінився? Чи актуальна вона, скажімо, для України? Чому так важливо розвивати потенціал кожної особистості? На ці й інші запитання відповідають автори книжки.

УДК 304(48)(02.062)

За підтримки:

фінансової групи
ICJ, Макара
Пасенюка,
Костянтина
Стеценка
та Руслана
Ключаметова

CEO Club
Ukraine

компанії
Kernel

української
продуктової
ІТ-компанії
EVO

System
Capital
Management

Особлива подяка Валеріїв Пекарю

На обкладинці використано роботу скульпторки Боббі Карлайл (Bobbie K. Carlyle, sculptor, Loveland, Colorado, USA; BobbieCarlyle@gmail.com, BobbieCarlyleSculpture.com).

Усі права застережено. All rights reserved

© Lene Rachel Andersen, Tomas Björkman, 2017

ISBN 978-617-7866-78-6 (паперове видання)

ISBN 978-617-7866-79-3 (електронне видання)

© ТОВ «НФ», виключна ліцензія на видання,
оригінал-макет, 2021

ПЕРЕДМОВА

Європейська історія краси та свободи

Ми, люди, зазвичай не розв'язуємо проблем, із якими стикаємося. Розв'язуємо проблеми, які розуміємо, — якщо відчуваємо, що маємо це зробити. Однак іноді трапляється так, що стикаємося з новим питанням і розглядаємо його як таке, яке маємо вирішити, але не розуміємо його складності й замість вирішити одну проблему, створюємо нову.

За винятком метеорита, що падає на Землю, проблеми, з якими стикаємось як вид, ми створюємо самі. Зміна клімату, перенаселення, бідність, забруднення, війни, тероризм — хоч яку ви назвете, їх усі створили ми. Парадокс, але те, що породило багато цих проблем, колись саме було розв'язанням якогось іншого питання.

Гарна новина полягає в тому, що засоби для вирішення наших проблем існують. Погана ж — у тім, що нам потрібно більше розуміти, аби давати цьому раду. Тож маємо бути відповідальними, свідомими та совісними.

Найбільші проблеми, з якими стикаємося, дуже складні, й тому маємо розуміти наш власний світ на високому рівні складності.

Необхідно володіти системною перспективою — здатністю бачити системи всередині систем. Треба бути спроможними сприймати масштабні закономірності того, що відбувається у світі, здатними наводити фокус усередину — на окремі деталі, також назовні — на повну картину систем у їхній взаємодії. Небагато людей мають розум такої складності, але майже в усіх нас є потенціал для цього.

На перший погляд здається, що нордичні країни (Данія, Фінляндія, Ісландія, Норвегія та Швеція) з усім розібралися: стабільні суспільства, високий рівень свободи особистості, низький рівень корупції, найщасливіші люди у світі, дієві державні установи. Системи суспільного добробуту забезпечують для всіх і охорону здоров'я, і безкоштовну освіту від початкової школи до ступеня магістра, і

високий рівень життя. Маємо найкращий «клімат» для бізнесу, високий рівень суспільної довіри та багато іншого.

Цей «ріг достатку» «хорошої країни» завдячує розвиткові та використанню потенціалу кожного її громадянина. А також лідерам, які мали системний погляд на наші країни, і виборцям, досить обізнаним, щоб обрати їх, які справді їх обрали. Наші країни розвивало населення, критична кількість людей у якому могла бачити націю загалом, дбала про згуртованість і обирала лідерів із широкою та водночас деталізованою картиною світу в голові. Розуміємо, що це гучна заява, але вона є частиною нордичного секрету, і ми написали книжку, аби показати, що саме маємо на увазі під такою заявою.

Виріши в Данії та Швеції відповідно, можемо підтвердити, що всі згадані чесноти хорошої країни ми відчували, підростаючи, і розуміли, що дорослішання в такому безпечному, сприятливому та щедрому середовищі є благословенням. Наші бабусі й дідусі були фермерами, батьки — приміським середнім класом. Усе, що ми мали зробити, це вирішити, як максимально скористатися дарованими можливостями. Доклавши невеликих зусиль, ми могли увійти в доросле життя добре освіченими, без боргів і впевненими, що система пильнуватиме й допоможе нам, коли щось піде не так.

Ми пишемо цю книжку з трьох причин.

Переконані, що той спосіб, у який нордичні країни дали змогу кожній людині розвинути свій потенціал, можна відтворити де завгодно. Зрештою, щойно необхідні знання про людський потенціал і розвиток стали доступними в суспільстві, пастор, викладач і кілька робітників ферм винайшли власний метод викладання та навчання. Потім він швидко поширився з особистої ініціативи різних людей. Усе це могло б і повторитися.

Знання та особливий метод виховання розвинулися, коли Європа здійснювала перехід від феодальних землеробських абсолютних монархій до сучасних індустріально розвинених демократій. Це вчення допомогло народам нордичних країн зрозуміти значущість суспільного переходу, зробити його мирним і завдяки йому процвітати.

Замість того, щоб вести війни, наші предки будували інституції та «держави добробуту», що відповідають потребам індустріалізованих

суспільств. Ми як вид сьогодні перебуваємо на етапі нового переходу — від індустріалізованих національних держав до цифрової глобальної економіки. Деякі навіть здійснюють цей перехід від домодерного неіндустріалізованого суспільства. Для нього знову знадобляться не лише нові інституції. Перехід має бути значущим для людей і вселяти в них надію, інакше просто почнуться війни.

Наша третя причина написання цієї книжки — глибока фрустрація: нордичні країни, які так ефективно здолали попередній перехід, не готуються до нових викликів. Деякі з них колись були вкрай бідними, але в епоху індустріалізації виробили найкращі можливі рішення та максимально розбагатіли в різних сенсах, а нині руйнують власний успіх. Декілька інституцій уже належним чином не працюють, і немає ні інституційної та політичної волі, ні навичок для розвитку наступного покоління інституцій, які могли б упоратися з викликами XXI століття. Стикаємося з проблемами, яких наші політичні системи не сприймають, тому не знаходимо адекватних рішень.

Натомість політику захоплює маккінзізм (McKinseyism)¹. Консультанти, які ніколи не нестимуть відповідальності перед виборцями, складають дорогі звіти, політики перетворюють це на законодавство, а потім заявляють, нібито вони прийняли наймудріше з можливих рішень, коли зреалізували те, що рекомендували консультанти. Так чи інак, у звітах завжди рекомендують приватизувати. І замість модернізувати та перевинаходити життєво важливу інфраструктуру, продають інституції з підтримки функціонування наших країн тим, хто запропонує вищу ціну. Тимчасом як звичайні люди бояться глобалізації та імміграції й прагнуть національної ідентичності та безпеки, політики розпродують наше «родинне срібло». Те, що колись було націями з візією майбутнього, зводиться до корпоративних частин суходолу з робочою силою в умовах конкуренції.

Політики й активісти по всьому світу дивляться на нордичні країни, бо ми маємо такий вигляд, ніби з усім розібралися. Раніше це було правдою, але більше нею не є. А проте історичний досвід наших країн усе ж варто вивчати: ми з'ясували, як розвивати та використовувати загальний потенціал, і людство потребує цього по всьому світу як ніколи. Суть цієї книжки — не вихвалити нордичні країни. Наша мета

— розповісти дивовижну історію про свободу, красу, успішні та значущі зміни.

Тож як нордичні країни, власне, стали успішними? Як ми розвинули свій потенціал? У чому наш секрет і чи можуть інші навчатися на ньому? У 1800-х роках північні країни були серед найбільш бідніших у Європі. у Швеції панували такі злидні, що дітей-сиріт виставляли на аукціон як дешеву робочу силу. Коли ми починали досліджувати історію та писати цю книжку, то думали, що маємо гарну ідею, знайшли щось важливе і можемо започаткувати різного роду політичні дебати. Продовжуючи роботу, ми зрозуміли, що існують нордична, європейська й американська історії про те, як і чому розвивалися наші демократії та свободи, і про ці історії ніхто ніколи не розповідав. Ми також знайшли більше історичних доказів своєї гіпотези, ніж могли уявити. Те, що почалось як невелика дискусійна книжка, незабаром перетворилося на ґрунтовне академічне дослідження, і ми захотіли поділитись основними елементами свого надбання. Частково тому, що це захоплива історія, а частково тому, що вона допомагає нам зрозуміти, як виникають процвітання і прогресивні суспільства.

Але найбільше — через те, що людство стикається зі складними проблемами, і вирішити їх можна лише тоді, коли багато людей їх зрозуміє. Віднайдення джерел нашого суспільного та політичного розвитку за останні 250 років створює виразне культурне полотно, яке пояснює, чому деякі країни так добре функціонують. Ті джерела дають нам ключі. Вони не повністю нордичні, тут і британський, французький, німецький та швейцарський досвід, важливий внесок Греції, Італії, Моравії (нині частини Чехії) та США. Такі джерела формували не лише Європу, а й США. Це розповідь про трансатлантичну красу і свободу.

Своїм виданням ми сподіваємось охопити чотири основні групи читачів, які зазвичай розходяться у своїх книжкових уподобаннях (це якраз одна з проблем, із якими стикаємося сьогодні, — ізольовані камери недостатніх знань). Цими чотирма групами є:

- представники галузей, пов'язаних із політикою та економікою;

- представники галузей, пов'язаних із розвитком людини;
- представники галузей, пов'язаних із літературою та мистецтвом;
- громадяни, котрі впливають на життя свого суспільства, як-от політики, волонтери, члени партій чи виборці, які шукають нових кутів зору.

З огляду на цю різноманітну цільову групу читачів хтось, напевно, замислиться над частинами нашої книжки: «Чому мені потрібно знати щось про Руссо та Гердера? Чому мушу цікавитися ВВП в розрахунку на душу населення? Чому так багато цитат Шиллера? Чи справді цей данський король такий актуальний, я ж не данець! Як цей старий матеріал може бути актуальним у XXI столітті?»... Дехто може читати, міркуючи над іншим: «Як так сталося, що я ніколи раніше не знав про цей зв'язок? Чому на уроках історії в школі про це не говорили? Чи економіка моєї країни справді залежить від філософії? Якими були б такі розвиток чи інституція сьогодні? Де могли б знадобитися мої знання? З ким би було найліпше це обговорити?».

Враховуючи різноманітну цільову групу читачів, ми вирішили зробити позитивний досвід читання пріоритетнішим за академічну документацію та примітки у книжці. Натомість основні джерела, які згадуються в тексті, є у бібліографії в кінці видання, а всі наші джерела, включаючи корисні посилання, є в інтернеті за адресами:

- nordicsecret.org/sources-alphabetically
- nordicsecret.org/sources-by-chapter

На сайті nordicsecret.org ви також зможете брати участь в обговореннях, ділитися коментарями й допомагати нам із додатковою та / або суперечливою документацією.

Написавши першу чернетку книжки, ми надіслали її близько 100 європейським та американським дослідникам, політикам і людям зі сфери мистецтва, щоб отримати зворотний зв'язок та пропозиції. Ми також провели три круглі столи в Берліні, Лейдені та Стокгольмі, щоб

розпочати європейський дослідницький діалог про людський і суспільний розвиток у XXI столітті.

За відгуки, внесок і вагомі думки ми хотіли б подякувати таким людям: Мішелі Альгадеф-Джонс, Дену Андерсену, Бо Андерссону, Ларсу Андреассену, Річарду Беллу, Стурлі Б'єркакер, Ларсу Торкідду Берну, Метте Гвіду Брокманну, Йосу ван ден Брукові, Артурові Брюльмаєру, Андерсові Бурману, Майклові Боссу, Полові Коббену, Ларсові Денцику, Петерові Дютофту, Крістіні Ельфгаґ, Тобіасу Етцольду, Мерелі ван Гіл, Расмусові Глентою, Дікові Голмґрену, Томасові Джордану, Бентові Реймонду Йорґенсену, Флеммінґові Йорґенсену, Артурові Коку, Тедді Гебо Ларсену, Джероен Люттерс, Кайрі Менсінк, Марійн Морман, Джо Моран-Елліс, Йонатану Реймсу, Беаті Ріхтер, Мірте Рішен, Йонатану Роусону, Джині Сервант, Гайнцові Зюнкеру, Юджинові Суторіусу, Міхелю Толману, Ад Вербрюґте, Оле Вінду, Яну Віссеру, Крістіану Вельзелю, Коєну Вессельсу, Матильді Вестерман, Гуннару Веттерберґу, Майклу Вінклеру, Оліверу Зелнеру та Єнсові Остерґаарду.

Томас хоче подякувати також Лене за те, що вона була сильним і невтомним рушієм цього книжкового проєкту, провела основну частину складної роботи, яка знадобилася, коли він вийшов за межі наших початкових планів.

Лене хотіла би подякувати Томасу за натхненні та плідні дискусії, розходження в думках, робочі сесії та годинні телефонні дзвінки. Було дуже приємно.

Нам особисто пощастило зростати в суспільствах, які покладали на нас найвищі сподівання, забезпечували життєвими навичками та дали нам унікальні можливості. Не бачимо жодної причини, чому б усім на планеті не мати таких можливостей, доступу до змістовного, повноцінного життя та свободи. Навіть більше, ми переконані, що, якби всі насолоджувалися однаково широкими можливостями, людство змогло б вирішити свої проблеми, створити стійку глобальну економіку й не просто врятувати природне довкілля, а забезпечити планеті процвітання.

Цінуємо культурну різноманітність і різні традиції в усьому світі. Наш нордичний секрет може допомогти збільшити це розмаїття та сприяти його гідному поцінуванню на глобальному рівні, а також

«поглибити» місцеве культурне коріння. Сподіваємося, що зможемо надихнути на структурні зміни та людський прогрес, а не на культурний імперіалізм або глобальну монокультуру. Тішимося надією — нордичний секрет дасть можливість людям зберігати і розвивати свою місцеву культурну спадщину та допоможе їм знайти більше сенсу й мети в нашому мінливому світі.

Отже, у чому полягає цей секрет? Що ми маємо на увазі під ментальною складністю й розвитком потенціалу кожного? Що конкретно означає термін «системна перспектива» та як можна її здобути?

Ми сподіваємося, що вам сподобається дізнаватися про це.

Лене Рейчел Андерсен і Томас Бйоркман

¹ Маккінзізм — обожнювання та покладання великих надій політиками на зовнішніх консультантів (від McKinsey & Company — міжнародної консалтингової компанії, що спеціалізується на вирішенні завдань, пов'язаних зі стратегічним управлінням. Разом із Bain & Company та BCG входить до так званої «Великої трійки»). — *Прим. пер.*

ВСТУП І ОГЛЯД

Помандруймо у справжню подорож — історичну, культурну, академічну, інтелектуальну та, можливо, емоційну. Отже, перш ніж розпочати, дозвольте нам ознайомити вас із тим, що попереду.

Ми збираємося розкрити феномен дуже специфічного та цілеспрямованого політичного проекту, який зумовив успіх нордичних країн — і не в останню чергу вдалий перехід від бідних сільськогосподарських до багатих індустріальних країн. Річ у тім, що ключові культурні й політичні діячі 1800-х років вбачали потребу в інкультурації та особистісному звільненні сільського населення. Пастори-візіонери, інтелігенція, письменники, політики, деякі аристократи і члени королівської родини бачили, що феодальна структура ось-ось зруйнується, відбудеться масове переселення в міста, тож здольникам², селянам, фермерам, а згодом і робітникам знадобляться навички читання та письма, щоб стати відповідальними громадянами.

Загалом населення, зокрема сільськогосподарські працівники, некваліфіковані робітники та жінки, крім міської буржуазії, мало стати чимось більшим, ніж просто робочою силою. Усі ці люди мусили перетворитися на відповідальних осіб, які дбали б про свою країну і могли брати участь у житті суспільства. Для цього їм належало б ідентифікувати себе зі своєю нацією та відчувати власну колективну ідентичність як народ.

Близько 1800 року більшість населення в основному ототожнювала себе зі своїми сім'єю та селом. Їхні пастор і землевласник були для них місцевою владою, короля вони вважали далеким суворим батьком, але не мали уявлення про інших людей, таких самих, як вони, котрі мешкали в інших частинах їхньої власної країни.

Аби всім цим людям розвинути ідентичність, національну вірність і згуртованість, вони потребували багатшого та складнішого

внутрішнього світу. Мали розвивати почуття відповідальності перед собою та суспільством, рости морально, емоційно й інтелектуально. Одне слово, їм було необхідне те, що за сучасною психологічною термінологією називається розвитком еґо³.

Коли говоримо про це саме так, теза звучить дуже дивно. Особливо коли наголошуємо: то був політичний проєкт 150–200-річної давності. А проте це феномен, який ми збираємося прояснити. У 1800-х роках існувало напрочуд «модерне»⁴ на ті часи уявлення про людський розум, але його проігнорували і втратили. Це уявлення стояло за цілеспрямованими політичними зусиллями, які фактично таки спрацювали. Ключове те, що замість психологічного розвитку чи розвитку еґо тоді називали це інакше.

На верхівці нордичних суспільств стояли люди, які усвідомлювали брак ментальної складності, обговорювали це й писали про це. Вони розуміли, що прості люди не готові до змін, які переживало їхнє суспільство, і що з цим треба щось робити. Деякі інтелектуали були занадто різкими в судженнях щодо людей, які не мали необхідних знань, упевненості в собі та ментальної складності, аби відповідати викликам 1800-х років. Ці представники еліти використовували дуже різний (а в деяких випадках і не зовсім політкоректний) лексикон щодо нижчих класів і мали на увазі саме те, що казали. Інтелектуали хотіли, щоб люди думали, відчували і діяли інакше. Але ось цікавий та вагомий чинник: вони хотіли розвивати в загалу почуття відповідальності та згуртованості, але не бажали диктувати людям, що ті мали думати чи як повинні діяти. Прагнули, щоб населення могло стати «автором» власного життя і брало участь у створенні нового суспільства. Жадали, щоб усі люди могли думати про себе і висловлювати свою незгоду на вищому рівні.

Натхнення прийшло з Великої Британії, Німеччини, США, Франції та Швейцарії. Філософ Ентоні Ешлі-Купер Шефтсбері надихнув континентальних філософів у 1700-х роках, Ґете викликав «Бурю і натиск»⁵ 1774 року, а Декларація незалежності США в 1776-му породила надії на європейську емансипацію. Французька революція 1789 року надихнула інтелектуалів по всій Європі сподіватися на політичну свободу, як у Сполучених Штатах, але подальше кровопролиття потрясло всіх, і настало помітне розчарування.

Із надіями на політичну свободу, в суперечках і хаосі в 1790-х роках німецькі мислителі розвивали романтизм, близько 1810 року наполеонівські війни спричинили націоналізм, і все це породило романтичний націоналізм, який станом на 1810-ті став головним культурним чинником. На відміну від німців швейцарський педагог Йоганн Песталоцці відкрито писав про зміни в суспільстві, а його увага зосереджувалася на педагогіці та розширенні можливостей бідняків через освіту.

Виникло розуміння того, що люди повинні вміти контролювати свої емоції, інтерналізувати^б норми суспільства та брати на себе індивідуальну моральну відповідальність. Німецькою мовою такий розвиток его особистості називався більдунг (Bildung).

Завдяки цьому ідеалізму, романтичному націоналізму та філософії більдунгу в нордичних країнах почалися заняття з читання й письма, більдунг став «хітом сезону». Але німецькі ідеали були занадто високими, щоб захопити селян, яким бракувало того, що нині назвали б культурним капіталом. То були побожні, прагматичні сільські люди, які читали лише свою Біблію, збірник церковних гімнів і катехісис Лютера. Щоб достукатися до них, довелося зробити одночасно кілька зусиль. Спочатку прогресивне законодавство трансформувало данську шкільну систему, потім поети розпалили націоналізм, і врешті розумний пастор додав до цього коктейлю трохи англійського прагматизму, щоби спустити високі німецькі ідеали на землю і втілити їх у життя.

Хоч як дивно це звучить, надії американської та французької революцій, романтичного націоналізму німецьких ідеалістів та індустріального прагматизму Великої Британії зійшлися до купи у фермерському будинку на маленькому данському острові Фюн 1851 року. Згаданий мудрий пастор був одним із фінансових та інтелектуальних спонсорів великого прориву, а здійснили цю справу один затятий учитель і кілька 18-річних працівників ферми. Те, що вони вигадали, — це цілеспрямований розвиток его, відомий як «народний більдунг» (folk-Bildung). Так було знайдено шлях до розвитку потенціалу кожної людини.

Завдяки цьому протягом наступних 100 років нордичні країни в мирний спосіб перетворювалися з бідних і знедолених землеробських

країн на найбагатші індустріально розвинені держави світу. Це дивовижна історія, і ми дуже любимо її розповідати.

НАШІ ГІПОТЕЗИ ТА ЗАПИТАННЯ

Дві речі спонукали нас написати цю книжку. По-перше, підозра про наявність збігу між розвитком его, як він описується сучасною психологією розвитку, та давньою концепцією більдунгу. По-друге, досить сильне припущення про вплив народного більдунгу на нордичні країни і водночас — лише розпливчасті знання про нього. Коли ми почали вивчати розвиток концепції більдунгу та народного більдунгу нордичних країн, ми зрештою почали працювати з такими п'ятьма гіпотезами та дев'ятьма запитаннями.

1. Сучасна концепція розвитку его — більш-менш така сама, як і стара концепція більдунгу.
 - Якщо це правда, наскільки вони насправді близькі між собою?
2. Народний більдунг відрізняється від просто освіти дорослих.
 - Наскільки великою є ця різниця?
3. Народний більдунг відіграв значну роль у розвитку нордичних суспільств станом на середину 1800-х років.
 - Наскільки значною була його роль?
 - Як глибоко вчителі, пастори, політики та інші ініціатори народного більдунгу в нордичних країнах розуміли початкове значення більдунгу, а отже, й розвитку его, 150–200 років тому?
 - Якщо ініціатори народного більдунгу насправді усвідомлювали психологію розвитку, то яку роль відіграв психологічний розвиток у поступі сучасних нордичних країн?
4. Нордичні країни стали успішними завдяки цілеспрямованому культурному, інтелектуальному, моральному та емоційному розвитку найменш освіченої частини населення.

- Наскільки це було цілеспрямованим?
 - Чи на багатьох людей це вплинуло і як саме?
5. На прикладі нордичних країн можна пройти універсальний урок зі створення демократичних і стабільних суспільств.
- Як нордичний досвід може принести користь решті світу?
 - Чи здатний історичний досвід переходу від абсолютних феодальних монархій до індустріально розвинених національних держав якось допомогти нам у переході від індустріально розвинених національних держав до цифрової глобалізованої економіки, котра має зробити нас глобальною спільнотою?

Зміст цієї книжки

Ми пишемо цей текст, не щоб похизуватися рідним куточком світу, а щоб поділитися деякими уроками про те, як створювати успішні та добре організовані суспільства, де щасливі люди можуть вести повноцінне життя.

Із практичних причин зосередимося на трьох скандинавських державах: Данії, Норвегії та Швеції. Вивчаючи ситуацію в нордичних країнах сьогодні, ми також розглянемо Ісландію й Фінляндію, але, повертаючись до історії, будемо звужувати наш північний фокус. По-перше, через мовний бар'єр: ніхто з нас не читає ісландською чи фінською. По-друге, аби книжка була якомога компактнішою. Натомість використаємо Фінляндію як «контрольний кейс» наприкінці та сподіватимемося, що ісландці та фіни нас пробачать.

Книжка складається з 5 частин і 20 розділів, які дещо відрізняються за змістом, обсягом і стилем.

ЧАСТИНА ПЕРША. ЗАГАЛЬНА КАРТИНА

Розділ 1. Чи справді нордичні країни такі особливі?

Факти й статистика про нордичні країни сьогодні.

Розділ 2. Особиста свобода і відповідальність. Психологія

Сучасні моделі людського розвитку та сенсотворення. Що таке розвиток его?

ЧАСТИНА ДРУГА. ОСОБИСТА СВОБОДА ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ФІЛОСОФІЯ БІЛЬДУНГУ

Розділ 3. Зовсім інша Європа

Повертаємося на 350 років, щоб дізнатись, як європейці розуміли світ, перш ніж винайшли більдунг.

Розділ 4. Прелюдія до більдунгу

Купка філософів дослідила наші емоції й те, як працює наш розум.

Розділ 5. Німецька весна

Поняття свободи та людського розвитку в кінці 1700-х та 1800-х років. Що таке більдунг?

Розділ 6. Більдунг і розвиток его

Наскільки вони однакові? Є чимало подібного, але більдунг складніший.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ. СКАНДИНАВСЬКА ВЕСНА. ЗАПРОВАДЖЕННЯ БІЛЬДУНГУ

Розділ 7. Данська весна

Як більдунг перетворився на народний більдунг і трансформував країну.

Розділ 8. Норвезька весна

Як данський винахід потрапив до Норвегії й отримав додатковий шар.

Розділ 9. Шведська весна

Як німецький, французький і данський здобутки надихнули шведів.

Розділ 10. Підсумки скандинавської весни. Народний більдунг

1.0

У чому полягали подібності та відмінності між Данією, Норвегією і Швецією, коли ті розвивали народний більдунг?

Розділ 11. Модерна весна. Народний більдунг 2.0

Зміни в усій Скандинавії після 1880 року.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА. АНАЛІЗ НАПРАЦЬОВАНОГО МАТЕРІАЛУ

Розділ 12. Що відбувалося в інших місцях? Контрольні кейси

Як можемо перевірити важливість і результати народного більдунгу, якщо не здатні повторити історію?

Ми розглядаємо Фінляндію, Швейцарію, поганий стан справ у Німеччині в еру нацистів, рух за громадянські права в США, імміграцію нордів до США та внесок кооперативів у економіку 19 країн.

Розділ 13. Чи знаходить наше мислення підтримку?

Робимо висновок щодо своїх гіпотез 2, 3 та 4.

Розділ 14. Скандинавія сьогодні: саморуйнування в дії

Як Данія та Швеція руйнують свої культурну спадщину та суспільний успіх.

Розділ 15. Що ми з'ясували, пишучи цю книжку

Досліджуємо деякі додаткові відомості, які стали для нас сюрпризом. Окрім усього іншого, ми цілком упевнені, що відкрили не тільки нордичний секрет, а й секрет франкмасонства, — читайте далі...

ЧАСТИНА П'ЯТА. ПОГЛЯД У МАЙБУТНЄ

Розділ 16. Чи може нордичний досвід принести користь решті світу?

Деякі конкретні уроки та висновки щодо нашої п'ятої гіпотези.

Розділ 17. Соціальні трансформації

Як суспільства зазвичай трансформуються та стають складнішими завдяки технологічному розвитку.

Розділ 18. Де ми зараз? Виклики, перешкоди й можливості вибору

Що насправді відбувається у світі просто зараз завдяки новим технологіям.

Розділ 19. Яким буде більдунг 3.0?

Ділимося кількома гіпотезами щодо шляху в майбутнє.

Розділ 20. Висновки

Продовження розмови.

Народний більдунг поспішає на допомогу. Наш висновок

Якщо маємо підбити підсумки щодо нордичного секрету, то ось що ми з'ясували.

Більдунг — це процес індивідуального дорослішання та прийняття на себе дедалі більшої особистої відповідальності перед сім'єю, друзями, співгромадянами, суспільством, людством, нашою земною кулею та глобальною спадщиною нашого виду. Водночас це насолодження та користування дедалі більшими особистими, моральними та екзистенційними свободами. Більдунг означає інкультурацію та навчання протягом усього життя, які дають нам змогу рости і змінюватися, екзистенційну й емоційну глибину, довічну взаємодію та боротьбу нових знань, культури, мистецтва, науки, моралі, етики, духовності, релігії, естетики, перспективи, людей та істин, він означає громадянську активність у дорослому віці. Більдунг — постійний процес, який ніколи не закінчується.

Починаючи з 1800 року пастори-візіонери, інтелігенція, педагоги, автори та політики в нордичних країнах спостерігали, як змінюється світ. Близько 1850 року й особливо станом на 1860-ті масштабний розвиток внутрішнього «я» / его перетворився на свідомий курс. Люди потребували більдунгу — явища, ретельно дослідженого та описаного багатьма європейськими мислителями. Зокрема потрібно було рости та змінюватися селянам, якщо вони мали впоратись із суспільним переходом, а

освічена еліта розвивала для цього інституції. Оскільки більдунг був глибоко значущим для людей і наділяв їх додатковими правами та можливостями, вони полюбили його, спільно творили його та взяли на себе відповідальність за нього. Хай хто брав у ньому участь, він отримував задоволення і розвивав свій потенціал у своєму власному темпі.

У нордичних країнах широко запровадили психологію розвитку, спрямовану на зміну способу нашого життя. Це звільнило всі покоління — від наших прапрабабусь і прапрадідусів і до кінця тисячоліття, підвищило наші очікування від нас самих і наших політичних лідерів. Це допомогло нашим попередникам упоратися з дедалі більшою складністю життя, розвинути здорові інституції та сформувати успішні суспільства. Це також дало їм змогу виробити здоровий націоналізм, який не перетворився на національний шовінізм, а допоміг забезпечити високий рівень суспільної відповідальності та довіри. Оце і є нордичний секрет — народний більдунг.

2 Здольник, здольщик — землероб (рільник), який користувався землею на правах здольщини, земельної оренди, за якої плата за наділ вноситься не грішми, а часткою врожаю. — Прим. пер.

3 В основі концепції его лежить теорія розвитку его американської психологині Джейн Льовінджер, яка розглядає це поняття як механізми саморегуляції, контролю і опанування своєї поведінки. Розвиток его — це поступове набуття більшої автономії, більшого керування своєю поведінкою, більшого контролю над мимовільними механізмами. Его не дорівнює особистості в цілому, воно радше віддзеркалює те, що людина осмислює як своє Я, споглядаючи його зсередини. Найчастіше его в контексті цієї книжки розглядатиметься як певна карта реальності людини; переконання і досвід, які формують глибинну структуру і основні рушійні сили, які мотивують людину. Пізніше теорію розвитку его розвинула учениця Дж. Льовінджер Сюзанна Кук-Гройтер та інші американські психологи-девелопменталісти — Білл Торберт, Роберт Кіран, Террі О'Фалл та інші. — Прим. наук. ред.

4 «Модерн» тут треба розуміти як філософсько-історичну категорію, позначену такими підходами, як критичне мислення або відмова від традиції; пріоритетність індивідуалізму, свободи та формальної рівності; віра в неминучий соціальний, науково-технічний прогрес, раціоналізацію та професіоналізацію; рух від феодалізму до капіталізму та ринкової економіки, індустріалізації, урбанізації та секуляризації, розвитку національної держави, представницької демократії, публічної освіти (дефініція Мішеля Фуко: Foucault, Michel. 1977. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, translated by Alan Sheridan. London: Penguin Books, Ltd. 170–77). — Прим. наук. ред.

5 «Буря і натиск» (Sturm und Drang) — період в історії німецької літератури, пов'язаний із відмовою від культу розуму, притаманного класицизму, на користь яскравої емоційності та

опису крайніх проявів індивідуалізму, інтерес до яких характерний для передромантизму. — *Прим. пер.*

б Інтерналізація — прийняття особою норм, цінностей, поглядів, які зовні нав'язуються батьками, вихователями, суспільною групою; один із головних механізмів соціалізації та суспільного розвитку людини. — *Прим. пер.*

ЧАСТИНА ПЕРША

ЗАГАЛЬНА КАРТИНА

Про нордичні країни сьогодні. Дослідження розвитку его: що це таке?

Розділ 1

ЧИ СПРАВДІ НОРДИЧНІ КРАЇНИ ТАКІ ОСОБЛИВІ?

Факти і статистика щодо нордичних держав сьогодні. Чому ці країни взагалі варті досліджень?

Чи є нордичні країни винятковими? Справді? Може, ми просто самозакохані «нордисти» й виконуємо доручення своїх національних туристичних департаментів? Чи справді в Ісландії, Данії, Норвегії, Швеції та Фінляндії є щось важливе, варте вивчення?

Дозвольте розпочати історією з реального життя, коли Лене вирушила читати лекцію до Швеції.

Був морозяний холодний листопадовий ранок, і лише почало світати, коли я попрямувала велосипедом до вокзалу. Чекаючи потяга на пероні, підстрибуючи на місці, щоб не замерзнути, думала про те, що попереду маємо три похмурі місяці. Від середини листопада до середини лютого більшість зайнятого населення в темряві ходитиме вранці на роботу, проводитиме кілька годин при денному світлі в офісі, а потім повертатиметься додому в цілковитій темряві. Я мешкаю в Копенгагені (Данія), а в Ісландії, Норвегії, Швеції та Фінляндії ще темніше: моргнете — і того дня пропустите сонце.

А проте, згідно з рейтингом країн світу за рівнем щастя населення, рік за роком ми виявляємося одними з найщасливіших людей на планеті.

Хоч як дивно, у так само темній і холодній Канаді люди щасливіші, ніж у Швеції, а швейцарці зі схожим кліматом, але довшим світловим днем, — єдині, хто справді кидає виклик нордам. Нідерланди, Нова Зеландія та Австралія теж є членами «щасливого клубу». Переважно одні й ті самі десять країн рік за роком опиняються в першій десятці, і серед них — усі п'ять нордичних держав. Чому?

Коли я сіла в поїзд, година пік закінчилась. Зайняла місце, як і чоловік навпроти. Ми коротко кивнули і злегка усміхнулися, щоб визнати присутність одне одного. Інший чоловік сидів попереду сам, але я його не бачила за високими спинками. Коли ми переїхали міст до Швеції, задзвонив його телефон і відбулася якась важлива ділова угода.

Я мала попереду три години в поїзді. Дістала книжку і заклала у вуха навушники.

Коли поїзд подолав міст до Швеції, два митники забажали побачити мої документи. Я вийняла навушники та показала їм водійське посвідчення.

Після кризи з біженцями у 2015 році маємо ідентифікувати себе, подорожуючи з Данії у Швецію. Це незвично. Із середини 1960-х між нами діяв паспортний союз, який давав змогу ісландцям, данцям, норвежцям, шведам і фінам вільно подорожувати в межах нордичних країн, але тисячі біженців, які пройшли через Європу, припинили це. Я відчула себе ображеною, що мої політики не вирішили цього питання і що, їдучи до Швеції, маю себе ідентифікувати. Але двоє офіцерів поставилися до мене дуже дружньо та приязно. Навіть дві сирійські жінки, яких я бачила в поїзді минулої своєї подорожі, не зустріли нічого, крім доброти й поваги до себе. Вони мали вийти з поїзда, але їх доброзичливо поінформували про їхні права щодо пошуку притулку. Орган прикордонного контролю продемонстрував людський капітал у всій його красі. Так проявили себе дві найбагатші країни світу, які борються за баланс між правами людини, національною безпекою та соціальним добробутом, між ідеалізмом і реалізмом.

Таблиця 1. Держави з найщасливішим населенням

Рейтинг	2015	2016	2017
1	Швейцарія ²	Данія	Норвегія
2	Ісландія	Швейцарія	Данія
3	Данія	Ісландія	Ісландія
4	Норвегія	Норвегія	Швейцарія
5	Канада	Фінляндія	Фінляндія
6	Фінляндія	Канада	Нідерланди

7	Нідерланди	Нідерланди	Канада
8	Швеція	Нова Зеландія	Нова Зеландія
9	Австралія	Австралія	Австралія
10	Нова Зеландія	Швеція	Швеція

Рейтинг країн світу за рівнем щастя населення — це опитування, яке встановлює черговість 155 країн за шістьма показниками: свобода, великодушність, здоров'я, соціальна підтримка, дохід і надійний уряд. worldhappiness.report.

Таблиця 2. Індекс людського капіталу (2016 рік)

	рейтинг бали	
Фінляндія	1	85,86
Норвегія	2	84,64
Швейцарія	3	84,61
Японія	4	83,44
Швеція	5	83,29
Нова Зеландія	6	82,79
Данія	7	82,47
Нідерланди	8	82,18
Канада	9	81,95
Бельгія	10	81,59
Німеччина	11	81,55
Австрія	12	81,52
Сінгапур	13	80,94
(...)		
Ісландія	20	79,74

Індекс людського капіталу від Всесвітнього економічного форуму кількісно визначає, як 130 країн розвивають і застосовують свій людський капітал, та відстежує прогрес у часі. reports.weforum.org/human-capital-report-2016/rankings/.

За даними Всесвітнього економічного форуму, Данія, Норвегія, Швеція та Фінляндія входять до першої десятки щодо розвитку людського капіталу, Ісландія — номер 20. У нас також одні з найбільш конкурентоспроможних економік.

Таблиця 3. Рейтинг конкурентоспроможності 2016 року

	рейтинг бали	
Швейцарія	1	5,8
Сінгапур	2	5,7

США	3	5,6
Німеччина	4	5,5
Нідерланди	5	5,5
Японія	6	5,5
Гонконг	7	5,5
Фінляндія	8	5,5
Швеція	9	5,4
Велика Британія	10	5,4
Норвегія	11	5,4
Данія	12	5,3
Канада	13	5,3
(...)		
Ісландія	29	4,8

Звіт Всесвітнього економічного форуму про глобальну конкурентоспроможність класифікує країни за продуктивністю.

reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2015-2016/competitiveness-rankings/.

Таблиця 4. Індекс «хорошої країни»

Загальний глобальний внесок	Наука і технології	Культура	Міжнародний мир і безпека	Світовий порядок	Планета і клімат	Процвітання та рівність	Здоров'я й добробут
1 Швеція	8	3	52	11	7	1	1
2 Данія	4	2	49	3	19	3	6
3 Нідерланди	15	5	42	4	15	10	10
4 Велика Британія	1	11	64	14	22	5	2
5 Швейцарія	10	31	61	10	3	2	5
6 Німеччина	11	7	44	2	17	30	13
7 Фінляндія	7	16	65	12	26	4	4
8 Франція	13	20	47	15	8	20	18
9 Австрія	2	4	71	1	23	18	23
10 Канада	21	22	36	8	29	24	3
11 Ірландія	18	13	51	17	13	23	17
12 Нова Зеландія	6	28	31	19	31	26	14
13 Норвегія	41	36	58	6	2	17	8

*Індекс «хорошої країни» визначає внесок кожної країни в загальне благо людства та планети.
goodcountry.org/index/overall-rankings.*

Нордичні країни також високо оцінює і решта світу. Відповідно до Індексу «хорошої країни», три з п'ятьох країн входять до першої десятки, Норвегія — номер 13, а Ісландія не є частиною цього опитування, яке охоплює лише 163 країни.

Дивлячись у вікно, цього разу я вже не бачила на платформі біженців. Реалізм переміг над ідеалізмом, Данія запровадила прикордонний контроль на німецькому кордоні, а нордичні політики все ще воюють між собою в пошуках довготермінового рішення. Коли поїзд знову рушив, цього рішення все ще не було. Нам просто доведеться миритися з прикордонним контролем між Данією та Швецією. За вікном пробігав шведський пейзаж, морозяний і білий. У вагоні було приємно і тепло, а через гучномовці нам повідомляли, де можна придбати каву та чай. Мобільний телефон, що належав чоловікові, якого я не бачила, знову почав дзвонити, але той не відповідав на виклик.

Господи!

Чи завжди нордичні країни були такими щасливими й багатими? Ні. У нас не завжди було стільки грошей. Насправді, як стверджує історик та економіст Пол Байрох та як запевняють представники проекту Maddison Historical GDP, у 1830 році нордичні країни були серед найбідніших у Європі. Нікого навіть запідозрити не могли у втечі сюди через гроші — й уже точно не через цей клімат!

Однак вражає, що з 1850-х по 1950-ті роки Данія, Норвегія та Швеція послідовно піднялися на самісіньку вершину європейських економік, кожній країні знадобилося на це близько 50 років. Жодна інша держава не зробила чогось подібного, крім Фінляндії, яка розпочала той самий економічний прорив близько 1920-го й завершила його лише за 30 років.

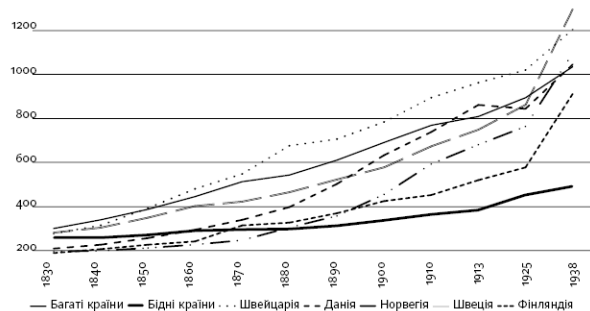

Рисунок 1. Пол Байрох: ВНП (ПКС) на душу населення в доларах США станом на 1960 рік

Джерело: «Валовий національний продукт Європи 1800–1975 років», Пол Байрох, Женевський університет, 1976 рік.

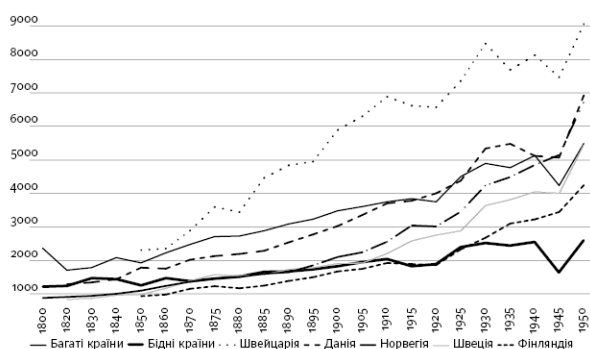

Рисунок 2. ВВП Маддісона на душу населення 1800–1950-го в доларах США станом на 1990 рік

Джерело: Проект Маддісона. www.ggd.net/maddison/maddison-project/home.htm, версія 2013 року.

На двох наведених графіках показано валовий національний продукт, ВНП (чи ПКС — паритет купівельної спроможності) та валовий внутрішній продукт, ВВП на душу населення в Європі з 1800 року і далі. Зроблено це за двома різними дослідженнями — Пола Байроха в 1976 році та проекту Маддісона, який стартував 2010-го.

- Бельгія, Франція, Німеччина, Нідерланди та Велика Британія йдуть дуже схожими шляхами, тож ми об'єднали їх у категорію «Багаті країни».
- Австро-Угорщину, Грецію, Італію, Португалію та Іспанію класифікуємо як «Бідні країни». Однак вони не починали свій шлях бідними: на початку 1800-х років ці держави були порівняно багатими (детальніше — у додатку 1).

- Швейцарія надзвичайно багата, тому вона отримує власний окремий графік.

Цікавими в нашому контексті є індивідуальні економічні шляхи розвитку Данії, Норвегії, Швеції та Фінляндії (до 1944 року Ісландія входила до Данії й тому не вказана).

Те, що ми бачимо, — це, вочевидь, якийсь нордичний секрет, що розкривається перед нами, таке собі швейцарське диво. Чи може оновлення через білдунг, про яке ми щойно заявили, справді бути причиною цього?

Коли ми прибули на залізничний вокзал у Мальме, до першого великого залізничного вузла на шведському боці, жінка років 50 зайшла до нашого купе, сіла і сховалася за однією зі спинок.

Потяг знову почав рух. Мобільний телефон того пана вкотре задзвонив. Вона взяла його. О ні! Чоловік, мабуть, зійшов із поїзда на першій шведській станції й забув свій мобільний!

Жінка — очевидно, шведка, а чоловік на іншому кінці — данець. Розмова привернула увагу й пасажира ліворуч від мене: без сумніву, мобільний телефон має повернутися до свого власника, але як це зробити?

«Через 12 хвилин ми приїдемо до Лунда і пробудемо там кілька хвилин», — сказав чоловік поруч зі мною. Жінка повідомила про це співрозмовникові по телефону. Той, мабуть, десь їхав машиною в одному напрямку з нами, бо згодом, після перемовин, вона сказала, що чекатиме у дверях поїзда, якщо він вчасно дістанеться платформи. Вони домовилися, жінка вимкнула телефон.

У 1800-х роках у нордичних країнах з'явилося багато речей, які могли б пояснити наш економічний прогрес. Це залізниця, провідні комунікаційні технології, наукові прориви, зростання кількості інженерів, індустріалізація, лібералізація економік (тобто скасування гільдій і старих феодальних структур), нові технології в сільському господарстві, державні школи та загальний доступ до початкової освіти. Але такі зміни відбувались і в інших частинах Європи. У Бельгії, Франції, Німеччині, Нідерландах, Швейцарії та Великій Британії подібні вдосконалення продовжували збільшувати ВВП на

душу населення, але згадані країни і так були багатими та й географічно перебували в «центрі всього». В Австро-Угорщині, Греції, Італії, Португалії та Іспанії такі поліпшення або не відбулись, або не мали великого економічного значення.

Коли ми під'їхали до станції Лунд, жінка вийшла в коридор із телефоном. Поїзд зупинився, проте чоловіка не було видно.

Соціолог Макс Вебер, мабуть, пояснив би різницю в економічному розвитку між нордичними країнами та Південною Європою відмінностями між протестантськими та католицькими / православними християнськими країнами.

Теологічна цінність праці в протестантизмі відрізняється від католицької через вчення Лютера і Кальвіна про взаємозв'язок між роботою і спасінням. Так само протестантизм здебільшого означав порівняно вищий рівень грамотності, ніж католицизм, адже лютерани повинні були читати Біблію та лютерівський катехізис. А грамотність, як і працьовитість населення, зазвичай впливає на економічний розвиток. Данія, Норвегія, Швеція та Фінляндія з 1530-х років були протестантськими, і чотири країни, зокрема Швеція, мали найвищі показники рівня грамотності в Європі протягом 1700-х років. І все ж ці держави увійшли в 1800-ті бідними, особливо Швеція. Франція XIX століття була переважно католицькою, як і багато швейцарських кантонів. Католицизм панував у Франції ще з часів Карла Великого, на 1000 років раніше, ніж у нордичних країнах, у швейцарських кантонах принаймні так само довго. І все-таки Франція увійшла в нове століття багатогою, а швейцарці стали однією з найкращих економік завдяки своїй праці. Іншими словами: протестантське пояснення Вебера має сенс лише у вузькому контексті.

І тоді, коли годинник на платформі показував, що наближається час нашого відправлення, прибіг власник телефона. Він побачив, як жінка махала рукою. Вони обоє полегшено зітхнули, він отримав телефон, вони засміялись і поділилися кількома фразами про жахіття втрати мобільного. Потяг просигналив, що двері ось-ось зачиняться, вони побажали одне одному гарного дня, двері зачинились і поїзд рушив.

Коли вона повернулася до купе, ми кивнули, визнаючи одне одного і те, що навіть якби вона не взяла телефон і не зробила все, щоб повернути його незнайомцю, хтось із нас зробив би те саме. Так це зазвичай відбувається. Якби власник не встиг забрати телефон на вокзалі, він зателефонував би знову, і вони, напевно, домовилися б, що вона передасть телефон працівникам поїзда.

Дослідників збиває з пантелику високий рівень довіри. Усесвітнє опитування щодо цього рівня від «Наш світ у даних» (Our World In Data) ставить усі п'ять нордичних країн вище від решти в Європі.

Дивно, що існує такий сильний фокус на довірі, а не на відчутті відповідальності, яке є базовим і дає нам змогу довіряти одне одному. Дослідники університетів та аналітичних центрів мають цілі програми, за якими вивчають і досліджують довіру; статті про нашу нордичну довіру публікуються на перших шпальтах у міжнародних ЗМІ. Водночас майже нікому немає діла до відчуття відповідальності.

Чи залишив чоловік свій мобільний телефон, бо вірив, що хтось його знайде і поверне? Точно — ні! Чи повернув він його собі тому, що зовсім не знайома жінка мала почуття відповідальності? Так, безумовно.

Норди не тільки унікальні у своєму економічному розвитку, у нас ще й особливі цінності.

Якщо подивитися на «Світове дослідження цінностей» (World Values Survey) та цінності, що нині характеризують суспільства по всьому світові, то норди випадають із загальної картини й перебувають у дальньому правому верхньому кутку схеми.

Модель демонструє перехресну різницю між двома шкалами культурних цінностей: цінності виживання на протигагу цінностям самовираження, традиційні цінності на протигагу світсько-раціональним цінностям. Отже, горизонтальна вісь — це індивідуальність, а вертикальна — звільнення від релігійних обмежень у суспільстві. Скандинавські країни надзвичайно індивідуалістичні / самодосліджувані та світські / сучасні.

Найдавніше опитування датується 1981-м, і ще відтоді норди завжди були у верхньому правому куті. Протягом понад 30 років проведення

опитувань відбувся глобальний поступ до більшого самовираження та світських цінностей. Як вид ми загалом рухаємося до ліберальніших цінностей. Однак відносно одна одної різні культурні зони та більшість країн залишилися в тій самій частині загальної картини.

Існує сильний взаємозв'язок між тими державами, які мають високе самовираження та світсько-раціональні цінності (верхній правий кут), і тими, що займають високі позиції в інших цитованих нами дослідженнях і статистичних викладках. Кореляція цікава, але чи є тут причина та наслідки? Як нордичні країни потрапили туди, де вони сьогодні? Один набір цінностей об'єктивно не може бути кращим за інший, але більшість, мабуть, радше віддала б перевагу високому рівню ВВП на душу населення та рівню щастя в середовищі відповідальних людей, аніж низькому ВВП і нещастю серед опортуністів. Що змінилося першим: цінності чи достаток?

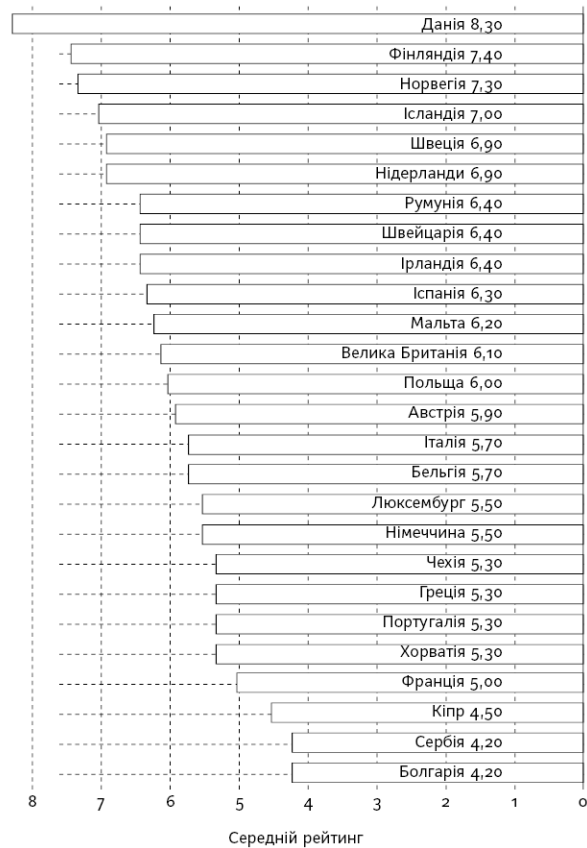

Рисунок 3. Міжособистісна довіра

Респонденти відповідають на запитання «Чи згодні ви з тим, що більшості людей можна довіряти?» й дають оцінку за шкалою від 0 до 10. Джерело: ourworldindata.org/trust.

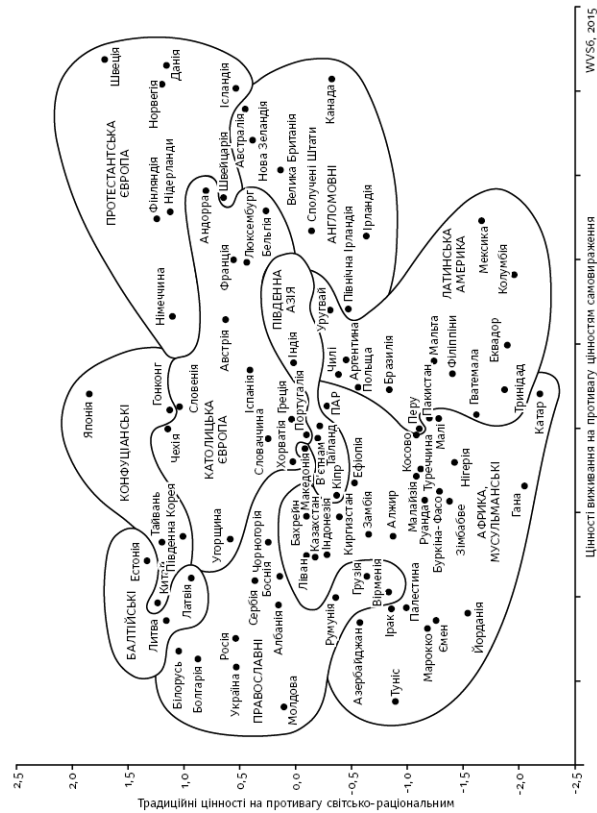

Рисунок 4. Світове дослідження цінностей

Скандинавським країнам властиві високе самовираження та світсько-раціональні цінності. Карта 2015 року. Джерело: worldvaluessurvey.org/wvs.jsp.

Малоймовірно, щоб нордичні країни були серед найбільш бідніших країн Європи в 1830 році й водночас мали цінності, радикально сучасніші, ніж у решти континенту. Насправді у Швеції в 1850-х роках спонсорований державою релігійний фундаменталізм був таким суворим, що США та кілька європейських країн офіційно протестували проти переслідувань громадян шведським урядом. Бідність була першою причиною еміграції із цієї північної країни, а релігійна несвобода — другою.

Те, про що свідчить «Світове дослідження цінностей» щодо нордичних країн, буквально є результатом народного руху до емансипації та модерності.

Коли я взяла собі каву й поїзд продовжив свій рух промерзлою південною Швецією, я продовжувала своє дослідження для цієї книжки. Що саме ми винайшли, де ми черпали натхнення, що насправді допомогло нам здійснити мирний перехід від бідної

знедоленої феодальної монархії до квітучої індустріальної демократії? І як далі розвинути сучасні суспільства, де забудькуваті люди отримують назад свої мобільні телефони?

З огляду на опитування та статистику робимо висновок, що в нордичних країнах є щось надзвичайне, хоча вони в цьому не самотні. Одна держава точно продовжує перевершувати нас або наступати нам на п'яти — це Швейцарія. Ще кілька країн є нашими зятими конкурентами, хоча ми особисто вважаємо за краще називати їх своїми друзями. Там, вочевидь, придумали щось, про що варто знати, і їхній секрет теж вартий дослідження.

Коли ми прибули до Векше і я вийшла з поїзда, то ще раз перевірила, чи зі мною мій мобільний. Я схильна проявляти відповідальність, але чи довірила б я свій телефон абсолютно не знайомим людям? Навіть у нордичних країнах? До дідька, ні!

Z Тут і далі курсивом позначено ненордичні країни. — Прим. ред.

Розділ 2

ОСОБИСТА СВОБОДА І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ. ПСИХОЛОГІЯ

У цьому розділі ми дослідимо сучасні моделі людського розвитку та смислотворення. Спершу розглянемо те, як наше «я» розкриває себе, як проявляється его. Потім з'ясуємо, як наші відчуття солідарності та відповідальності зростають у міру нашого дорослішання. Ознайомимось із поняттям моральної психології Лоуренса Кольберга, а потім — із п'ятьма стадіями розвитку за моделлю Роберта Кігана. Також збираємося запропонувати зміни у глосарії, щоб він став менш академічним і більш співзвучним із тим, як заведено говорити про характер, особистість і людський розвиток. І нарешті, спробуємо об'єднати ці різні моделі в повну картину людської свободи та відповідальності.

Коли ми двоє вперше зустрілися, наш великий спільний інтерес полягав у тому, щоб створити основи для подальшого розвитку найкращих суспільств у ХХІ столітті. Як досягти суспільного поступу та зробити так, щоб усі робили в нього свій внесок, почувалися залученими й відчували, що їх цінують? Як зробити суспільні структури сприятливими для повноцінного життя людей? Як кожен може знайти для себе сенс і мету буття? Як провести наші суспільства через сучасні технологічні зміни? Як створити економіку, що нікого не залишає на узбіччі?

Відповіддю Лене було — більдунг. Томас сказав — розвиток его. У Лене «розвиток его» асоціювався з нісенітницями Нової доби та фіолетовими єдинорогами, і вона не бачила жодного способу, як би все це могло розв'язати будь-які значні суспільні питання. Для Томаса більдунг означав буржуазну манеру поведінки ХІХ століття, читання Пруста і Шекспіра, тож він ніяк не міг повірити, що це шлях вирішення будь-яких важливих суспільних питань ХХІ століття. Протягом двох років кожен із нас вважав іншого тупуватим, але водночас ми насолоджувалися товариством одне одного та багатьма нашими дискусіями, тому дружба не постраждала. Пазли не складались аж доти, доки Томас не порадив Лене книжки Роберта Кігана, професора психології розвитку з Гарвардського університету. Великий прорив стався тоді, коли Лене знайшла шведський текст про більдунг, датований 1840 роком, де цей феномен описувався в термінах, майже ідентичних описам Кігана про розвиток его. Невже ми весь час говорили про одне й те саме?

Продовжуючи читати, Лене — більше про психологію розвитку его, а Томас — більше про більдунг, ми зрозуміли, що, можливо, натрапили на зв'язок між

більдунгом і теорією розвитку его, якого раніше ніхто з науковців не досліджував. Продовжуючи читати й діставшись німецьких джерел, ми відкривали щораз більше спільного між більдунгом, описаним німецькими філософами, та розвитком его, запропонованим сучасними психологами з розвитку.

Вирішивши написати книжку, ми запланували також ґрунтовну презентацію і розвитку его, й більдунгу, щоб кожен міг вирішити для себе — чи насправді в Європи за плечима 250 років застосування психології розвитку? І в такому разі — як ми могли досі не усвідомлювати цього?

Розвиток его

В основі розвитку его лежать два основні види людського досвіду: збільшення того, з чим людина може бути обізнаною або що здатна усвідомити, і зростання того, перед чим індивід відчуває відповідальність, тобто свідомості й сумління. Останнє залежить від першого. І те й те може і мусить еволюціонувати протягом нашого життя.

Таким чином, досягаючи зрілості, ми долаємо більші та менші перехідні періоди, декотрі з яких можуть бути дуже фруструвальними, якщо не болючими. Загальна закономірність цього розвитку полягає в тому, що, перебуваючи вже «по той бік» переходу, ми не повертаємося до свого попереднього способу сприйняття та взаємодії зі світом, ми вже трансформувалися.

МАТИ АБО БУТИ ТИМ, КОГО МАЮТЬ. ВІДКРИВАЮЧИ СВОЄ «Я»

Найважливіший складник у моделі розвитку его Роберта Кігана: те, що контролює нас на одному етапі життя, згодом може стати об'єктом нашого контролю. Розвиваючи цей додатковий контроль над собою, наша свобода розширюється. Кіган уперше описав цей розвиток у книжці «Еволюція самості» 1982 року.

Коли немовля приходить у цей світ, воно має низку відчуттів, пізнавальних навичок і рефлексів, але не має відчуття власного «я», самості (суб'єктності), або ж его. Для дитини світ — це одне велике взаємопов'язане ціле, і дитячий мозок постійно працює над тим, щоб розпізнати закономірності в цьому потоці вхідних даних і відчуттів. Без відчуття самого себе, без его немовля «не має» зовнішнього світу як об'єкта, бо в малюка відсутнє власне «я», его або суб'єкт, який може його «мати», фіксувати чи помічати його. Навпаки, тілесні відчуття і зовнішній світ, так би мовити, володіють немовлям. Розум маленької дитини — це суміш отримуваних відомостей, тілесних реакцій і рефлексів. Новонароджений мозок не здатний обирати вхідні дані й усвідомлювати себе окремо від них.

У міру підростання та ознайомлення зі світом розум навчається бачити світ як щось «он там». Світ уже не «володіє» розумом дитини, як раніше, розум сприймає світ як об'єкт. Те, що раніше керувало свідомістю немовляти, для дорослішої дитини стає об'єктом.

Певний час дитина може розрізняти «я» і «не я», не будучи повністю свідомою щодо «я». Зрештою вона виявляє і його теж: це я, кого любить татко, це я, хто гладить собаку, це я, хто голодний, і я, хто хоче солодощів у супермаркеті. Якщо я цього не отримую, я впадаю в істерику — я хочу! Суб'єкт усвідомлює себе у світі. Те, чого він не бачить, — це рефлекси та спонтанні бажання, що керують ним, суб'єктом, його его. Інстинкти, тілесні функції та реакції на вхідну інформацію із зовнішнього світу контролюють дитину. Вони «володіють» цим «я» в цій дитині, або є цим «я».

Ми, доволі дорослі, хочемо, щоб суб'єкт дитини переміг у боротьбі з цими функціями та реакціями, взяв їх під свій контроль. Бажаємо, щоб дитина відчувала і знала, наприклад, коли треба сходити в туалет, і була здатна контролювати тіло, поки не з'являться відповідні санітарні умови. Прагнемо, щоб суб'єкт малюка, вбудований у тіло, розвивався поза собою (тілом) і перетворювався на дитину-суб'єкта, яка має тіло. Ми робимо все, щоб его взяло гору над відчуттями та інстинктами і містило їх у собі, «володіло» ними. Коли вже не інстинкти «володіють» дитиною, а дитина — ними, коли вона може контролювати їх і нести за них відповідальність, тобто не потребує підгузка, тоді маля відчуває новий ступінь свободи.

Так само з емоціями: ми хочемо, щоб суб'єкт у дитині мав змогу бачити емоції як об'єкти. Прагнемо, щоб замість бути просто вередливою чи сердитою дитина могла сказати «мені сумно» чи «я злюся» і ми могли стикатися з емоцією як чимось, що дитина має. Там, де маля було вбудоване в емоції, або емоції «володіли» ним, старша дитина підіймається над емоціями і починає володіти ними.

Коли старша дитина чи підліток підіймається над емоціями і сприймає їх як об'єкт, він або вона вкладається в норми оточення, і ці норми «володіють» ним або нею. Суб'єкт бачить власні емоції як об'єкти через норми — спочатку своїх батьків та інших близьких, потім групи однолітків, а згодом і суспільства. Норми щодо того, як давати раду емоціям, відрізняються від родини до родини та від суспільства до суспільства. Але сам фундаментальний процес надання дозволу нормам вирішувати, як кому що сприймати і як давати собі раду з почуттями, є однаковим для всіх сімей та суспільств. Якщо зростаємо в культурі, котра проявляє сильні емоції, ми самі зазвичай робимо те саме, а якщо норми диктують стриманіші емоції, ми теж це відтворюємо.

Коли людина зникає до норм суспільства й вони стають невід'ємною частиною того, ким вона є, суб'єкт може почати сприймати ці норми і як об'єкти. Суб'єктивно можна в уяві вийти за межі норм суспільства й виробити свою особисту думку про них. Як у відомому вислові: «Ми завжди такі скуті в цій холодній нордичній країні. Здається, італійцям набагато веселіше...».

Інакше кажучи, розвиток его має закономірність: те, що «є» суб'єктом чи «володіє» ним на одному етапі життя, пізніше може стати об'єктом складнішого

суб'єкта, его або відчуття себе. Коли звикаємо до одного зі способів бути суб'єктом, відчуваємося з ним як удома і вдосконалюємося в ньому, ми можемо вийти за його межі й еволюціонувати, щоб побачити своє «я» і те, що відбувається всередині нас, у складнішій перспективі.

Томас мав рідкісний шанс стати свідком такого переходу, який відбувся дуже явно кілька років тому, коли він був лідером у молодіжному таборі свого фонду «Екхарет» (Ekskäret Foundation). Чотирнадцятирічна дівчинка поскаржилася іншому лідерові, на кілька років старшому за неї, що вона дуже стресувала через різні речі, які їй хотілося робити: спілкуватися з друзями, добре навчатись у школі, грати у футбол, проводити час у фейсбуку тощо. Старший лідер поставив кілька розумних запитань, і дівчина здивовано вигукнула: «Тепер я бачу, що насправді не повинна робити все, що хочу зробити». До цього моменту її бажання «володіли» нею. Тепер, можливо, вперше за весь час, вона могла бачити власні бажання як об'єкт для рефлексії й вирішувати, як із ними чинити. Вона вже «володіла» своїми бажаннями. З усвідомленням можливості не робити всього, що їй хочеться, після відмови від деяких бажань її свобода зростає.

Кожна дитина, підліток або доросла людина, звичайно, мають власну особистість: дехто допитливий, дехто щасливий, буркотливий, креативний, соціальний, інтровертний, яскравий тощо. Одні люблять спорт, інші займаються музикою, ще хтось обожнює подорожувати, а хтось радіє, тільки проводячи час у своєму саду. В усіх нас різні форми й розміри, але те, як ми внутрішньо зростаємо, розвиваємо свою самоструктуру, еволюціонуємо, щоб розуміти себе і свої відносини з іншими, веде нас від простішого до складнішого. Зі зростанням цієї складності зростає й наша свобода.

Кола солідарності, моральної складності та належності

Паралельно з розвитком розуміння себе ми розширюємо й відчуття відповідальності від дуже близького і конкретного до фізично віддаленішого та абстрактнішого — стає більше людей і різноманітних зібрань. Будучи відповідальними за своє тіло, власні дії та емоції, ми розвиваємо відповідальність перед сім'єю, друзями та місцевою громадою, потім перед більшими спільнотами та цілою країною і врешті — перед низкою абстрактних цінностей, як-от демократія та права людини. Наші відчуття належності та відповідальності, сумління і впевненість у власних можливостях можуть зростати, коли ми дорослішаємо та приймаємо ще ширші групи й ще загальніші ідеї.

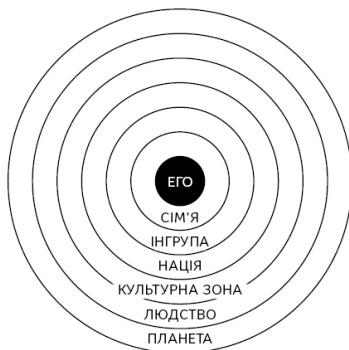

Рисунок 5. Кола солідарності

Крістіан Вельзель у своїх лекціях розповідає про сім кіл солідарності. Вони не названі в його книжці «Зростання свободи».

Крістіан Вельзель, один із головних дослідників «Світового дослідження цінностей», у своїй книжці «Зростання свободи» (*Freedom Rising, 2013*) розповідає про кола солідарності. Люди еволюціонували в групах, тож як групи ми розвиваємо колективне відчуття себе — того «ми», що включає інших, котрих сприймаємо як рівних. Ці «ми» можуть бути більшими або меншими, залежно від наших ресурсів, щоб давати собі раду зі свободою. Вельзель каже про сім кіл солідарності: его, сім'ю, інгрупу⁸, націю, культурну зону (наприклад, західна цивілізація), людство і планету загалом.

Ми також розглядаємо їх як кола солідарності, але сприймаємо і як кола моральної складності та відповідальності. Вважаємо за краще називати їх колами належності. Належність — це потреба, яку ми всі маємо, частина того, що означає бути людиною. Солідарність теж потрібна. Зазвичай ми зростаємо, демонструючи її, і саме вона дає нам змогу відчувати належність у довготривалій перспективі. Проте легко й покласти невинуватину провини на інших з огляду на нестачу солідарності. Якщо ні до чого не належимо, ми здебільшого відчуваємося нещасними. З іншого боку, можемо почуватися добре, навіть якщо не проявляємо чи навіть не відчуваємо солідарності.

Кола репрезентують соціальні та культурні групи, у яких можемо шукати емоційний та екзистенційний комфорт, до яких можемо хотіти відчувати належність, із якими ідентифікуватись і в яких кожен небайдужий нам настільки, щоб відчувати відповідальність за все коло. Що ширші й абстрактніші кола, то складнішими вони стають, то складнішими виявляються моральні дилеми та рішення в їхніх межах, а отже, й моральна субстанція в них стає складнішою. Це ставить дедалі вищі вимоги до нас, нашої власної ментальної та моральної складності. Маємо усвідомлювати різні кола у своєму житті, співвідноситися з ними, відчувати, що ми належимо до них і вони належать нам. Через це повинні брати на себе відповідальність за них. Справжня належність — це двосторонні відносини.

Замість семи кіл належності ми хотіли б запропонувати десять.

1. Его / своє «я».

2. Сім'я 1 (батьки, брати і сестри — родина, в якій ми народилися).
3. Група друзів (рівних нам).
4. Сім'я 2 (подружжя, діти, свекор і свекруха, теща і тесть — родина, яку створюємо самі).
5. Спільнота (сусіди, парафія, політична партія, спортивна команда, колеги тощо).
6. Уявна спільнота (суспільство / країна / нація / народ / релігійна конфесія).
7. Культурна зона.
8. Універсальні принципи / міжнародні конвенції / багатосторонні альянси.
9. Людство сьогодні.
10. Планета і майбутні покоління після правнуків.

Кожне коло належності являє собою рівень складності й, отже, у нашому конкретному житті може містити одну або кілька груп. Наприклад, у нас може бути більше однієї групи рівних. Після кількох розлучень у нас може бути навіть кілька сімей 2. Багато людей належать і до більш як однієї спільнот поза сім'єю. Оскільки ми продовжуємо посилалися на кола належності впродовж усієї своєї книжки і називаємо їх, наприклад, 4-м колом чи колом 4, ми таким чином говоримо про рівень складності, а не обов'язково про один конкретний вид групи людей.

Коло належності 1 — звісно, це не коло як таке, це постійно присутній центр нашого власного життя, але він включений як «коло», оскільки в конфліктах моралі, солідарності та лояльності він конкурує з групами в інших колах.

Кола належності 2–4 репрезентують емоційно інтимні та дуже особистісні групи, кола 2–7 — інгрупи щораз вищої складності та щораз меншої близькості. Для нас це джерела моральних цінностей у роки нашого формування. Такі інгрупи забезпечують нас мовою, символами, ритуалами, моральними цінностями та наративами, що допомагають нам зрозуміти світ і вважати його сповненим сенсу — можливо, коло 7 не дуже, особливо стосовно мови, але воно все-таки відіграє вирішальну роль. Лише поступово ми усвідомлюємо ці кола, розуміємо їх, включаємо їх до своєї свідомості, відчуваємо належність до них і обов'язок перед ними. У західному суспільстві можна стверджувати: оскільки заводимо власні сім'ї пізно, то можемо долучитися до своєї спільноти, суспільства та глобальних питань, перш ніж створити сім'ю 2. Але щойно здобуваємо те й те, ми рідко жертвуємо нашою родиною заради спільноти. Можемо проводити забагато часу в спільноті чи на робочому місці порівняно із сім'єю, але емоційно віддані останній зазвичай більше.

Кола 1–5 є конкретними, і ми або знаємо всіх у кожній групі в них, або поділяємо конкретне середовище, яке допомагає нам розпізнавати людей, хоча ми не знаємо їх особисто (шкільний двір, публічна бібліотека, басейн, церква, робоче місце тощо). Групи, що з'являються в цих колах, можна назвати реальними спільнотами.

Кола 6–10 є абстрактними, і в них неможливо знати кожного або навіть більшість людей. Гуртування з іншими людьми в цих колах і розвиток відчуття належності відбувається через символи та наративи. У 6-му колі, нехай це буде наша нація та / або наша релігійна конфесія, маємо декілька спільних наборів символів. Найважливішим із них є зазвичай наша мова, національний чи релігійний наратив, ритуали, свята, футбольні команди, переконання і таке інше. Вони зводять нас і дають взаємопов'язаність. У культурній зоні ми теж поділяємо з іншими членами якийсь наратив, зокрема — певні історію та цінності. Кола належності 6 та 7 репрезентують те, що соціологи й теоретики культури називають уявними спільнотами (термін, який придумав політолог Бенедикт Андерсон²).

Кола належності 8–10 не представляють груп чи спільнот як таких, але все-таки можна єднатись із «суб'єктами» в них, вважати їх глибоко значущими, відчувати спільну з ними належність і відповідальність перед ними. Нам здається, що, аби досягти цього, людині зазвичай потрібно розвинути системну перспективу в менших колах, де вона розглядає їх як системи всередині систем, що містять інші системи, і здатна цінувати їхню складність.

СИСТЕМНА ПЕРСПЕКТИВА

Не потрібно системної перспективи, щоб належати та відчувати свою належність. Це два дуже різні явища.

Системний погляд можна отримати з будь-якого кола, що містить менші кола. Так реально здобути, скажімо, системну перспективу на національну державу в аспекті культурної зони та універсальних принципів. Тобто з кіл 7–8 на кола 1–6. Отже, найскладніша системна перспектива відкривається з когнітивного підйому себе за межі 10-го кола належності.

КОЛЬБЕРГ: ШІСТЬ СТАДІЙ МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Розвиток его по-різному описували різні психологи-девелопменталісти, найвідомішим з яких, мабуть, був швейцарський дитячий психолог Жан Піаже. У 1920-х роках він описав розвиток его від народження до підліткового віку в етапах та підетапах.

Спираючись на Піаже, у 1960-х психолог Лоуренс Кольберґ визначив шість стадій морального розвитку від раннього дитинства і до дорослого життя й старості.

1. Перша моральна стадія зорієнтована на слухняність та уникнення покарання (чи мене піймають?).
2. Друга є інструментальною і спрямованою на власний інтерес (чи це мені послужить?).
3. На третій стадії людина орієнтується на міжособистісні взаємини та відповідність очікуванням спільноти (чи я їм сподобаюсь і чи довірятимуть вони мені?).
4. Четверта стадія зорієнтована на авторитет і підтримку соціального порядку (чи служитиме це суспільним структурам?).
5. П'ята стадія зорієнтована на соціальний договір загалом (чи служить це всім і великій справі?).
6. Шоста має на увазі універсальні етичні принципи (чи служить це меті поза призначенням, яке є більшим за наше життя?).

Стадії послідовні, а значить, кожна з них розвивається з попередньої, і вони стають дедалі складнішими. На пізніх сходинках попередні стадії можна вважати занадто простими й недостатніми, якщо не просто аморальними.

Цікавою стає комбінація кіл належності, зокрема інгруп і моральних стадій Кольберга: на які інгрупи ми спрямовуємо свою моральну свідомість і сумління? Чи тільки своїй родині я маю подібатись і тільки вона має довіряти мені, чи це має бути нація, яка, скажімо, наймає мене як поліцейського чи вчителя? Коли міркую з погляду «чи це служить усім і великій справі», наскільки великою є велика справа: як моя спільнота, як нація чи весь вид?

РІВНІ ІСНУВАННЯ ТА СПІРАЛЬНА ДИНАМІКА

У 1970-х роках розроблено ще дві моделі розвитку еґо: одна — Клера Грейвза, який написав про «рівні існування», а друга — Дона Бека¹⁰, який розробив спіральну динаміку. Ці моделі теж описують психологічний розвиток на прогресивних і чимраз складніших стадіях, але вони ділять розвиток на більше етапів. Це забезпечує детальнішу й точнішу модель, однак ми вважаємо, що в результаті ця модель стає менш вдалою для застосування за межами конкретних академічних досліджень у галузі психології розвитку. Що детальніша модель, то важче її застосувати для дослідження широкої картини.

КІГАН: П'ЯТЬ ПОРЯДКІВ МЕНТАЛЬНОЇ СКЛАДНОСТІ

Модель розвитку еґо від Роберта Кігана має лише п'ять стадій, або порядків розвитку, як він їх називає. І хоча модель є досить простою і, отже, доволі слабким

аналітичним інструментом, вона має ширший і глибший погляд на наше его, ніж просто моральні цінності. П'ятьма порядками ментальної складності Кігана є:

1. Раннє дитинство.
2. Дитинство.
3. Соціалізований розум.
4. Самотворний розум.
5. Самотрансформувальний розум.

Між порядками ментальної складності існують фази переходу, коли індивід перелаштовується на новий режим існування. Як і кола належності та стадії Кольберга, ці порядки розвиваються в заданій черговості. Тільки-но наш розум розвинеться певним чином, ми вже не повернемося назад. Якщо ми звикли приймати власні рішення в певній сфері життя, то не віддаємо своєї автономії комусь іншому, хіба що виникне деменція чи інша вада свідомості.

Модель Кігана розроблялася понад 40 років, але не супроводжується доступними емпіричними даними у вигляді великих опитувань чи тестування населення. Отже, модель не задокументована так, як можна було б сподіватися. Не досить зрозуміло й те, яка частина описаного розвитку его зумовлена природою людини і яка — західною культурою. Модель не дуже добре вивчає свій власний євроцентризм. Однак, зважаючи на те, що Кіган є професором Гарвардського університету й опублікував п'ять чи більше книжок на цю тему, його модель ми приймаємо. Багато років, від книжки до книжки, Кіган також коригував термінологію. Вона свідчить, що, хоча, можливо, й не існує великого демографічного дослідження, яке підтверджує модель, її застосування для роботи з розвитком его і допомоги людям у період суспільної трансформації створює петлі зворотного зв'язку, які модель калібрують. Отже, модель Кігана має свої недоліки, але її легко пояснити. Замість вивчення різних шкіл психології розвитку нам потрібна модель, із якою можна порівняти філософію більдунгу.

Раннє дитинство: 1-й порядок ментальної складності — самовідкриття

Раннє дитинство — це період від 2 до 6 років. У цьому віці дитина має відчуття свого «я» (себе), але не може сприймати це «я» як тривале в часі, з минулим і майбутнім. А значить, дитина не здатна віддати пріоритет майбутній винагороді перед тим, чого хоче просто зараз. Вона не може відкладати задоволення і не має контролю над імпульсами.

Дитина визнає, що об'єкти існують і тоді, коли її немає поблизу або вона їх не бачить. Вона знає, що інші люди існують окремо від неї, але не визнає, що вони мають свій погляд або цілі. Якщо дитя щось відчуває, воно припускає, що й інші

відчувають те саме. Воно має магічний та анімістичний світогляд і не спроможне побудувати логічний зв'язок між причиною й наслідком. Одним із результатів стає те, що дитина не може розповідати історії як низку пов'язаних між собою подій: динозавр раптово стає принцесою, яка вийшла заміж за Дарта Вейдера, а потім отримала жовту рибу.

1-й порядок Кіґана відповідає 1-й моральній стадії Кольберга — орієнтація на покарання та послух.

Психологи мають низку назв для цієї фази в житті. Ми називаємо її самовідкриттям. Імпульси «володіють» дитиною, і та часто опиняється в ситуаціях, коли вони її просто захоплюють.

Вихід із раннього дитинства: ментальна складність 1½

У ранньому дитинстві батьки, сім'я, ясла / дитячий садок тощо підтверджують цей режим самовідкриття, визнаючи та навіть розвиваючи фантазію й сильні прихильності, втім поступово вони ж починають вимагати перевірки реальності та контролю над імпульсами. Дорослі дедалі частіше, нерідко викликаючи в дитини велику фрустрацію, покладають на неї відповідальність за її почуття та реакції на них і встановлюють усілякі бар'єри між нею та її найближчим оточенням. Зазвичай дорослі мають приватний простір, який дитина повинна навчитися поважати, і певні частини тіла теж стають приватними. На шляху до дорослішання вона вступає до ширшої культури через школу й починає розвивати стосунки з однолітками.

Дитинство: 2-й порядок ментальної складності — самоконсолідація

Приблизно з 6 років дитина стає майже істотою іншого виду. Як батьки чи дідусі й бабусі ми отримуємо нового маленького друга, егоцентричного і дуже часто маніпулятивного, але все-таки з ним можна вести справжні розмови.

Із 6 років дитина може розмірковувати з огляду на причини та наслідки й будувати розповідні послідовності з подій, тобто історії, які ми, дорослі, сприймаємо саме як історії, а не просто речі, зібрані до купи. Це відчуття зв'язної розповіді тісно сплетене з власним відчуттям дитиною себе та світу, що з часом стає послідовним: є те, що було до цього; тепер і потім; я — це той самий я, що живе серед усіх інших; вибір має наслідки для майбутнього мене; бути добрим другом вигідно. Дитина також може конструювати сталі категорії і класи, відповідно до яких можна постійно впорядковувати речі — наприклад, собаки, ящірки та слони завжди належатимуть до категорії тварин.

Розуміння світу відбувається за допомогою конкретних термінів, а отже, дитина не може розуміти абстракції чи міркувати абстрактно.

Поступово дитина, що дорослішає, починає вибудовувати власний погляд на речі, розуміє, що інші мають свою думку. Вона може взяти на себе чийсь роль і маніпулювати іншими заради своїх власних цілей («мама сказала, що я можу це зробити, якщо ти не заперечуєш...»). Вона також може домовлятися, будувати

плани і стратегії, але не здатна сприймати свою власну позицію як об'єкт і дивитися на неї з іншої точки зору. Така дитина неспроможна допустити співіснування власної та чиеїсь точки зору одночасно чи співвідносити у своїй свідомості більш ніж один погляд. Вона може бачити речі очима свого татуса («ага, тепер він не дозволить мені знову брати молоток»), але не так, як той її розуміє («він знає — я не хотіла робити ті сліди на журнальному столику, він більше розлючений на себе, бо дозволив мені брати молоток, ніж на мене»).

Дитина може приходити вчасно, виконувати зобов'язання та виправдовувати очікування, але дорослі мають встановлювати умови. Якщо про умови вони домовляються між собою, то дорослі повинні чітко вказувати, про що саме домовлено, аби дитина цього дотримувалася. Дитина проявляє дедалі більшу здатність ставити такі зобов'язання вище своїх власних потреб «тут і зараз», коли вони служать її власним інтересам («якщо митиму посуд протягом місяця, отримаю той новий велосипед»). Вона може відкладати негайне задоволення, визначати свою терплячість, вона також зацікавлена у визначенні цих характеристик щодо себе. Наприклад: «Я добре маюю і дуже люблю піцу». Але вона не здатна відділити свої бажання від себе.

2-й порядок Кіґана відповідає 2-й моральній стадії Кольберґа; інструментальна орієнтація на те, «що я з цього матиму?»; він включає сумління щодо себе та своїх батьків, братів і сестер, а також усвідомлення себе у групах однолітків і спільноті.

Психологи мають різні назви для цієї фази, ми називаємо її самоконсолідувальною.

Перехід від дитинства до соціалізованого розуму: ментальна складність 2½

Від молодшого шкільного і до раннього підліткового віку батьки, вчителі та група однолітків дедалі частіше визнають, культивують у дитині самодостатність і компетентність. Але вони й дедалі частіше хочуть від неї більшого, ніж самодостатність і зацікавленість, вони вимагають відповідальності, взаємності, щоб вона дотримувалася своїх обіцянок та виконувала свої зобов'язання у взаєминах. Довколишні починають очікувати надійності й того, що в міру власної спромоги вона почне поводитися відповідно до норм. Цей процес навчання керувати собою — стресова фаза і для дитини, і для її оточення. У певний момент вона є дуже дорослою і наполягає на більшій свободі та відповідальності, вона мислить і діє як восьмирічна дитина.

Соціалізований розум: 3-й порядок ментальної складності — самоврядність 11

Коли проходимо статеve дозрівання, у нас відкривається емоційний вимір, який дає змогу мати нові види інтимних стосунків. Ми можемо на глибшому рівні встановлювати зв'язок з іншими людьми — чи то з друзями, чи то сексуально та емоційно з партнером / дружиною (чоловіком, подружжям). Близькість і біль

щоразу після порушення довіри в таких глибоких стосунках змушують нас брати на себе новий вид відповідальності за власну поведінку й відповідати очікуванням інших.

Ми розвиваємо нову здатність до емпатії та обміну на внутрішньому рівні, а не просто дивимось на соціальні обміни як на транзакції. Це нове царство інтимності допомагає й глибоко відчувати зв'язок із Богом, мистецтвом, нашою країною чи певними ідеалами. Ми можемо інтерналізувати чужі емоції та погляди й бачити світ очима іншої людини. Це дозволяє нам мати відчуття обов'язку і робити внесок у побудову спільного досвіду та довготривалих стосунків. Ми очікуємо певних речей одне від одного і від себе, а якщо очікування не справджуються, висловлюємо розчарування чи біль. З добре консолідованим і стійким відчуттям свого «я» з'являється можливість вийти за його межі і вступити у стосунки, що емоційно та морально зобов'язують.

Ми проявляємо здатність до спільної самопожертви у групах, де маємо спільну історію та наратив, — таких, як нація. Йдемо до армії не лише тому, що нас призвали на службу, чи тому, що в армії можна отримати безкоштовну освіту, а й із почуття обов'язку та розуміння: державу варто захищати. Насолоджуємося спільним досвідом, почуттями та настроями, а лояльність до почуттів друзів і членів родини є для нас найвищою моральною цінністю. Те саме стосується інших наших інгруп — чи то футбольної команди, чи то нашої нації. Оскільки ми знаходимо моральну опору у своїх інгрупах і вони забезпечують нам ідентичність, то загрози будь-якій із них сприймаються дуже особистісно, на екзистенційному рівні. Таким чином, як самоврядні соціалізовані дорослі ми схильні будувати світ за версією «ми проти них»: ті, хто служить опорою та підтримує мене, протиставляються тим, хто, мабуть, не підтримує і через це несе загрозу.

Соціалізовані підлітки й дорослі можуть загалом міркувати в простих абстрактних термінах, а значить, здатні зрозуміти різницю між релігією та нацією та між політичними ідеологіями, як-от соціалізм і консерватизм. Зважаючи на нашу залежність від групи, ми сприймаємо нашу ідеологію та / або релігію як єдину істину і отримуємо свою ідентичність на основі цих істин. Ототожнюємося з ними так, що не залишається місця для прийняття істин і моральних цінностей від груп, які не погоджуються з нами. «Ти вважаєш інакше» найчастіше означає «ти помиляєшся».

Як самоврядні люди ми здатні усвідомлювати спільні почуття, домовленості та очікування і можемо дозволити їм переважати над індивідуальними інтересами. Але не можемо подумки побудувати узагальнену модель, яка регулює відносини. Тобто ми здатні брати участь у відносинах та в сузір'ях взаємовідносин у групах однолітків і колег, але неспроможні, спираючись на це, самостійно знаходити загальні норми для функціонування таких груп і активностей. Прикладом у випадку дорослих може бути робоче місце, де робітники та менеджери, які розуміють світ під кутом зору 3-го порядку, можуть розвиватися, орієнтуючись у

наявних складних організаційних структурах, але вони навряд чи зможуть описати структуру із зовнішньої перспективи. У них будуть труднощі з тим, щоб наперед зрозуміти, як структурні зміни вплинуть на окремі частини та їхню взаємодію. Вони можуть не бути спроможні передбачити, скажімо, таке: якщо департаменти продажів та маркетингу реструктурують свою частину організації, виробництво може більше не отримувати відгуки споживачів способом, під який налаштований їхній департамент.

Самоврядні, соціалізовані люди можуть бути справді чудовими та корисними колегами, які сприяють приємній атмосфері, але вони не обов'язково розумітимуть, як інші колеги ставляться одне до одного. Якби їх перевели на керівну посаду, вони, можливо, не змогли б усвідомити психологічну динаміку між усіма працівниками загалом, не мали б системної перспективи.

3-й порядок Кігана, самоврядність, відповідає 3-й моральній стадії Кольберга — орієнтації на міжособистісну згоду («чи сподобаюся я їм?») і 4-й — орієнтації на владу та підтримку суспільного порядку.

Перехід від соціалізованого розуму до самотворного розуму: ментальна складність 3½

Маючи самоврядний, соціалізований розум, ми дуже налаштовані на своє оточення, але не вважаємо себе авторами власного внутрішнього психологічного життя і не можемо самі зрозуміти, як варто змінити життя, щоб стати задоволеними та щасливими. Однак оскільки ми не завжди задоволені тим, що всі інші роблять чи очікують від нас, ця фрустрація може стати настільки потужною, що ми будемо прагнути вийти за її межі та взяти на себе відповідальність за власне щастя, навіть якщо це рішення може бути непопулярним.

Розвиток поза межами самоврядного, соціалізованого розуму — це індивідуальний і дуже особистісний процес. В оточенні може не бути нікого, хто повністю розумів би, що нам потрібно і що ми шукаємо, а тому може не виявитися нікого, хто підтримав би цю нашу особисту подорож. Особливо це стосується традиційних суспільств. У модерних, високоіндивідуалістичних суспільствах від людей очікується, що вони «знайдуть себе», і зазвичай це все спрощує.

Переходи від самовідкриття (стадія 1) до самоконсолідації (стадія 2) і звідти до самоврядності (стадія 3) зазвичай підтримуються дорослими та суспільством, і хтось визнає наш прогрес. У переході від самоврядності до самотворення ми можемо отримувати підтримку, але далі ступаємо на ландшафт, який маємо визначати самі.

Для багатьох людей перехід від соціалізованого, самоврядного розуму до самотворного відбувається у зв'язку з особистою соціальною кризою, як-от розлучення чи смерть батьків. Певні речі в нашому житті змінюються так глибоко, що не можемо уникнути конфронтації між собою та своїм вибором.

Самотворний розум: 4-й порядок ментальної складності

Раніше в Данії існував жарт про «волосся розлучення»: після розлучення жінки часто робили нову стрижку, при цьому той, хто кардинально змінював зачіску — розлучений він чи ні, — неодмінно чув жартівливе: «Ви розлучилися?». Щоразу, коли ми робимо важливий крок у житті, щоб стати самотворними й покинути зону комфорту, в якій робимо те, чого всі очікують, — тоді зазвичай нам також хочеться побачити у дзеркалі ванної кімнати іншу людину.

Згідно з Кіганом, самотворний індивід прагне самореалізуватись і здатний розглядати норми та істини суспільства як об'єкт серед інших об'єктів, ставити себе емоційно чи інтелектуально поза загальними поглядами суспільства та займати власну позицію, навіть якщо це означає бути відкинутим родиною та друзями. Вихід за межі групи та її істин і перетворення на самотворного включає підвищені вимоги до прийняття відповідальності не лише за себе та власні ініціативи й уподобання, а й за утвердження незалежності інших людей, як і нашої власної.

Звичайно, ми все ще насолоджуємось інтимними особистими стосунками та належністю до груп, але загальні й універсальні принципи мають вищий авторитет, ніж емоції людей в інгрупі та ніж сама група. Сім'я, нація, соратники та духовні лідери не є найвищими авторитетами, вони повинні відповідати вищим морально-етичним цінностям, як-от чесність, гідність, прозорість, рівність тощо.

Існують колективні факти, але немає абсолютної, колективної моральної істини. Існує низка моральних істин, і кожен із нас мусить побудувати свій власний значущий набір цих істин. Ми стаємо найвищим авторитетом у власному житті й автором власного «я» — морально, екзистенційно, культурно, і значною мірою емоційно. Більше не вважаємо інших відповідальними за наші почуття, розуміємо, що єдиною людиною, яку можемо змінити, є ми самі. Самотворна людина є самодостатньою. Ніхто, крім нас самих, не може сказати нам, чи ми є гідною версією себе. Зростаючи у певних обставинах і формуючись суспільним оточенням, нормами та культурою, справжнє самотворне «я» на цьому тлі створює або / і визначає себе самостійно. Нам усе ще потрібні інші, щоб допомагати й підтримувати нас, але ми є співавторами своїх стосунків і несемо відповідальність за власну роль у них. У сучасному суспільстві знаходимо підтримку в культурі ідентичності та самотворення. Незалежність, особисте вдосконалення, амбіції та / або досягнення разом з іншими чинниками утверджують нас. Ми працюємо, щоб піднятися кар'єрними сходами і проявити себе. Маємо кар'єру, а не роботу, партнера в житті, а не помічника чи приємного співрозмовника.

Четвертий порядок Кігана більш-менш відповідає 5-й моральній стадії Кольберга — орієнтації на соціальний договір у цілому, а також 6-й — орієнтації на універсальну етику.

Перехід від самотворення до самотрансформування 4½

Однією з речей, яка може ініціювати перехід від самотворення до самотрансформування, є фрустрація від формалізованих відносин, що визначаються традиціями, а не щирістю чи призначенням. Наприклад, коли підняття кар'єрними сходинками втрачає своє значення порівняно з переосмисленням того, що повинна робити компанія. Чи коли було б набагато змістовнішим, наприклад, налагодити сталє виробництво, ніж отримати підвищення. Стосунки мають бути справжніми — незалежно від того, чи це стосунки з речами, людьми, групами, ідеологіями, діями чи ритуалами, якщо ми маємо їх поважати. Коли ми дійсно самотворні, рух до особистого успіху може означати, що ми приймаємо норми і правила, якщо вони допомагають нам процвітати й рости, проте коли цього вже не досить, ми хочемо, щоб світ навколо нас теж розвивався. І тоді норми та правила перестають мати значення. Однією з ознак цього переходу є те, що дотримання цих норм нас виснажує і, можливо, ми розвиваємо щодо них іронічну дистанцію, уявно деконструємо їх або просто ненавидимо. Те саме стосується шлюбу / партнерства або будь-яких спільнот чи клубів, до яких належимо: якщо взаємовідносини не виходять за межі самих себе, вони починають обмежувати й виснажувати. Отже, стадію 4½ можна назвати самодистанціюванням, оскільки під час неї ми прагнемо встановити зв'язок з чимось більшим, ніж просто власні плани та амбіції.

Оскільки стартова позиція самотворення для цього переходу вже є дуже індивідуальною і мало хто проходить її, перш ніж народжуються онуки, то допомоги в досягненні глибшого рівня здебільшого годі чекати. Люди, котрі відчують таку зміну світогляду в час появи онуків, мають спільну лексику для цієї конкретної версії переходу, хоча ця лексика не охоплює повної картини.

Самотрансформувальний розум: 5-й порядок ментальної складності — системна перспектива

Ця стадія розвитку его найскладніша для опису, але, як уже згадувалося, багато бабусь і дідусів добре знають про неї, принаймні на рівні сім'ї. Її відчуваєш, коли бачиш не тільки те, як інші люди та їхня взаємодія впливають на кожного індивідуально і на групу загалом, а й те, як твої власні дії, ставлення та особливості впливають на всіх і все. Будучи бабусями й дідусями, багато хто розуміє, під час яких конфліктів між онуками та дітьми потрібно прямо запропонувати підтримку, які конфлікти можна полегшити конкретною практичною допомогою, а під час яких не варто нічого робити, тому що це просто погіршить ситуацію або тому що кожен мусить робити власні помилки та навчатися на них. Останнє супроводжується відчуттям «це жахлива ситуація, але на глибшому рівні все відбувається, як і має бути».

Коли ми розвиваємо системний погляд на групи в складніших за родину колах належності, як-от громада, нація тощо, цей 5-й порядок набуває складнішої

орієнтації, у якій люди, ситуації і принципи взаємопов'язані і жоден принцип не є абсолютним. Адже «дідусем / бабусею» можна бути і в більшому суспільстві або на глобальному рівні. Тоді ідеології зазвичай розчиняються, а переконання можуть стати відносними. Не існує абсолютних колективних істин, немає «вічних» особистих істин, але є окремі істини, які здобувають довіру завдяки своїм зв'язкам з іншими. Деякі істини можуть бути правдивішими і вагомішими за інші, але жодна не має абсолютної вагомості чи непогрішності, й кожна істина (але не факти) завжди може бути поставлена під сумнів обставинами. Як «глобальні бабуся чи дідусь» або людина з самотрансформувальним розумом, маючи системний погляд, людина насолоджується багатомірним динамічним потоком обставин і починає приймати парадокс, якщо не радіти йому.

Самотрансформована особа виходить за межі самої себе й бачить себе частиною чогось більшого. Її розуміння світу стає цілісним, і вона сприймає своє власне буття як тісно пов'язане з ним, не тільки з людьми та речами, які відповідають її власним уподобанням, але й з речами, які є їхньою антитезою чи протиставляються їм. Протилежності сприймаються як доповнення одне одного і складання єдиного цілого. Не буває злетів без падінь, гарячого без холодного або, як це вважається у східній філософії, немає інь без ян.

Із системного погляду «я» є частиною взаємопов'язаного цілого. Не розчиняючись, людина приймає потік і використовує його конструктивно, так само, як у тайцзіцюань (тай-цзі): цінує світ, який розвивається навколо тебе, і перетворює енергію, яка служить твоїй меті, інтегрованою у ціле. Це відбувається тоді, коли ми повністю цінуємо розбіжності, різноманітність думок і цінностей.

У найскладнішій формі взаємопов'язаність розширюється не тільки в часі, а й поза часом. У дитинстві суб'єкт осягнув минуле, теперішнє та майбутнє. Так само людина на стадії самотрансформування, яка виходить за межі себе, з властивою їй взаємопов'язаністю формується своєю культурною спадщиною і сама формує спадок, який поширюється за межі тривалості її власного життя. Минуле, сучасне та майбутнє виду стають єдиним цілим і частиною того, ким є індивід.

Ця стадія може сприйматись як нестабільна, зокрема якщо в людини немає догматичної впевненості, за яку можна триматися. Але насправді це найбільш самоврядний і спокійний стан з усіх.

Кіган не говорить про 5-ту стадію як про тай-цзі чи системну перспективу, але посилається на сприйняття світу як системи систем. Він також не застосовує метафору «бабусь і дідусів», але ми переконалися, що під час пояснення ці терміни зазвичай полегшують розуміння стадії самотрансформування.

5-й порядок Кігана відповідає здатності вийти за межі 6-ї моральної стадії Кольберга і дивитися на універсальні принципи як на об'єкти.

П'ять порядків складності: чи справді ці стадії розвитку реальні?

Як підсумок — п'ять порядків ментальної складності за Кіганом мають такий вигляд (див. табл. 5).

Серед психологів широко обговорюється, чи такі стадії й чітко вирізнені порядки ментальної складності насправді існують, а також — чи відбувається розвиток такими кроками, чи він триває безперервно і складність розуму зростає плавно.

Дискутується і те, чи складність розуму так прогресує в усіх культурах, чи ця модель просто відображає те, як дорослішаємо ми на Заході. Також дослідники ставлять перед собою запитання — чи завжди конкретні частини кожного порядку складності відповідають тому самому порядку складності в усіх індивідів?

Тепер завершимо обговорення моделі Кіґана й повернемося до неї, коли розглянемо більдунґ та еволюціонування цієї концепції в культурі, дуже відмінній від нашої нинішньої.

Таблиця 5. П'ять порядків розвитку его за Кіґаном

I порядок	II порядок	III порядок	IV порядок	V порядок
2–4 роки	6 років — підлітки	Підлітки та дорослі	Дорослі	Дорослі
Самовідкривання*	Самоконсолідація*	Самоврядність	Самотворення	Самотрансформування
<ul style="list-style-type: none"> • Влада ззовні • Потреба меж • Сплутане мислення • Дитиною керують її імпульси 	<ul style="list-style-type: none"> • Влада ззовні • Потреба меж • Пошуки групи • Конкретне мислення • Дитиною керують її емоції 	<ul style="list-style-type: none"> • Інтерналізовані норми • Конформність • Група ставиться вище за принципи • Прості абстракції • Особою керують ідеали та цінності групи 	<ul style="list-style-type: none"> • Власні норми • Має ідеали та цінності • Принципи ставляться вище за групу • Абстрактне мислення • Особою керує особиста автономність 	<ul style="list-style-type: none"> • Взаємність • Оновлювані норми • Системна перспектива / бачить повну картину, включно із собою • Цілісне мислення • Бачить процес і застосовує «принципи тай-цзі»

*Кіґан використовує інші слова.

Інтелект, опір та опора

Може виникнути ще одне запитання: чи відповідає такий вид підвищеної ментальної складності рівню IQ? Коротка відповідь — ні. Довша відповідь є складнішою, і правда в тім, що майже не існує досліджень цього питання щодо дорослих.

До зростання ментальної складності призводить одне загальне явище — це коли наші наявні припущення про світ виявляються недостатніми або неправильними. Поки наші припущення, наша ментальна модель світу, наш світогляд чи епістемологія підтверджуються, немає необхідності змінювати або розширювати їх, тож ми розвиваємося не дуже активно. Та коли нам доводиться переналаштовувати нашу модель, наш світогляд, щоб вони відповідали реальності,

ми внутрішньо ростемо. Особливо якщо доводиться переглядати кілька припущень одразу — біль змушує нас ретельно розібратися із самими собою та причинами наших неправильних або надто спрощених припущень.

Різні психологи мають різні назви для цих «зіткнень зі світом і відповідним переглядом нашої ментальної моделі». Ми називаємо її опором з боку світу.

У дитинстві ми вперше відчуваємо значний опір, коли виявляємо, що тато знає не все. Або що Санта — це насправді дядько Чак. На щастя, цей опір у дитинстві найчастіше трапляється тоді, коли поруч є вихователі, які можуть направити, підтримати нас і стають опорою, коли світ чинить нам опір. Коли дорослішаємо і покидаємо батьківське гніздо, нам доводиться самим мати справу з таким опором і знаходити собі опору в чомусь новому.

Із вищим IQ легше долати відрізки шляху до зростання ментальної складності, особливо коли речі стають все більш абстрактними. З іншого боку, на користь того, що високий IQ не сприяє розвитку его, свідчить те, що дуже розумні люди можуть ніколи не зіткнутися із серйозними викликами. Вони, можливо, завжди були розумнішими за своїх однолітків, батьків і вчителів, тому ніколи не відчували серйозного опору, ніколи не мусили підлаштовуватися під погляди інших людей і розвиватися на основі власних невдач. Інакше кажучи, нестерпно незрілий професор не така рідкість, як хотілося б думати.

ЗМІНА ЛЕКСИКОНУ

Весь час, поки ми вивчали ці моделі розвитку его, нас відштовхувала вживана термінологія, адже вона здавалася нам надто заакадемізованою і, що ще гірше, відчувався брак глибини. Ми стали дещо нечутливими до цієї лексики і зрештою вирішили розробити кращу лексику та метафори, які поєднуються з ідіомами, що побутують у нашій культурі.

Отже, замість розглядати розвиток его як такий, що розгортається через стадії чи «порядки», вважаємо за краще застосувати метафору особистого ядра, що надбудовується та розширюється, набуваючи нових оболонок або шарів. Це як дозрівання насіння шарами, досягання плоду.

Це, на нашу думку, полегшує розуміння розвитку его та концептуалізацію внутрішнього зростання. Це дозволяє нам говорити про те, як людина стає «ціліснішою», і про те, як попередні оболонки в житті стають невід'ємною цілісною частиною поточного «я», його серцевиною. Таке уявлення далі дає змогу використовувати розмовний вислів «багатостороння і цілісна особистість». Один шар має бути повністю розвиненим, зрілим і завершеним, щоб можна було розвивати наступний. Можна бути, скажімо, цілісною 11-річною особою, здатною робити все, що очікують від дитини цього віку, або ж однобокою 11-річною особою, яка когнітивно і морально випереджає своїх однолітків, але емоційно нерозвинена. Можна також дозріти для переходу, що означає нарощення нового зовнішнього шару.

Цю цілісну особистість ми уявляємо як тривимірні концентричні сфери. Кожна сфера — це ландшафт із межею чи горизонтом, за яким лежить не відома нам територія. У ранніх шарах 1, 2 і 3 інші люди вже готові прийняти нас, дорослих, які наростили такі самі шари і вкорінилися в них. У шарах 4 та 5 ми виходимо на незвідану територію, і хоча інші, можливо, вже здолали шлях до стадій самотворення і самотрансформування, ми ніколи не зробимо це так, як вони. Ми маємо розвивати наші власні, особисті шари 4 і 5. Ця ландшафтна метафора дозволяє нам говорити про особисту подорож, про перехід у новий ландшафт і його опанування, а також про те, щоб «перебувати в нашому новому ландшафті, озираячись на місце, з якого прийшли».

На цих тривимірних сферах видно, що горизонтальна площина відображає знання, факти про світ і той досвід, якими можемо поділитися з іншими людьми. Це наш, так би мовити, культурний еґо-розвиток. Вертикальна вісь показує наші емоційні корені згори вниз і наші моральні прагнення знизу вгору. В міру дорослішання наше розуміння свого коріння і самих себе глибшає, моральні прагнення можуть розвиватись і ставати вищими. Вертикальна вісь представляє наш духовний розвиток еґо і шляхи до моральних істин. Вона втілює емоційні істини, які ми досягнули через досвід, а не факти — через раціональне навчання.

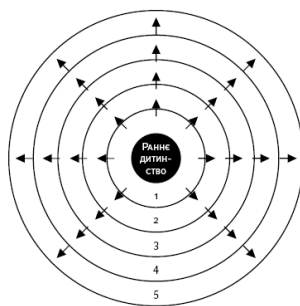

Рисунок 6. П'ять шарів розвитку еґо
Шари репрезентують ментальну складність, що зростає з досвідом і віком.

Прикладом може бути Санта-Клаус: будучи маленькими дітьми, ми довіряємо своїм батькам і, залежно від культури, можемо «знати», що Санта-Клаус — це Санта-Клаус і він приходить кожного Різдва. У якийсь момент ми потребуємо опору, який доведе, що Санта — це насправді не Санта, а дядько Чак. На горизонтальній площині ми наразі дізналися кілька нових фактів про Санту: це просто дядько Чак у червоному костюмі та з фальшивою бородою, справжнього Санти не існує. На вертикальній осі довідалися, що наші батьки люблять гратися з нами в ігри, що люди можуть прикидатися кимось або чимось іншим й що нас можна обдурити. Через рік ми вже знаємо таємницю і насолоджуємося тим, що обманюємо молодших братів і сестер. Без прямих пояснень ми виробили нове розуміння: інші не знають усього, що відомо нам.

Ілюстрування розвитку нашого еґо за допомогою концентричних сфер із горизонталями знань і вертикалями істини дає нам змогу говорити про глибоку

особистість, глибину характеру та внутрішню широту в міру того, як зростає наша ментальна складність і ми стаємо зрілишими. Тільки досягаючи зрілості й додаючи шари в усіх напрямках, ми можемо стати глибокими, мудрими і цілісними особами. Образ простору, що розширюється всередині нас, теж полегшує розуміння дедалі складнішої моральної структури: більше шарів у кількох напрямках можуть різними способами поєднувати більше свідомості та сумління.

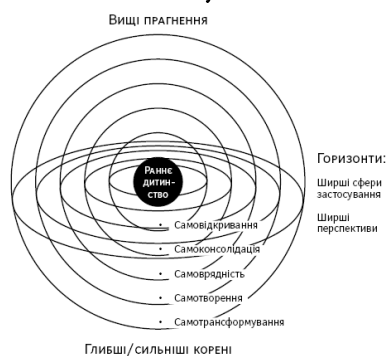

Рисунок 7. Тривимірні шари розвитку еґо
 Оболонки (шари) представляють моральні прагнення та глибину, а також горизонти знань.

За винятком моментів, коли ми посилатимемось конкретно на стадії морального розвитку за Кольбергом, по всій книжці будемо використовувати термін «шари» в посиланнях на стадії та порядки. Називатимемо їх еґо-шарами та шарами від 1 до 5, а також переходи між ними — скажімо, шар 2½. П'ять шарів називатимемо самовідкриванням, самоконсолідацією, самоврядністю, самотворенням і самотрансформуванням. Шар 4½ іменуватимемо самодистанціюванням.

А ще будемо використовувати термін «епістемологія» на позначення того, за допомогою чого можна розуміти світ і, отже, того, що визначає, як людина розуміє світ. Мова та культура є найважливішими частинами нашої епістемології, тож будемо застосовувати цей термін, зокрема, тоді, коли йтиметься про колективну епістемологію та культурний розвиток. Наприклад, коли філософи створюють нові концепції, які розширюють спектр тем і способів мислення. Коли Жан-Жак Руссо писав про важливість дитячих емоцій, це колективно та індивідуально розширило епістемологію. Наша цивілізація здобула новий спосіб зрозуміти дитину та її розвиток, і так само зробила кожна людина, яка читала твір Руссо чи дізналася про нього. Але це не змусило кожного читача зростати. Епістемологія розширилась, але зовсім необов'язково, що відбувся розвиток еґо.

Чи стосується це «Світового дослідження цінностей»?

Оскільки Кіган і «Світове дослідження цінностей» мають справу із самовираженням та емансипацією, наскільки ці дві моделі пов'язані між собою?

Цінності самовираження на осі Х у «Світовому дослідженні цінностей» збігаються з розвитком еґо, описаним Кіганом, але це не те саме дослідження, і цінності не є тим самим, що й розвиток еґо, цінності — це частина наших норм.

Дані «Світового дослідження цінностей» збираються по всій планеті за допомогою опитувальників, які розробили політологи Рональд Інглегарт, Крістіан Вельзел та їхні дослідні команди, а дослідження проводять у кожній країні дослідні інститути, як-от Gallup, що залучають до опитування 1500 осіб у кожній країні¹². Їхня увага зосереджена на колективних змінах у цінностях.

Роберт Кіган і його колеги вивчають розвиток его, вони збирають дані у Сполучених Штатах, їхній метод набагато складніший і передбачає різного роду тестування способів мислення людей, а у фокусі їхньої уваги — особистісні зміни в індивідах.

Інглегарт / Вельзел і Кіган мають справу з індивідуальною, емоційною емансипацією, що наростає, та особистою, екзистенціальною свободою, але розвиток его за Кіганом — багатше явище, ніж просто цінності. Кіган досліджує психологічні механізми в процесі та те, як ми, як індивіди, ступаємо на нову ментальну територію.

Вісь Y у «Світовому дослідженні цінностей» — традиційні цінності на протигагу світським — описує релігійну, культурну та суспільну емансипацію, зростання якої увінчується модерністю й політичними свободами. Модель Кігана про це нічого не говорить.

Об'єднання моделей

Якщо говорити про розвиток характеру, п'ять шарів за Кіганом мають якимось включати моральні стадії Кольберга або відповідати їм і колам належності, які можна усвідомлювати й стосовно яких можна відчувати прояви сумління. Разом вони утворюють нашу емоційну та моральну структуру. Що більше его-шарів, що вищі моральні стадії, то більше кіл належності, то складніший наш внутрішній світ.

Існує вирішальний спільний знаменник у процесах переходу від менш складного его-шару, моральної стадії чи кола належності до наступного. Це відчуття прийняття і поступки заради отримання більшої свободи. Це емоційний і філософський парадокс, але щоразу, коли ми готові поступитися своїм поточним усвідомленням власного «я» на користь наступного та взяти на себе новий ступінь відповідальності, ми водночас здобуємо новий ступінь свободи. Коли наше тіло «поступилося» нашому розумові і ми здобули контроль над своїм тілом, ми отримали свободу прислухатися до власних емоцій. Коли наші емоції поступилися нормам нашого суспільства і ми прийняли ці норми як свої, ми отримали свободу тісно взаємодіяти з іншими, оскільки нам могли довіряти. Емоційно стримуючи себе, ми змогли розвивати нові емоційні відчуття. На кожній стадії розвитку відбувається поступка та відкриття нових вимірів. Внутрішнє сум'яття, яке відчуваємо в такі перехідні періоди, — це боротьба між двома рівнями відповідальності та свободи.

Зокрема, стикаємось із цією боротьбою в підлітковому віці. Тоді прагнемо здобути незалежність дорослої людини, водночас бажаючи, щоб наші батьки прибирали нашу кімнату — або, як звучить назва однієї книжки: «Забирайся геть із мого життя, але спочатку — чи не міг би ти відвезти мене і Шеріл до торгового центру?»¹³. Деякі люди стикаються з цією поступкою та свободою, коли багато років пропагують національні або релігійні шовіністичні ідеї й раптом натрапляють на дуже приємних і розумних, може, навіть страждених людей із груп, які вони утискали. Старий погляд мусить поступитися новому, аби виникли підвищена відповідальність, свобода та ментальна складність.

Представляючи модель Кігана, ми включили моральні стадії Кольберга. Розвиток его та моральний розвиток співвідносяться досить легко. Важче сказати, як модель Кігана відповідає нашій свідомості та сумлінню щодо кіл належності. Однією з причин є те, що ці кола дуже залежать від культури, а обізнаність, свідомість і сумління — дуже індивідуальні. Але ми збираємось запропонувати загальну схему для сучасного представника західного світу.

Коли дитина розвиває его-шар 2 і стає самоконсолідованою, це зазвичай відбувається в контексті Сім'ї 1, групи Рівних (друзів, однолітків) та місцевої Спільноти, де вона переживає відчуття своєї належності, — інакше кажучи, у колах належності 2, 3 і 5. Дитина поступово зможе зрозуміти, що, скажімо, «ми в родині всі католики і живемо в Італії, а Ашіш та його батьки — з Індії й вони індуїсти». Перші пояснення цих відмінностей мають бути досить конкретними та зрозумілими для дитини: як християни ми відзначаємо ці свята, а індуїсти — такі; ми в Італії розмовляємо італійською і в нас отакий прапор, а в Індії в них прапор отакий і там розмовляють багатьма різними мовами. Знадобиться кілька років і чимало пояснень, аби дитина зрозуміла, що таке релігія та країна, і збагнула відмінності між релігіями та державами. Отже, вона поступово усвідомлюватиме 6-те коло своєї належності — свою націю та / або релігію, тобто розвиватиме своє перше відчуття належності до уявної спільноти. Але зарано очікувати будь-якого сумління на цьому рівні складності. Дитина може дізнатись про кола 7–10 і розвинути свою усвідомленість щодо окремих елементів, як-от бідні діти в інших частинах світу, але розуміння цих складних кіл мало ймовірно.

Стати самоврядним у підлітковому віці та розвинути его-шар 3 в дорослому житті означає відчуття сумління щодо перших шести кіл належності: Его / Я, Сім'я 1, група Рівних (друзів, однолітків), Сім'я 2 (сталі стосунки, власні діти), Спільнота й Суспільство / країна / нація та релігійна конфесія. Ці перші шість кіл характеризує те, що вони є або реальними спільнотами, де ми знаємо всіх чи декого (кола 2–5), або уявними спільнотами, де поділяємо спільний наратив і норми (коло 6). Визначити наші норми з цих перших шести кіл належності відносно просто, оскільки всередині них маємо спільну мову, символи, ритуали, епістемологію та основні / ключові частини нашої ідентичності. Тому також відносно легко відчувати приналежність до них і сумління щодо них: вони

формують нас, і нам приємно відповідати взаємністю. Здобути свідомість щодо кіл 7–10, з іншого боку, може бути досить просто, але щодо сумління та почуття приналежності стає дедалі складніше: ці кола автоматично не забезпечують нас мовою, символами та епістемологією. Вони, скоріше, кидають виклик нашій епістемології та символіці, тож більшості з нас доведеться вивчити принаймні ще одну мову, щоб повноцінно долучитися до цих рівнів складності. Аби відчуті належність до кіл 7–10, нам треба подолати досить багато опорів. Ми повинні мати бажання визнати, що наші власні релігію та / або культурні норми можна поставити під сумнів.

Для нас як для самотворного індивіда наше найбільше коло належності — це вже не нація та конкретні інгрупи, а принципи, що ними, як ми особисто вважаємо, повинні керуватися ці інгрупи. Ми вважаємо, що абстракції, як-от ідеологія, релігія та культурні цінності, надаються до уважного перегляду, обговорення та особистих уподобань, і ми цінуємо розбіжності в думках та створюємо простір для інших поглядів. Людина не тільки стає толерантною, а справді цінує різноманітність.

Оскільки ми більше не вважаємо наші інгрупи єдиним джерелом наших норм і цінностей, а формуємо їх самі, в якийсь момент можемо почати повертати не лише свою свідомість, а й наше сумління в напрямку нашої культурної зони, універсальних принципів, планети як такої й самого життя — минулого, теперішнього та майбутнього. Отже, якраз на стадії самотворення ми починаємо розвивати відчуття сумління щодо кіл належності поза нашими інгрупами: беремося шукати і створювати сенс поза колами, які надавали нам символи та епістемологію, що допомогло нам зрозуміти світ.

Ця здатність мислити поза колективними коробочками наших різних інгруп є, як ми доведемо це пізніше, вирішальною для того, щоб демократія працювала. В ідеалі ми всі були б самотворними, самостійно формували власну думку з важливих питань і покладали на наші інгрупи відповідальність за вищі моральні стандарти, а не просто культивували лояльність в інгрупі.

Системна перспектива, пов'язана із самотрансформуванням та освоєністю в его-шарі 5, може просто стосуватися нашої групи Рівних та Сім'ї 2, і це, мабуть, найбільш поширено. Але вона може й еволюціонувати та охоплювати місцеві спільноти, свою націю, релігію, культурну зону та все, що поза нею. Це, звичайно, не відбувається за один день. Утім, якщо прагнемо вирішувати наші проблеми як виду, то нам необхідні саме складність розуму, свідомість, сумління, епістемологія, смислотворення та належність.

8 Інгрупа (калька з англійської In-Group) — група, до якої індивід зараховує себе і з якою він себе ідентифікує. — *Прим. пер.*

9 Уявна спільнота (англ. imagined community) — термін, який запропонував Бенедикт Андерсон для означення ідентичності та нації, що характеризує групу людей, які навіть якщо ніколи не зустрічались, але належать до спільноти зі схожими інтересами. — *Прим. пер.*

10 Дон Бек розвинув спіральну динаміку на основі моделі Клера Грейвза, який протягом багатьох років був учителем і ментором Бека. — *Прим. наук. ред.*

11 Термін «самоврядність» у цьому місці, а також далі в тексті використовується як український аналог англійського терміна self-governing, який означає здатність людини управляти собою на метарівні, тобто з позицій розуміння цілей власного розвитку. — *Прим. наук. ред.*

12 «Світове дослідження цінностей» (World Values Survey, WVS) є довгостроковим порівняльним дослідженням, яке започаткував у 1981 році професор Рональд Інґлеґарт з Мічиганського університету (США) на базі Європейського дослідження цінностей (EVS). Воно швидко стало одним із найбільш широко використовуваних та найавторитетніших міжнародних досліджень, яке охоплює майже 120 країн / суспільств (близько 95 % світового населення). Україна долучилася до «Світового дослідження цінностей» у 1999 році (четверта хвиля WVS) та брала участь у наступних хвилях – у п'ятій в 2006-му, шостій у 2011-му, сьомій 2020 року, а крім того в Україні проводилося Європейське дослідження цінностей (EVS) у 1996 та 2008 роках. — *Прим. наук. ред.*

13 Anthony E. Wolf, “Get Out of My Life, but First Could You Drive Me & Cheryl to the Mall? A Parent’s Guide to the New Teenager, Revised and Updated”, Farrar, Straus and Giroux, 2002.

ЧАСТИНА ДРУГА

ОСОБИСТА СВОБОДА І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ. ФІЛОСОФІЯ БІЛЬДУНГУ

*Зовсім інша Європа, прелюдія до більдунгу,
Німецька весна і як більдунг співвідноситься з
розвитком его.*

Розділ 3

ЗОВСІМ ІНША ЄВРОПА

Ми повертаємося до Європи 350-річної давності й стикаємось із зовсім іншим станом свідомості, у якому жили наші предки. Це був час ранньої індустріалізації, просвітництва. Тоді, на початку 1700-х, новий тип особистої віри вплинув на уми у протестантській Європі.

Щоразу, переглядаючи історію, ми схильні дивитися на неї з нашої нинішньої позиції, тому наші судження про предків дуже рідко схвальні. Їхні моральні цінності та політичні рішення — не кажучи вже про постійні війни — здаються менш культурними, якщо не відверто примітивними.

З іншого боку, сприймаючи історичний розвиток у тому порядку, як розгорталася подія, набагато глибше розуміємо, чому люди думали та діяли так, а не інакше. Раптом починаємо значно повніше ототожнювати себе з рішеннями і труднощами, з якими ці люди мали справу. Отже, щоб отримати найкраще розуміння того, коли, де, як і чому виникла концепція більдунґу та які величезні наслідки вона має для нас нині, ми починаємо своє дослідження з дещо ранішого періоду.

То були інші часи

Ласкаво просимо до Європи 1650-го! Тридцятилітня війна щойно завершилась, Вестфальський мир 1648 року оновив структуру влади й теологічну тканину Європи. У католицькій Європі Папа має релігійну, а отже, і політичну владу над державами. У протестантській частині континенту правителі держав мають суверенну політичну владу, зокрема над релігією. Кожен володар приймає рішення щодо віросповідання своєї держави. Отже, не існує індивідуальної свободи віросповідання, але існує свобода віросповідання на рівні держави: аби покласти край війні, католики та протестанти взаємно дозволяють одне одному бути «невірними».

Це була зовсім інша Європа. За винятком крихітної еліти населення було бідним і пригнобленим. Феодальна система означала, що всі народились у певній касті й ніхто не мав жодного практичного способу вирватися з неї. Єдиним винятком могли стати сини аристократів, а в деяких випадках — і сини містян, які переходили в духовенство, а також їхні ж таки доньки, які ставали монахинями. Остання можливість зникла після приходу протестантизму.

У різних частинах Європи феодальні системи не дуже різнилися, проте здебільшого існувало три стани: духовенство, аристократія та простолюди. Над усіма стояв правитель (а в католицьких країнах — Папа Римський). Духовенство було першим і найбільш привілейованим станом. За винятком деяких монахів-подвижників, священники (в католиків) та пастори (у протестантів) жили у відносній розкоші й керували школами, ведучи записи про народження та смерть, дбаючи про бідних. З огляду на те, що єдиною можливістю піднятися по соціальній драбині було долучитися до духовенства, цей перший стан фактично зібрав найкращі уми свого часу. Представники другого стану, аристократії, мали привілеї за народженням, і єдиним, що визначало тут чиєсь становище, були чресла батьків. Можна було також стати генералом в армії й заслужити честь і славу або приєднатися до духовенства, та при цьому хтось міг бути цілковитим блазнем і водночас успадкувати неабияку владу.

Простолюди був групою, статус якої різнився залежно від місця. Сюди належали заможні містяни — ремісники й торговці привілейованих міст із містянськими привілеями, містяни без привілеїв, як-от кухарі, кучери та інші нецехові працівники, сюди ж зараховувалися фермери, що володіли землею, тобто фригольдери¹⁴, а також безземельні селяни — орендарі-здольники, надомники, кріпаки, бідняки та жебраки. Подекуди цей третій стан надавав легального статусу лише заможним містянам, а решта населення просто вважалася таким собі природним ресурсом. Спочатку до нього належали переважно фермери / фригольдери, але оскільки в епоху Відродження заможні містяни збільшували свої статки, то економічна влада переходила до них, і вони ставали середнім класом, який уже не вписувався у феодальну модель.

Збори, на яких представники трьох станів і король приймали рішення щодо політичних питань, зазвичай збиралися щороку або раз на два, три, чотири роки. Кожен стан голосував колективно, а це означало, що численні простолюдини були представлені в загальній сукупності одним голосом, до того ж найчастіше вони голосували проти двох інших станів.

Згідно з данським істориком Гартвігом Фрішем та його «Культурною історією Європи» (Europas Kulturhistorie, 1962 р.), 80 % населення становили містяни, селяни, кріпаки тощо, які не мали жодного впливу. Близько 1700 року фактично 10 % населення Франції становили жебраки, а в Англії 400 тисяч сімей із 5 мільйонів населення були наймитами та бідняками. У Німеччині в деяких районах налічувалося 260 жебраків на 1000 мешканців, зокрема тільки в Кельні — 12 тисяч.

Умови та тривалість життя селян нагадували реалії деяких сучасних найменш розвинених частин світу, а кріпосне право, лише трохи менш жахливе за фактичне рабство, було нормою у великих маєтках. Загалом безпечнішим вважалося пити пиво, ніж воду (варіння вбивало у пиві мікроби). Дитяча смертність становила понад 30 %. Великі міста все ще залишались обнесеними мурами. В середині цих міст вулиці могли бути брукованими, але поза ними доріг не прокладали. У плуга був один леміш, і не всі селяни мали його або тварин, які могли б його тягти. У фермерських будинках була земляна долівка (застелена соломною, звідси й слово «поріг»¹⁵ — утримувач для соломи).

В Англії індустріалізація мала ось-ось повністю переформатувати країну. Невдовзі п'ятирічні діти працюватимуть на заводах у жахливих умовах, а дорослих, що заборгували, відправлятимуть у колонії як рабів. На континенті індустріалізація лише трохи починала набирати темп.

Були дуже поширені тілесні покарання, зокрема биття батогами, а також ганебний стовп. В Англії за державну зраду карали «повішанням, волочінням і четвертуванням», тобто винуватця, прив'язаного за ноги до коня, спочатку тягли по землі до шибениці, потім вішали так, аби він не помер, згодом його нутроці вирізали перед його очима, зрештою бідолаху розтинали наче четверо. Жінок-зрадниць спалювали. Британське законодавство, що прописувало таке

«шляхетне» заохочення вірності королю, не було скасоване аж до 1870 року.

Культурна ідентичність і шляхи діалогу / комунікації в суспільстві теж докорінно відрізнялися. Нині ми ведемо публічну дискусію в межах наших країн і очікуємо, що в одному й тому ж діалозі братимуть участь верхи та низи національних держав. Люди можуть не завжди звертати одне на одного належну увагу та поважати довколишніх, але багаті та бідні, скажімо, у Великій Британії, вважають себе учасниками єдиного загальнодержавного діалогу (або принаймні учасниками однієї суперечки через одну й ту саму податкову систему та брекзит).

Лише 300 років тому, в епоху Просвітництва, європейські еліти спілкувалися між собою через державні кордони переважно як франкомовна та німецькомовна мережа. Вони писали одне одному, читали книжки одне одного, відвідували одне одного, допомагали фінансово і при цьому не вважали, що мають дуже багато спільного, а то й узагалі щось спільне із селянами чи жебраками у власних країнах.

Одне слово, більшу частину року Європа нагадувала фестиваль бруду з віспою та кором. Широкі маси одвіку утримувались під контролем шляхом катувань і фізичних покарань. Елітам же було байдуже, вони протягом усього періоду Просвітництва перебували у злагоді між собою. Близько 1740 року один французький автор стверджував — мовляв, жебрацтво зростає відповідно до варварства країни. Це твердження спростував Вольтер, зазначивши, що навпаки, жебрацтво свідчить про найвищу цивілізованість: жодне місто не є цивілізованішим за Париж і жодне не має стільки жебраків, як він!

Освіта й бильдунг

Рівень освіти та грамотності в Європі триста років тому був жахливо низьким, але з'явилися передвістя сучасної освіти, про які варто знати, щоб мати повну картину ментального ландшафту в Європі. Усіх виховували з вірою в те, що ніколи нічого не зміниться, і це показує нам, яким величезним був невикористаний потенціал, наскільки ми привілейовані сьогодні, як можна було не мати більшого прогресу і чому цей прогрес попервах здавався людям таким непідйомним.

Слушно було б припустити, що близько 80 % людей могли лише відтворювати практичні знання своїх батьків.

Початок організованої освіти

Відколи існувала писемність та імперії з державною бюрократією, тобто протягом останніх 5–6 тисяч років, здається, було певним чином зорганізоване навчання для синів еліти — жерців.

Стародавня Греція була першою цивілізацією, в котрій, як відомо, велися дискусії між мислителями про необхідність освіти для всіх її вільних громадян (чоловіків). Із погляду більдунгу цікаво, що за 200 років демократії, приблизно від 500 до 300 року до н. е., грецькі філософи говорили про освіту не просто в сенсі знань і практичних навичок, а як про розвиток рис характеру, це називалося пайдея (*Paideia*). Ідеальний чоловік був цілісною, інтелектуально та морально довершеною особистістю, і його пайдея включала риторику, граматику, логіку, поезію, музику, арифметику, геометрію й астрономію, а також заняття гімнастикою та боротьбою.

Серед римлян Цицерон мав уявлення про розвиток людського (чоловічого) характеру в дорослі роки і писав про нього, а це означало, що таке розуміння мало бути й в інших.

Від самого початку й іудаїзм, й іслам розглядали грамотність як релігійний обов'язок для всіх вірних, певною мірою включаючи і жінок.

Зокрема у випадку ісламу цікавий розвиток шарів его: «іслам» означає «підпорядкування», «покірність». Ми загалом вважаємо покору поганою річчю, але що стосується арабських суспільств 1400 років тому, як і окремих сучасних дітей і підлітків, то підпорядкування / поступка релігійній практиці ісламу — це дуже буквальна інтерналізація суспільних норм і новий сенс відповідальності, свободи та ментальної складності.

Також суфізм, ісламський містицизм, який почав розвиватися у 800-х роках, пропонує сім рівнів буття, або джихад аль-нафс, і проповідує боротьбу з его чи бажаннями. («Джихад аль-нафс» буквально означає «боротьба зі своїм “я”».) Просування до найвищого рівня буття є поетапним, і прогрес оцінює Бог, а не люди.

Реформація та грамотність

Церковна реформація, що почалася в 1517 році, зробила читання Біблії та лютерівського катехізису обов'язковими для голови кожного домогосподарства, тож грамотність поширилась у протестантській Європі — і навіть серед католиків. По всій Німеччині парафії почали забезпечувати базове навчання, й до середини 1500-х років грамотність у вищих верствах суспільства сприймалась уже як щось належне, була нормальним явищем серед ремісників, не дивувала й у середовищі селян.

В академічних дослідженнях грамотності до 1800-го року можна орієнтуватися на типову річ — уміння людей підписуватися своїм ім'ям на офіційних документах, як-от шлюбні договори чи заповіти. За даними Гарві Граффа «Щодо грамотності та соціального розвитку на Заході» (1981), у певних частинах Франції станом на 1570 рік 3 % сільськогосподарських працівників та 10 % заможних селян уміли поставити підпис. В Англії станом на 1650 рік такий рівень грамотності становив близько 40 % дорослих чоловіків, а серед європейських поселенців у Новій Англії — близько 60 %. Розсіяність населення Нової Англії ускладнювала навчання в школі, й лише станом на 1760 рік підписуватися вміли вже 80 % чоловіків, а станом на 1790-й — 90 %.

Батько сучасної освіти

Першою людиною в Європі, яка системно підійшла до навчання, був Ян Амос Коменський (1592–1670), який народився в Моравії, на території сучасної Чехії. Він жив під час контрреформації (або католицької реформації), і як протестантському богослову та пастору йому довелося кілька разів переїжджати, коли під час Тридцятилітньої війни та після неї релігійний ландшафт Європи видозмінювався. 1656 року польські повстанці спалили його будинок у Лешно разом із його рукописами та шкільною друкарнею.

Поза пасторською діяльністю та / або роботою в школі Коменський був тим, кого ми сьогодні назвали б освітнім консультантом. Шведські, англійські, голландські, трансільванські, польсько-литовські та інші правителі й уряди наймали його для реформування своїх шкільних систем у 1640–1660-х роках. Це постать, про яку мало хто з нас коли-

небудь чув, але діяльність якої мала величезні наслідки для всіх нас і яка буквально об'єднала Європу та сприяла появі взаємопов'язаного розвитку на континенті. Яна Коменського називають «батьком» сучасної освіти.

Можна було б подумати, що створення різних шкіл для різних вікових груп, тобто дошкільних закладів, початкової школи, гімназії (старшої школи¹⁶) та університету, було само собою зрозумілим, але саме Коменський розвинув цю систему. Він також здійснив революцію в освіті, наполягаючи на тому, що діти мають по-справжньому розуміти, чого їх навчають: освіта повинна відштовхуватися від знайомої дітям системи орієнтирів і поступово розвивати її.

Коменський також став однією з провідних фігур в енциклопедичному русі 1600-х років, коли склав першу чеську енциклопедію «Театр усього суцього» (*Theatrum universitatis rerum*).

Енциклопедії, салони та паби

Коли після Тридцятилітньої війни розвинулося раннє Просвітництво, виникло кілька нових явищ. Три з них — то були енциклопедії, салони та паби, які сприяли культурному та суспільному розвитку.

Ще в середньовічні часи існували книжки з різних галузей знань, але їх копіювали вручну й до них було важко отримати доступ. Коли в 1440-х роках Гутенберг винайшов друкарський верстат зі змінними літерами, він скерував світ в абсолютно новому напрямку. До 1600-х років європейські вчені вже могли отримувати власні копії книжок і дозволити собі володіти кількома виданнями. У часи Просвітництва винайшли енциклопедію. До речі, слово «енциклопедія» походить від грецького *enkuklios paideia* — «цикли пайдеї».

У добу Відродження багато нових думок і відкриттів підігріли інтерес до знань та дискусій серед суспільних еліт. У Мантуї та Урбіно, на півночі Італії, близько 1500 року виникли перші салони. Протягом наступних 200 років концепція поширилася на Париж та інші великі європейські міста, і ті стали осередками нових ідей та культурного розвою. Там відбувалися громадські зібрання, неофіційні зустрічі в приватних оселях, де аристократи, вчені, інтелектуали, поети, художники й музиканти обговорювали новітні науки, філософію та мистецтво. Чи обговорювали вони також політику, спірне питання: у

час абсолютних монархій салони, можливо, не були б дозволені, якби учасники зачіпали політику. Оскільки тоді на континенті не існувало місць для громадських зборів, не було сучасних газет, то такі дискусії, політичні чи інші, взагалі не мали виходу в публічну сферу.

Салони стали важливими для створення енциклопедій і поширення ідей Просвітництва по всій Європі. Вони були чудові щонайменше з двох причин. По-перше, зазвичай зібрання влаштовували жінки, так звані господині літературних салонів — салоньєрки (фр. *Salonnières*), зазвичай із числа найбагатшої частини буржуазії чи аристократії. По-друге, кожен, хто хоч раз отримав запрошення, міг і далі відвідувати зустрічі на загальних засадах. Сучасному читачеві це може не видатися дивним, але в суспільствах із різними станами для буржуа та аристократів збиратися разом у неформальній обстановці й відкрито висловлювати думку було дуже незвично!

В Англії салони не прижилися, натомість чоловіки зустрічалися в кав'ярнях чи пабах (тавернах, питних закладах — англ. *public house*). Певно, так вийшло тому, що в Англії було більше політичної свободи, й у цих «пабах» спілкування могло бути досить вільним.

ХРИСТІЯНСЬКИЙ БІЛЬДУНГ І РОЗВИТОК ЕГО

Наприкінці 1600-х років моральні цінності в Європі визначало християнство. Полювання на відьом відійшло в минуле, проте католицьке чи протестантське духовенство залишалось моральним авторитетом, і горе було бідолашній душі, яка не дотримувалась канонів.

У той час церковно-педагогічний інструментарій складався з величних храмів, гарного хорового співу, піднесених гімнів і незрозумілих служб латиною (в католицькій церкві). Благословення Євхаристії «*Hoc Est Corpus*» («це є тіло Моє») розуміли як якусь магію, саме звідси походить вислів «*hocus rocus*» («фокус-покус»). У католицьких церквах фрески показували, як чорти цілу вічність катують грішників у пеклі. У протестантських храмах фрески замальовувались, зате проповіді місцевою мовою доступно описували пекельні муки грішників.

З одного боку, християнство прагнуло, щоб люди інтерналізували його норми і ставали самоврядними, а з іншого — за Євангелієм від Матвія 18:3, Ісус мовить: «Поправді кажу вам: коли не навернетесь, і не станете, як ті діти, не ввійдете в Царство Небесне!». Отже, ми б сказали, що насправді церква, — чи то католицька, чи то протестантська, — у плані свідомості та сумління утримувала переважну більшість дорослих європейців у шарі 2 (сьогодні це ментальна складність на рівні пізнього дитинства). А може, навіть у шарі 1: якщо Бог — або ваш господар від Його імені — спіймає вас на гріху, на вас чекатиме суворе покарання! Єдиний змістовний підхід до Бога, віри і світської влади для неграмотного селянина, кріпака чи жебрака в той час відповідав би першій та другій моральним стадіям Кольберга й полягав би у фразях «чи мене спіймають?» та «що я із цього матиму?».

До людей із владою, вихованням та / або грішми, можливо, висували не набагато вищі моральні сподівання з тією різницею, що господар не поб'є їх за найменший гріх. Натомість самі вони застосовували насильство до селян і кріпаків, причому чинили так або через страх наслідків із боку інших могутніх людей у разі, якщо цього не зроблять, або тому, що інтерналізували норми феодалного станового суспільства. Інакше кажучи, люди, відповідальні за батіг, дерев'яного коня¹⁷ та таврування грішників розпеченим залізом, мали б розвинути шар 2 (самоконсолідоване дитинство) або 3 (самоврядний, соціалізований розум). Мало хто критично замислювався над цим і ставив під сумнів їхні методи (самотворення, шар 4). Вони, мабуть, розвинули і третю моральну стадію Кольберга — «чи сподобаюсь я їм?», але тільки щодо деяких дуже вузьких кіл належності: сім'ї та невеликої групи рівних собі, аристократів чи буржуа. Усі вони боялися пильних очей першого стану та священнослужителів, і якби мали хоча б найменший зв'язок із правителем, то неодмінно подумали б, чи не піймає той їх на обмані, й робили все можливе, щоб сподобатися йому. Це була б дуже інструментальна версія третьої стадії Кольберга.

Неважко помітити, скільки людей наважувалися висловити самотворювану критику тодішніх норм, — практично ніхто. Набагато складніше визначити, скільки було тих, хто досяг стадії самотворення,

але тримав думки при собі, — можливо, їхня кількість обчислювалась тисячами.

Порушення норм феодального суспільства розглядалось як щось більше, ніж недостойний вчинок, а сумніви в релігійних догмах, статусах чи владі сприймалися як загроза для всього суспільства, оскільки могли накликати гнів Божий. Отже, вся теологія та більшість філософії полягали в узгодженні мислення з уже прийнятими істинами. Лише дуже мало людей розвинули проникливість і знайшли в собі сміливість висловити те, що не було вже прийнятим і не відповідало Біблії. У 1500-х роках серед тих, хто демонстрував самотворення (шар 4), були такі особи, як Да Вінчі, Коперник, Галілей, Лютер і Шекспір, а в 1600-х — Декарт, Ньютон та Лок. Близько 1700 року вже було більше людей, які думали й висловлювались поза нормами, але вони все ще становили незначну меншість, і мало хто, якщо взагалі такі були, висловлювався прямо проти християнської віри.

З огляду на те, що вони писали і що відбувалося в той час, їхній моральний розвиток теж, мабуть, мав свої недоліки. Ці люди, зробивши такий великий внесок у нашу цивілізацію, можливо, розвинули четверту стадію Кольберга — «чи зруйнує це суспільні структури?». Але п'ята стадія Кольберга — «чи служить це всім і загальному благу?» — могла би виглядати для нас досить фрагментовано. Їхнє «загальне благо» та «всі» не включали б понад 80 % навколишніх людей. За винятком Лютера та ще кількох діячів, найскладнішим колом належності для них усіх була б група рівних їм, представники їхньої верстви.

Маємо зрозуміти, що триста років тому європейці кардинально інакше ставилися одне до одного та до суспільства. По-перше, хай там як, християнство було культурою і сукупністю норм, які воно уособлювало. То не була особиста християнська віра, якою вона є нині, то не було свідоме особисте переконання в умовах, коли наша культура є індивідуалістичною й існують духовні альтернативи. Структури суспільства, віри та Церкви так перепліталися, що всі вбудовувалися в один і той самий спосіб буття. По-друге, не було солідарності та відчуття моральної відповідальності за межами станів чи поза колом людей, яких ти знав особисто. Не існувало ані уявних спільнот, які б

надихали людей на вірність чи обов'язок перед незнайомими, ані відчуття спільної людяності.

Новий вид благочестя та побожності

Але наприкінці 1600-х років почало щось відбуватися. У німецькій протестантській теології розвивалася релігійна концепція більдунгу, що передбачала сильне прагнення та старання стати моральною людиною за образом Бога («bild» з німецької означає «образ»). Ця концепція «образу і більдунгу» (Bild & Bildung) не залишала багато місця для інтерпретацій. І хоча ситуація свідчила про розуміння людьми можливості вдосконалюватися, це також означало, що самовдосконаленням вважався лише один вид поведінки — бути слухняним, благочестивим слугою Божим, який ходить до церкви.

Новим було те, що емоційна щирість і релігійна рвуність стали головними в перетворенні людини на справжнього християнина. По всьому Новому Заповіті бачимо заклики до особистого навернення та покаяння, наближення до справжньої віри. У наведеній вище цитаті «Якщо ви не навернетесь і не станете маленькими дітьми...» слово, що означає «навернення» в оригінальному грецькому тексті — *straphéte*, перекладається як «повернути» або «розвернутися». Але натрапляємо замість нього й на інше слово в початковому оригінальному тексті — *metanoia* (метаноя), у перекладі — «за межами розуму», реконструкція розуму.

Цей новий, особистий релігійний запал і порив до близькості з Христом називали пієтизмом, у верхньому шарі суспільства він став «хітом сезону». Буквально: одяг людини та її спосіб життя мали демонструвати глибоку, емоційну щирість і уникання будь-якої надмірності. Особиста відданість стала примітною ознакою цього нового віяння у християнстві, яке вимагало особистої інтерналізації віри.

Зі світського, сучасного погляду пієтизм має вигляд жахливо нетерпимої фундаменталістської релігійної течії (за сучасними мірками таким він і був). Але на початку 1700-х років це насамперед виявилось принципово новим способом бути християнином. Замість коритися зовнішнім явним соціальним нормам, якими їх представляли в Церкві та всьому суспільстві, індивід мусив відчувати

віру, істину та зв'язок із Христом. І з огляду на це він чи вона мали бути самоврядними. Це пробудження нового типу емоцій та індивідуальності, нового типу самоврядності та самосвідомості. Також новим стало те, що пієтизм могли прийняти жінки — їхнє духовне життя раптом набуло такого ж значення, як і чоловіче.

Незважаючи на те, що метаноя згадувалася ще в Новому Завіті (загалом 66 разів), пієтизм вніс кардинальну новацію — ідею про те, що люди здатні змінюватися. Їхня віра та відданість могли поглиблюватись, і їхнім особистим вибором було поглиблювати їх чини. До пієтизму протестантизм не мав справи з особистісними змінами, лише з особистісним покликанням і, певною мірою, особистісним вибором. Утім, навіть це не було по-справжньому особистісним, оскільки вчення про первородний гріх зробило всіх грішниками і вважалося, що диявол спокушає людей або, можливо, навіть контролює їхній вибір. Із пієтизмом душа, віра, розум, серце та емоції людей ставали їхніми власними по-новому.

Йоганн Себастьян Бах — вирішальна постать цього періоду. Він народився в 1685 році, а помер у 1750-му. Композитор трансформував музику й переніс її на нові духовні та математичні висоти, створивши одні з найскладніших і найшляхетніших музичних творів, які коли-небудь існували. Він був побожним протестантом, і його духовна християнська музика була й залишається природним продовженням та проповіддю особистої відданості, якої вимагає пієтизм.

Нові думки

На початку 1700-х років у процесі переформатування Європи виділилися дві основні культурні сили: з одного боку — Просвітництво, яке боролось проти старих забобонів, за науку та гуманізм, було розважливим і раціональним, а з іншого — пієтизм, що закликав до сильних емоцій, глибокої віри та відданості. Просвітництво поширювалося в інтелектуальних колах по всій Європі, натомість пієтизм залишався переважно в німецьких, протестантських частинах континенту. Просвітництво створювало загрозу для феодальної системи через наполягання на правах людини та особистій свободі, а пієтизм відокремлював індивідуальний розум і дух від

колективу й тим самим сприяв формуванню індивідуалізму нового типу.

14 Фригольдери (англ., букв. — вільні тримачі) — категорія землевласників, що володіли землею довічно або спадково на підставі феодалного вільного держання. Земельні володіння фригольдерів могли вільно відчужуватися. — *Прим. пер.*

15 Поріг (англ. threshold) — утримувач для соломи (англ. threshed straw — обмолочена солома). — *Прим. пер.*

16 Автори використовують термін high school, який безпосередньо перекладається з англійської як вища школа, але за змістом та відповідно до американської освітньої системи є позначенням старших класів середньої школи (upper secondary school). Враховуючи усталену в Україні традицію, згідно з якою термін «вища школа» зараховується до установ вищої освіти, тут і далі в тексті у випадках, що стосуються саме середньої освіти, термін high school перекладається як старша школа (10–11 класи загальної середньої школи). — *Прим. наук. ред.*

17 Дерев'яний кінь, або іспанський вісюк — пристосування для тортур. — *Прим. пер.*

Розділ 4

ПРЕЛЮДІЯ ДО БІЛЬДУНГУ

Щойно окреслені зміни викликали багато нових думок про те, що означає бути людиною, і не в останню чергу — про красу, смислотворення та людські емоції.

У 1700-х роках у Європі виник новий вид філософів. Вони були світськими та досліджували внутрішній світ індивіда. Джон Лок став одним із перших, потім з'явилося ще кілька імен. Ми зосередимо увагу на Шефтсбері, Юмі, Клопштоку, Віланді та Руссо.

ШЕФТСБЕРІ. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЕГО

Ентоні Ешлі-Купер, 3-й граф Шефтсбері, народився в Шефтсбері, на півдні Англії, у 1671 році, а лікарем, який допомагав під час пологів, був Джон Лок. Це, мабуть, одразу не справило особливого впливу на розум молодого Шефтсбері, але, коли йому виповнилося 3 роки, Лока зробили відповідальним за його освіту. Саме на основі «Думок про виховання»¹⁸ Лока майбутній граф вивчив латину та грецьку з розмов і вже в 11 років міг читати обома мовами. Підлітком Шефтсбері відправили у велике турне Європою, а коли йому було приблизно 26, він балотувався до парламенту.

У 1695–1698 роках Шефтсбері у британському парламенті став незалежним лібералом і одним із тих, хто рішуче підтримував законопроект про врегулювання судових справ щодо державної зради. Згідно з тим проектом закону, особі, звинуваченій у державній зраді, або на яку донесли про зраду, дозволялася допомога адвоката, тобто правника (так, ідеться про ту саму зраду, про яку говорилося вище і через яку у вас могла виникнути нагода побачити власний кишківник).

Шефтсбері страждав на астму, тому рано почав займатися книжками, а не всілякими видами активного відпочинку, якими зазвичай насолоджувався молодий британський дворянин. Від свого обрання до

парламенту й до смерті в 1713 році він написав низку книжок та есеїв, які дуже випереджали свій час.

Бачення Шефтсбері людського розвитку та нашого розуму дуже близьке до деяких аспектів шарів розвитку его. Це просто дивовижно з огляду на те, що писав він про це понад триста років тому. Оскільки Шефтсбері такий ранній і саме він надихнув деяких німецьких мислителів, ми збираємося дозволити доброму графові висловитись тут від свого імені за допомогою кількох цитат. Збережемо його оригінальний правопис і курсив, як і регулярні приправлення тексту великими літерами для утримування уваги читача.

Один із текстів Шефтсбері — «Есей про свободу дотепності та гумору», в якому він пише про щастя. Автор каже, що його таки слід шукати, але необхідно обговорити, чи щастя приходить просто від задоволення власних потреб, чи від служіння самому життю. Його висновок полягає в тому, що треба бути «справедливо егоїстичним» і контролювати себе. І саме тут він пише про більдунг, називаючи його станом формування (being formed, або form'd, як він пише):

Я розумію, що з давніх часів був Звичай відсилати Молодь найвищої Якості до Філософів, щоб вона формувалася. У їхніх Школах, в їхній Компанії і за їхніми Заповідями та Прикладом славетні Учні привчалися до Труднощів і вправлялися в найсуворіших Курсах Помірності та Самозречення. Такою ранньою Дисципліною вони привчалися до Командування з боку інших, до підтримування Честі своєї Країни у Війні, розумного правління Державою та боротьби проти Розкоші й Корупції в часи Процвітання й Миру.

Отже, на думку Шефтсбері, щоб сформуватись як індивід, треба було опанувати самозречення. У нарисі «Порада автору» він порівнює скульпторів і письменників. Останні знають себе і можуть вдосконалюватись, тимчасом як візуальні митці:

...ніколи не зможуть з усією своєю Точністю чи Правильністю Задуму бути здатними реформуватись або рости набагато більше у формі своїх Особистостей. Але для тих Митців, які копіюють із Життя інших, які вивчають Грації та Вдосконалення Розуму і є справжніми Майстрами тих правил, які становлять цю

останню Науку, неможливо, щоб вони не покращили себе та не внесли зміни у свою кращу Частину. (...) Моральний Митець, який може таким чином наслідувати Творця, і тому знає про внутрішню Форму та Структуру своїх Ближніх, я гадаю, навряд чи не знатиме Себе, або ж заплутається в Тих Числах, що творять Гармонію Розуму.

Інакше кажучи, розмірковування над психологією інших людей має дати можливість письменникові працювати і над собою. Потім Шефтсбері продовжує скаржитися, що академіями, такими важливими для формування шляхетного та ліберального Характеру, нехтують і що їхні юні учні змушені вибирати між двома однаково недосконалими шляхами — «педантичністю і повчанням у школі» та «модним неграмотним світом». Значущий шлях, який формує шляхетний характер та індивідуальне судження, є шляхом досконалості в мистецтві та науках, і його більше не можна віднайти.

У 1709 році Шефтсбері пише твір «Моралісти, Філософська Рапсодія». І те, про що він веде мову, має чітку схожість із шарами еґо. Його тексти — це діалоги, схожі на діалоги Платона, де вигадані персонажі досліджують філософське питання, де молоді Палемон та Філокл дискутують зі старшим і мудрішим Феоклом. Вони розмовляють про три види краси:

Чи Краса існує тільки в Тілі, а не в Дії, Житті чи Діяннях? (...)

...Прекрасне, Справедливе, Милovidне ніколи не існували в Матерії, тільки в Мистецтві та Задумі; ніколи не були в самому Тілі, тільки у Формі чи Силі, що формує (...) Чим ти захоплюєшся, окрім Розуму чи Впливу Розуму? Є тільки Розум, який формує. Все, у чому немає Розуму, — жахливе, а Матерія без форми — це вже сама Деформація.

Висновок для Шефтсбері та його трьох уявних друзів полягає в тому, що існують три порядки краси: 1) мертві форми, 2) живі форми (об'єкти природи) та створені розумом; 3) розуми, що формують інші розуми (форми, штучно створені людиною):

Хіба не бачите, — відповідає Феокл, — що ви встановили Три Рівні чи Порядки Краси? Як? По-перше, мертві Форми, як ви їх правильно

назвали, які несуть Форму і формуються або Людиною, або Природою; але не мають форматворчої Сили, Дії чи Інтелекту. Добре. Далі, і як другий вид, Форми, які формують; тобто яким притаманний Інтелект, Дії та Діяння. Гарзд. Тому тут є подвійна Краса. Бо тут є і Форма (Ефект Розуму), і сам Розум: Перший вид низький і зневажливий щодо цього іншого; звідси мертва форма отримує свій Блиск і Силу Краси. Бо що таке просто Тіло для людини, завжди так точно сформоване, якщо внутрішня Форма бажатиме, а Розум буде жахливим чи недосконалим, як в Ідіота чи Дикуну? Я також можу це сприйняти, — сказав я; але де третій порядок? (...)

...ніж те, що форми, навіть й самі Розуми, містять у собі всю Красу, сформовану цими Розумами; і, отже, є Принципом, Джерелом та Фонтаном усієї Краси.

Отже, перший порядок краси Шефтсбері — це фізична краса в мертвих предметах, створених кимось або природою. Другий порядок — це внутрішня краса, яка приймає норми та накази ззовні, з боку інших. Можуть бути красиві тіла з нерозвиненим розумом, але вони не прекрасні. Третій порядок краси — це «я», яке може сформувавши себе і таким чином здатне формувати й інших.

Те, що прекрасне у другому порядку, бере початок із третього, красивішого:

Отже, Архітектура, Музика і все, що є людським Винаходом, знаходить та вивільняє себе в цьому останньому Порядку. Правильно, сказав я: і таким чином весь Божественний захват¹⁹ інших видів знаходить себе в нашому. Види, що можуть бути сформовані, позичають у нас, і без нас вони ніщо. Без сумніву, ми маємо за честь бути Оригіналами²⁰.

Сучасному читачеві може здатися, що Шефтсбері вважає творчий клас морально вищим. Однак усе навпаки: лише якщо хтось морально піднесений, він може створювати справжню та оригінальну красу, й поки він не розвине свій особистий, внутрішній моральний компас і особистий моральний хребет, він зможе лише коритися моді. І, за Шефтсбері, він залишається в другому порядку.

Феокл риторично запитує, у чому полягає найбільша краса. І оскільки Палемон не може відповісти, слова Феокла звучать трохи саркастично:

— Чи хотіли б ви, щоб я усвідомлював про вас те, що є безпосередньо вашим, існує лише всередині вас і походить від вашої сутності?

— Ви маєте на увазі мої Почуття? — сказав я.

— Звичайно, — відповів він. — І разом із вашими Почуттями, вашими Рішеннями, Принципами, Рішучістю, Діями; усім, що є гарним і шляхетним; що впливало б із вашого доброго Розуміння, Почуттів, Знань та Волі; усім, що (...) впливає з вашого Основного Батька — Розуму, який, на відміну від інших Батьків, ніколи не витрачається і не вичерпується, але набуває Сили та Бадьорості, породжуючи (...) ті добрі Частини, які від природної Геніальності ви плекали завдяки належному Вдосконаленню.

Застосовуючи батьківську метафору, метою цього третього порядку краси є «пропагувати цю прекрасну Породу ментальних Дітей». Знаючи свої власні слабкості, Палемон і Філокл усвідомлюють, що Феокл потрібен їм як акушерка, в іншому разі, як вони бояться, «ці Задуми, Поняття та Ідеї (...) не народяться».

Філокл стверджує, що здатність розрізняти добро і зло є нашою внутрішньою Природою, але її потрібно тренувати, аби встояти перед поглядами інших та віяннями моди:

Усі володіють Стандартом, Правилем і Мірою. Але, коли застосовують їх до Речей, виникає Розлад, панує Невігластво, Інтерес і Пристрасть породжують Неспокій. (...)

Той факт, що ми помічаємо неспокій, свідчить, що маємо відчуття судження, яке є нашим і тільки нашим. Це причина того, чому, як він пише, навіть «нечестиві створіння часто віддають перевагу інтересу своєї помсти перед усіма іншими інтересами». Вони можуть бути готові віддати за це своє життя. Однак цих почуттів не досить:

Якщо Звірі, — каже він, — будучи звірами, не здатні пізнавати й насолоджуватися красою і мають Почуття лише (найгрубішу

частину) в собі, то звідси впливає, «Що жодна Людина не може з тим самим Почуттям або грубою Частиною себе сприймати чи насолоджуватися Красою: але вся Краса та Добро, якими вона насолоджується, є більш шляхетними, та (даються їй, — ред.) за допомогою того, що є шляхетнішим, його Розуму й Мисленню». У цьому його Гідність та найвищий Інтерес: ось Здатність до Добра та Щастя. (...)

Бо як бунтівний Розум, захоплений Почуттями, ніколи не може конкурувати чи змагатися за Красу з добродішним Розумом Культури Мислення, так і не можуть Об'єкти, які зваблюють перше (бунтівний розум, — ред.), порівнюватись із тими, які приваблюють та зачаровують останнє (розум мислячий, — ред.). (...) Коли Радість для вас знаходиться в іншому місці, ніж у Розумі; сама Насолода не буде ні прекрасним Предметом, ні будь-якої витонченої або приємної Зовнішності. Але коли ти думаєш, яку насолоду дає Дружба, як і Честь, Вдячність, Відвертість, Доброзичливість і вся внутрішня Краса; як усі соціальні Задоволення, саме Суспільство і все, що становить Цінність і Щастя Людства; тут ти неодмінно дозволиш Красу в Дії та вважатимеш, що вона гідна того, щоб її споглядали і часто оглядали радісним Розумом, який щасливо усвідомлює щедрі Частину і своє власне Просування та Зростання у Красі. (...)

З нашого ретельного Пошуку має виявитися, що немає нічого так само божественного, як Краса: яка і не належить Тілу, і не має жодного Принципу чи Існування, окрім як у Розумі та мисленні (Рацію), і сама відкривається та набувається цією божественною Частиною, коли досліджує себе, єдиного Об'єкта, який себе гідний. Бо все, що є порожнечою Розуму, є Порожнечою і Питьмою для Очей Розуму. Це Ослаблює і затьмарює, коли затримується на чужих Предметах; але процвітає і досягає своєї природної Сили, коли займається спогляданням схожого на себе. Таким чином, цей вдосконалений Розум, трохи споглядаючи інші Об'єкти і виходячи поза Тіла і загальні Форми (де тільки Тінь Краси спочиває), амбітно прямує до свого Джерела й розглядає Оригінал Форми та Порядку в тому, що є розумне. І таким чином, — о Філокле! — чи можемо ми вдосконалюватися та ставати Митцями; навчаючись

«пізнавати Себе, і що Це таке, що, вдосконалюючись, ми можемо бути впевнені, що збільшуємо нашу Гідність та справжню Користь²¹».

Інакше кажучи, три стадії краси Шефтсбері є насправді чотирма: 1) неживі речі та фізичні форми, створені для краси; 2а) чутливі істоти й просто дикі тварини, які можуть мати добрий вигляд, але мають грубий розум; 2б) люди, які приймають свою внутрішню форму із зовнішніх джерел; люди, які цінують зовнішні речі та є, як він пише, «Рабами, а отже, нещасними»; 3) філософи, тобто кожен, хто бажає працювати на власну, внутрішню свободу:

А чи не завдяки цій Свободі від наших Пристрастей і низьких Інтересів ми примирилися з добрим Порядком Всесвіту; живемо в гармонії з Природою; і живемо в Дружбі й з Богом, і з Людиною? (...) Хіба людська Свобода, Щедрість, Великодушність не є добром? Хіба ми не вважатимемо Щастям те Самовдоволення, яке виникає з Відповідності Життя та Звичаїв, Гармонії Прихильностей, Свободи від Докору Сумління чи Провини, Усвідомленості Гідності та Заслуги з усім Людством, нашим Суспільством, Країною та Друзями — все, що засноване лише на Чеснотах?

Порівнюючи описи Шефтсбері з сферами розвитку его, ми б сказали, що його перший порядок краси не є людським і що його другий порядок відповідає сферам его 2 і 3. А те, що він називає третім порядком краси, насправді є четвертою стадією, і він відповідає сфері его 4. Триста років тому словниковий запас був не зовсім політично коректним, і те, що Шефтсбері називає нечестивим та грубим у своєму другому рівні чи порядку, відповідає сфері его 2, сфері дитинства, в якому навіть сьогодні все ще застрягли багато дорослих зі своїми пристрастями. Інші дорослі, яких Шефтсбері зараховує до другого порядку, є рабами моди і знаходять вищу цінність, скоріше, поза собою, ніж усередині себе. Сучасною мовою ми б сказали, що вони інтерналізували норми суспільства й ці норми керують ними, тому це і є сфера его 3.

Третій порядок краси Шефтсбері дуже близький до того, щоб включати в себе сферу его 4. Складно повірити, що цьому текстові вже

три століття. Далі він описує соціальну ціну, яку, можливо, доведеться платити, щоб слухатися свого справжнього «я», і це актуально до сьогодні. Незважаючи на те, що Теокл кілька разів запитує, як він може здійснити цю особисту зміну в наближенні до найвищого порядку краси, текст не дає жодної рекомендації, окрім такої: що дужче хтось намагається і що більше разів це робить, то вищі шанси.

У 1710 році «Есей про свободу дотепності та гумору» Шефтсбері переклали французькою, а в 1738-му «Пораду автору» — німецькою як «Урок для письменника» (Unterricht für den Schriftsteller). Цікавіше в нашому контексті, що слово «формування», яке для Шефтсбері, вочевидь, було світським, переклали як більдунг (Bildung). Ми не читали Шефтсбері німецькою мовою, але в 1931 році аспірантка Ільзе Шааршмідт із Німеччини простежила витоки світського розуміння більдунгу до Шефтсбері та вживання ним слова «формування». Як пояснювалося вище, для будь-якого німецького читача в 1738 році слово «більдунг» зазвичай мало б релігійне значення, але тут мається на увазі моральна, інтелектуальна та емоційна трансформація розуму. Бог не є частиною цього рівняння.

Шефтсбері трохи зосереджується на самому розумі, й у «Роздумах про різне IV» (Miscellaneous Reflections IV), у розділі 1, досліджує, чим є те, що думає і сумнівається всередині нас, і як цей розум залишається постійним та все-таки розвивається протягом нашого життя:

Отже, нарешті Розум, пізнаючи себе, власні відповідні Сили та Чесноти, стає вільним і незалежним. Він бачить свої Обмеження та Перешкоди і виявляє, що вони повністю походять від нього самого і від неправильних Думок, що базуються на неправильному розумінні. Що більше він перемагає в цьому сенсі (принаймні коли це щось найменш конкретне), тим більше він є власним Господарем, відчуває власну природну Свободу і вітає себе з власним Розвитком та Процвітанням.

Чи ті, кого називають філософами, так застосовували свої Роздуми, щоби зрозуміти хоч щось із цієї Мови, я не знаю.

Шефтсбері відкрив недоліки свого власного розуму і виявив, що може позбутися їх, але не має уявлення, чи ще хтось коли-небудь переживав

те саме. Ми інтерпретуємо це так, ніби він може витягнути себе з власної ментальної моделі світу, своєї епістемології та побачити власне розуміння і його вади як об'єкт. Отже, він дуже свідомим чином самотрансформується, і, наскільки йому відомо, він перший у Європі, хто написав про це ментальне зусилля.

Погляди Шефтсбері поширились у Німеччині в 1740-х роках, а в 1776–1779-му його тексти були опубліковані німецькою мовою в трьох томах як «Філософські роботи Графа фон Шефтсбері» (Des Grafen von Shaftesbury philosophische Werke). Ми можемо знати, коли Шефтсбері переклали німецькою мовою, але складно з'ясувати, хто з інших мислителів читав його, якщо тільки вони не посилаються конкретно на нього. Як скоро побачимо, низка мислителів, які мали справу з більдунгом, точно читали його праці.

Девід Юм. ШОТЛАНДСЬКЕ ТЛУМАЧЕННЯ РЕАЛЬНОСТІ

Девід Юм був представником шотландської аристократії, проте виріс у скромному маєтку. Його батько помер, коли синові було два роки, мати так і не вийшла знову заміж. Натомість вона присвятила себе вихованню Девіда та його старших братів. Хлопчик був надзвичайно яскравий, і коли близько 1722 року його старший брат залишив дім, щоб вступити до Единбурзького університету, 11-річний Девід пішов його шляхом. Сім'я хотіла, щоб він став юристом, але юнак віддав перевагу історії та філософії.

У 1737-му тепер уже 26-річний Юм написав «Трактат про людську природу». Як і Шефтсбері, він досліджував власне мислення і виводив себе за межі власної ментальної моделі світу, щоб дослідити людський розум із позицій «погляду зсередини розуму». Юм першим із європейських філософів почав досліджувати, як ми сприймаємо реальність. У 1748 році він повернувся до цієї теми й написав «Дослідження щодо людського розуміння», яке подає стислішу версію багатьох його думок.

Контроль розуму над собою обмежений, як і його контроль над тілом; і ці межі не зрозуміти ні через раціональне пояснення, ні через будь-яке ознайомлення з природою причин та наслідків, їх

можна досягнути лише через досвід і спостереження, і це стосується як усіх інших явищ природи, так і управління зовнішніми об'єктами.

Замість філософствувати над поведінкою людини «десь там», він вивчав власний розум у процесі та досліджував самопроцес, який відбувався всередині нього.

Наша влада над власними настроями, емоціями та пристрастями набагато слабша за владу над нашими ідеями, і навіть ця остання обмежується дуже вузькими рамками. Чи хтось вдаватиме, що визначив остаточну причину цих обмежень, чи він покаже, чому влади не досить саме в одному разі, а не в іншому.

Вражає також виявлення ним того, що ми назвали опором з боку світу.

Немає такої молоді та недосвідченої людини, яка б не сформувалася на основі спостережень, різноманітних загальних і справедливих принципів у сфері людських стосунків та способу життя. Але треба визнати — коли доходить до застосування їх на практиці, людина буде надзвичайно схильна до помилок, доки час і надалі досвід не розширять ці принципи й не навчать їхнього правильного використання і застосування.

До Шефтсбері та Юма загальноєвропейське припущення полягало в дуальності тіла й розуму. Мовляв, розум — це дух, який належить не тілу, а був чимось іншим (можливо, божественним Творцем), що керує ментальним механізмом. Юм зробив розумовий процес справою власної волі — і зрозумів, що ніяк не може навмисно контролювати те, що відбувається, а здатний лише спостерігати за своїм власним розумом. Юм також мав справу з нашими здібностями до змін.

Чи відрізняються манери чоловіків у різні часи в різних країнах? Зі спостереження за ними дізнаємося про велику силу звичаїв і освіти, які скеровують людський розум від самого народження і формують його фіксований та усталений характер. (...) Чи дії однієї й тієї самої людини дуже відрізняються в різні періоди її життя, від немовляти до старості? Це створює простір для багатьох загальних спостережень, пов'язаних із поступовою

зміною наших настроїв, емоцій і схильностей, а також різних принципів, які переважають у людських істот різного віку.

По суті, він стверджує, що ми змінюємося з часом, трансформуючи наші ментальні моделі світу. Це надзвичайно близько до психології розвитку Піаже і Кігана, сформульованої 1748 року. Тоді Юм розрізняє простаків і філософів, які мають системну перспективу і які навчилися помічати діалектичні властивості світу, інь і ян реальності.

Простолюд, який сприймає речі такими, які вони є на перший погляд, пов'язує невизначеність подій з такою сильною невизначеністю причин, що останні часто втрачають свій звичний вплив; хоча вони не натрапляють на жодні перешкоди у своїй діяльності. Але філософи, зауважуючи, що майже в кожній частині природи міститься величезна різноманітність джерел і принципів, прихованих через свою мінливість або віддаленість, вважають принаймні можливим, що протиріччя подій може виходити не з непередбачуваності причини, а з невідомого прихованого впливу протилежних причин. (...) Зі спостереження за кількома паралельними прикладами філософи формують принцип того, що зв'язок між усіма причинами й наслідками однаково необхідний і що його уявна невизначеність у деяких випадках виходить із невідомого прихованого протистояння протилежних причин.

Юм тут розрізняє простолюд і філософів, між якими він розміщує ремісника. Дослідник використовує приклад із годинником та годинникарем: простолюдин може сказати, що годинник зупинився, годинникар може додати, що саме зупинило годинник (наприклад, пил на коліщатку), а філософ здатний побачити світ як складне, взаємопов'язане ціле, де годинники та пил — це протилежні сили, що взаємодіють. Отже, Юм бачить різні стадії ментальної складності, й ми б сказали, що він досліджує тут шар 2 як простолюда, шар 3 — як ремісника, пропускає шар 4 і перестрибує просто до складності розуму та системної свідомості шару 5 того, кого він називає філософом.

ФРІДРІХ ҐОТЛІБ КЛОПШТОК. ПЕРЕДБАЧЕННЯ ВЕСНИ

Фрідріх Ґотліб Клопшток — письменник, про якого ми ніколи не чули до того, як почали писати цю книжку. Що вражає — і особливо це стосується незнання Лене — то це те, що він написав кілька своїх найвеличніших поезій у Данії.

Але розповідаємо про нього не через це, а тому, що основні німецькі філософи кінця 1700-х років читали його і посилаються на нього. Він надав частину емоційного матеріалу, який інтелектуальне Просвітництво не могло саме забезпечити.

Клопшток був одним із письменників, які вважали більдунг релігійним починанням. Богослов і містик, він виріс у глибоко побожній родині, але замість того, щоб стати пастором, обрав шлях поезії. Він був дуже обдарований, тож у 1750-му його, 26-річного, запросив до Цюриха філолог Йоганн Якоб Бодмер. То була центральна постать не лише швейцарської культури та наукових кіл, а й середовища європейських науковців загалом. Молодий Клопшток провів у Бодмера 10 місяців, насолоджуючись його гостинністю та великою бібліотекою, а потім посол Данії у Франції Йоганн Гартвіг Ернст Берншторф запросив його до Данії. Спонсором перебування став данський абсолютний монарх, Король Фредерік V, який хотів поліпшити власний імідж і додати трохи романтизму своїй столиці Копенгагену. Правлячі класи в Данії того часу розмовляли переважно німецькою та французькою, тож Клопшток прожив там близько 20 років.

У 1759 році Фрідріха Клопштока надихала квітуча розкішна природа в місцевості на північ від Копенгагена, точніше, біля Лінгбі (в якому досі є прекрасне озеро, але це тепер усе-таки передмістя столиці з технічним університетом та ІКЕА). Там він написав поему «Святкування весни» (*Die Frühlingsfeyer*). Третій стан у Німеччині та інших місцях це святкування весни трактував як метафору політичної свободи. У поемі Клопшток писав про найнижчих тварин, зокрема хробачка, і про те, що Бог, можливо, вклав душу навіть у цю безневинну, непримітну істоту. Політична інтерпретація була ось яка: коли так, то все живе є божественним найвищого рангу, а поділ на стани — неправильний. У той час читати Клопштока з його сильними

емоціями та пророчими натяками на емансипацію було своєрідним політичним протестом, не в останню чергу — в Німеччині, де поет був дуже популярним. Однак у Данії його твори не мали особливого впливу, адже жоден із них ніколи не передбачав нічого конкретно данського, а хробачок із Лінгбі та інші літературні образи могли походити з будь-якої іншої місцини.

1770 року Клопшток покинув Данію та переїхав до Гамбурга, де продовжував творити і приєднався до масонів. Найдужче вражає його поема «Месія» із 19 458 гексаметричних віршів, яку він почав писати в 1748 році й завершив у 1773-му.

КРИСТОФ МАРТИН ВІЛАНД. ФРАНЦУЗЬКИЙ ЗВ'ЯЗОК

У 1750-му році в Тюбінгенському університеті, на півдні Німеччини, 17-річний студент права збагнув, що він радше хоче бути поетом. Його звали Крістоф Мартін Віланд, і серед іншого він зачитувався грецькими, римськими класиками та Клопштоком. Між 1750-м і 1752-м роками Віланд написав низку творів, серед яких — епічна поема «Герман» (Hermann) і «Дванадцять моральних листів у віршах» (Zwölf moralische Briefe in Versen). У «Германі» він досліджував, як герой стає героєм, і, за словами Ільзе Шааршмідт, уперше вжив німецьке слово Bildung у нерелігійному значенні. Віланд розглядав більдунг як щось, що розвивається через освіту, через вплив учителів, старших поколінь, друзів і близьких, а не через божественний зв'язок чи містичне втручання.

Віланд надіслав поему «Герман» Йоганну Якобові Бодмеру, вони зав'язали листування, і в 1752-му Бодмер запросив 19-річного Віланда переїхати до нього й навчатися в Цюриху. У бібліотеці Бодмера Віланд ознайомився з працями Горація, Сервантеса, Вольтера, Шефтсбері та багатьох інших діячів і за наступні два роки пережив повну трансформацію. Він долучився до Просвітництва, 1754 року залишив Бодмера і, крім віршів, почав писати про освіту. Інакше кажучи, перебуваючи з Бодмером, отримавши доступ до його бібліотеки та, ймовірно, провівши кілька справді довгих і глибоких екзистенціальних дискусій із 50-річним літератором, Віланд у свої близько 20 років

пройшов особисту трансформацію. Ми припускаємо, що він здійснив перехід від самоврядності до самотворення.

Спочатку Віланд просто писав про освіту в приватному листуванні, але до 1758 року його думки вилились у «План Академії для бильдунгу молоді» (Plan einer Academie, zur Bildung junger Leute). У цьому тексті, знову ж таки, згідно з Шааршмідт, Віланд уперше переклав французьке слово «éducation» як Bildung і надав йому виразного нерелігійного значення в німецькій мові. Він пояснив його як «обізнаність розуму і серця» (information des Verstandes und Herzes).

Потім Віланд переїхав до Берна, де закохався і в 1759-му зробив пропозицію 27-річній Джулі Бонделлі. То була дуже освічена салоньєрка, яка об'єднувала місцевих інтелектуалів, і молоді люди справді ніби призначались одне для одного. Але 26-річний Віланд не міг знайти гідної роботи й мусив у 1760-му покинути Берн і свою Джулі. Він перебрався назад до Німеччини, де став бюрократом, а точніше, директором архіву у своєму рідному місті Біберах-на-Рісі — мусить же людина якось жити!

Кар'єрних можливостей у 1700-х роках було не так багато, але частиною Просвітництва став розвиток державних бюрократичних служб поза церквою. Це відкрило нову царину можливостей для молодих людей із числа аристократії та деяких містян. Пишучи гусячими перами, надсилаючи свої запечатані воском листи поштовими каретами й наповнюючи своєю писаниною дерев'яні шафи, ці чоловіки в перуках перебудовували систему управління.

Однак Віланд у своєму серці не почувався бюрократом. Його поезія була тією писаниною, яка мала для нього значення, тож приблизно 1761 року почалася його письменницька кар'єра. У 1766-му він написав роман «Історія Агатона», який мав класичний грецький контекст, але в якому внутрішній розвиток головного героя базувався на власному духовно-психологічному переродженні Віланда. Твір був таким новим у підході до особистісного розвитку, що вважається першим зразком абсолютно нового літературного жанру — бильдунг-роману (Bildungsroman), в якому головний герой проходить через трансформацію та еволюціонує у своє справжнє «я». Або, як сказали б ми, він виростає за межі шару его 3 і розвиває шар его 4.

Залишена Віландом молода жінка Джулі Бонделлі не провела решту життя на самоті. Навпаки, вона продовжувала зводити людей у Берні завдяки своїм салонам та особистим зусиллям, і близько 1762 року навіть почала писати Жан-Жаку Руссо. Вони листувалися, зрештою зустрілись і стали друзями.

ЖАН-ЖАК РУССО. ЁDUCATION (БІЛЬДУНГ) І РОЗВИТОК ЕГО

Руссо народився 1712 року в Женеві, яка була суверенним містом-державою і мала дуже незвичну на той час політичну систему з народним голосуванням. Ця система утворилася в 1400-х роках. Аристократи мали Раду двадцяти п'яти, а містяни — Генеральну раду, яку визнавали аристократи і яка була центральним законодавчим органом міста. Проте на початку 1700-х повноваження аристократичної Ради двадцяти п'яти значно посилювалися за рахунок Генеральної ради, яка більше нагадувала ширму для рішень міської управи.

Хай там як, родина Руссо належала до містян із правом голосу, і цей статус відіграв вирішальну роль у сприйнятті юнаком самого себе, його письменництві та мотивах його літературної творчості. Бувши гордим громадянином, він усе-таки трохи мандрував між Женевою, швейцарськими та італійськими кантонами і Францією. Однак найголовніше — у 1742 році він переїхав до Парижа, а звідти (після кількох переїздів) у 1754-му — назад до Женеві. Місто було кальвіністським, як і родина Руссо, котра походила від французьких гугенотів. Замолоду Жан-Жак перейшов у католицизм, але подавшись знову до Женеві, повернувся до кальвінізму, завдяки чому відновив свої громадянські права.

Руссо був складним персонажем без закінченої освіти та із заплутаним особистим життям. Його благодійницею в юності була Франсуаза Луїза де Варан, яка стала коханкою Жан-Жака в його 20 років. То було кохання на трьох, яке включало й управителя її будинку. В Парижі в 1745 році Руссо познайомився з Терезою Левассер, 24-річною модисткою, яка стала йому коханкою і найдужче з-поміж усіх його обраниць нагадувала дружину. Унаслідок цих стосунків народилося п'ятеро дітей. На свою ганьбу Руссо переконав жінку

віддати всіх до дитячого притулку, оскільки він, майбутній батько сучасної педагогіки, почувався неспроможним як звичайний голова родини. Народивши чергову дитину, вона благала чоловіка залишити її, але той не дозволяв. Багато хто використовував це як аргумент для дискредитації Руссо, його вчення та підходів. Без сумніву, відмова дозволити матері залишити її дітей біля себе жахливо аморальна. З іншого боку, якби він вирішив відмовитися від творчості та взятися за звичайну роботу, щоб утримувати велику родину, можливо, ми не мали б його думок, які змінили західну цивілізацію. Отже, нехай той, у кого є робочий офіс, пенсійний план і доступ до контрацепції, відмовиться від цих трьох речей, аби писати філософські праці, — або тримає язика за зубами.

Перша претензія Руссо на славу виникла, коли в 1749 році Діжонська академія наук, мистецтв і літератури пообіцяла премію за твір, який дав би відповідь на запитання: «Чи відновлення мистецтв і наук мало очисний вплив на мораль?». У своєму нарисі «Дискурс про науки та мистецтва» (*Discours sur les Sciences et les arts*) 38-річний Руссо пояснив, чому мистецтво й науки зіпсували нашу мораль, і 1750 року його твір здобув премію. Увага у праці зосереджується на тому, що в менш витончених суспільствах є відвертіші та сміливіші люди й що мистецтво та наука перетворюють нас на безхребетних слабаків і щасливих рабів.

Премійований есей про науку та мистецтво став широковідомим, тож наступного року його переклали англійською мовою. Руссо продовжував писати есеї, а в 1761-му розширив свій доробок і створив роман «Юлія, або Нова Елоїза» (*Julie, ou la nouvelle Héloïse*). Написав його у формі гарячих (на той час) листів кохання між молодим чоловіком із буржуазії та панянкою з аристократії. Завдяки соковитості та руйнуванню бар'єру між двома станами цей твір одразу став бестселером — і був заборонений католицькою церквою.

Руссо виявився дуже продуктивним і продовжував писати на різну тематику, експериментувати з різними жанрами. Але продовжував повертатися до того ж самого питання — конфлікту між людськими емоціями та нормами суспільства. Зазвичай він убачав зіпсованість наших емоцій та нашої моралі в самих нормах: феодальна система, загальний гніт, спотворені очікування та релігія не давали людям ані

розвиватись емоційно здоровими індивідами, ані жити наповненим життям. У 1762-му, будучи приблизно 50-літнім, після кількох буремних років він опублікував трактат «Про суспільну угоду, або Принципи політичного права» (Du Contrat Social) про політичну свободу та необхідність для народу вирішувати свою долю. Вступне речення твору загальновідоме: «Людина народжується вільною, проте скрізь вона у кайданах».

Того ж року він видав книжку, яка назавжди змінила західне розуміння дитинства й освіти, — «Еміль, або Про виховання» (Émile, ou de l'éducation). Твір налічує близько 500 сторінок у п'яти томах і розповідає про те, як вигаданого Еміля варто навчати чи виховувати з найперших років до зрілості. Книжка мала довгий розділ про релігію, в якому Руссо пропагував думку, що доки релігія веде людей до чеснот, не існує гірших чи кращих релігій. Через цей розділ сам Руссо і його твір були заборонені у Франції та Женеві. Вольтер запрошував автора до себе, але той йому так і не відповів.

Через роки, коли його заборонили й у Берні, Руссо прийняв схоже запрошення від Девіда Юма. Вони з ним народилися з різницею лише один рік і, коли познайомилися, швидко стали друзями. Однак приязнь між шотландцем, який насолоджувався усамітненням і скромністю, та неспокойним французько-жєневським дослідником емоцій швидко зійшла нанівець. Руссо став параноїком. Юм опублікував їхні приватні листи, і вся Європа могла стежити за занепадом стосунків між двома великими умами.

Концепція освіти за Руссо часто подається так, ніби дитина просто повинна вільно бігати туди-сюди, керуючись лише своїми емоціями і навчаючись самостійно шляхом спроб і помилок. За це філософ зазнав значної критики. Насправді то було жахливе викривлення Руссо та його «Еміля». Скоріше, Руссо пропонує турботливу та міцну опору для природного емоційного розвитку дитини, що переростає в майже постійну увагу з боку вчителя.

Ми народжуємося слабкими — нам потрібна сила, безпорадними — нам потрібна допомога, нерозумними — нам потрібен раціо. Все, чого нам не вистачає при народженні, все, що нам потрібно, коли ми вступаємо в повноліття, — це дар освіти.

Ця освіта приходить до нас від природи, від людей чи від речей. Внутрішнє зростання наших органів і здібностей — це освіта від природи; застосування цього росту, якого ми навчаємося, — це освіта від людей; те, що ми отримуємо завдяки нашому досвіду від свого оточення, — це освіта від речей.

Отже, нас навчають три майстри. Якщо їхні вчення конфліктують, учень недостатньо освічений і ніколи не перебуватиме у злагоді із собою; якщо їхні вчення узгоджуються, він рухається просто до своєї мети, він живе в мирі з самим собою, він добре освічений.

(...) Оскільки всі три способи навчання повинні працювати разом, два з них, які ми можемо контролювати, повинні йти за тим, який є поза нашим контролем²².

Інакше кажучи, навчання від людей і навколишнього середовища має йти слідом за ростом тіла та розвитком здібностей. На той час це було майже коперниківським революційним зламом у поглядах на дітей та освіту. До того часу — за винятком твердження Коменського, що навчання повинно мати сенс для дітей, — освіта придушувала емоції та природні схильності дитини, її розуміли як привчання до дисципліни й примусові знання. Тепер Руссо перевернув усе і сказав: використовуйте природну допитливість дитини, її прагнення долучатись і бути побаченою, і нехай заняття відповідають її природному розвитку.

Руссо писав французькою мовою і чітко розрізняв *éducation* (більдунг), дисципліну та навчання. У тексті він стверджує, що *éducation* (більдунг) означає плекання, по всій книжці вживає слова «викладання / навчання», але дуже чітко використовує слово *éducation* на позначення типу освіти / навчання, який він рекомендує. Це слово вживається найчастіше. Руссо залишає слово «навчання» (*instruction*) для викладання / навчання, проти якого він застерігає, і коли вдруге використовує слово «навчання» (*instruction*), воно стосується тварин. Він пише так:

Tout est instruction pour les êtres animés & sensibles.

Для живих і суттєвих істот усе є навчанням.

Отже, ми робимо висновок, що кожного разу, коли Руссо використовує слово *éducation*, він навмисно говорить не про тренування, які треба перекладати як «викладання», але він конкретно має на увазі французьке слово *éducation*, котре Віланд через кілька років переклав як «більдунг». Для нас зрозуміло: те, що Руссо називає *éducation* / *більдунг*, можна також називати розвитком его. З «Еміля»:

Той, хто хотів би дотримуватися верховенства природних почуттів у суспільному житті, не знає, чого просить. Постійно воюючи із самим собою, розриваючись між своїми бажаннями та своїми обов'язками, він не буде ні людиною, ні громадянином. Він не принесе користі ні собі, ні іншим. Він буде людиною нашого часу, французом, англійцем, одним із великого середнього класу.

Аби бути чимось, бути самим собою і завжди солідарним із собою, людина має діяти так, як вона говорить, повинна знати, який курс їй варто взяти, і мусить прямувати цим курсом бадьоро і наполегливо. Коли я зустрінусь із цим дивом, я матиму досить часу, щоб вирішити, є то людина чи громадянин, або з'ясувати, як йому вдається бути і тим, і тим.

Перший параграф описує одного індивіда, але він є сукупністю шарів, які ще не є самотворенням: «Той, хто хотів би дотримуватися верховенства природних почуттів у суспільному житті», — це той, хто не може контролювати свої емоції та свої реакції на них, тобто схоже на шар его 1 або 2. «Постійно воюючи із самим собою, розриваючись між своїми бажаннями та обов'язками» — ми б це трактували як когось, хто здатний контролювати себе, але, скоріше, не робить цього, тому зараховуємо його до шару 2 або 2½. «Він буде людиною нашого часу, французом, англійцем, одним із великого середнього класу» — тлумачимо як когось, хто або дотримується соціальних норм добровільно або інтерналізував їх і зробив їх по-справжньому своїми, тобто шар 3.

Увесь другий абзац розглядаємо як опис шару его 4: розвинене почуття Себе (свого Я) і того, ким людина насправді є, плюс здатність висловити це. Звичайно, з огляду не лише на цитати, а й на цілу трансформацію Еміля на цих 500 сторінках, ми б сказали, що мета

éducation / бiльду́нгу для Руссо — це особистісний розвиток, який породжує шар 4 та пробуджує самотворення.

Бiльду́нґ починається в дитинствi, й по всьому тексту Руссо натрапляємо на спостереження, які сьогоднi так само належали б до психологiї та когнiтивної науки, як éducation / бiльду́нґ. Про немовля:

Лише за допомогою руху ми дiзнаємося про рiзницю мiж собою та не собою.

І про пiзнiше дитинство:

Зi зростанням своєї сили дiти також менше потребують слiз. Вони можуть зробити бiльше для себе, допомога iнших неохiдна їм дедалi рiдше. З появою сили виникає сенс використовувати її. Саме з цієї другої фази починається справжнє особисте життя, саме тодi дитина починає усвiдомлювати себе. Кожної митi її пам'ять викликає почуття себе (свого я); дитина справдi стає однією людиною, завжди однаковою і тому здатною до радості чи смутку. Отже, ми маємо почати розглядати її як моральну iстоту.

Цей опис дитячого «я» iдеально вiдповiдає шарові его 2, і Емiль розвивається через цей 2-й шар і через шар 3 та поза ним:

Тож змiщуйте картини життя. Кожен вiк пiдпадає пiд вплив власних мотивiв, але людина залишається тiєю самою. В десять рокiв її розум був налаштований на тiстечка, у двадцять — на коханку, в тридцять — на задоволення, в сорок — на амбiцiї, у п'ятдесят — на жадобу. А коли вона шукатиме лише мудрості?

(...) Тепер, пiсля того, як людина розглянула себе у своїх фiзичних взаєминах з iншими iстотами, у своїх моральних стосунках з iншими людьми, залишається розглянути її цивiльнi вiдносини з її спiвгромадянами.

(...) Чи хочете ви бути залежними вiд людей, яких зневажаєте? Чи бажаєте забезпечувати собі достаток і визначити свою позицію за допомогою громадянських вiдносин, які зроблять вас завжди залежним вiд вибору iнших, що змусить вас, якщо ви будете рятуватися вiд шахраiв, стати шахраєм самому?

Руссо наполегливо заохочує Еміля розвиватися поза цією залежністю та стати самотворним у шарі 4. Під кінець книжки він радить Емілю жити серед своїх земляків, але бути в будь-який час готовим іти за своїм сумлінням, а не за ними. Бути принциповою, самотворною людиною.

Недоліки Руссо

Однак у рекомендаціях Руссо натрапляємо на деякі дивні речі. Одну з них важко практично втілити, і це зовсім не чудова ідея для ідеального *більдунгу*. Автор завжди пов'язує дитину лише з учителем і ніколи — з іншими дітьми чи іншими групами однолітків. Еміль не має друзів чи товаришів, окрім учителя, й позбавлений цілого аспекту інкультурації та спілкування. Або, інакше кажучи, Еміль не бере участі в жодних колах належності поза стосунками з учителем, а потім, подорослішавши, мусить раптом стати добрим і турботливим громадянином.

Крім того, немає жодного натяку на заохочення Еміля бачити свій власний процес розвитку і навчатися на ньому або постійно змінювати й розширювати свій *більдунг* за межами самотворення, а отже, це не шар 5. Але без сумніву, сам Руссо пише з погляду шару 5, зокрема тому, що включає до книжки розповідь про власний особистий шлях від кальвінізму до католицизму та розмірковує про власні помилки в житті (яких траплялося багато). Навіть коли Еміль стає молодою дорослою людиною, Руссо перебуває поруч як опора чи вищий розум, опікун, що становить частину його (Еміля) оточення, і протягом усіх років *éducation* (*більдунгу*) жоден із них не спілкується з іншими людьми за винятками коротких зустрічей. Вони ніби існують у дивному вакуумі. Якщо персонажі мають інші кола належності, у розповіді про це не йдеться.

Інші твори Руссо

Після «Еміля» Руссо написав кілька інших есеїв та книжок. Серед них — «Рекомендації для уряду Польщі» (*Consusérations sur le gouvernement de Pologne*), цікаві порадами про те, як створити відчуття народу, уявної спільноти нації.

У 1770 році асоціація польських аристократів доручила Руссо розробити для неї текст конституції. Натомість він припустив, що Польща ніколи не зможе захищати себе, якщо не згуртує населення емоційно і не зробить так, аби поляки захищали себе через те, що почуваються поляками. Це було в часи найманих армій, коли зазвичай правителям та аристократам доводилося витратити величезні кошти на захист своїх держав. А Руссо припустив, що мільйони людей можуть відчутти себе одним народом і бути готовими померти за цей народ, якби їх усіх запалили емоційно.

Чому б тоді замість регулярних військ, у сто разів обтяжливіших, ніж корисних для будь-кого, незацікавленого у завоюваннях, не створити в Польщі справжню міліцію, саме таку, як у Швейцарії, де кожен мешканець є солдатом, але лише за потреби? Кріпосне право в Польщі не дає змоги, я визнаю, негайно озброїти селян: зброя в підневільних руках завжди буде небезпечнішою, ніж корисною для держави. В очікуванні щасливого моменту звільнення Польща рясніє містами, а їхні мешканці, коли їх призвуть на військову службу, можуть у час потреби забезпечити численність війську, утримання якого, за винятком періоду тієї самої потреби, нічого не коштуватиме державі. Більшість із цих мешканців, не маючи земельної ділянки, платили б податки службою. І цю службу можна було б легко розділяти таким чином, щоб вона не була тягарем для них, навіть якби вони були досить бідними²³.

Руссо пропонує озброїти не лише аристократію, а й усіх людей у містах, і зрештою навіть селян, коли вони будуть розкріпачені — а на ті часи це звучало майже як богохульство. Він пропонував здобувати вірність людей за допомогою ефектних візуальних образів та урочистих масових заходів, які прищеплювали би благоговіння та закликали б до вищої мети. Через цю рекомендацію Руссо приписували винайдення фашистської пропаганди. Але за стандартами 1770 року сама ідея того, що люди можуть розвивати відчуття взаємної лояльності і, що не менш важливо, робити це попри межі станів у межах нації, перевершила будь-чії уявлення.

На написання тексту пішов якийсь час, і перш ніж Руссо завершив його в 1772 році, Польща вже була завойована і поділена між Пруссією, Росією та Австрією. А текст побачив світ аж у 1782-му, через чотири роки після смерті автора. Цікаво, що з причин, які ми з'ясуємо згодом, батько сучасної педагогічної філософії та більдунгу у формі емоційного розвитку концептуалізував і націоналізм.

Вольфганг Амадей Моцарт

Моцарт не писав і не продукував жодних думок, безпосередньо пов'язаних із нашою темою в будь-якому академічному сенсі. Але він був геніальним композитором, музика якого стала невід'ємною частиною європейського культурного простору. Ніхто в західному світі не може вважатися розвиненою людиною, не знаючи хоча б якогось твору Моцарта, це просто неможливо. Тож заради певного контексту ми вирішили розглянути і його.

Моцарт народився в Зальцбурзі 1756 року. В трирічному віці він захопився уроками фортепіано, які брала його семирічна сестра (їхній батько був композитором і викладачем музики). Потім швидко почав займатися сам, у чотирирічному чи п'ятирічному віці написав свої перші музичні твори, а в шестирічному вже виступав при дворах у Мюнхені, Відні та Празі. Це було в 1762 році (у тому самому, в якому Руссо написав «Емілія»). А згодом, протягом наступних років, родина подорожувала між дворами Мангайма, Парижа, Лондона, Гааги, Цюриха та багатьох інших місць, де могли виступити Амадей і його сестра. У 8 років Моцарт склав свою першу симфонію й до 1773-го вся його родина чи лише він із батьком подорожували по всій Європі, щоб юний геній мав змогу виступати. У 17 він дістав своє перше з багатьох повноцінних робочих місць при Європейському королівському дворі, у 28 став масоном у Відні, а в 1791 році у віці 35 років помер.

У ті часи музика подорожувала на аркушах паперу, разом із музикантами та композиторами пішки або кінними екіпажами, а слухачами нецерковних творів були тільки обрані. Тож не думайте, що музика Моцарта раптом стала всюдисущою. Однак зараз, коли ми наближаємося до 1770-х років, зберігайте її як свій ментальний саундтрек...

18 Оригінальна назва праці — «Деякі думки про виховання» (Some thoughts concerning education). — *Прим. наук. ред.*

19 В оригіналі Enthusiasm (англ.) — архаїчна форма слова, що означає релігійний екстаз, божественний захват. — *Прим. наук. ред.*

20 Тобто Першоджерелами. Слово *Originals* (англ.) в архаїчному сенсі означає «джерело, з якого щось походить». — *Прим. наук. ред.*

21 Шефтсбері стверджував, що не існує властивого конфлікту між суспільним і приватним благом, коли ці ідеї правильно розуміють. Це насамперед тому, що раціональна концепція власних інтересів є такою, яка була відфільтрована, так би мовити, через нашу взаємодію з іншими. — *Прим. наук. ред.*

22 «Еміля» перекладено з англійської (якщо не зазначено інакшого). Автори взяли тексти з Проекту Гутенберга, emile 10.txt, переклад англійською Барбари Фокслі. — *Прим. пер.*

23 Цитата наведена з «Рекомендацій для уряду Польщі» та «Пропонованої реформації» www.css.ethz.ch; Eidgenössische Technische Hochschule Zürich. У решті книжки цитати англійською мовою з неанглійських джерел — наші власні. — *Прим. пер.*

Розділ 5

НІМЕЦЬКА ВЕСНА

Емансипація, народність і людський розвиток — що ж таке в цьому контексті більдунг? Пропонуємо захопليву історію про боротьбу за свободу і про те, як вона спочатку насправді нікуди не вела. Це найдовший розділ у книжці. Якщо хочете здійснити історичну подорож до основ націоналізму й душі Європи, продовжуйте читати. Якщо ж прагнете швидкого огляду, ми підготували для вас підсумок наприкінці розділу, втім дуже наполегливо рекомендуємо прочитати всю історію.

Рік 1770-й. Структури абсолютної монархії та феодального суспільства й досі тримають Європу в міцних лещатах.

Територія, котру нині знаємо як Німеччину, Бельгію, частину Нідерландів, Австрію, невелику частину Північної Італії, Чехію, Словаччину та значну частину Польщі, у цей час становить Священну Римську імперію. Але це не означає, що вона функціонує як політична одиниця. Імперія складається з понад 1000 великих і малих держав, як-от Пруссія. І хоча є імператор, він не має великої сили, повнота влади належить місцевим правителям. Усі ці держави — надзвичайно авторитарні, й неправильне слово в книжці чи памфлеті, особливо на адресу володаря, може призвести до років в'язниці без суду.

Навіть незалежні міста-держави, зокрема Женева, Берн і Цюрих, де містяни мають певні громадянські права та вплив, не дають багато можливостей для особистої свободи. В Англії з усім цим ліпше, але не набагато.

Старі покоління королівських сімей, священнослужителів, аристократії та містян здебільшого задоволені, цілком щасливі таким станом речей і не зацікавлені у змінах: вони інтерналізували норми й добре облаштувалися.

Молодь чувається інакше. Дедалі більше молодих містян і аристократів прагнуть особистої, політичної, релігійної та

інтелектуальної свободи, вони фрустровані та злі. Однак ці люди мало що можуть зробити, бо роздроблені й не становлять критичної маси, здатної щось змінити. Вони зустрічаються в салонах, але не існує публічної сфери, в якій вони могли б ділитися думками, через котру мали б шанси долучатися до будь-яких змін.

Твори таких людей, як Вольтер, Лок, Шефтсбері, Юм і Руссо, поширюються через державні кордони й дають надію молодим елітам, але здебільшого все це відбувається приховано. Володіти книжками можна безпечно, але відстоювати їхній зміст і пропонувати будь-які фактичні зміни — це ще ні. Деякі книжки Руссо заборонені в Парижі та інших місцях, деякі з них спалені, а його самого вигнано з Франції, Женеви та Берна.

У цьому політичному кліматі є один вид свободи, про який можна говорити без страху, — емоційна свобода. Свобода йти далі своїх емоцій та прагнути зробити те, що правильно за нормами суспільства. Інакше кажучи, це перехід від 2-го до 3-го шару, розвиток самоврядного третього шару, підняття над власними емоціями, отримання свободи від них та інтерналізація норм суспільства.

Розвиток від «унормованої» самоврядності до самотворності, з іншого боку, є складнішим, оскільки може спричинити протиставлення нормам і правилам суспільства. Підняття над колективним, або, як ми сказали б, розвиток 4-го шару, означає велику ймовірність протистояння моральним, культурним і політичним авторитетам, і це не те, що культура 1700-х років може цінувати чи навіть сприйняти.

Однак, коли німецькі мислителі другої половини 1700-х років говорять про *Freiheit*, свободу, вони мають на увазі саме цей внутрішній перехід до самоавторства.

Повстання молоді розгоряється...

Готгольд Ефраїм Лессінг. Німецький Мольєр

1746 року 17-літній Лессінг почав вивчати богослів'я в Лейпцизькому університеті. Натхнений римською класикою, він мріяв писати комедії, й коли змінив напрям і почав вивчати літературу, філософію та театр у

Лейпцигу, його батько, головний пастор Каменца в Саксонії, цьому не зрадив.

Однак Лессінг мав намір стати німецьким Мольєром. Він переконав батьків, що, можливо, замість теології йому варто вивчати медицину, змінив факультет і водночас продовжував писати. У 1752 році він таки здобув освіту лікаря.

Лессінг — сатирик, автор комедій, драматург, літературознавець, редактор і філософ, який започаткував новий етап розвитку в німецькій літературі. Як ми побачимо, він також став першим із когорти підлітків і 20-річних, ситих донесхочу тим, що відбувалось, які стали самотворними і зрештою сприяли зміні способу мислення кожного в суспільстві.

ТОМАС АББТ. НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ОСОБИСТІСНИЙ БІЛЬДУНГ

У 1759 році Королівство Пруссії зазнало жахливої поразки в Семирічній війні. Серед патріотичних бюргерів, які в результаті мали проблеми зі своєю прусською ідентичністю, був і 21-річний Томас Аббт. Він вивчав теологію, математику та філософію, а в книжці «Про смерть за вітчизну» (Vom Tode für das Vaterland) висловив свої патріотичні емоції. Можна припустити, що таке видання знайшлося б десь у нацистів — до речі, уривки з нього справді були опубліковані в Мюнхені 1943 року. Оригінальну книжку видали 1761-го, й тоді вона стала спробою надати значущості болю втрати навіть у боротьбі за монарха, а не лише вільного громадянина — за республіку.

Я не знаю, за яким нещасливим збігом обставин майже всюди загально визнаною є думка про те, що лише республіканці можуть пишати вітчизною і що в монархіях ця гордість є не чим іншим, як просто назвою, плодом уяви.

(...) Любов до вітчизни робить нас не вигнанцями роду людського, а сміливцями.

Томасу виповнилося лише 22, коли в 1760-му він став професором філософії. А 25-річним Аббт посів крісло того, кого в наш час можна назвати міністром освіти, у резиденції фюрстенберзького графа Вільгельма фон Шаумбурга-Ліппе в Бюккебурзі, поблизу Ганновера.

Коли Аббту виповнилося 25, він написав свою останню і головну працю, яку оприлюднили в 1765-му, — «Про заслуги», або «Про досягнення» (Vom Verdienste). На понад 380 сторінках там ідеться про моральний розвиток, мету в житті, служіння іншим, доброзичливість, зв'язок із людством і про те, чим є заслуги. Для цього він застосував усі німецькі синоніми слова «освіта» й один раз використав слово більдунг. Це цікаво, адже Віланд у той час навряд чи надавав більдунгу світського значення. Отже, Аббт сприймав більдунг, вочевидь, як релігійне виховання. Але те, що він відстоював, — це широка освіта, тобто більдунг, який сьогодні називався б загальним більдунгом (Allgemeinbildung) — усебічним, загальним розвитком. Він пропонував його й на особистому, і на національному рівні. У вступі Аббт писав:

Уроки історії! Наше власне відображення! Інструкція від наших сучасників! Три засоби, поєднання яких допоможе нам судити про свою мету та заслуги й досягти її. Я думаю, що ми маємо змогу зробити дванадцять табличок для суддів заслуг. Я можу бачити більше, я бачу. Побачте суддівське крісло, яке кожен може поставити у власній кімнаті, щоб судити себе. Святі безсмертні закони!

У першій главі він підкреслює — аби заслуги враховувались, вони мають бути і внутрішнім досягненням, і тим, що приносить користь іншим. А ще — й саме це насамперед привернуло нашу увагу — як і Кіган, він виділяє п'ять стадій особистісного розвитку.

Але заслугою є діяльність тіла чи діяльність душі?

(...) Зберімо ці розсіяні промені заслуг і складімо їх у чітку картину.

1. Дії чи взагалі діяльність.
2. Те, що приносить користь іншим.
3. Те, що ми робимо з власної волі та щирих намірів, або те, що в будь-якій формі походить від доброзичливості.
4. Те, що має важливу мету.
5. Те, що здійснюється силами душі.

Усе це ми можемо назвати заслугою.

Тому кожна людина має певні заслуги. Бо хто є таким безсилим, що не може зробити добро будь-кому іншому за власним рішенням і власним прозрінням? Або таким абсолютно злим, що не хотів би нікому нічого доброго зробити? Сила і сума дій, спрямованих на найкраще, ґрунтованих на доброзичливості та силі душі, є заслугою кожної окремої людини, чиє зростання чи занепад залежить від збільшення чи зменшення всіх цих частин. Заслуга зростає або зменшується залежно від того, більша чи менша сума, більш чи менш поширені дії, вища чи нижча мета, щира чи змішана доброзичливість, більше чи менше напружуються духовні сили.

Аббт виявив, що дорослі можуть морально розвиватися, що освіта є чинником цього (один раз ужив слово більдунг), що кожен здатний щось зробити і що в тому, як людина контактує зі світом, можливий прогрес. Цей прогрес походить від: 1) відповідальності за власні дії; 2) прагнення бути чимось для інших; 3) певної внутрішньої свободи; 4) наявності вищої мети; 5) напруження сили волі заради досягнення тієї високої мети. Ймовірно, у 1766 році це твердження було найближчим з усього можливого до психології моралі та розвитку й описує шари его 1, 2, 3 та 4.

Що стосується шару 5, Аббт із великою емпатією писав про корінних американців і те, як іспанці знущалися з них. Він глузував із Руссо і з його небажання поширювати свою «любов до людини» на готтентотів. А також з огидою писав про те, як сильно його сучасники ненавидять будь-кого іншої національності та релігії. Молодий Аббт не тільки перебував на 5-му рівні, він ще й просував його.

На жаль, Томас Аббт помер наступного року, йому було лише 26. Цікаво, що за 20 років до оприлюднення «Рекомендацій для уряду Польщі» Руссо він уже пов'язував особистісний розвиток і національну свідомість.

ZUM GEIST — ЗА ДУХ

1762-го року, коли опублікували «Еміля», Іммануїл Кант був відносно маловідомим науковцем, який викладав філософію та метафізику в університеті Кенігсберга у Пруссії. Нині це місто Калінінград у Росії. Як і багато його сучасників у Північній Європі, Кант був пієтичним протестантом і присвячував життя своїм вірі та філософії. Його найвидатніша професійна праця на той час стосувалась астрономії, викладав він уже майже десятиліття.

Студенти приходили і йшли собі, але того року серед них з'явився 17-річний хлопець із блискучим розумом. То був юнак родом із Морунгена (теперішній Моронґ у Польщі), невеликого пієтичного містечка із близько 200 мешканцями. Мав скромне походження — його батько був шкільним учителем. Академічно виділявся так, що Кант надав йому певні привілеї у навчанні. Потім молодий чоловік зробив великий академічний стрибок і закінчив богословський факультет лише за через два роки, в 1764-му.

Ім'я обдарованого юнака — Йоганн Готфрід Гердер. Ставши богословом у 20 років, він переїхав до Риги в тодішній Лівонії (нинішній Латвії), де влаштувався на роботу до кафедральної школи пастором і вчителем середньої школи. Коли не працював, він читав і писав, зрештою став масоном, протягом п'яти років створив низку філософських есеїв і книжок. Серед творів, які він читав, були книжки Томаса Аббта. Одна з його власних праць називалася «Про твори Томаса Аббта: погруддя, споруджене на його могилі» (*Über Thomas Abbts Schriften: Der Torso von einem Denkmal, seinem Grabe errichtet*) 1768 року. Гердер глибоко переймався працями Аббта та його ранньою смертю.

Риги було не досить для молодого Гердера, йому хотілося більшого. Він прагнув побачити світ, тож у 1769-му подав у відставку та з фінансовою допомогою кількох друзів і добродійців вирушив у подорож до Франції, сівши на судно 5 червня.

Коли корабель плыв Балтійським морем через Ерезунд, що між Данією та Швецією, Гердер у своєму журналі викладав думки щодо низки тем, серед яких — філософія, політика, історія, більдунґ, література, культурні та політичні відмінності між різними країнами.

В одному з аналітичних есеїв він описував Данію як деспотичну монархію, схожу на Францію, а Швецію — як демократичну аристократичну монархію, подібну до Туреччини. Він також писав, що планував поїхати до Копенгагена і знайти Клопштока. Як молода людина, котра сподівалася зустріти й надихнути свого кумира, Гердер прагнув «дати іскру для нового духу літератури, джерелом якого може стати данська околиця Німеччини», і тим збагатити свою країну. Коли пізніше той журнал був опублікований, іменування Копенгагена «данською околицею Німеччини» не дуже сподобалося данцям. За покликом душі Гердер вирішив лишитися на судні замість зійти з нього для зустрічі з Клопштоком, і коли 15 липня дістався Франції, то вже знав, що його покликання — бути письменником. Але всі письменники дуже швидко розуміють, що їм теж треба заробляти на прожиття. Тож аби утримувати себе, Гердер став капеланом мандрівного загону 16-річного принца під час великого туру Священною Римською імперією. Особисті сварки між учасниками подорожі були такими жахливими, що коли вони дісталися Страсбурга в липні 1770 року, Гердер залишив це товариство.

Інша причина перебування у Страсбурзі полягає в тому, що в Йоганна Готфріда загострилися проблеми з очима, які діймали його все життя, а один із найвідоміших хірургів — професор Лобштайн — жив саме в цьому місті. Лобштайн мав розрізати йому слъзовий мішок, просвердлити кістку і встановити новий слъзовий канал (припускаємо, що без наркозу). Для того щоб цей новий канал не заростав, його треба було тримати відкритим і ворушити в ньому кінською волосиною. В операційній Лобштайна перебували студенти університету, серед яких — 21-річний студент-юрист, який чудово знав, хто такий цей 26-річний пацієнт. Молодик родом із Франкфурта вивчав право в Лейпцигу, але вважав за краще читати Клопштока і Віланда, ніж запам'ятовувати столітні юридичні тексти. Після операції цей студент зголосився приїхати ворушити кінською волосиною в слъзовому каналі Гердера. Він також став єдиним, чий приїзд для Йоганна Готфріда був справді небайдужим.

Під час свого одужання Гердер перебував у готелі «Помешкання духа» (Gasthouses Zum Geist). Назва дуже підходила цій оселі,

враховуючи, що юнак, який ворушив його сльозовий канал кінською волосиною, був не ким іншим, як Йоганном Вольфгангом Гете.

Отже, у жовтні 1770-го року Гердер і Гете провели разом два тижні, під час яких обговорювали власну поезію, Шекспіра, Оссіана (збірка віршів кельтського фольклору, видана за десять років до того й популярна в усій Європі), німецький фольклор, Шефтсбері, Клопштока, Руссо та багатьох інших. Гете вже був великим шанувальником Віланда та Лессінга. Те, що чоловіки про це розмовляли, добре відомо, оскільки вони писали про це. Через роки Гете розповість, як ці розмови змінили його світогляд і твори, а Гердер напише таке:

Гете — справді хороша людина, тільки він дуже безтурботний, занадто безтурботний, і думає, як горобець, за що я йому постійно дорікав.

Але вони, мабуть, спілкувалися й про щось іще. Незважаючи на різний темперамент, напевно, мали про що поговорити, але про це ніхто ніколи прямо не згадував, бо ніхто про те не знав — і навіть зараз ми тільки здогадуємось. Зважаючи на їхні пізніші твори, мабуть, вони ділилися розчаруванням щодо норм і правил суспільства, власними пристрастями та мріями, своїм коханням — вони ж були юнаками! Під час подорожі з принцом Гердер у Мангаймі закохався в панянку на ім'я Каролайн, а Гете почав зустрічатися з дівчиною на північ від Страсбурга десь у той час, коли познайомився з Гердером. Певно, вони з'ясували, що значить бути частиною чогось більшого, ніж якесь місто-держава, і значущішого, ніж «Священна», «Римська» імперія. За їхніми відчуттями бути німцем означало належати до народу, культури. Також це означало бути молодою людиною з великими мріями і відсутністю простору для втілення їх у життя. Рух «Буря і натиск», про який вони незабаром писатимуть, вочевидь, обговорювався там, під час їхнього двотижневого перебування разом. Вони не могли просто сидіти, наче соляні стовпи, в готельному номері й обговорювати питання людського існування, мов незворушні академіки, — Гердер із хворим оком, закоханий у Каролайн, і сповнений гормонів, утомлений вивченням права Гете.

У 1773 році Гердер і Гете видали разом із Юстусом Мозером книжку, яку називають маніфестом «Бурі і натиску», — «Про німецьку сутність і мистецтво — летючі аркуші» (Von Deutscher Art und Kunst, einige fliegende Blätter). У першій частині молоді мислителі порівнювали поезію Оссіана, Шекспіра та ісландську «Едду»²⁴. Пристрасті кельтської й норвезької міфологій і вишукану чутливість шотландців протиставляли брутальності нордів. В останній частині розглядали архітектуру й писали: «Людський рід призначений для розвитку сценаріїв, більдунгу, манер».

Проте їхні великі індивідуальні прориви припали на 1774 рік, коли вони, кожен по-своєму, взяли курс на власне самотворення, а також на становлення себе як письменників.

Йоганн Готфрід Гердер. Більдунг народу

У 1771 році Гердер став провідним пастором і керівником релігійних справ у резиденції фюрстенберзького графа Вільгельма фон Шаумбурга-Ліппе, місті Бюккебурзі, де Аббт був міністром освіти. Протягом наступних років він написав кілька робіт і книжок, а в 1774-му — «Ще одну філософію історії, що стосується розвитку [більдунгу] людства» (Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit).

У «Ще одній філософії» (Auch eine Philosophie) Гердер пов'язував особистісний більдунг із більдунгом усього виду та націй чи народів (але не розглядав як більдунг за образом Бога чи Христа). Його концепція більдунгу є світською, він відкрив новий спосіб розуміння важливості культури в людях і для особистості. Протягом усієї книжки Гердер досліджував поняття загального духу, Geist, та культури, що поєднує націю чи людей, і те, як різні культури визрівали впродовж історії. Він порівнює культуру кочових народів Стародавнього Сходу з більдунгом раннього дитинства. Культуру єгипетської сільськогосподарської цивілізації визначає як більдунг дитинства, «отроцтва» (Knabenalters) — віку хлопчика між дитинством і юністю. Фінікійці — торговці, вони сформовані як старша дитина, «дорослий хлопчик» (erwachsene Knabe). Тимчасом як греки є підлітками (Jünglinge). Римляни — це вік чоловіків (Mannesalter),

сміливих і шляхетних. А християни в образі католиків — дещо зріліші, оскільки вони, зрештою, християни. Однак до Лютера жодна культура не пропонувала більдунґу для дорослих.

Гердерові описи більдунґу / зрілості / психології / розвитку его в різних вікових групах (від дитинства до дорослого віку) дуже точні навіть у сучасному контексті. Піаже, Кольберг і Кіґан — усі схвально кивали б. З іншого боку, його характеристики історичних цивілізацій, які повинні відповідати цим віковим групам, недосконалі. Змальована Гердером еволюція створює враження безперебійного історичного розвитку без невдач, а історичні дані, до яких він мав доступ, були далекі від нинішніх. Він не міг володіти великим багажем фактичних знань про ці дивовижні культури, а також не відрізняв норм суспільства від сприйняття їх людьми. Наприклад, якщо кочове суспільство вимагало дитячої покірності та послуху перед старійшиною, чи означає це, що, скажімо, мати старійшини дивилася на нього так само і вважала, що він мудріший за неї, чи, може, вона виробила самостійний, дорослий спосіб мислення, шар его 4 або 5? Вона може підкорятися синові з страху, але це не робить її когнітивно дитиною. А як же сам старійшина?

Варто зазначити, що у Гердера кожен вік — від раннього дитинства до дорослого життя та від доісторичних кочівників до німецьких протестантів — зображено на певному рівні. Гердерівська концепція більдунґу — це не більдунґ на противагу не-більдунґу, а розвиток у напрямку зростання більдунґу, й вона має досить багато етапів і для особистості, й для народів / націй, і для всього людського виду. Русіями цього розвитку та більдунґу, який наростає, є закони природи, порядок царства Божого та правила краси — концепція, натхнена Шефтсбері. Більдунґ, що наростає, відбувається за Божим задумом, але не за образом Христа.

За словами Гердера, ми мусимо еволюціонувати. Якщо доісторичні кочівники були сформовані, як це бачить Гердер, на рівні дитинства, то не через їхню власну неповноцінність, а з огляду на можливості за конкретних історичних обставин. Вони не змогли б розвинутися поза своїм колективним етапом більдунґу на той час. Отже, Гердер припускає, що кожна культура виставляє певні межі й надає певні заохочення для розвитку індивідів у цій культурі.

Роздуми Гердера про людей, народ і більдунг тривали багато років, його думки стали вирішальним елементом сьогоднішнього розуміння національної належності та націоналізму. Однак на той час концепція відчуття єдності як народу через спільну культуру була новою. Її й інші, аж до верхів німецького та інших суспільств, можливо, відчували ці культурний зв'язок і належність, проте загалом це не було загальноприйнятим. Аббт писав про патріотизм, Руссо натякав на відчуття патріотизму в «Емілі», коли радив Емілію бути лояльним до своєї країни та своїх земляків, які виховували та формували його, але не існувало відчуття народу й емоційного зв'язку — таких, як про це писав пізніше Гердер. Коли Руссо складав свої рекомендації для Польщі в 1774-му, він був близьким до Гердерового розуміння емоційного зв'язку між людьми. Втім, ці думки Руссо просто лежали десь у стосі рукописних сторінок.

Те, що об'єднує людей, за Гердером, — це дух, Geist. За його словами, цей дух можна розуміти як власне метафізичну сутність або як пов'язані з ним фізично прожиті і практиковані культури й емоції. У 1778 році Гердер досліджував поезію різних культур і писав:

Поет — творець нації навколо себе, він дає їй представникам можливість побачити світ і тримає у своїй руці їхні душі, щоб вести їх у цей світ.

Очевидно, що в 1770-х роках абстрактна ідея належності до нації чи народу, тобто уявної спільноти, та почуття, що живлять це поняття народу, не були звичними для більшості європейців. Загальна епістемологія охоплювала кола належності 1–5: своє «я», сім'я 1, група рівних, сім'я 2 та місцева спільнота. Останнє коло — лише в тому разі, якщо хтось колись покинув своє місто та переселився в інші місця, а для більшості людей поняття «місцевий» просто означало село та маєток господаря. Насправді для більшості простолюдинів кола від 2-го до 5-го, ймовірно, були б просто однією великою «сім'єю», де не було б меж між власне сім'єю та поміщиком. Відмінною ознакою феодалізму є те, що господар будинку є «батьком» для всіх. Залежно від рівня освіти, мабуть, була свідомість щодо монарха та своєї верстви, але навряд чи було сумління. У середовищі начитаної буржуазії, аристократії та духовенства, мабуть, існували і свідомість, і

сумління щодо релігійної конфесії в 6-му колі належності. Але поняття народу чи нації було новим.

Гердерова праця «Ще одна філософія історії, що стосується розвитку [більдунгу] людства» (Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit) витягує абстракцію народу / нації з темряви і дає їй назву. Він висвітлює, що означає бути народом і мати культуру: мати спільну історію, мову, звички, очікування, естетику, музику, поезію та свого роду спільну долю. Тому справедливо зробити висновок, що Гердер розумів цей дух народу переважно як практики, дії та емоції, що об'єднують людей, а не як метафізичний привид, що заповнює людські душі.

З погляду розвитку его дослідження Гердера про те, як культури еволюціонували від етапу раннього дитинства до зрілості, ідеально відповідає елементам шарів его 1, 2 і 3. Ще цікавіше, що він пролив світло на 3-й шар і розширив його для своїх сучасників. Як досліджувалося вище, більшість людей у ті часи, ймовірно, йшли по життю в 2-му шарі, й зовнішні сили вказували їм, як поводитися. Очікувалось, що самоврядними та цілісними в шарі 3 стануть лише еліти. Мало хто розвинув надійну оболонку 4 і зміг поглянути на власну культуру ззовні. Норми, котрі, як очікувалось, еліти мали інтерналізувати, визначала церква, а не культура народу. Так само ті, хто не належав до еліт, були відкриті іншій культурі й естетиці значно менше, ніж місцевим церковним службам. Співи і танці зароджувалися вдома або на місцевій ринковій площі. Еліти не усвідомлювали, що їхні місцеві традиції та звичаї культурно пов'язують їх із сотнями тисяч або мільйонами людей в інших місцях.

Гердер указав на культуру народу / нації (принаймні елітам, які читали його книжки). Він звертав увагу на сферу норм та естетики, спільну для географічної території, більшої за місцевий регіон, але меншої за християнський світ загалом. Привертав увагу до уявленої спільноти. Розрізняв культуру та релігію. Наголошував на мові та підносив культурні прояви, яких не пропонувала церква, але які вже були дещо присутні і мали б стати значно потужнішими. У цьому контексті варто зауважити, що всі філософи, яких ми тут згадуємо і які здатні дивитися на своїх сучасників із шарів его 4 та 5, знали по чотири-п'ять мов, більшість з них подорожували, навчалися та / або

працювали у двох чи більше країнах. Їхні освіта й життєвий досвід мали вплив на їхній більдунґ, що дало їм змогу дивитися на культури, частиною яких вони самі були, з різних точок зору.

У «Ще одній філософії історії, що стосується розвитку [більдунґу] людства» («Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit») Гердер дивився на культурні відмінності між народами/націями в позитивному ключі. Хоча він вважав, що деякі з них більш сформовані за інші, у його тексті немає ворожості щодо інших культур. Він також вважає людство таким, що поділяє прагнення більдунґу: власний шлях більдунґу повинні знайти всі народи. За сучасними мірками це не зовсім політкоректно, але автор аж ніяк не расист або шовініст. На думку Гердера, німці-протестанти можуть бути вінцем людського розвитку, але це пов'язано з їхніми зусиллями, а не з божественним призначенням чи расовою належністю. Справді, клімат і географія відіграють певну роль у еволюції різних народів, але філософія Гердера полягає не в «крові та землі» (Blut und Boden), вона — про історію, обставини, культурну спадщину та вибір.

Цінуючи культурне розмаїття між народами, усвідомлюючи зв'язок між індивідами та людством, еволюцією народів і більдунґом, можна говорити, що сам Гердер розвинувся далеко за межі шару его 4 і писав із цілком самотрансформувального шару его 5.

Йоганн Вольфганг Ґете — О, ГОРЕ РОЗБИТИХ СЕРДЕЦЬ!

У жовтні 1770 року, того ж місяця, коли він познайомився з Гердером, Ґете відвідав місто Сессенайм, що приблизно за 40 кілометрів на північ від Страсбурґа. Тут він закохався у Фредерікке, дочку пастора Бріона, і згодом освідчився їй. Вони насолоджувались десятьма місяцями романтики, він писав їй пристрасні вірші (уявіть, що ви отримуєте поетичні листи кохання від Ґете!). А потім у липні 1771-го поет повернувся до Франкфурта і відмінив заручини. Пізніше, того ж року, він склав кваліфікаційний іспит з адвокатури та переїхав до Ветцлара на північ від Франкфурта, щоби практикувати право, і закохався в Шарлотту Буфф. Усе-таки вона вийшла заміж за іншого та й заняття юриспруденцією — не справа Ґете. Він залишився у дружніх стосунках із Шарлоттою та її чоловіком. Але життя мало запропонувати ще щось!

Юний Гете хотів стати письменником і в 1773 році створив «Гетц фон Берліхінген» (Götz von Berlichingen) — п'єсу про шляхетного лицаря-найманця за мотивами справжньої історії 1500-х років. Герой Гете бореться з умовностями суспільства, мріє про ідеальну монархію, засновану на індивідуальній незалежності, але водночас, попри особисту лояльність, вступає у конфлікт із новим буржуазним суспільством. Гьотц зрештою зробив висновок, що свобода існує лише в потойбічному житті, а цей світ — в'язниця. Драма розривала низку театральних умовностей, лоскотала нерви тогочасної аудиторії, тож привернула до Гете увагу публіки. Вистава була відома не в останню чергу за рядком: «Скажи своєму капітану: його Величності Імператору я завжди віддаю належну повагу. Але йому, йому скажи, що він може полизати мені дупу!».

Пізніше Моцарт створив канон на 6 голосів (сі бемоль мажор) на цю тему (загугліть: Моцарт, «Лизни мені дупу»).

Наступного року, 1774-го, Гете здійснив свій великий прорив, і тут уже тон був зовсім іншим. Твір, який зробив його «рок-зіркою», — це «Страждання юного Вертера» (Die Leiden des jungen Werthers), напівавтобіографічний лист-роман про розбите серце і, знову ж таки, про задушливі норми суспільства.

Юному Вертерові 24 роки (як і Гете), і він не може бути разом із коханням свого життя — Лоттою (на образ надихнула Шарлотта Бафф), бо та заручена з Альбертом. Але це не все, що руйнує життя молодого Вертера: суспільство, в якому він живе, надзвичайно жорстоке, й одного разу він виставив себе на посміх та усвідомив це запізно. Його помилка означає крах майбутньої кар'єри, й роман закінчується самогубством Вертера.

Твір виразив емоції та розчарування нового покоління. Він негайно став «блокбастером» і викликав хвилю самогубств серед переповнених емоціями молодих людей, які почувалися в пастці застиглих структур феодального суспільства. Через це роман був заборонений у багатьох місцях, зокрема в Мілані, де єпископ змусив духовенство скупити всі примірники, та в Лейпцигу, де володіння книжкою каралося 100 талерами штрафу. В 1776 році твір переклали в Данії, але офіційний запит до теологічного факультету Копенгагенського університету призвів до «розглядання цієї книжки як тексту, що зневажає релігію,

прикрашає пороки і може загрожувати доброчесності». Видавничий процес негайно зупинився. Та це й не мало великого значення, адже всі освічені люди в Данії того часу добре читали і розмовляли німецькою мовою.

З погляду розвитку его Вертер застряг у суспільстві, яке очікує інтерналізації норм і самоврядності, але яке не дає жодного права на помилку. Клаустрофобний шар 3 заснований на гаслі: «Одна невдача — і тебе проганяють!». Гете особисто застряг у тому самому суспільному шарі 3, але замість убити себе, він писав і тим буквально сам переніс себе у шар 4. Проте йому цього було замало: він прагнув суспільства, яке б дозволяло і закликала до такого ж самотворення в усіх нас. І швидше, ніж гадав, він отримав дуже практичну нагоду здійснити деякі з цих змін.

У Веймарі, невеликому місті з населенням близько 6 тисяч, розташованому за майже 300 кілометрів на південний захід від Берліна, жив юний герцог, який, напевно, читав про Вертера. Йому було 18 років, а повне ім'я його — Карл Август фон Саксен-Веймар-Айзенахський. Мати молодого герцога, 37-літня герцогиня Анна Амалія фон Брауншвейг-Вольфенбюттель, із 19 років була вдовою, чоловік передав їй регентство і зробив її опікункою двох синів до досягнення ними повноліття. Щоб дати старшому нащадку найкращий більдунг із можливих, за кілька років до того вона найняла його вихователем Віланда. Окрім того, що була правлячою герцогинею у свої 20 і далі до 30 років, вона меценатствовала, складала музику і прагнула зробити Веймар центром культури та науки.

Отже, у 1775 році молодий герцог запросив Гете до Веймара. Той приїхав у листопаді, й Карл Август переконав його залишитися, запропонувавши посаду одного з трьох членів кабінету герцога (Geheimerad). Гете погодився й 11 червня 1776-го у віці 26 років приєднався до ради зі щорічною платнею 1200 талерів.

Для вихідця із третього стану (буржуазії) то було неабищо. Діставши завдання підвищити культуру та більдунг у герцогстві, кого Гете міг запропонувати як нового генерал-суперінтенданта з освіти й головного проповідника в королівській церкві? Звісно, Гердера. Той прибув невдовзі, того ж року.

Як і Гердер, молодий герцог належав до масонів, і в 1780 році Гете теж став одним із них.

БІЛЬШЕ ЛЕССИНГА

Лессінг став масоном у Гамбурзі в 1771 році.

У 1779-му він написав свій, можливо, найвідоміший твір «Натан Мудрий» (Nathan der Weise), що досліджує братство іудаїзму, християнства та ісламу і в якому єврей Натан є персонажем, який уособлює ідеал «повного» людства.

Остання праця Лессінга датується 1780 роком, це «Виховання людської раси» (Die Erziehung des Menschengeschlechts). Твір заснований на тій самій фундаментальній ідеї, що й Гердерова «Ще одна філософія історії, що стосується розвитку [більдунгу] людства» (Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit): людство проходить етапи, схожі на стадії розвитку індивіда.

У версії Лессінга Бог є великим педагогом, який виховує нас через своїх пророків, й існує три етапи цього процесу. Перший — дитинство, коли людину спрямовують конкретними вказівками, винагородами й покараннями. Другий — коли наша поведінка керується моральним наративом, який змушує замислюватися, і коли винагородами стають честь і слава. Перший представлений іудаїзмом, другий — християнством. Третій етап — це мета людства, наміри Бога щодо людства, коли ми чинитимемо добро не за винагороди, а тому, що це благо. У часи Лессінга цей третій етап іще не відбувся, дослідник розглядав його як майбутнє моральне усвідомлення, що призведе до загального братерства людей та їхньої моральної свободи, що виходить за межі всіх догм і вчень.

Ми без вагань сприйняли б три етапи розвитку Лессінга як три культури — самоконсолідації, самоврядності та самотворення, і зробили б це чи то як індивіди / люди — а це б-те коло належності, чи як вид — певне поєднання кіл 7–10.

Цікава річ у тексті — сильний акцент Лессінга на тому, що євреї були народом. Це так, ніби він і його сучасники здатні бачити явище «народ» ззовні, але перебувають лише у процесі з'ясування того, як це

виглядає зсередини і шукають можливості поглибити усвідомлення народом самого себе.

ФРІДРІХ ШИЛЛЕР. ГРАБІЖНИКИ ТА СОЛДАТИ

Фрідріх Шиллер був єдиним сином цирюльника-різуна (не зовсім хірурга, але дуже близького до цього поняття в ті часи) в армії герцога Карла Ойгена фон Вюртемберга у Штутгарті. Герцог Карл Ойген, просвічений тиран, захоплювався мистецтвом і науками. Як католик, він охочіше відкривався інтелектуальній і культурній розкоші, ніж його переважно протестантське, зазвичай пієтичне оточення. Його князівство славилось як «найяскравіше в усій Європі». У Штутгарті були свій балет, італійська опера, французький театр і видатний оркестр. Оскільки такі задоволення коштували досить дорого, герцог Карл-Ойген розробив прагматичну ідею створення школи, яка могла б виховувати місцеві таланти в цих видах мистецтва. У 1770-му він відкрив «Вишу школу Карла» (Karlsschule) — змішану військову та мистецьку академію — у своєму новісінькому Палаці самоти (Solitude), за 9 кілометрів на захід від центру Штутгарта. Дорогими були й багато інших екстравагантних розваг герцога: одного літа він наказав посипати сіллю дорогу між своїми двома палацами, Солітюдом і Людвігсбургом, щоб їхати на санях.

Герцог Карл Ойген помітив молодого Шиллера й наполог, аби той відвідував школу і вивчав право. Неабиякий шанс для такого простолюдина, як Шиллер, оскільки єдиною академічною освітою, доступною для його верстви, зазвичай була теологія. Цього шансу не оцінили, бо Шиллер насправді хотів вивчати теологію. Його батьки теж були однозначно проти військової освіти. Але герцог забажав інакше, тож у 1773 році 14-літній Шиллер вступив до школи.

Розпорядок у школі панував армійський: день був розпланований від 5 ранку і до сну, учні мусили носити мундири та перуки. 1775 року герцог Карл Ойген перевів заклад до нещодавно створеної військової частини «Новий замок» («Neuen Schloss») у центрі Штутгарта і змінив навчальну програму. Тепер Шиллеру доводилося вивчати медицину. Хай там як, а то була безкоштовна освіта.

Шиллера насправді приваблювала не так можливість стати лікарем, як самі природничі науки та знання із психології. Не в останню чергу йому подобалось навчання й через те, що у школі з'явився молодий учитель філософії Якоб-Фрідріх Абель, який ознайомив його з Шефтсбері та який також був великим шанувальником Руссо і Гердера.

Але щасливим Шиллер не був. Він значно дужче тяжів до літератури, ніж до медицини, і читав Клопштока, Гете та багатьох інших із ненаситною жагою. 1779 року навіть коротко познайомився з Гете, коли відомий письменник відвідав «Вищу школу Карла» у Штутгарті.

Звичайно, Шиллер почав писати власні твори й широко ділився ними зі своїми друзями у школі. Герцог намагався зупинити це і хотів, аби хлопець зосередився на своїх предметах, але той продовжував творити. У 1781-му 21-річний студент Шиллер надіслав свою першу п'єсу «Розбійники» (Die Räuber) до театру в Мангаймі.

Вистава була на ту саму тему, що й «Гьотц фон Берліхінген» і «Вертер» Гете, — нестача можливостей і свободи в суспільстві. Коли її поставили в Мангаймі, Шиллер став «рок-зіркою».

За п'єсою в старого графа Максиміліана Мура є два сини: старший, Карл, який успадковує титул, маєток і все інше та їде здобувати освіту, й молодший — Франц, який не отримує нічого і залишається вдома. Останній обманює батька й переконує його в тому, що Карл оскандалив сімейне ім'я і тому не заслуговує на подальшу підтримку. Від імені батька Франц пише Карлу, що батько зрікається його (а це неправда). Він використовує свою відсутність перспектив як молодшого брата для виправдання обману. Карл розцінює надумане батькове відречення і нестачу альтернатив у житті як привід покинути суспільство, оселитись у лісі та стати розбійником. За відсутності Карла брат Франц намагається викрасти його наречену Амалію. Розбійник Карл спалює місто і вбиває кількох людей. Урешті все розкривається, Амалія називає Карла боягузом, той убиває її, а потім здається і вимагає, щоб його судили за законом.

Ця п'єса була про свободу, тож популярність її приголомшувала. Не менше вражає розуміння молодим Шиллером людської психології.

Старий Мур живе за нормами й ніколи навіть не ставить їх під сумнів. Обидва сини страждають через ці норми: Франц — постійно, Карл — коли привілеї зникають і він залишається сам. Франц бачить

лише власну реальність і хоча може мати рацію, критикуючи норми, проте ані дотримується їх, ані намагається їх змінити. Молодика не турбує і той біль, якого завдасть його обман. Змушений обставинами, Карл повертається спиною до норм суспільства і розвивається поза ними: стати розбійником — це соціальний протест! Він пристрасний коханець, природжений лідер, він пов'язаний із лісом у стилі «Бурі і натиску». Спонтанне вбивство ним Амалії можна було б пояснити образами з її боку, та коли Карл проголошує, що має повернутися до закону й бути покараним, ми розуміємо, що він, напевно, вбив її з кохання, аби врятувати від видовища його тіла на шибениці та розрізаного на шматки. Карл підкорився, але й вийшов за межі норм. Він озирнувся на них і усвідомив: хоч які вони неправильні, жодне суспільство не може існувати без них, життя без закону неприпустиме. Карл — моральний герой, герой-романтик, герой «Бурі і натиску», який виходить за власні межі й жертвує життям заради справедливості.

Норми калічать людей, від цього страждають усі. З погляду розвитку его, батько інтерналізував норми суспільства й не може мислити поза їхніми межами, а тому не здатний нічого зробити для свого молодшого сина — отже, старий Мур самоврядний у шарі 3. Молодший син Франц або не усвідомив норм і когнітивно залишається дитиною, спроможною думати лише про себе, — шар 2, або фактично інтерналізував норми і вступив до шару 3, але не має змоги вийти зі свого жалюгідного становища і регресує до самоконсолідації в шарі 2. Карл інтерналізував норми й залишається самоврядним у 3-му шарі, поки батько не відмовляється від нього і його внутрішня модель світу не зазнає опору. Це змушує Карла або загинути, або еволюціонувати. Він «обирає» останнє і стає самостворюваним як лідер для інших людей, котрі перебувають у пастці норм суспільства. Справедливо запитати, чи справді Карл розвивається поза межі самоврядності в шарі 3, чи він робить, як Франц, і регресує назад в егоїстичний шар 2, покидаючи суспільство. Ментальну складність шару 4 показує різкий контраст між незрілістю деяких побратимів-розбійників та відповідальністю Карла й тим, як він захищає свою наречену від болю, зрештою вбиваючи її. Віддаючись правосуддю, він доводить, що не тільки вийшов за межі норм, а й піднявся над собою. У лісі зі своїми

людьми він самотвориться в шарі 4, але, зіткнувшись із необхідністю функціонування суспільства та своїми власними злочинами і провиною, виходить за межі самого себе й переходить у шар самотрансформування 5.

Для 21-річного віку Шиллера його психологічне чуття як письменника було надзвичайним.

У реальному житті все обернулося великими складнощами. Коли 13 січня 1782 року прем'єра вистави відбулася в Мангаймі, Шиллеру заборонили в'їзд до цього міста, розташованого за 130 кілометрів на північ від Штутгарту, в іншій державі. Тому Шиллер разом зі своїм другом, музикантом Андреасом Штрайхером, непомітно втік із військової академії в Штутгарті, щоб дістатися театру. Через чотири місяці він знову вирушив до Мангайма, й цього разу герцог Карл Ойген узяв його під варту на 14 днів і заборонив подорожувати. У серпні Карлу Ойгену надійшла швейцарська скарга на Шиллера, пов'язана з тим, що у виставі один із розбійників назвав кантон Граубюнден «меккою шахраїв». Тепер герцог заборонив Шиллеру писати про все, крім медичних досліджень. Бунтарю загрожувало ув'язнення.

То було нестерпно, тож уночі між 22 та 23 вересня, під час феєрверків на честь приїзду російського великого князя Павла Петровича, Шиллер і Штрайхер утекли з військової академії в Мангаймі. Тепер вони формально були дезертирами, що зазвичай загрожувало смертною карою та зрештою спричинило проблеми для Шиллера в наступні роки. Інший виклик — гроші: Шиллер їх не мав, а просити у батька, який усе ще працював на герцога, видавалося неможливим. Тоді Штрайхер віддав Шиллеру свої заощадження, а відтак замість їхати до Гамбурга і здобувати освіту як композитор, для чого він і заощаджував, відданий друг залишився в Мангаймі та мусив заробляти на життя викладанням музики.

Шиллер продовжив писати і став одним із найвизначніших драматургів, поетів та есеїстів Німеччини. Це й не дивно. Несподіваним може бути хіба те, що якийсь час «Розбійники» надихали молодих людей покидати суспільство та формувати безчинні ватаги в лісах — так само, як Вертер надихав молодих людей на самогубства.

Ода радості

У 1785-му Шиллер створив «Оду радості» (An die Freude), яку Бетховен 1824-го дещо модифікував і близько половини її включив до своєї 9-ї симфонії, нинішнього гімну Європейського Союзу. Весь її текст — глибоко релігійний, але це не християнська пісня. Шиллер написав це для друга-масона й у подальшому житті не вважав одним із своїх найкращих творів.

Співаючи «Оду», більшість не німецькомовних, певно, на мить зупиняються на першому рядку «Freude, schöner Götterfunken» і думають: «Що ж це в біса за Götterfunken?!» (Божа іскра, Божий дар). Хай там як, ця лірика насправді дуже цікава в контексті більдунгу та розвитку его.

Зупинімося на чотирьох строфах, які використав Бетховен. У першому вірші йдеться про те, що радість — це Божа іскра в усьому в житті, й ця радість чи життєва сила єднає людей, які інакше розділені статусом, усі народи стають братами в цій радості життя. У другому вірші мовиться, що радість означає єднання з іншими людьми, і хто не може вступати в близькі стосунки, той не є справжньою людиною. Третій вірш:

Радість п'ють усі істоти
З груді матері-землі,
Ті солодкії щедроти
Мають всі — і добрі, й злі.
Радість нас вином сп'яняє
І цілунком огневим;
І черв'як утіху знає,
І небесний херувим²⁵.

Черв'як Клопштока повернувся! Найнижче життя має ту саму життєву силу, що й Божі херувими. Для підданців абсолютних монархів це заклик до емансипації. Останній вірш розглядає людство як одне ціле під єдиним позаконфесійним Богом. Текст передає ентузіазм 26-річної

людини, яка виросла в умовах авторитаризму, переросла його, збагнула, що в житті все взаємопов'язане, й тепер виходить на свій 5-й шар самотрансформування.

ІММАНУІЛ КАНТ. «КОПЕРНИКІВСЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ» У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ МИСЛЕННІ

У 1770 році старий учитель Гердера — Іммануїл Кант став професором філософії в Кенігсберзі й поступово зарекомендував себе як відомий науковець і філософ. Із кінця 1600-х років Просвітництво дало неабиякі наукові прориви, тож у верхніх прошарках суспільства панувало захоплення всіма новими знаннями. Наприклад, ученим стало відносно зрозуміло, яким чином ми відчуваємо світло і звук, а також те, що мозок перетворює отримувану інформацію на наше сприйняття реальності. Загальне уявлення, однак, малювало людський розум як більш-менш порожній і пасивний резервуар, у якому ці враження перетворюються на нашу свідомість.

Кант бачив це інакше: у нашому розумі має бути те, що організовує вхідну інформацію та перетворює її на змістовну версію світу. Якщо ні, то неможливо було б сприймати щось як красиве. Адже краса — це відображення в нашому розумі. Розум вважає якісь речі прекрасними, але як він їх оцінює? Мозок повинен мати якусь вроджену, апіорну структуру, яка організовує вхідні дані, синтезує або співстворює їх і перетворює світ на усвідомлений нами образ. Серед таких структур, стверджував Кант, — час, простір і причинність. Поза межами нас є річ сама по собі (*Das Ding an sich*), якою ми її ніколи не проживемо, не відчуємо, а тоді всередині нас річ виникає такою, якою ми її пізнаємо, проживаємо (*Das Ding für uns*), і це результат діяльності нашого розуму — це все, що нам доступне.

Уперше він висловив цей аргумент у книжці «Критика чистого розуму» (*Kritik der reinen Vernunft*) 1781 року. У своєму першому виданні це 800 вузликівато списаних сторінок, і вона не привертає особливої уваги. Гердер висловив деякі зауваження щодо неї, інші теж, оце й усе.

Кант був розчарований і прояснив свої думки в коротшій книжці 1783 року. У 1787-му він переписав її й зрештою його думки дістали

визнання: він справді здійснив «коперниківський переворот» у європейській філософії та змістив фокус із зовнішнього погляду на мислення та поведінку людей — на внутрішній, на сам розум, його механізм і можливості.

Шефтсбері, Юм, Руссо, Гердер, Шиллер і всі інші, можливо, переживали сильні поривання, їхні емоції були важливими для них, і вони, можливо, добре розуміли, як довколишні люди орієнтуються у світі та як побудована їхня моральна структура. Але до Канта ніхто не сказав прямо, що розум структурує наш світ і що ми маємо доступ лише до його продукту. Ми генеруємо свій власний досвід світу. Юм наблизився до цієї теми, саме він був мислителем, який вивів Канта на слід, але він заперечував, що розум має вроджені структури. До Канта філософи сперечалися про те, що прекрасне і потворне, істинне і хибне, натомість він досліджував структури, які дають нам змогу взагалі мати ці судження.

Кантова «Критика чистого розуму» заклала основу нової філософії розуму, і, що цікаво, організаційні структури, які він концептуалізував у деяких аспектах, дуже близькі до концепції епістемології, до ментальних моделей світу, які дають нам змогу його розуміти, усвідомлювати, пізнавати.

Як ми розуміємо, різниця між ментальними структурами Канта й тими, що описані психологією розвитку, полягає в тім, що у Канта вони давалися людям апріорі, не мали притаманного змісту й не могли зазнавати опору. Епістемології розвиваються, коли людина стикається зі світом і той чинить їй опір. Організаційні структури нашого розуму, про які казав Кант, відповідають тому, що психологія розвитку називає нашим інтерпретувальним суб'єктом, нашим еґо. «Коперниківська» революція Канта змістила фокус від об'єкта поза нами до суб'єкта всередині нас, і тоді це поле відкрилося наступному поколінню німецьких філософів. Як ми побачимо, багато з них писали, що наші інтерпретація та розуміння світу й самих себе не фіксуються раз і назавжди, а можуть розвиватися впродовж життя. Кант кардинально змінив колективну епістемологію.

Просвітництво, культура та більдунг

Коли культура проходить через істотну зміну епістемології, зміну того, що можна описати, обдумати й висловити, зміну людського розуміння й підходу до світу, — щоразу в самому процесі зміни це не завжди зрозуміло людям. Навіть якщо усвідомлюють настання величезної зміни, вони не здатні точно визначити, про що вона. Лише пізніше ми можемо позначити це, наприклад, як класичну епоху (давні греки та римляни), епоху Середньовіччя та епоху Відродження. Просвітництво за часів Канта тривало вже близько ста років і в певному сенсі перебувало на піку, йому на зміну скоро мав прийти романтизм, але, звичайно, ніхто цього не знав. Коли сьогодні вживаємо слово «Просвітництво» щодо того конкретного періоду, ми думаємо про науковий підхід до світу, права людини та боротьбу із забобонами.

Слово «просвітництво» позначає певний вид знань або прозріння. Отож цікаво, що в грудні 1783 року примітка в журналі *Berlinische Monatsschrift* запитувала: «Was ist Aufklärung?» — «Що таке Просвітництво?». Слово або принаймні його значення не було широковідомим.

На щастя, щонайменше двоє людей написали про це і дали відповідь.

Єврейський філософ Мозес Мендельсон у вересневому випуску журналу 1784 року опублікував есей, у якому зазначалося:

«Просвітництво», «культура», «більдунг» — це нові слова в нашій мові. Поки що вони належали лише до книжкової мови, загал їх майже не розуміє. (...) Більдунг, культура та просвітництво — це новації, внесені суспільним життям, наслідки старанності та зусиль людини щодо поліпшення свого суспільного становища.

Інакше кажучи, для тогочасних німців поняття просвітництва, культури та більдунгу були гарячими темами, але все ще незрозумілими до 1784 року, протягом десятиліття після Гердерової «Ще однієї філософії історії, що стосується розвитку [більдунгу] людства» (*Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit*). Не менш важливо, що новим вважалося слово «культура». Поєднання цього тріо є очевидним: просвітництво, культура, більдунг — вони якимось чином пов'язані між собою і є результатом спільного

поліпшення людьми свого становища як соціуму. Мендельсон продовжує:

Що ліпше ретельність і мистецтво приводять соціальне становище людей у гармонію з їхньою долею, то більше більдунгу має цей народ. (...)

Більдунг поділяється на культуру та просвітництво. (...) Мова стає просвітленою через науки, а культурною — через соціальну взаємодію, поезію та красномовство. Через одне вона стає придатною для теоретичних цілей, через інше — для практичного застосування. Двоє разом (просвітництво і культура) дають мові більдунг.

Мендельсон був одним із найближчих друзів Лессінга і, мабуть, надихнув того на образ Натана в «Натані Мудрому». Декого також може заінтригувати той факт, що Мендельсон належав до масонів.

Іншою людиною, яка дала відповідь на запитання журналу, був Кант, який, пишучи її, ще не бачив опусу Мендельсона. Відповідь Канта, класичний нині есей, була надрукована у грудневому випуску 1784 року з назвою «Що таке просвітництво?» (Was ist Aufklärung?). І його міркування відрізняються:

Просвітництво — це коли люди залишають свою самонав'язану меншість. Меншість означає неможливість жити своїм розумом без вказівок від інших. Ця меншова́ртість самонав'язана, якщо її причиною є не відсутність розуму, а відсутність рішучості та сміливості використовувати розум без вказівок від інших. Sapere aude! «Наважся мати власну думку!», «Май мужність користуватися власним розумом!» — таким є гасло просвітництва.

Коли ми, автори цієї книжки, вперше читали це означення просвітництва, то почувалися збитими з пантелику. Просвітництво в нашій уяві завжди пов'язувалося з науковим підходом до світу — набагато ближче до розуміння Мендельсона. Проте Кант представляє його як щось значно ближче до розвитку его. За нашою термінологією, для нього просвітництво — це перехід від самоврядного шару 3 до самотворного шару 4 — і заохочення щось із цим робити навряд чи

може бути зрозумілішим. Мендельсон пише, що просвітництво, культура та більдунг є новими словами для більшості людей, і цей факт свідчить: щось відбувається серед населення — поширюється новий вид свідомості, але більшість людей лише пробуджуються до нього.

АМЕРИКАНСЬКА І ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЇ

Декларація про незалежність Сполучених Штатів 1776 року обіцяла те, чого прагнули Шиллер та інші:

Ми виходимо із тієї самоочевидної істини, що всіх людей створено рівними, вони наділені їхнім Творцем певними невідчужуваними правами, зокрема такими, як життя, свобода та прагнення щастя.

Однак ця декларація та війна за незалежність від Британії 1775–1783-х років дивним чином відсутні у творах німецьких авторів та філософів.

Проте у Франції виступи за американців і проти британців були сильними — і не в останню чергу через те, що Британія перемогла Францію в Семирічній війні, й остання мусила відмовитися від деяких своїх колоній. Приблизно із 1778 року Франція постачала американцям не тільки продовольство, зброю, боеприпаси та обмундирування, а й війська та надавала військово-морську підтримку. Ще до цієї відкритої допомоги французькі офіцери масово їхали до Америки, щоб послужити там революції, однак багато хто з них не володів англійською мовою, що, звісно, створювало низку проблем.

Серед ранніх мігрантів був 19-річний Жильбер дю Мотье, маркіз де Лафает, аристократ, який дуже вірив у американську справу. Він приєднався до тамтешніх борців за свободу в 1777 році. Перед його від'їздом Бенджамін Франклін, американський посол у Франції в 1776–1778 роках, написав рекомендаційний лист для молодого Лафаета. Прибувши до США, той врешті боровся поруч із Джорджем Вашингтоном і подружився з ним. Лафает став другом і Александра Гамільтона, Томаса Джефферсона. Справедливо було б сказати, що він потрапив до внутрішнього кола людей, які визначали долю

Сполучених Штатів Америки. Можливо, варто також зазначити, що Жильбер де Лафает, Бенджамін Франклін, Джордж Вашингтон, Александер Гамільтон, Авраам Лінкольн, Джон Генкок, який першим підписав Декларацію незалежності, та четвертий президент США Джеймс Медісон — усі вони були масонами.

1782 року Лафает повернувся до Франції, у 1784-му ще раз відвідав Америку і знову прибув на батьківщину в 1787-му. Мапа його подорожей, звісно, неординарна, а ще вона свідчить про міцний зв'язок двох континентів. Ідеологічно, культурно та емоційно Сполучені Штати й сучасна Європа породили одне одного.

У 1787 році король Людовик XVI скликав Національну асамблею Франції з питань фіскальної політики. Уже тоді фіскальні переговори мали тенденцію до затягування, тож вони тривали до 1789 року. Під час Асамблеї представники трьох станів зазвичай голосували окремо, але коли вона зібралася 5 травня 1789 року, делегат від аристократії Лафает вимагав голосування загальною кількістю людей, що не було прийнято. Асамблея перебувала в сум'ятті, й 11 липня Лафает представив їй проєкт французької Декларації прав людини та громадянина (*Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*), який написав сам після спілкування з Джефферсоном. Декларацію відхилили, й 14 липня натовп пішов на штурм Бастилії.

То був початок Французької революції, яка виявилась довгою та складною і тривала до 1799 року. На відміну від Американської революції, від самого початку нею захопились інтелектуали Європи, і молоді європейці втратили голову, наскільки це можливо за авторитарного правління й без власної революції. Гердер, Гете, Шиллер і багато інших сподівалися, що емансипація нарешті настала. Гасло «Свобода, рівність, братерство!» (*Liberté, égalité, fraternité!*) потайки шепотіли й писали. 18-річний Георг Вільгельм Фрідріх Гегель і 19-річний Фрідріх Гельдерлін разом вивчали теологію в Тьобінгені й були в екстазі! Так само як 15-річний Фрідріх Вільгельм Дьозеф Шеллінг, котрий став їхнім сусідом по кімнаті в 1790-му. Сучасною мовою — це було щось «епічне».

Принаймні так здавалося, поки новини про жахи та кровопролиття у Франції не досягли решти Європи. Королівська родина, більшість аристократії та духовенства завжди були проти революції, а тепер і

буржуазія та її інтелігенція вжахнулися від бешкетів натовпу. Молоді ідеалісти були налякані та приголомшені. Настало величезне розчарування. Як вони могли?! Як усі ці шляхетні ідеї могли призвести до такого варварства?

Листи Шиллера та що трапилося в Єні

Серед мислителів, яких вразило французьке кровопролиття, був і Шиллер. Він так сподівався на зміни, а все обернулося катастрофою. Як же це трапилося? Як люди могли стати такими чудовиськами? Чому вони не зрозуміли своєї відповідальності перед цим новим видом свободи, чому не змогли дати собі раду з волею? Що могло бути в людях такого, що не дало їм подбати про себе, коли зникли авторитарне правління та його правила?

Принаймні Шиллер не був самотній у своїй приголомшеності, він був тісно оточений найкращими умами, які поділяли багато його думок.

Коли Гете 1776-го року став міністром у герцога Карла Августа в **Саксен-Веймар-Ейзенахському** князівстві, Віланд уже був там, а незабаром до них приєднався Гердер. Але Карл Август, Анна Амалія та Гете мали вищі сподівання й вирішили, що Єні, невеликому містечку їхнього князівства приблизно за 20 кілометрів на схід від Веймара, варто дозволити більше свободи, ніж будь-де. Єна вже мала університет, і вони надали його викладачам винятковий для того часу рівень свободи досліджень і висловлювань. Нині таке нікого не вразило б, але на той час це нагадувало ковток свіжого повітря. У 1779 році Гете став міністром найвищого рангу, після чого методично зробив усе можливе, щоб залучити найкращі уми. Деякі пристали на запрошення, а в липні 1787-го до них приєднався Шиллер.

Шиллер вивчав медицину і не мав жодного ступеня з гуманітарних наук. Він потребував відповідного звання, щоб стати професором у Єні, бо це було єдиним способом отримати там стабільну роботу та певний дохід. Отож протягом наступних двох років він вивчав історію, писав дисертацію, зрештою став професором історії й у травні 1789 року оселився в Єні. На той час він уже багато років був визнаним поетом і драматургом, славився своїми думками про свободу навіть за межами Священної Римської імперії. Розпочавши нову кар'єру, в 1790-му Шиллер одружився з Шарлоттою фон Ленгефельд і того ж року став

Hofrat (гофратом), радником при дворі. Оскільки професори того часу не отримували платні в університеті, але брали гроші зі студентів індивідуально, посада гофрата допомагала йому фінансово, як і його теща.

Водночас він не міг звести кінці з кінцями. На додачу до всього захворів і на початку 1791 року мусив припинити свою роботу. Шиллер майже не міг дихати чи розмовляти — так нездужав, що майже помирав. До травня поширилася чутка, що він уже віддав Богові душу.

Серед найбільших шанувальників Шиллера був данський герцог Фредерік-Крістіан II з Августенбурга (династії Шлезвігів-Гольштейнів-Сондерборгів-Августенбургів), що біля кордону між Німеччиною та Данією, та його друзі в Копенгагені. Двоє з них — дуже заможний 44-річний граф Ернст Гайнріх фон Шиммельманн, данський міністр фінансів і торгівлі, та 26-річний поет Єнс Багґесен. Вони якраз збиралися вшанувати Шиллера з нагоди його ювілею, коли в червні чутки про його смерть досягли Копенгагена. Вони почувалися спустошеними й замість ювілейних урочистостей вирішили у своєму місті виголосити на честь Шиллера посмертну промову.

Коли ж фейкову новину спростували й дізналися, що Шиллер насправді ще живий, шанувальники повернулися до своїх святкових планів, написали професору й намагалися переконати його приїхати до Копенгагена. Шиммельманн обіцяв йому 1000 талерів на рік плюс медичну допомогу, а також подбати про житло, гідне інтелектуальної знаменитості з іскрою романтика.

Шиллер відмовився від пропозиції, але все-таки отримав трирічний грант розміром 1000 талерів на рік як особистий дарунок від Шиммельманна. Зрештою славетний професор одужав. Відновивши сили, він почав листуватися з цією данською ліберальною групою. Письмове спілкування тривало з лютого по грудень 1793 року, до нього долучалися Шиммельманн, герцог Фредерік-Крістіан II з Августенбурга, Багґесен та їхні друзі в Копенгагені.

Це були люди із самих верхів данського суспільства. Дружина Фредеріка-Крістіана II, Кароліна Матильда, була сестрою кронпринца, а Шарлотта Шиммельманн, дружина Ернста Шиммельманна, — провідною салоньеркою Копенгагена. Сам кронпринц належав до кола

читачів Шиллерових листів. Кароліна Матильда 26 лютого 1794 року відвідала свого брата в замку Крістіансборг у Копенгагені, привізши ці послання із собою. На жаль, уночі замок згорів, а разом із ним — і більшість листів Шиллера.

Знаючи, що його оригінальні листи знищені, й відновившись завдяки своїм данським благодійникам, Шиллер виклав свої думки у новій серії послань. Вони призначалися для публікації й нині відомі як збірка «Про естетичне виховання людини в серії листів» (Über die ästhetische Erziehung des Menschen in einer Reihe von Briefen).

Однак Шиллер не видав їх як книжку. 1794 року він зініціював створення щомісячного літературного журналу «Музи» (Die Mosen), який видавав у 1795–1797 роках і в якому вперше оприлюднив ті листи. Серед інших авторів у маркетинговому матеріалі значилися: міністр фон Гете (Geheimer Rat von Goethe) з Веймара, віцепрезидент консисторії Гердер (Vize-Konsistorial-Präsident Herder) із Веймара, професор Йоганн Готліб Фіхте з Єни, міністр закордонних справ (керівник закордонної служби, Legations-Rat) Вільгельм фон Гумбольдт із Берліна та обербергмейстер Александер фон Гумбольдт із Байройта. Інакше кажучи, найкращі з найкращих (crème de la crème) серед німецьких інтелігентів, художників, науковців і найвищих посадовців. Александер фон Гумбольдт — безумовно, один із провідних природознавців та дослідників свого часу, мандрівник навколо світу. Вільгельм фон Гумбольдт (його брат) — філософ і дипломат, а згодом — засновник першого університету в Берліні, долучався до переписування листів Шиллера.

На листи «Про естетичне виховання людини» Шиллера справили сильний вплив концепція краси Шефтсбері, естетика Канта і його запитання про те, чому ми сприймаємо красу, а також уявлення Віланда про красу та її вплив на нас. Французька революція теж позначилася на тих текстах. Шиллер стверджував: якби тільки французи мали достатню естетичну освіту, вони не були б такими дикунами. Не довели б тоді до кровопролиття, не зіпсували б свою Революцію, ні, вони змогли б дати раду новим свободам і керувати собою. Він запевняє, що саме мистецтво завдяки красі виводить нас із нашого варварського стану та змушує стати моральними істотами. Істотами, здатними впоратися з політичною свободою та

відповідальністю. Тому його вибір назви заголовка дуже цікавий: як і Лессінг, Шиллер використав термін «виховання» (Erziehung), а не більдунг, як у Гердера. Ziehen у перекладі — «тягнути», а префікс er-означає «назовні, у напрямку мети». Erziehung ближче до «виховання», яке в буквальному сенсі означає перехід, що виводить за межі або переносить із нижчого рівня на вищий.

Текст, який ми знаємо сьогодні, відрізняється від особистих листів Шиллера до його шанувальників у Копенгагені. Але оскільки нова версія вийшла спочатку в журналі «Музи» (Die Horen), а потім у книжці 1801 року, завдяки тому, що він був так само популярним у Копенгагені, й оскільки німецькі публікації широко розповсюджувалися серед данської еліти, ми сміємо стверджувати, що ці думки знайшли шлях до представників влади в тогочасній Данії. Нова публікація Шиллера прикувала тоді таку увагу, як сьогодні новий фільм Стівена Спілберга чи нова книжка Френсіса Фукуями, котрих ви ніяк не пропустите. Ми стверджуємо, що ці думки мали негайно привернути увагу данських політиків і стати інтелектуальною основою для низки діячів у наступні роки. Оскільки ми на шляху до розкриття нордичного секрету, то збираємося процитувати цей текст Шиллера дещо детальніше. Ось уривок із другого листа:

Мистецтво — донька свободи і необхідності одухотворених, воно не розпочне свого правління через матеріальну необхідність. Зараз, однак, ці [матеріальні] потреби переважають і згинають людство під своїм тиранічним ярмом. Вигода — це великий кумир нашого часу, якому всі зусилля повинні віддати належне і якому повинен підкоритися весь талант. На такій брутальній жорстокій шкалі духовна заслуга мистецтва не має ваги і, позбавлене всякого заохочення, воно зникає з галасливого ринку століття (...)

Наша людяність походить від підняття над природою. Третій лист:

Природа ставить до людини не краще, ніж до інших своїх творінь. І та діє від її імені там, де ще не може діяти як вільний розум. Людиною її робить постійне незадоволення тим, що природа з нею зробила. Натомість вона має здатність розумно

відтворювати кроки, які викликала в ній природа, може перетворити необхідну роботу на роботу за своїм власним вільним вибором і піднести фізичну необхідність до моральної. (...)

Суть не лише в тому, що мистецтво робить нас людьми, а й у людському потязі до краси. Лише шукаючи краси заради краси, ми можемо стати чимось більшим від тварин і піднятися над фізичними потребами. Краса — це те, що дає нам свободу. Як приклад він наводить секс:

Із тим самим правом, через яке він є людиною, він залишає панування сліпої необхідності, оскільки відходить від нього у свободі. Як і в багатьох інших питаннях, щоб дати лише один приклад, він пригнічує через мораль і очищає через красу вульгарний характер, який виражає потреба в сексуальному коханні.

Маємо бути вищими від своїх природних емоцій і діяти не лише з необхідності. У четвертому листі Шиллер висловив дуже цікаву заяву про конфлікт між нашими емоціями та принципами чи нормами, якими ми повинні керуватися:

Людина може конфліктувати із собою у два способи: або як дикун, почуття якого керують його принципами, або як варвар, принципи якого руйнують його почуття. Дикун зневажає мистецтво і визнає природу своїм неперевершеним господарем, варвар зневажає і ганьбить природу. Але, що ще мерзенніше і жалюгідніше за дикунство, він досить часто виступає рабом свого раба. Сформована людина робить природу своїм другом, шануючи її свободу, приборкуючи лише її свавілля.

Дикуном керують його емоції. Варвар не може гармонізувати свої емоції та норми / принципи, а сформована особистість (німецькою — gebildet) перебуває в гармонії зі своїми емоціями й нормами культури. Позиція Шиллера така: якщо людина не здатна контролювати себе й водночас перебувати в гармонії зі своїми емоціями, то вона не може бути моральною істотою. І ось велике прозріння: революція може мати об'єктивні причини, але якщо людина не є моральною істотою, вона не

може дати раду ані політичній свободі, ані політичній відповідальності. П'ятий лист:

Людська істота прокинулася від своєї тривалої байдужості та самообману і переважною більшістю голосів вимагає відновлення своїх невід'ємних прав. Але вона не просто вимагає цього; обабіч [Атлантики] вона прагне взяти власною силою те, у чому, на її думку, їй несправедливо відмовили. Основи світобудови здригаються, каламутні води вирують і, здається, породжують фізичну можливість звести закон на трон, нарешті вшанувати людину як як самодостатню мету, і зробити справжню свободу основою політичної угоди. Марні сподівання! Суспільство отримує шанс, але добра нагода натикається на нечутливе байдуже покоління. (...)

Якщо у людей немає більдунгу, вони не можуть керувати ні собою, ні іншими.

У нижчих і численніших класах ми знаходимо грубі, примітивні, беззаконні імпульси, звільнені через розірвання зв'язків буржуазного порядку, і маси бунтують із лютим гнівом на угоду своєму тваринному задоволенню.

(...) З іншого боку, цивілізовані класи дають нам іще незрозуміліший зразок млявості, бездіяльності та розбещеності характеру, і тим огидніше, що сама культура породила це. (...) Наше вільне судження підпорядковане деспотичній думці суспільства, нашим прихильностям до його химерних звичаїв, нашому прагненню спокус. Ми стримуємо свої імпульси, лише стикаючись зі священними правами суспільства.

Правлячі класи не кращі, каже він, вони пихаті й просто коряться моді — тема, якої він торкнувся майже десять років тому в «Оді радості». Мода поневолює верхівку суспільства, щоб вона не могла робити морального вибору. Бідність поневолює низи, і ті не можуть еволюціонувати за межі своїх тваринних інстинктів. Як він пише у 8-му листі, якщо вони намагаються, духовенство та інші правителі пропонують їм відповіді:

Численніша частина людства надто стомлена і виснажена від боротьби з нужденністю, щоб розпочати нову, жорсткішу боротьбу з хибними уявленнями. Задоволена ж частина якщо сама врятується від поту мислення, то охоче дозволить іншим узяти на себе керівництво її ідеями, і якщо в неї виникає потреба, вона з великим ентузіазмом хапається за формули, які держава та священство вже підготували саме з цією метою.

Угору з більдунгом! — це заклик піднятися на поетичні барикади. Не дозволимо, щоб нами керували ринок, мода, церква, бюрократи та їхні ідеї. Якщо хочемо мати політичну свободу, спершу необхідно звільнитися від своїх емоцій, дослухатися розуму, а потім досягти внутрішньої рівноваги між своїми справжніми почуттями та правилами й нормами суспільства. Маємо носити в собі той моральний компас, який не дасть нам бути ані дикунами, ані варварами, ані роботами моди.

Отже, за Шиллером, дикун відповідає шару самоконсолідації 2, пізньому дитинству та більшості населення шиллерівських часів, тобто людям під владою або тиранії, або своїх пристрастей. Варвари — це раби моди, самоврядна еліта, яка перебуває в его-шарі 3 і не має незалежного особистого морального компаса. Вони не мають внутрішнього стрижня, який дав би їм змогу протистояти натовпу, мислити поза натовпом і робити необхідні політичні зміни. З більдунгом можна водночас контролювати і гармонізувати емоції, з ним є шанси стати самотворним, а це вже шар 4.

Інакше кажучи, Шиллер поєднав розвиток его та політологію: лише з естетично розвиненим, освіченим простим народом можна розраховувати на політичну свободу. На щастя, у кожного є потенціал стати набагато вищим від просто раба емоцій чи моди. Насправді наші можливості необмежені. Одинадцятий лист:

Його особистість, розглянута сама по собі й незалежно від усього чуттєвого матеріалу, є лише потенціалом можливого, нескінченного вираження. І поки він не сприймає і не відчуває, він усе ще є не чим іншим, як формою і порожнім потенціалом. (...)

Людині доводиться пробудитися, щоб використати цей потенціал. Якщо вона є лише відчуттями і порожньою формою, тобто не має естетичного виховання, то не існує межі між нею та світом. Вона — постійний, але несамотійний потік вхідних і вихідних даних. Вона не має авторського відчуття себе, яке б допомогло проявити активність і щось змінити. Шиллер використовує слово *Sinnlichkeit*, що перекладається як «чуттєвість» (*sensuality*) і означає «... задоволення відчуттів або потурання бажанням (...), присвячене відчуттям або зайняте ними (...), позбавлене моральних, духовних чи інтелектуальних інтересів» (Вебстерський словник).

Поки він просто відчуває, просто бажає і працює від чистого бажання, він є не чим іншим, як світом, якщо під цією назвою ми розуміємо лише безформне наповнення часу. Саме його чуттєвість перетворює його потенціал на робочу силу. Але тільки його особистість робить його роботу його власною. Тому, щоб не бути просто світом, він має надати матерії форму. Щоб не бути просто формою, він має надати реальність тому потенціалу, який несе в собі.

Саме чуттєвість робить нас відкритою посудиною, без неї ми нічого не робимо і не використовуємо свого потенціалу. Тож наша особистість має бути сформована (естетично), щоб чуттєвість перетворила потенціал на наше унікальне творіння. За словником розвитку еґо, Шиллер говорить про шар 4 — самотворення.

Це самотворення повинне вдосконалити свій унікальний потенціал і добре закріпитися в шарі 4, але потім має перевершити себе, збільшити ментальну складність і досягти самотрансформованості, здатності керувати змінами без розчинення в них. Шиллер насправді пропонує опис самотрансформувальної ментальної складності в шарі 5. Ось що він пише в тринадцятому листі:

Оскільки світ — це зміна, розтягнена в часі, то вдосконалення того, що поєднує людей зі світом, повинно мати найбільшу здатність змінюватися й розширюватися. Оскільки людина є постійною в зміні, то те, що в ній виступає проти змін, має бути вдосконалене до максимально можливої незалежності та

інтенсивності. Що універсальніше розвинено чутливість, що вона гнучкіша і що більше точок дотику до явищ вона відкриває, то більше світу охоплює людина, то більше потенціалу вона розвиває в собі. Що більше сили та глибини має особистість і що більше свободи здобуває розум, то більше світу осягає людина і то більше форми вона створює поза собою.

Щоб здобути свободу, глибину, характер, розум, моральний компас і низку інших рис, необхідно мати різноманітні знання. Потрібен зміст, над яким можна думати або яким заповнювати думки. Ми не можемо бути порожніми посудинами, якщо маємо бути кимось. Нашу особисту форму творить те, що влило в неї, а також те, як ми дали цьому раду. І що більше ми розуміємо, то більш здатні формувати своє оточення. Ми спроможні стати творцями.

Але як людина змінюється? Шефтсбері вибудував етапи, за якими відтворюється краса, і ми порівняли це з шаром 3. Його третій етап краси, який ми порівнювали з шаром 4, був середовищем, де створюється краса. Але Шефтсбері ніколи не пропонував відповіді на те, як перетворити цю внутрішню зміну з пасивної на активну. Шиллер не перелічує її в жодній систематизованій формі, яку було б легко розшифрувати, але називає три способи буття і розміщує два види краси між ними як мінливий фактор.

1. Дикун, емоційна, фізична людина, людина природи (яку ми прирівнюємо до шару 2).
 - Заспокійлива краса.
2. Варвар, раціональна людина, над якою домінують правила і мода, штучна людина (наш шар 3).
 - Життєствердна краса, що кличе до дії.
3. Сформована і моральна людина, особистість (яку ми розуміємо як шар 4 + щось схоже на шар 5).

Замість сприймати кожен із них як різний вид краси, як це робив Шефтсбері, Шиллер бачить красу й естетику як силу, що змінюється між ними. З його сімнадцятого листа:

Людина, яка однобічно контролюється почуттями або чуттєво напружена, таким чином розчиняється і звільняється формою. Людина, яка однобічно духовно напружена або контролюється законами, розчиняється і звільняється матерією. Аби виконати це подвійне завдання, розпливчаста краса покаже себе у двох різних формах. У першому разі — в тихій формі вона заспокоїть дике життя і забезпечить перехід від відчуттів до думки. У другому разі — як живий образ (Bild), вона забезпечить вилучену форму чуттєвою силою і поверне розуміння до інтуїції, а закон — до почуття. Перша служить природній людині, друга — людині штучній.

Отже, краса існує у двох формах — як умиротворювач і як підбадьорювач. Жодна з них не є пасивною: людина має воліти відкритися змінам.

Метою Шиллерових листів було вивчення самосвідомості та моральної відповідальності, якими люди повинні володіти, бажаючи мати політичний вплив. А потім він дуже чітко заявляє, що як люди ми повинні розвиватися не лише індивідуально, а й колективно. Уривок із двадцятого листа:

Зараз у всього виду, так і в окремої людини, насправді можна виділити момент, коли людина ще не завершена і коли один із двох рушіїв у ній виключно активний. Ми знаємо, що вона починає з того, щоб просто бути живою, щоб закінчитися формою, що вона є індивідом, перш ніж вона є людиною, що вона переходить від обмеженості до нескінченності. Отже, чуттєвий рушій вступає в силу раніше за розум, бо відчуття передує свідомості. Саме в цьому пріоритеті чуттєвого рушія ми знаходимо пояснення всієї історії людської свободи.

Тепер Шиллер описує три стадії розвитку, з яких перші дві — це «рушії», над якими індивід не має контролю: емоційний етап, етап свідомості й етап мислення та рефлексії. Шиллер вживає німецьке слово *Trieb* — «рушій», «тяга». Люди, які живуть своїм дорослим життям на емоційному етапі — шар 2, — таким чином переживали тільки емоційний, фізичний потяг (а це переважна більшість

сучасників Шиллера), правителі ж мали свідомий, раціональний рушій, але, відірвані від власних почуттів і неспроможні самотійно рефлексувати, вони корилися моді — шар 3.

Керовані чи то фізичним, чи то раціональним рушієм, люди не є вільними. Тільки як моральні, рефлексивні, сформовані персони за допомогою форми ми емансипуємося і можемо еволюціонувати ad infinitum (до нескінченності). Між цією неволею та свободою є нестабільний, перехідний естетичний стан. Про це йдеться у двадцятому й двадцять першому листах.

Цей середній настрій, у якому розум ні фізично, ні морально не примушений і все-таки активний в обох напрямках, заслуговує бути названим вільним настроєм. І якщо умова, що визначається чуттєвістю, називається фізичною, а стан раціонального визначення — логічний і моральний, тоді цей стан реальної та активної цілеспрямованості варто назвати естетичним. (...)

Тому не просто поетично виправдано, а й коректно з філософського погляду називати красу нашим другим творцем.

Естетика може піднести нас, інші умови утримують нас в одному й тому самому шарі. Із двадцять другого листа:

(...) Лише естетичне звільняє нас від обмежень. (...) Тільки тут ми відчуваємося так, ніби нас відірвали від часу, і наше людське єство проявляє себе з чистотою та цілісністю, ніби воно ще не відчуло відокремлення від впливу зовнішніх сил. (...)

Естетика — це як висмикнути килим з-під ніг і дати нам можливість падати, доки ми не вирішимо змахнути крилами й полетіти. Але перш ніж килим висмикнуть, маємо мати уявлення про те, що є щось вище, куди можемо злетіти. Якщо прагнемо більшого, ніж просто служити собі, нам важливо прагнути виносити моральне судження від імені людства. Із двадцять третього листа:

Отже, одне з найважливіших завдань культури — підпорядкувати людину ще в суто фізичному стані, сформувати та зробити її естетичною настільки, наскільки дає змогу царство краси, бо лише з естетичного, а не з фізичного стану може розвиватися

моральний стан. Якщо в кожній окремій ситуації людина повинна мати здатність судити і силу волі, щоб судити від імені свого виду, вона повинна знайти вихід зі свого обмеженого існування до необмеженого, вона повинна бути в змозі здійснити перехід від будь-якої залежної умови до незалежності та свободи, вона повинна бути створена так, щоб жодної миті не бути просто індивідом і не служити тільки своїй природі. Якщо вона зможе бути придатною і здатною витягти себе з кола природних цілей із метою рацію, то всередині першого вона мусить готуватися до подальшого і вже має розпоряджатися своїм фізичним буттям із певною свободою та духом, за законами краси.

Якщо перекласти на політичну філософію, то Шиллер каже, що люди в его-шарах 2 і 3 не здатні до політичної відповідальності, оскільки вони керуються або власними емоціями, або чужим прикладом і не можуть формувати свою власну, незалежну думку. Єдиними людьми з моральною поведінкою, які не перетворюють політичну свободу на кровопролиття, є самотворні й самотрансформовані, тобто люди в шарах 4 та 5. Між шаром 3 і 4 існує перехідний етап 3½, на якому краса може змінити нас і зробити морально самотворюваними, тобто відповідальними особами з індивідуальним моральним компасом.

У шістнадцятому листі Шиллер робить розмежування між «активною людиною», яка приймає та застосовує норми та моральну відповідальність ззовні (шар 3), і «рефлексивною людиною», здатною до самотворення та абстракцій (шар 4):

Отже, рефлексивна людина розмірковує про добродесність, істину та щастя. Але активна людина просто практикуватиме добродесність, просто прийматиме істини, просто насолоджуватиметься блаженними днями. Пов'язати це з минулим і поставити мораль на місце манер, пізнання — замість уже відомого, щастя — на місце удачі — усе це завдання фізичного та морального більдунгу. Створювати красу із красивих речей — завдання естетичного більдунгу.

Ми вважаємо вкрай дивовижним те, що 35-літній Шиллер у 1795 році так глибоко усвідомлював психологію розвитку дорослої людини XXI

століття. Але на цьому він не зупинявся. У 25-му листі автор також виявив теорію суб'єкта-об'єкта Кігана: те, що є суб'єктом в одному шарі життя, може стати об'єктом у наступному. Хоча Шиллер виділив специфіку лише одного переходу:

Поки людина у своєму першому фізичному стані просто відчуває чуттєвий світ у собі, вона все ще є одним цілим із ним. І саме тому, що вона сама є просто світом, для неї ще немає світу. Лише коли вона, перебуваючи в естетичному стані, виходить поза свої межі й дивиться на свою особистість, це показує їй світ, і вона перестає бути з ним єдиним цілим. (...)

Через рефлексію зникає потреба в природі, яка панує над людиною як просте відчуття нерозділеної сили.

Від раба природи, коли вона може лише відчувати, людина розвивається до творця власних законів, тільки-но починає думати про це. Те, що лише домінувало над нею як влада, тепер стоїть перед її прямим поглядом як об'єкт. Те, що є для неї об'єктом, не має над нею влади (...).

ІДЕАЛІЗМ, РОМАНТИЗМ І НАЦІОНАЛІЗМ

У 1780-х та 1790-х роках Єна з її відносною свободою була теплицею німецької філософії, багато сформованих у ній поглядів донині визначають нашу культуру. Хоча протягом років ці ідеї, можливо, дещо трансформувалися. Дивовижно: як у випадку з трьома явищами Мендельсона — просвітництвом, культурою та більдунгом — поки хтось не сформулює нову думку, не дасть їй назви, не зазнає труднощів із нею, не напише про неї й не зіткнеться з критикою та сумнівами, це явище не входить у понятійний світ широкого загалу, про нього не говорять, воно не стає частиною нашого світогляду, нашої епістемології. З родючого інтелектуального ґрунту, яким могла похвалитися Єна між 1780 та 1810 роками, виростили три основні школи мислителів, три нові епістемології — романтизм, ідеалізм і націоналізм.

Романтизм сягає своїм корінням «Бурі і натиску», що розпочалася з Гердера й Гете в 1773 та 1774 роках. Він протиставлявся раціональності

Просвітництва, шанував фольклор, підкреслював емоції, духовність і зв'язок із природою, хай то буде її дивовижна велич чи її тиша та краса. У центрі уваги — і культура, і природа.

Ідеалізм вийшов на сцену завдяки Канту, коли той дослідив, як ми співстворюємо своє сприйняття світу: десь там присутня реальність, а в нашому розумі існує ідеальний світ. «Ідеальний» означає не «досконалий», а такий, яким його створює наш розум (ідеал = ідея). До справжнього світу, за Кантом, ми не маємо доступу. Ідеальний — це ментальний конструкт, складений з наших апіорних здібностей до організації та з вхідних даних, які ми отримуємо із реального світу. І цей конструкт — це все, з чим ми можемо коли-небудь зіткнутися. Не придумуючи самого слова, Кант створив концепцію епістемології: щоб сприймати світ, ми застосовуємо фільтр або модель.

Якщо наші ментальні моделі світу — це те, що дає нам змогу взаємодіяти зі світом і, отже, змінювати його, то наша взаємодія з реальним світом — це цикл вхідних даних, ментальних конструктів (ідеалів) і дій. Отже, ідеалізм розглядає матерію та дух, природу і людину, людство й індивіда як взаємопов'язані складники цілісної системи зі змінними властивостями. Виходить, реальний світ має дух.

Але запитання полягає в тому, чи це Божий дух, до якого долучені ми.

Тобто — чи є світ реальністю, в якій Бог розгортає своє Божественне у динаміці, чи це наш дух, що творить світ? І в такому разі звідки тоді взявся наш дух? Ідеалісти, тобто філософи, які досліджують взаємозв'язок усього світу, реального та ідеального, по-різному описують світ як систему, а їхні індивідуальні філософії зазвичай називають «їхніми філософськими системами».

Досить хитрим є німецьке слово Geist. Воно застосовується в німецькій мові і як «розум», і як «дух». Завжди постає вибір, як перекласти Geist²⁶. Навіть сьогодні низка наукових напрямів, як-от філософія, історія, лінгвістика, теологія, соціологія тощо, узагальнюються під назвою Geisteswissenschaften («науки про дух», гуманітарні дисципліни). Отже, коли німецькі ідеалісти говорять про Geist, ми повинні з'ясувати — мають вони на увазі розум із його власною свідомістю чи дух. Бо останнє слово може бути фігуральним,

як у вислові «зустріч проходила в доброзичливому дусі», де зовсім не йдеться про якусь додаткову свідомість, котра брала участь у зустрічі.

А проте «Ідеалізм» (з великої літери І) у філософському сенсі означає, що розум і матерія взаємодіють в одному процесі й що ідеї завдяки нашим діям спроможні змінити світ. І тим самим ми починаємо наближатися до щоденного використання слова «ідеалізм» (з малої літери): у нас є дуже високі думки чи якась мета, й ми хочемо відповідним чином змінити світ.

Націоналізм, розвинений у Єні, опирається на Гердера та романтизм і сприймає народ чи націю як щось пов'язане духом. Цей дух може бути цілком приземленим, означати спільні мову, ритуали, звичаї, моральні цінності й історію. Або ж його можна розуміти як «надприродну сутність», що пронизує людей. Адже «бути народом» — не те саме, що лише називатися колективом громадян національної держави. Коли цей націоналізм розвивається від романтичного зв'язку до спільного культурного надбання та фольклору, його часто називають романтичним націоналізмом.

Зазвичай складно зрозуміти, чи є німецький романтизм, ідеалізм і романтичний націоналізм справді релігійними поняттями, які передбачають метафізичну свідомість поза людською свідомістю, чи це просто філософське дослідження того, як розвивається чуття народу та як ми відчуваємося, коли дозволяємо собі бути зачарованими природою. Далі ці поняття тісно переплітаються з думками про більдунг у напрямку вищих ступенів свободи, чи то щодо всієї цивілізації, чи щодо особистої емансипації, пов'язаних не так із політикою, як з опануванням власних почуттів, покірності, амбіцій і персональних реакцій. І все-таки прагнення політичної свободи читається між рядками всіх молодих людей, долучених до цих думок у Єні та за її межами, й тема краси теж проходить лейтмотивом крізь їхні праці.

Виразною спільною рисою більшості людей, що розвивали ці думки, є те, що вони були богословами і стали філософами. Три головні винятки — це Віланд, Гете і Шиллер, які вважаються не філософами, а поетами чи письменниками, й вивчали не теологію, а право або медицину. Варто зауважити, що теологія була єдиним академічним шляхом для юнаків, котрі не мали коштів (за винятком Вищої школи

Карла в Штутгарті, де навчався Шиллер). Молоді люди, які винайшли ці крипторелігійні «-ізми» (романтизм, ідеалізм і націоналізм), можливо, не дуже бажали ставати пасторами. Отже, маємо справу з низкою мислителів, які шукали великого взаємозв'язку всього і здатні були бачити необхідність розвитку та свободи — й екзистенційної свободи думати за себе, й політичної свободи, яка дала б їм змогу насолоджуватися своєю екзистенційною свободою. Спільним для всіх них є бачення тісного зв'язку між розвитком культури та індивідом: якщо люди повинні перенестись у світ свободи, то має бути аргумент, щоб це стало природним розвитком подій у світі як такому. В певному аспекті ці мислителі намагалися сказати, що Бог хоче демократії та політичної свободи, але спочатку вони мусили перевинайти Бога, щоб той говорив саме так.

До середини 1790-х років Віланд, Гердер, Гете і Шиллер, одні з перших виняткових умів, що прибули до Єни / Веймара, провели там майже 20 років. Вони репрезентували те, що нині називають «веймарською класикою», «веймарським класицизмом». Це не ідеологія, а літературний період, позначений високою якістю їхніх творів.

Близько 1800 року, коли Віланду виповнилося 76, він приєднався до масонів Веймара.

Почавши працювати над цією книжкою, ми ніколи не ставили собі за мету писати про масонів. Але вражає, що так багато людей, чії думки про свободу та більдунг ми тут досліджуємо, були масонами. Не вважаємо це збігом обставин і будемо постійно згадувати їхнє масонство, коли натраплятимемо на такий факт у своїй подорожі більдунгом, а ближче до кінця запропонуємо кілька думок щодо цього. Ми провели певні дослідження і вважаємо, що розкрили їхній секрет...

Йоганн Готліб Фіхте

Фіхте був одним зі студентів Єни. Із 1780 року він вивчав там теологію, а опісля пропрацював кілька років, поки в 1788-му не переїхав до Цюриха. На той час одним із найбільших і найвідоміших мислителів у тих краях був Кант, і 1790 року Фіхте почав його вивчати, сподіваючись співпрацювати з ним у Кенігсберзі. У липні 1790-го він мав співбесіду з Кантом, але провалив її. Потім, розчарувавшись у собі, написав «Досвід критики усього одкровення» (Versuch einer Kritik

aller Offenbarung) 1792 року, де дослідив взаємозв'язок між божественним одкровенням і Кантовою критичною філософією. Книжка вийшла анонімно, і її автором вважали Канта. Коли той прояснив непорозуміння й аудиторія зрозуміла, що за цим стоїть Фіхте, того негайно визнали одним із найяскравіших філософів Німеччини. Зрештою в 1793 році Фіхте запросили назад до Єни як професора філософії.

Політика, державотворення й антисемітизм

На відміну від Шиллера, Фіхте залишився захопленим Французькою революцією до і під час свого перебування в Єні. Висловлювався про це чітко, хоча дві його праці 1793 року були опубліковані анонімно — «Вимога до правителів Європи щодо свободи думки, яку вони досі пригнічували» (Zurückforderung der Denkfreiheit von den Fürsten Europas, die sie bisher unterdrückten) та «Внесок у виправлення суспільних суджень про Французьку революцію» (Beitrag zur Berichtigung der Urtheile des Publicums über die französische Revolution). Обидві книжки закликали до політичної свободи набагато виразніше, ніж зазвичай бувало в німців. Автор пов'язував політичну свободу з тим, що ми назвали б самотворенням, із силою волі, індивідуальною емансипацією, недовірою до пояснень інших людей, пошуком свого справжнього «я», більдунгом і, зокрема, культурою:

Культура — це практика всіх сил із метою повної свободи, повної незалежності від усього, що не є нами, не є нашим чистим «я».

Не в останню чергу завдяки його тексту про революцію Фіхте називали антисемітом, що, власне, й не викликає сумнівів. Але це один із тих випадків, коли важливо вивчати історію в правильному ракурсі. Антисемітизм — не просто нитка, що проходить через європейську історію, а міцна мотузка, яка зазнавала змін протягом століть і була завжди готова надати нові причини для ненависті до євреїв. Із часів зародження християнства євреї несуть колективну відповідальність як «убивці Христа». Лютер опублікував твір «Про євреїв та їхню брехню» (Von den Juden und ihrer Lügen) — такий собі горщик зі спіненою мерзенною жовчю, що закликав знищувати єврейські оселі, спалювати синагоги і навіть більше.

Отже, з виноски Фіхте про євреїв у тексті про Революцію:

Вони повинні мати людські права, незалежно від того, славлять одного з нами Бога чи ні. Бо вони люди, і їхня неправота не дає нам виправдання бути подібними до них. (...) Але для того, щоб надати їм громадянські права, я не бачу іншого способу, як відрізати їм голови за одну ніч і замінити їх на голови, які не містять жодної єврейської ідеї. Аби захистити нас від них, я знову не бачу іншого способу, як завоювати їхню обітовану землю і відправити їх усіх туди.

Його нетерпимість та антисемітизм очевидні, але принаймні заклик до обезголовлювання навряд чи можна сприймати буквально. Він також заявляв, що ніколи не зустрічав єврея, який не ставився до нього добре, — по-своєму, це вже прогрес порівно з часами Лютера.

Іронія в тому, що німецькі мислителі перебували у процесі переосмислення єврейської концепції народу. І так само, як євреї, вони до пуття не знали, як зберегти народ цілісним та однорідним, щоб він міг згуртуватись у вигляді уявної спільноти. Не розуміли, як створити внутрішню солідарність і відчуття своєї належності (коло б), тимчасом як реальний світ постійно кидає виклик цій чистоті, приводячи чужинців, які не поділяють цього культурного надбання.

Фіхте все ще жив у феодальному суспільстві, де кожна група мала свої привілеї. Він згадував про чотири стани, які загрожують розвитку сучасної держави з однаковими громадянськими правами для всіх: євреї, армія, аристократія та церква.

Просвітництво вбачало універсальну людську природу в усіх людях. Лессінг у 1779 році написав «Натана Мудрого». Романтизм і націоналізм узялися шукати унікальне в кожній людині та кожному народі. Відтоді боротьба між ними формує політичну ідеологію.

Можливо, саме 1793 року Фіхте став масоном. До 1794-го він уже був членом ложі в Рудольштадті.

Філософські системи

Фіхте першим розробив ідеальну систему на основі Канта, пояснивши, як і через який процес співволюціонують людський дух (або розум) і дух світу. Він зробив це в низці лекцій, датованих 1795-м роком, і

пізніше в книжках. За системою Фіхте, «я» стає автономним, оскільки реагує на «образи», протидію світу — Anstoss. «Самість» є абсолютним «я», лише усвідомлюючи себе, і це може статися тільки тоді, коли воно стикається з чимось, що реагує. Якби не існувало тертя чи опору, его залишалося б наодинці зі своєю діяльністю та було б повністю поглинуте нею. Щоб розвинути самосвідомість, людина має допускати опір та забезпечувати появу «каменів спотикання». За словами Фіхте, его можна розуміти як нескінченне прагнення до автономії.

Про що Фіхте не знав, розвиваючи свою систему і пишучи про опори, — це про опір, через який страждатиме весь його світ через якихось десять років, а також про те, як це змінить його твори та як ці твори змінять світ. Реальний та ідеальний світи справді змінюють і формують один одного.

Веймарський броманс

Коли 13 січня 1794 року Шиллер написав до Гете, щоб переконати його долучитися до свого нового журналу «Музи» (Die Mosen), той був другою найпотужнішою людиною в герцогстві після самого герцога. Але йому вже було 45 років, він захоплювався політичним лідерством і його вважали автором попередньої генерації. Самому Шиллеру було 34, і він усе ще дещо побоювався свого старшого кумира. Його лист до Гете демонструє всі формальності того часу:

Найшляхетніший пане,

Високошанований лорде таємний раднику!

Додана примітка містить побажання товариства, яке виказує вам безмежну повагу та шану, також у ній — видання журналу, про який ідеться в цьому листі та який може бути вшанований вашими внесками, чиї чин та цінність визнаємо в один-єдиний голос. Ваше рішення, о найшляхетніший, підтримати це починання шляхом вашого долучення стане визначальним для його щасливого успіху, і ми будемо абсолютно зацікавлені та готові дотримуватися всіх умов, за яких ви забажаєте дати нам відповідне запевнення.

Якщо початковий контакт був дуже формальним, то зустріч швидко переросла у глибоко особисте листування, дружбу, взаємне творче

натхнення та професійний броманс²⁷, що знову запалило Гете й утвердило його як гіганта німецької літератури. Роман Гете «Учнівство Вільгельма Мейстера» (Wilhelm Meister's Lehrjahre) називали першим бльдунг-романом (як і роман Віланда «Історія Агатона»). Твір опублікований у 1795–1796 роках. Окрім того, у 1797-му навіть «Фауст» зазнав радикального доопрацювання.

Мабуть, для своїх сучасників Гете був неабияким оригіналом, хоча нині ми просто зауважили б, що він багато років мав одну й ту саму незалежну подругу й одружився пізно. Шиллерова дружина Шарлотта фон Шиллер, дівоче ім'я — Шарлотта Луїза Антуанетта фон Ленгефельд, була дочкою обер'єгермейстра й обурювалася таким особистим життям Гете. Той не лише роками мав подругу й не одружувався з нею, ця жінка ще й була простою квітникаркою Крістіною Вулпіус із бідної сім'ї. Місіс Шиллер була не єдиною людиною, хто був цим незадоволений. Стосунки між Гете, другою за впливовістю людиною у Веймарі, та Вулпіус були спочатку таємницею, потім стали публічною таємницею, потім — скандалом, і зрештою Гете 1806 року одружився з Крістіною, після чого це обурливе переступання межі різних соціальних класів стало просто фактом. Якщо Шиллер писав про руйнування феодальної структури, то Гете реально щось із цим зробив.

Незважаючи на складнощі між дружиною Шиллера та подругою Гете, двоє чоловіків стали надзвичайно багато значити для роботи один одного, і це немало свідчить про те, як дружба може підсилити вже обдарований розум. Якщо говорити про опору особистісного розвитку, то Шиллер і Гете — це приклад двох геніїв, які стали один для одного і драбиною, і риштуванням, коли обое, кожен по-своєму, прямували вгору. Багато інших мислителів і діячів, про яких ми тут пишемо, теж мали міцні дружні стосунки, проте ми рідко чуємо про цей аспект їхньої філософії та політичної активності. Ми так «зрослися» з поняттям унікального генія — за іронією долі, концепцією, винайденою, оспіваною та запровадженою тими ж романтичними ідеалістами, — що хочемо бачити кожного мислителя усамітненим. Деякі мали інтимніші дружні стосунки, ніж інші, але загалом для цієї хвилі нових думок характерно, що люди, які їх породжували, були тісно пов'язані між собою. Дуже часто вони знали

родини один одного, дехто спав із дружиною іншого, вони зустрічалися на обідах і проводили спільні вечори.

Гельдерлін, Шеллінг і Гегель

Аналогічна інтимна дружба існувала між Фрідріхом Гельдерліном, Шеллінгом і Георгом Вільгельмом Фрідріхом Гегелем, коли вони були сусідами по кімнаті та разом вивчали теологію в Тюбінгені. Це був 1789 рік, і вони були не просто в захваті від Французької революції, а глибоко втомлені консерватизмом і відсталістю пієтичного протестантизму, який саме вивчали, не кажучи вже про пієтистські, суворі правила самої школи. Для цих трьох Руссо і Кант стали вісниками нового «*evangelium*», Євангелія, згідно з яким людина створена доброю і заслуговує на свободу: ми не народжуємося грішниками, які повинні терпіти життя у неволі, мішквині та попелі. Вони читали Клопштока та «Розбійників» Шиллера з тієї самої причини: прагнули нового світового порядку, нової релігії та нового способу розуміння світу, кажучи по-сучасному — нового метанаративу!

Гельдерлін був найстаршим із трійці, він закінчив богослів'я в 1793-му році, але втратив віру і не захотів бути пастором. Натомість прагнув стати письменником і в 1795-му поїхав до Єни, щоб вивчати філософію разом із Фіхте. У Єні 25-річний Гельдерлін потоваришував із Шиллером, познайомився з Гете. Шиллер знайшов для нього видавця. Усе, здавалося, складалось чудово, але певно, щось пішло не так — що саме, ніхто не знає. До кінця року Гельдерлін покинув Єну, так ніколи й не повернувся до неї та зрештою став одним зі славетних поетів доби романтизму в Німеччині. Ми згадуємо його разом із його сусідами по кімнаті з огляду на неперебутній фактор ліберальної Єни та через пошук тими трьома молодими людьми нового метанаративу.

Взимку 1795–1796 років або Гельдерлін, або Гегель, або 20-річний Шеллінг одразу після своїх теологічних досліджень у Тюбінгені написав текст, який читається майже як маніфест і від якого лишився тільки фрагмент (документ виявили аж у 1917 році, тому його фактично не враховують у широкій хронології, автор хіба що обговорював його зі своїми друзями). Текст стверджує, що краса — це найвища сила і що її канонів мають дотримуватися філософи. Тільки

так вони можуть створити альтернативу релігії, нову чуттєву релігію, нову міфологію, яка відповідає розуму та ідеям, тобто людському та світовому духові, і яку люди зможуть зрозуміти. Вони прагнули популяризувати найновішу філософію й діяли поза вираженням своєї культури, вони розширювали епістемологію. Їхні думки також спрямовували, зокрема, Гегеля до змін у нашому розумінні історії та політики і в тому, як ідеалізм стає ідеологією.

1798 року 23-літній Шеллінґ став професором у Єні, у 1801-му 30-літній Гегель там же став лектором, а в 1805-му — професором. Перш ніж ми детальніше розберемося з ними та їхнім ідеалізмом, здійснімо короткий візит до Швейцарії.

Йоганн Генріх Песталоцці. Короткий візит до Цюриха

Ми вже зустрічалися зі швейцарцями та відносною політичною свободою, яку вони мали в 1700-х роках. Однак загалом кантони цієї країни принципово не відрізнялися від інших суспільств того часу: були феодальними, мали три стани та великі групи дуже бідних людей, які не могли вибратися зі злиднів.

Серед тих, хто різко виступав проти такої соціальної несправедливості, був Йоганн Генріх Песталоцці. Він народився в Цюриху 1746 року. Батько його був хірургом, а дід — пастором реформатської церкви в селі біля міста. Коли Йоганну було 5 років, батько помер. Хлопчик виріс разом із матір'ю та служницею родини, яка 41 рік залишалася вірною вдові без оплати. Цей приклад справив глибоке враження на молодого Песталоцці. Мати більше не вийшла заміж, і оскільки дві незаміжні жінки у другій половині 1700-х років не мали багато джерел доходів, хлопець виріс у глибокій бідності.

Він також бачив глибоку бідність навколо. Проводячи літо з дідом у його парафії, супроводжуючи його у візитах до селян, Песталоцці скрізь відзначав нестерпні злидні. Кріпаки та вільні селяни були найбільш бідними з бідних, тож хлопець вирішив присвятити своє життя тому, щоб якимось чином змінити їхнє становище.

Песталоцці у своєму підході до феодального суспільства та питання бідності кардинально відрізнявся від німецьких ідеалістів. У 17 років він мав вивчати теологію в Цюриху, але на відміну від німецьких

мислителів, які бажали бути поетами та драматургами й вигадувати ідеалістичну систему, що стоїть за всім, швейцарець хотів вивчати право, аби мати змогу змінити суспільство.

В університеті Цюриха Песталоцці відкрив для себе багато нових поглядів Просвітництва. Серед тих, хто вплинув на нього, був Бодмер, давній друг Клопштока та Віланда. То був час великих розчарувань у наявній системі, й надихнувшись творами Руссо, група студентів робила те, що зазвичай роблять молоді студенти, — вони обговорювали політику, мріяли змінити систему й писали таємні брошури про свободу. Деякі з тих документів були сміливіші за інші, тож Песталоцці кинули до в'язниці. Однак обвинувачення вдалося спростувати, й на щастя, вже за три дні справжній автор викрив себе втечею з країни. Коли влада зрозуміла свою помилку, Песталоцці негайно звільнили, проте не з вибаченням, а з вимогою заплатити за дрова, використані на спалення памфлетів.

Песталоцці так і не став дипломованим юристом, а припинив навчання в 1765-му. Як і багато 20-річних молодиків до й після нього, він зіткнувся з труднощами в пошуку роботи. Зазнавши невдачі, змінив свої плани і переїхав жити до одного фермера.

Фермер теж був освіченим молодим чоловіком, який захоплювався багатьма новими науками та вдосконаленням різних речей. Песталоцці дев'ять років вивчав разом із ним нові сільськогосподарські техніки. А здобувши знання, захотів створити власну ферму, де міг би навчити бідняків прогресивних способів ведення господарства. Песталоцці закохався в Анну Шультесс, доньку заможного пекаря. Її батькам був зовсім не до вподоби союз із бідним фермером, який кинув університет! Але закохані мали спільну мрію про кращий світ і соціальну справедливість, тож у 1769 році, коли їй було 30, а йому 23, вони побралися.

У молодих був план — побудувати власне господарство, з якого вони почнуть змінювати світ. Подружжя збиралося виховувати бідних і навчати їх кращих методів сільського господарства. Песталоцці назвав ферму Neuhof — «Нове господарство». Землю придбали за позичені гроші, до шлюбу так і не змогли добудувати фермерського будинку, тож мусили жити деінде. У 1770-му Анна народила єдину дитину, сина,

якого вони назвали Жан-Жаком. Песталоцці намагався виховувати його за принципами Руссо, і це обернулося катастрофою.

Якщо Песталоцці здасться комусь ідеалістом у звичайному розумінні цього слова, це правильне сприйняття. Вони з дружиною мали стільки шляхетних намірів, але їхні зусилля породжували одну невдачу за іншою. Замість стати великим дарувальником просвітленого процвітання, бідолашний Песталоцці став посміховиськом для місцевих фермерів і селян, які не розуміли його нового господарювання, заснованого на науковому підході, і навіть пускали свою худобу пастися на його полях. Песталоцці створив безкоштовну школу для бідняцьких дітей, щоб ті могли навчитися торгівлі, але їхні батьки використовували її у власних інтересах. Замість дозволити дітям відвідувати заклад, де їхні нові навички мали б сприяти подальшій освіті, селяни забирали їх додому, щойно ті навчаться заробляти гроші для своїх батьків. Тим часом борги Песталоцці росли.

Проте він навчався на своєму досвіді. З виховання власного сина дізнався, що метод Руссо не працює. Дитячий більдунг має передбачати певний рівень слухняності, інакше такий вихованець просто стає свавільним і зіпсованим, це не йде йому на користь. Він також навчався на прикладах багатьох дітей, прийнятих до школи. З роками ідеаліст розвинув власну педагогічну філософію, яка поєднувала серце, голову й руки (Herz, Kopf und Hand). За його словами, більдунг повинен містити здатність формулювати моральні судження, освіту для розуму і практичні навички. Особистість має бути розвиненою різнобічно.

Зайнятий багатьма прикладними, практичними завданнями, Песталоцці також вів серйозну роботу з «головою та серцем», разом з тим враховуючи широку картину — моральні цінності суспільства й роботу економіки. У 1781 році він написав першу частину роману «Лінґард і Гертруда» про зв'язок політики, економіки й моралі. Інші три частини вийшли в 1783, 1785 та 1787-му роках відповідно. Події відбуваються в невеликому селі, де вкоренилася корупція та злидні. Це твір про моральне відновлення громади, яке розпочала мати і підтримали молодий аристократ, підприємець-бавовняр, священник і педагог. Роман став бестселером навіть далеко за межами

швейцарських кантонів, і Песталоцці збагнув: якщо писати доступно, з того щось буде.

Справи у Песталоцці поступово пішли на лад, його педагогічні ідеї почали давати плоди, тож він продовжував писати. У 1793 році просвітник на кілька місяців залишився в Ріхтерсвілі зі своїм двоюрідним братом, відомим швейцарським лікарем Йоганнесом Хотце, щоб трохи попрацювати. Там його навідав Фіхте, привізши із собою свого данського друга Єнса Баггесена та його дружину. Фіхте не раз бував у Цюриху в 1788–1790-х роках, відтоді вони з Песталоцці й були знайомі. У 1793-му Фіхте читав лекції в Цюриху, того ж року написав про вимогу свободи думки і Французьку революцію. Лише за два роки перед тим саме Баггесен виступив посередником в отриманні для Шиллера 3-річного гранта від Шиммельманна, а Шиллер повернувся до Єни та листувався з данцями.

Тепер Песталоцці розмірковував над розвитком дитини й ділився з Фіхте деякими своїми ідеями щодо природи дорослої людини та її розвитку. А в 1797-му він оприлюднив «Мої дослідження законів природи в розвитку людського виду» (Meine Nachforschungen über den Gang der Natur in der Entwicklung des Menschengeschlechts).

На понад 150 сторінках автор повністю зосереджується на розвитку дорослих і описує три етапи їхньої зрілості: тваринний стан, суспільний і моральний (Tierischer Zustand, Gesellschaftlicher Zustand, Sittlicher Zustand). Суспільний він також називає Bürgerliche Bildung, громадянським більдунгом. Те, як Песталоцці описує ці стани, дуже збігається з двома фізичними станами (емоційним та логічним) за Шиллером і моральним станом за ним же, з шарами его 2, 3 та 4 відповідно. Песталоцці підсумовує:

За властивістю своєї природи я є фізичною силою, твариною.

За властивістю своєї сім'ї я є соціальною силою, умінням.

За власною діяльністю я — моральна сила, чеснота.

Середній стан, «громадянський більдунг» (Bürgerliche Bildung), або ж «суспільний стан», стосується соціального існування людини загалом і включає юридичний бік соціального стану: чіткі правила життя є важливими. Але цього не досить, необхідно розвиватись і за межами

суспільного стану. Песталоцці бачив цей середній етап, який ми описуємо як самоврядний та шар 3, як нестабільний стан. Це проміжний період, коли людина приручена, як він каже, мов одомашнена тварина (ein Haustier), бо винагороджується лише фізичними насолодами. Тваринний шар 2 (Tierische) є емоційно узгодженим, так само, як і моральний шар 4 (Sittliche), але в шарі 3 ніхто ніколи не може стати особисто завершеним. Потрібно подолати цей взаємозалежний, підпорядкований режим і...

Визнати себе та працювати над своєю зміною у внутрішній свідомості вашої тваринної природи, але також і з повним усвідомленням своєї сили жити згідно з Богом, утіленим у вашій плоті. Хоч би ким ви були, знайдете спосіб привести себе у відповідність до своєї природи. Ви хочете завершити себе лише напівдорозі, тимчасом як природа пройшла весь цей шлях? Хочете зупинитися на проміжному кроці від вашої тваринної істоти до моральної там, де завершення вашого еґо неможливе? У такому разі не дивуйтеся, що ви залишаєтеся тільки кравцем, шевцем, точильником або принцом, а не людиною (Mensch). Не запитуйте тоді, чому ваше життя — це боротьба без перемоги і чому ви станете навіть не тим, ким природа створила вас, а набагато меншим, буржуазною напівлюдиною.

Отже, для Песталоцці перехід від шару 3 до шару 4, від самоврядності до самотворення, є свідомим вибором. У тексті немає посилання на Шиллера чи Фіхте, але їхні думки досить схожі. Мабуть, триетапний розвиток широко обговорювався в їхньому колі, й певно, слово «більдунґ» часто звучало з їхніх уст. Відмінність полягає в поглядах на перехід між етапами. У тексті Песталоцці відсутня Шиллерова зосередженість на красі та перетворенні нас засобами естетики.

Песталоцці розповідав про підкорення та контроль (Unterwerfung та Beherrschung): людина розвивається через приборкання тваринного «я». У суспільному стані індивід змушений опанувати його, у моральному — бажає контролювати його. У моральному стані він прагне вдосконалити себе і бути корисним для свого оточення. Він бачить перехід від тваринного стану / самоконсолідації до суспільного стану / самоврядності як процес отримання дедалі більшої вигоди.

Його ваблять комфорт і блискучі речі, та він відмовляється від деяких свобод заради верховенства права. У переході від суспільного стану / самоврядності до морального стану / самотворення він вважає зміну актом волі:

Я можу жити як тварина, містянин чи моральна людина; можу стати на шлях тваринної розбещеності; можу утвердити межі буржуазної незалежності, як їх визначено законом суспільства, і нарешті, я можу підняти себе до визнання всіх помилок мого тваринного характеру та всіх правопорушень мого соціального огрубіння.

Останній перехід — це вибір, і визначивши його так, Песталоцці на 45–50 років випереджає відкриття екзистенціалізму Сереном К'еркегором.

Близько 1800 року для Песталоцці все почало складатись якнайкраще. Його методи навчання дали чіткі результати у дітей, тож він відкрив школу для вчителів у Бургдорфі, на північ від Берна. Два роки чутки про його успішний метод ширились Європою, до нього на навчання приїжджали з усього континенту, зокрема були двоє інтернів із Данії, яких спонсорував Шиммельманн.

Незважаючи на свої численні невдачі, Песталоцці дожив до 81 року і став успішним за життя. Це сталося не в останню чергу завдяки книжці 1801 року «Як Гертруда навчає своїх дітей» (Wie Gertrud ihre Kinder lehrt), що мала величезну популярність і вплив на всю німецькомовну частину Європи. Свого часу він листувався з більш ніж 200 видатними людьми по всьому континенту. Серед освітян і тих, хто формував педагогічну політику, його ім'я було загальновідомим і затьмарило Руссо. Песталоцці став третім після Коменського та Руссо «батьком» освіти й педагогіки в Європі.

ЄНА, ВЕЙМАР І НІМЕЧЧИНА

Близько 1800 року Єна все ще залишалась інтелектуальним осередком, але її ера добігала кінця. У 1799-му Фіхте звинуватили в атеїзмі, й він мусив покинути Єну. Конфлікт привернув увагу всієї імперії, і єдиним місцем, куди він міг перебраться, став Берлін. У 1799 році Шиллер

переїхав із Єни до сусіднього Веймара, щоб бути ближче до Гете, і там помер у травні 1805-го. Для Гете втрата друга стала великим ударом: відійшла його споріднена душа. Наступного року він одружився з міс Вулпіус, яка залишалася його дружиною до своєї смерті в 1816-му.

Зараз ми пробіжимося по Шеллінгу, Гегелю та ще трохи — по Фіхте й Гумбольдту. Це несправедливо щодо жодного з них, але наша мета — не написати статтю про німецьких мислителів, а з'ясувати, що вони говорили про більдунг, наскільки близька їхня концепція до сучасних описів розвитку его і чи формувало це якомось нордичні країни.

Фрідріх Вільгельм Йозеф Шеллінг

Шеллінг, який став професором у Єні 1798 року, був другим філософом, що розвивав ідеалістичну систему й досліджував, як еволюціонують людський дух, а також розум і дух людства. Подібно до того, як Фіхте заклав у основу своєї системи думки Канта, прагнучи порвати з мисленням Канта, Шеллінг базував свої думки на Фіхте, прагнучи порвати з мисленням Фіхте. Хоча Шеллінг базувався на обох, йому часто приписують заснування німецького ідеалізму. Серед його творів є видання з промовистими назвами: «Про можливість абсолютної форми філософії» (1794), «Про “Я” як принцип філософії або Про безумовне в людському знанні» (1795), «Виклад моєї філософської системи» (1801), «Про людську свободу» (1809).

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель

У перші дні жовтня 1806 року Гегель перебував у своєму будинку в Єні, працював якомога швидше, щоб закінчити рукопис своєї об'ємної «Феноменології духу / розуму» (*Phänomenologie des Geistes*). Вона стала його ідеалістичною філософською системою, що пояснювала, як розвиваються окремі духи / розуми та світовий дух. Причина поспіху полягала в тому, що з 1792 року Наполеон воював зі Священною Римською імперією і що Веймар, розташований за 20 кілометрів на захід від Єни, просто впав перед Бонапартом. А тепер, ще ближче до Єни, на пагорбах лише за кілька кілометрів на захід пруські війська вишикувалися для захисту міста від французів.

14 жовтня, лише через кілька днів після того, як Гегель закінчив рукопис і відправив його своєму видавцеві, Наполеон розгромив

пруську армію та проїхав як переможець вулицями Єни. Цей проїзд бачив у своє вікно Гегель, котрий щойно закінчив перший том найбільшого, найвпливовішого (і ледь зрозумілого) представлення Філософської системи, яка досліджувала все — і те, як ідеї проявляються в реальному світі. Вражений французьким імператором, згодом Гегель у листі до друга змальовував його як «світовий дух». Концепція прояву світового духу, Welt Geist, засяяла в одній людині.

Доти Гегель ніколи не зустрівся з Наполеоном, але через два роки, 2 жовтня 1808-го, побачився з ним на конгресі в Ерфурті, де Франція та Росія уклали союз. Наполеон поставив Гете формальні запитання про його роботу та статус у Веймарі (зрештою, той був найвищим міністром у герцогстві), але імператора більше цікавило обговорення «Юного Вертера»: Наполеон знайшов логічну ваду в романі. Гете грізно погодився, але також наполіг на тому, що поет має свободу у своїй роботі. Імператор дозволив йому такий погляд.

Феноменологія Гегеля розвивалась і поривала з ідеальними системами Канта, Фіхте й Шеллінга. У ній він описував, як у індивіда та всього виду розвиваються ще вищі рівні свободи. Зокрема у своїй праці «Елементи філософії права» (Grundlinien der Philosophie des Rechts) 1820 року він так підсумував більдунг:

Отже, більдунг у своєму абсолютному спрямуванні — це звільнення та праця вищого визволення, а саме — абсолютна точка вступу до нескінченної суб'єктивної субстанційної моралі, яка вже більше є не сьогочасною, природною, а духовною.

Більдунг — це неминучий прогрес у напрямку свободи, вже не спонтанної та природної, а моральної та духовної. Або: світ рухається до вищих етичних стандартів, так само й люди. За словами Гегеля, цей процес діалектичний, що означає — світ змінюється, стикаючись із власними внутрішніми перешкодами, опорами та їх подоланням. Так і з людьми. Своєю системою поштовхів і протидій Гегель дав світові нову епістемологію. Його систему схарактеризували як «тезу — антитезу — синтез», хоча він сам цих слів не використовував.

І знову Фіхте

Поразка Священної Римської імперії перед Наполеоном стала руйнівною для німців. Хоча французами вони захоплювались, втрату автономії та приниження імперії ненавиділи.

Серед тих, хто глибоко постраждав від ситуації, був Фіхте, який у жовтні 1806 року втік із підкореного Наполеоном Берліна. На початку вересня 1807 року філософ повернувся, а в грудні прочитав у Берліні серію відомих промов, які в 1808-му увійшли до його найпопулярнішої книжки «Звернення до німецької нації» (Reden a die deutsche Nation). Тут більдунг перетворився на національний більдунг, творення народу, формування і відродження німецької нації як невидимої сили, яка згуртовує німців і знову робить їх великими. Його думки про німецькість відповідають ідеальним системам його самого та інших філософів, поєднують індивідуальний і колективний більдунг із розвитком его. У книжці йдеться про самоврядність і самотворення вже стосовно народу, вона зачіпає глобальну єдність людей, шлях до якої вказують німці. Це складний текст із прогресивним нарративом щодо розвитку німецької свободи і зрештою — німецького народу як рятівника людства.

Старий світ зі своєю славою та величчю, а також своїми недоліками був потоплений у власній недостойності та насильстві ваших батьків. Якщо ці слова справедливі, то саме ви є тими, хто найбільш імовірно носить у собі насіння людської досконалості, й тими, у кому закладено прогрес задля її досягнення. Якщо це ваше справжнє «я» (Wesenheit) загине, то загине з вами і вся надія всього людського виду на спасіння від глибини всього зла.

Цитата, яка може бути дещо приголомшливою для сучасного читача, наведена з останньої сторінки книжки. *Wesenheit* (наш переклад: «ваше справжнє “я”») легко зрозуміти як сутність, метафізичний дух чи енергію, властиві справжнім німцям. Але також можна сприйняти це справжнє «я» чи «дух» як мову та культуру, котрі необхідно активно практикувати, підтримувати живими, і що це можливо лише завдяки освіченості людей.

Проте для німців, які слухали тоді лекції або читали книжку, ці тонкі філософські деталі про онтологію духу не становили особливого інтересу. Що було важливо — це пробудити німецьку націю, викликати одвічний німецький дух, аби постав об'єднаний німецький народ (Das Deutsche Volk).

Якби колись існувала одна конкретна книжка, що породила націоналізм, яким ми його знаємо нині, це були б саме «Звернення» (Reden) Фіхте. «Рекомендації для уряду Польщі» Руссо 1772 року стали теоретичним документом, який випередив свій час. Фіхте своєчасно подав заклик до національного шовінізму та пробудження. Це не здолало Наполеона, але розбурхало настрої суспільства.

Вільгельм фон Гумбольдт

Для сучасних практиків і мислителів більдунгу Вільгельм фон Гумбольдт — це той, на кого всі традиційно посилаються. Причина в тім, що він керував освітньою системою і практично запроваджував більдунг, а не просто писав про нього.

Гумбольдт народився в 1767 році. У 1789-му вперше відвідав Шиллера в Єні, а в лютому 1794-го переїхав туди зі своєю дружиною і залишався там до червня 1795-го. Під час перебування в Єні він долучився до «переписування» «Листів про естетичне виховання людини» (Über die ästhetische Erziehung) Шиллера, а відтак теж займався ідеєю поетапного особистісного розвитку. Вільгельм Гумбольдт став і одним з авторів журналу «Музи» (Die Horen). Його брат Александер був особистим другом Гете, і хоча Вільгельм не став членом їхнього академічного середовища, вони вважали його своїм.

У 1799–1801 роках Вільгельм фон Гумбольдт служив послом Пруссії в Парижі, й за ці роки видав низку книжок. У «Міркуваннях щодо спроби визначити межі ефективності держави» (Ideen zu einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen) від 1792 року він писав — мовляв, ніщо не сприяє більдунгу так, як війна. Він, звичайно, не рекомендував її, але війна — то час людських випробувань і формування їхніх характерів. Він також писав про важливість множинності чи різноманітності й, здається, виступав за складність, не маючи власне слова, щоб це описати. За Гумбольдтом, формувати більдунг серед громадян — не справа держави. Якщо вона

це робитиме, населення стане однорідним, і це не сприятиме розвиткові більдунгу.

Вплив Гумбольдта на європейський більдунг і освіту почався 1809 року, коли йому доручили прусську освітню систему, яку він повністю реформував. Зважаючи на його тісний зв'язок із Шиллером та інтелектуальним середовищем у Єні, призначення Гумбольдта відповідальним за реформу освіти стало, по суті, інституційним проявом духу. Не тільки у Пруссії, а й по всьому Заходу, де протягом 1800-х та значної частини 1900-х років будувалися і модернізувались університети.

Його реформа підпорядковувалась двом основним принципам. Перший — Lehr- und Lernfreiheit (свобода викладання та навчання) в університетах. Це означає, що окремий професор сам визначає, чого навчати своїх студентів і якими мають бути їхні дослідження. Зі свого боку, студенти можуть вільно вибирати для вивчення будь-яку комбінацію бажаних для них предметів. Влада чи адміністрація університету не повинні втручатись у зміст викладання та навчання. Інший принцип полягає в тому, що освіта має бути більдунгом — особистісним, моральним розвитком і глибоким залученням до академічної роботи. Це має бути шлях до пошуку справжньої особистості, до самотворення. Нині існують деякі відмінності в структурі англomовної та континентальної європейської освіти, включаючи вищу, але важливість стати справжнім собою (справжнім «я») як частина навчальних та академічних програм лежить в основі західної освіти з часів Гумбольдта.

Із 1770-х років концепція більдунгу і, зокрема, впровадження особистісного більдунгу через гуманітарні науки як частину академічних зусиль, набули відомості як Neuhumanismus, або новий німецький гуманізм. Як ми побачимо, ця концепція поширилася далеко.

Варто також зазначити, що в 1763-му Пруссія зробила обов'язковою 8-річну школу. Незабаром інші німецькі землі наслідували цей приклад, у результаті за 1800-ті роки там теж досягли високого рівня грамотності. Першу німецьку школу для вчителів відкрили 1811 року, а першу школу для вчительок — 1814-го.

Підсумки і трохи контексту

Атмосферу 1600-х років визначила Тридцятилітня війна між католиками та протестантами. У 1648-му Вестфальський мир надав правителям право вибору гілки християнства для своєї держави. У протестантських регіонах грамотність набула нового значення, оскільки люди потребували змоги читати Біблію — чи хоча б Лютерів катехізіс — самостійно. Коменський став «батьком» європейської освіти. Як мінімум Швеція та Данія / Норвегія підвищили навички читання всього свого населення, та й багато німецьких земель. Наприкінці століття розвинулися Просвітництво й індустріалізація.

На початку 1700-х років протестантські регіони пережили внутрішнє релігійне пробудження нового типу через пієтизм. До того релігія була схожа на воду, якої риба не бачить. З пієтизмом «вода» стала помітною, і «риба» почала «пити» її, старанно вивчаючи «смак». Люди стали духовними по-новому, і ця нова духовність переважно була реакцією на раціоналізм Просвітництва.

У 1709 році в Англії Шефтсбері писав про формування, про внутрішній розвиток трьох (чотирьох) етапів краси: 1) красиві предмети; 2а) красиві люди; 2б) красива поведінка за прикладом інших; 3) справжня краса — оригінальні думки й поведінка, які індивід розвиває з власних міркувань.

Руссо написав «Еміля», який досліджує важливість емоцій у вихованні дітей та їхньому дорослішанні. Коли в 1762 році вийшла книжка, це з ніг на голову перевернуло європейське розуміння людських емоцій та розвитку.

Приблизно до 1760 року слово «більдунг» означало релігійний більдунг, формування себе за образом (Bild) Божим. Близько 1770-го він набув нового світського значення, що несло внутрішній розвиток, пов'язаний із власними емоціями. У 1774 році Гердер досліджував емоційний розвиток особистості й суспільства в «Ще одній філософії історії становлення [більдунгу] людства» (Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung des Menschheit). Того ж року в «Стражданнях юного Вертера» (Leiden des jungen Werther) Гете описав фрустрований, або пригнічений, емоційний розвиток, коли розбите серце та відсутність свободи в суспільстві призводять до самогубств.

Французька революція 1789 року збудила європейських інтелектуалів, котрим набридла феодальна система та її жорсткі, гнітючі норми, правила й авторитаризм. Але згодом їх шокувало кровопролиття, і приблизно в 1793–1795 роках Шиллер написав «Про естетичне виховання людини в серії листів» (*Über die ästhetische Erziehung des Menschen in einer Reihe von Briefen*). У цьому творі він досліджував розвиток людей поза їхніми тваринними інстинктами та раціональними схильностями, розглядав перетворення їх на моральних істот, здатних дати раду своїй політичній свободі. Він описав три етапи: фізична людина, раціональна людина, моральна людина. Перші два не є свободою, лише на третьому етапі індивід стає власним моральним авторитетом. У ті самі роки швейцарський педагог Песталоцці писав щось подібне: людина розвивається трьома етапами: тваринний стан, суспільний стан і моральний стан.

Десь у той самий час виникла нова культурна хвиля — романтизм, що підкреслював бурхливі емоції, духовний зв'язок із природою та фольклором. Пізніше, коли Наполеон зруйнував Священну Римську імперію, націоналізм, на який у 1774 році натякав Гердер, у 1807-му став явним у книжці Фіхте «Звернення до німецької нації» (*Reden a die Deutsche Nation*). Особливо цікавий зв'язок індивідуального більдунгу, внутрішньої, емоційної свободи людини та самосвідомості, самостійності народу: індивідуальна і колективна самосвідомість саме зростала.

Ще одна нова філософська концепція — ідея світового духу, *Welt Geist*. Її досліджували кілька мислителів, але найвизначнішим став доробок Гегеля: існує колективний дух або розум, який пронизує всіх нас і світ навколо нас.

Цей *Geist* (дух) рухається вперед до ще вищих ступенів свободи через процес підштовхувань, опорів і пристосовування. Ця школа філософської думки називається Ідеалізм (з великої літери), бо існує зовнішній світ (реальний світ) і внутрішній світ (Ідеальний світ). На думку мислителів-ідеалістів, Ідеальний світ формує зовнішній світ так само, як і зовнішній формує внутрішній. У первісному значенні Ідеал просто означає «ідеї» й не несе конотацій альтруїзму чи вищої моральної мети, як ми нині загалом розуміємо ідеалізм.

У контексті розвитку думок і поглядів щодо більдунгу вражають чотири речі.

1. Цю хвилю нових думок здійсмають чоловіки у віці 19 років. Це молодіжний бунт, і деякі письменники є «бітлами» свого часу.
2. По-справжньому істотне мислення, яке прийшло за першою хвилею та впливом, стало прямим результатом політичних зусиль у Веймарі 19-річного герцога, його 37-річної матері та 26-річного Гете, який був там найвищим міністром. Вони надали місту Єні та його університетам інтелектуальні свободи, яких не було більше ніде на Європейському континенті.
3. Політичними лідерами у Веймарі були також поети, науковці, історики та / або філософи, які творили літературу, поезію й філософію, що розширювало епістемологію їхнього часу та свідомість сучасників.
 - Якби щось подібне існувало сьогодні, то наші провідні лідери, політики та бюрократи теж створювали б найсучасніші літературні журнали, керували відзначенням фільмів і писали філософські трактати, які читатимуть і цитуватимуть у 2250 році.
4. Написане німцями та Песталоцці про особистісний більдунг відповідає шарам розвитку его в сучасній психології розвитку.

Головний висновок

Від Шефтсбері до Гегеля філософи зосереджували увагу на внутрішній свободі, виході за межі своїх емоцій, потягів, бажань і спонукань, за межі моди дня, норм та очікувань інших людей. Метою для всіх них був повністю завершений, самотворний шар 4. Вочевидь, вони писали з 5-го шару, оболонки самотрансформування, де могли вивчати власну внутрішню роботу і внутрішній ландшафт своїх близьких. Шиллер

описав етап, коли людина здатна давати раду постійним змінам, і це збігається із шаром 5.

Німецькі мислителі створили націоналізм як філософську концепцію поза патріотизмом, який походить від індивідуального зв'язку з минулим і з монархом. Їхній націоналізм став способом культурного та колективного єднання по всій країні в теперішньому моменті. Цей націоналізм був новою чудовою епістемологією, яка розширила свідомість людей до 6-го кола належності — до нації. Німецький ідеалізм поширив свідомість на минуле, теперішнє і майбутні покоління загалом. Цей ідеалізм, особливо в інтерпретації Гегеля, є філософією самотрансформувального шару 5.

Саундтрек і казки

Зазвичай композиторів не згадують в оглядах історичних подій, але вони висловлюють емоції, пов'язані з політичними подіями, а їхня музика пов'язана з науковими проривами, тільки іншою мовою. Композитори кидають виклик наявній музичній епістемології, говорять про те, що відбувається всередині нас на емоційному рівні. Бах був музичним генієм початку 1700-х років, а Моцарт склав «саундтрек» кінця 1700-х.

Людвіг ван Бетховен народився 1770 року в Брабанті, який зараз є частиною Бельгії, а тоді був частиною Священної Римської (німецької) імперії. Цей композитор написав «саундтрек» 1790-х років і перших десятиліть 1800-х. Бетховен не політичний чи філософський діяч, але Французька революція та Наполеонівські війни дуже вплинули на нього, як і на всіх інших. І коли він близько 1790 року утвердився у Відні, то в листах до друзів обговорював політичний гніт. Він став однією з найважливіших фігур між класичним і романтичним періодами в європейському мистецтві. Але ми підозрюємо, що до кінця свого життя він був ситий по зав'язку всім цим фольклором і красою, щоб не назвати їх кітчем. 1824 року композитор написав 9-ту симфонію, в якій з'явилась «Ода радості» (An Die Freude) Шиллера, а 1825-го, лише за два роки до смерті, будучи майже глухим, створив свою «Велику фугу» (Grosse Fuge), яка так випередила епоху, що сучасники митця її не зрозуміли. Бетховен просто вийшов за межі музики своєї доби і дав оркестру голос ХХ століття.

Як учасники романтичної хвилі та пошуку німецької ідентичності, брати Якоб і Вільгельм Ґрімми збирали старі казки, а в 1812 році вийшло перше видання їхніх нині славетних «Казок братів Ґрімм».

Німецька весна

Німецьким мислителям бракувало безпосереднього дослідження того, як далеко має сягати не свідомість, а сумління та дії. Моральний імператив опирався на індивіда, німецькі ідеалісти не відзначилися суспільною залученістю чи соціальним активізмом. Можливо, герцог у Веймарі та люди навколо нього були прогресивними щодо свідомості, але сумління ніколи не отримувало від них філософської чи політичної програми. Жодних соціальних поліпшень або допомоги для бідних із їхніх праць не вийшло. Фіхте підходив до цього з філософської точки зору, але ні в що конкретне це не матеріалізувалося.

Соціальну відповідальність досліджував один лише швейцарський просвітник і педагог Песталоцці. Він наполягав на поєднанні «серця, голови та рук»: бідним потрібна освіта і внутрішні моральні настанови, які дадуть їм змогу самостійно подолати нестатки.

Одне слово, німецька весна насправді так ніколи й не настала.

²⁴ «Едда» — поетична збірка стародавніх ісландських пісень. — *Прим. пер.*

²⁵ Український переклад Миколи Лукаша. — *Прим. пер.*

²⁶ У книжці йдеться про переклад німецького поняття Geist на англійську мову. Але, якщо перекладати його й на українську, виникає така сама колізія. Бо воно може розумітися а) як дух або б) як напрям думок, розум. — *Прим. ред.*

²⁷ Броманс — надзвичайно прихильні чоловічі взаємини, багатші від звичайної дружби, вирізняються особливо високим рівнем емоційної близькості. Слово «броманс» походить від англійських слів bro (просторічна форма brother- брат) і romance (романтика). Термін запровадив у 1990-х роках Дейв Карні, редактор журналу про скейтбординг Big Brother Magazine. Дружба, змальована у класичному трактаті Арістотеля, написаному близько 300 року до н. е., часто сприймається як прототип бромансу. — *Прим. пер.*

Розділ 6

БІЛЬДУНГ І РОЗВИТОК ЕГО

Ознайомившись із моральною психологією, психологією розвитку та філософією більдунгу, ми порівнюємо їх і досліджуємо, наскільки вони близькі. Також обговорюємо, чи це лише західне явище, чи є шари его реальними і як це співвідноситься з колами належності.

Ми вже дослідили історію концепції більдунгу й, зробивши це, порівняли її з шарами его, описаними в сучасній психології розвитку дорослих. Тож повернімося до своєї першої гіпотези та першого запитання.

1. Сучасна концепція розвитку его — більш-менш така сама, як і стара концепція більдунгу.
 - Якщо це правда, наскільки вони насправді близькі між собою?

У більдунгу і в розвитку его ми знайшли низку подібних описів людських емоцій і підходів до життя, проте вони не зовсім схожі. І більдунг, і розвиток его є процесами й водночас результатами. Обидва слова використовуються на позначення людей, які розвиваються і досягли певної стадії чи рівня. Вважаємо, що подана нижче таблиця — найпростіший спосіб показати, де ці два поняття перетинаються, а де — розходяться.

Найяскравіша схожість полягає в тому, що шари его 2, 3 і 4 дуже чітко описані деякими давніми мислителями. Досить цікаво, що мало хто пропонує як каталізатор переходів щось більше, ніж силу волі чи випадковість: Шиллер висуває красу, Песталоцці вказує на особисте задоволення та інші переваги між шарами 2 та 3. Ми зробили спробу зібрати й підсумувати ключові поняття психологічного розвитку та більдунгу в одній моделі (див. рис. 9).

ЧИ ШАРИ ЕГО, АБО СТАДІЇ, РЕАЛЬНІ?

Розповідаючи про розвиток его, ми побіжно торкнулись академічної дискусії про те, чи відбувається він окремими етапами, чи є плавним розвитком ментальної складності.

З огляду на різноманітність способів, якими Песталоцці та німецькі мислителі описали більдунг і особистісний розвиток в етапах, що так збігаються з шарами его 2, 3 та 4, ми робимо висновок, що розвиток его відбувається поетапно. Це не означає, що етапи ті виражаються точно однаково в усіх людей, але існують деякі закономірності щодо розуміння, свідомості, сумління і стосунків з іншими людьми та суспільством. Усе це певним чином розвивається у більшості з нас і відповідає згаданим закономірностям.

Рисунок 8. Більдунг і психологія розвитку

Більдунг і розвиток его перегукуються, але мають різні властивості.

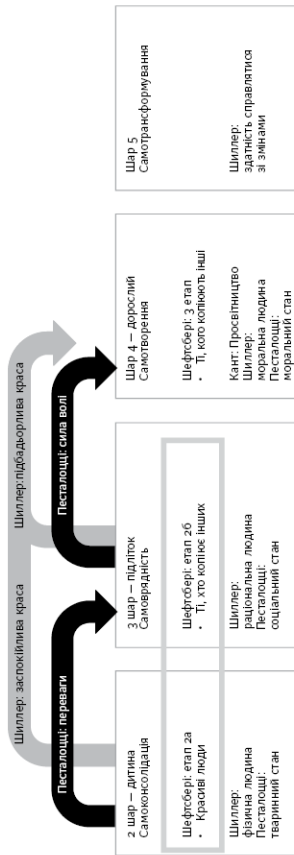

Рисунок 9. Шари та переходи

ЧИ Є ШАРИ ЕГО УНІВЕРСАЛЬНИМИ?

А ось чи є ті стадії універсальними для різних культур — це вже інша річ. Феодальні суспільства в Європі двісті років тому кардинально відрізнялися від знайомого нам сьогодні світу. І все-таки тоді філософи описували розвиток дорослого его подібно до того, як про це йдеться в гарвардському дослідженні за 2000 рік. Однак, ґрунтуючись лише на цьому, ми не можемо зробити висновку, що більдунг / розвиток его завжди прогресуватиме в такому вигляді й порядку. Все ще говоримо про західну культуру та іудейсько-християнську культурну спадщину, в якій індивідуальне сумління завжди було вирішальним елементом. Окрім того, концепція метаної, особистого перевинайдення, здається, була виявлена / винайдена в середовищі грекомовних євреїв або найдавніших християн у єврейському суспільстві близько 1 року нашої ери. Яка з двох релігій просувала або

не просувала *метаною* до протестантського пієтизму в 1700-х роках, не відомо, але сама концепція проглядається в культурному спадку.

Однак у чому ми вбачаємо універсальність, так це у здатності змінюватись і розвивати дедалі складніший внутрішній світ, розширювати свою свідомість і своє сумління. Схожий індивідуальний розвиток / пробудження є частиною багатьох інших культурних традицій та релігій, не в останню чергу — суфізму в ісламі й східних релігій, як-от буддизм. Питання в тому, чи запобігають конкретні культури розвитку, перешкоджають чи сприяють йому.

ШАРИ ЕГО ТА КОЛА НАЛЕЖНОСТІ

Десять кіл належності не завжди виглядали так, як ми їх презентуємо, та й досі вони не постають такими в багатьох частинах світу.

У племінних, феодальних і взагалі в домодерних суспільствах люди рідко створюють зовсім нову сім'ю. Зазвичай вони просто продовжують свою родину, тому немає великої різниці між сім'єю 1 та 2. Насправді сім кіл солідарності Вельзеля мають більше сенсу щодо традиційних суспільств, ніж наші десять кіл належності. Елементи, які ми розміщуємо в колах 1–5, у певній формі завжди там були, але, можливо, тільки після ліквідації феодального ладу розділилися на п'ять різних і чітко окреслених сфер нашого життя. Традиційно індивіда формувала група, а не особисті зусилля й характер, і голову будь-якого домогосподарства вважали «батьком» усі, хто туди входив. Навіть монархії та католицька церква усвідомлювали себе, базуючись на цій структурі. Першими уявними громадами стали релігійні конфесії. Будь-який досить загрозливий «інший» служив склеювачем / скріплювачем громади. Для християнського світу цими «іншими» були язичники, євреї, мусульмани або протестанти / католики відповідно.

Розпад феодального суспільства під час переходу до індустріалізації супроводжувався перетворенням буржуазної сімейної структури та розуміння окремо взятої нами особистості на визначальні для всіх членів суспільства. Із цього розвитку виникло також безліч сфер, які ми згрупували в десять кіл належності.

1. Его / своє «я».

2. Сім'я 1 (батьки, брати і сестри — родина, в якій ми народились).
3. Група друзів (рівних).
4. Сім'я 2 (подружжя, діти, свекор і свекруха, теща й тесть — сім'я, яку ми створюємо самі).
5. Спільнота (сусіди, парафія, політична партія, спортивна команда, колеги на робочому місці тощо).
6. Уявна спільнота (суспільство / країна / нація / люди / релігійна конфесія).
7. Культурна зона.
8. Універсальні принципи / міжнародні конвенції / багатосторонні альянси.
9. Людство сьогодні.
10. Планета і майбутні покоління після правнуків.

Технологічний, політичний, суспільний і культурний розвиток за останні 300 років створив інший тип еґо та родини, групи рівних, яких раніше не існувало, і дуже різні реальні та уявні спільноти.

Світ став складнішим, і наш розум мав не відставати. Зокрема німецький світ переживав оновлювальну трансформацію, і більдунґ став концепцією, яку німці розвинули саме для того, щоб дати собі з нею раду.

Розуміння більдунґу в трьох напрямках

Поруч із більдунґом у німців існує концепція Allgemeinbildung, яку ми вже включили в рисунок 8 вище та назву якої можна перекласти як «спільний більдунґ» або «загальний більдунґ». Концепція пов'язана з широкою базою знань, яку треба мати, щоб зрозуміти процеси у навколишньому світі, щоб робити внесок як громадянин та безпечно виховувати своїх дітей.

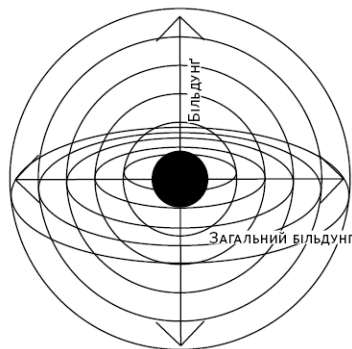

Рисунок 10. Більдунг і загальний більдунг (Allgemeinbildung)

Загальний більдунг включає практичні, академічні та культурні знання. Сьогодні на Заході він являв би собою базові навички з математики й інших точних наук, читання та письма, знайомство з кількома класичними композиторами, деякими основними літературними творами і важливими подіями західної та світової історії. Передбачав би стеження за новинами, розуміння основних політичних і соціальних структур свого суспільства, уміння придбати квиток на поїзд у режимі онлайн та виконати інструкції щодо, скажімо, складання шафи ІКЕА.

Повертаючись до наших концентричних сфер, ми визначаємо більдунг як вертикальну вісь, а загальний більдунг — як горизонтальну площину. Більдунг — це ментальна, духовна та моральна глибина і прагнення, а загальний більдунг — база знань. Ця база може бути дуже широкою або доволі обмеженою. Що вона ширша, то більше аспектів світу можна розглянути, розібрати й оцінити.

Що більше більдунгу та загального більдунгу (Allgemeinbildung) ми накопичили й поєднали, то ширший наш внутрішній світ і то складнішим є наше смислотворення. Відповідно, що з більшим числом кіл належності можемо співвідноситися, то мудрішими маємо стати. Саме широкий загальний більдунг (Allgemeinbildung) допомагає нам розпізнавати фейкові новини й помічати брехню. Саме наш більдунг дає нам змогу усвідомити, що фейкова (фальшива) новина, яка схожа на правду і була б справді приголомшливо чудовою, якби була правдою, — вона просто хибна, і ми не повинні її поширювати. Отже, і більдунг, і загальний більдунг (Allgemeinbildung) є важливішими, ніж

будь-коли раніше, й не в останню чергу — завдяки десятиом колам належності, щодо яких нам усім потрібно розвивати свідомість і сумління.

Більдунг і системна перспектива

Саме досягнення зрілості в шарі 5 дає нам змогу виробити системний погляд, який допоможе бачити системи всередині систем і сприймати їх як взаємопов'язані, взаємозалежні. Також шар 5 дасть можливість бачити себе та власну епістемологію як системи серед інших систем.

Можна мати системний погляд, наприклад, на сім'ю 2 та місцеву спільноту, але не, приміром, на націю в колах 4 і 5, та не на коло 6. Можна ототожнити себе як європейця та австрійця й відчувати належність до кіл 7 і 6, не розуміючи, як взаємодіють континент і країна, як держави в ЄС впливають одна на одну чи, скажімо, яка динаміка переважає у сфері зайнятості населення.

Можливість бачити системи всередині систем та їхню взаємодію — це питання зрілості. Воно залежить від життєвого досвіду й освіти. Найскладніша системна перспектива включає всі десять кіл належності.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

СКАНДИНАВСЬКА ВЕСНА. ЗАПРОВАДЖЕННЯ БІЛЬДУНГУ

Наразі досліджуємо, як німецька концепція більдунгу досягла Данії, Норвегії, Швеції та як виникла політична мета трансформувати країни не згори вниз, а знизу вгору. Основні діячі й активісти розуміли, що світ швидко розвивається і населення має розвиватися разом з ним. Вони винайшли новий тип освіти, який дав надзвичайні результати.

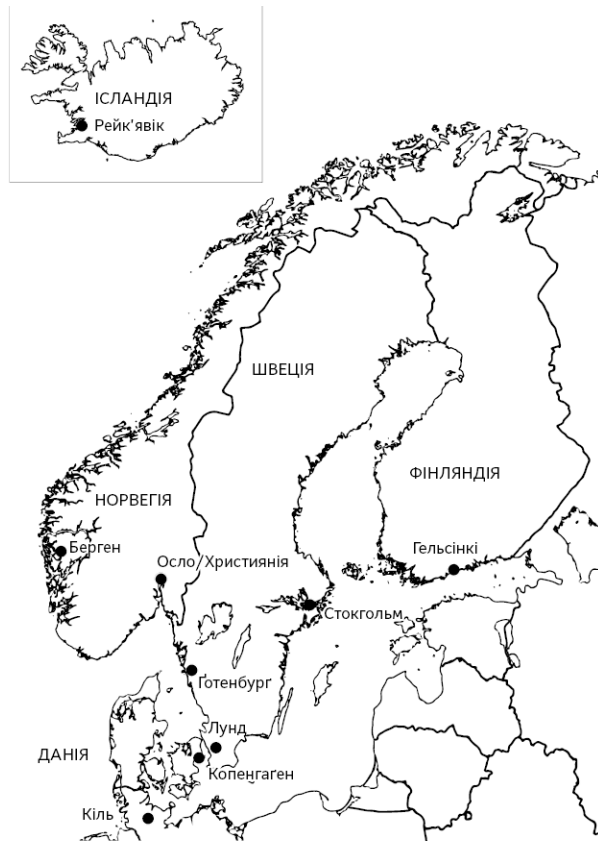

Рисунок 11. Нордичні країни

ВВЕДЕННЯ В НОРДИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Коли переходимо до опису розвитку бiльду́нгу в Скандинавії, виникає двi причини представити політичну та географічну ситуацію в Данії, Норвегії та Швеції. По-перше, щоб осягнути масштабність переходу від феодалізму та традиційної сільськогосподарської монархії до сучасної індустріальної демократії на загальносуспільному рівні. По-друге, аби зрозуміти, як відчуття власного «я» та належності в окремого індивіда пов'язане з цією колективною трансформацією. Маємо усвідомити цей зв'язок, не просто щоб зрозуміти історичний перехід, а й щоб мати змогу далі в цій книжці проводити паралелі з не менш визначною трансформацією в нашому сьогоdnішньому світі.

У кінці 1700-х років Норвегія була частиною Данії, король Крістіан VII правив обома державами. У Швеції (до якої на той час входила нинішня Фінляндія) Густав III завершив так звану «епоху свободи» і в 1772 році запровадив абсолютну монархію. Всі три скандинавські країни перебували під абсолютним авторитарним правлінням.

Розділ 7

ДАНСЬКА ВЕСНА

У німецькій історії більдунгу ми вже стикалися з кількома данцями. Тепер відвідаємо Данію та поглянемо на німецько-данський зв'язок із його іншого кінця. У цій країні трансформації сприяло кілька людей, але серед них особливу роль відіграли один пастор та один учитель.

Коли в 1769 році Гердер назвав цю країну «данською околицею Німеччини», то було юридично і політично неправильно, але в культурному сенсі досить точно. Після Реформації на Данію дуже впливали німецька теологія, культура, мова, музика — все. Звичайно, були відмінності, одна з яких — у тому, що з 1600-х років абсолютній монархії в Данії краще вдавалося запроваджувати меритократію (владу достойних) в армії, на флоті та в державній бюрократії. Талановиті юнаки з третього стану могли досягати високих і престижних посад у данському суспільстві — скажімо, ставати досить впливовими офіцерами чи секретарями. Хоча керівники та міністри все одно частіше були німцями, а офіційною мовою данських політиків залишалася німецька.

Данія була серед бідних країн Європи, більшість її мешканців жила в жахливих умовах, а селяни взагалі перебували під кріпосним правом. Окрім того, люди зазнавали жорстоких покарань навіть за дрібні злочини.

Станом на 1766 рік правління в країні мало дещо своєрідний вигляд, оскільки король цікавився головно мастурбацією. Його звали Крістіан VII, він був психічно хворий і на момент коронації мав лише 17 років. Приблизно в той самий час він одружився з 14-річною англійською принцесою Кароліною Матильдою (молодшою сестрою англійського короля Георга III). Крістіан переживав часті істерики, проводив більшість ночей у борделях і трактирах Копенгагена, а між тими

візитами блукав вулицями, нерідко в супроводі улюбленої повії Туфлі-Катріни.

У 1768–1769 роках він вирушив у подорож Німеччиною, Нідерландами, Англією та Францією, під час якої поводився непогано. Придворні приписували заслугу в цьому німецькому лікареві Йоганну Фрідріху Струензе, який супроводжував монарха в дорозі. Його найняли як особистого королівського лікаря в січні 1769 року.

Струензе — людина епохи Просвітництва. Під час епідемії віспи, коли двір і, зокрема, Кароліна Матильда побоювалися за безпеку дворічного кронпринца Фредеріка, Струензе запропонував данцям вакцинуватися. Двір ніколи про таке не чув і не наважувався дозволити принцові цю процедуру, тому Струензе спочатку вакцинував себе. На превеликий подив вельмож, після лікування він вижив. Потім медик зробив щеплення молодому принцові та всім решті при дворі.

Двір був пієтичним і дуже співзвучним із Клопштоком, який усе ще перебував у королівському домі й уже близько 20 років служив там поетом. Струензе приніс із собою новітні ідеї з Німеччини, Англії, Франції та деякі книжки, які їх містили. Це не припало до вподоби двору, хіба що крім молоді королеви, яка поділяла просвітницьке мислення придворного медика. Одним із їхніх улюблених мислителів був Руссо. Струензе відповідав за більдунг молодого принца. Хлопчику дозволяли незвичні свободи, й він бігав босоніж навіть узимку, як прописав добрий філософ.

Оскільки Струензе мав вплив на короля Крістіана, то згодом, у 1769 році, він став державним радником, а до 1770-го здобув майже повний контроль над королем і бачив для себе шанс захопити політичну владу разом із Кароліною Матильдою. Спираючись на безліч нових ліберальних ідей, ці двоє почали реформувати Данію. З травня 1770 року по січень 1772-го вони правили від імені короля і втілювали величезну програму реформування країни з понад 1800 пунктів. Крім усього іншого, вони значно скоротили військо, всі процедури змінили відповідно до наукових принципів, модернізували правову систему, а катування, смертну кару та цензуру скасували.

До 1771 року Данія стала найліберальнішою країною у світі. Такі радикальні зміни не лишилися непоміченими в іншій частині Європи,

й 15 січня 1771-го Вольтер написав Крістіану VII особистого листа, смиренно дякуючи йому за свободи, які той надав своїм підданцям.

Своє звільнення не надто добре сприйняли самі данці, особливо аристократи й бюрократи, які в результаті багатьох реформ чимало втратили у статусі. Струензе ставав дедалі менш популярним, і коли поширилося припущення, що він — батько дочки Кароліни Матильди, Луїзи Августини, яка народилася 7 липня 1771 року, його дні були злічені. Струензе засудили до смертної кари, обезголовили й четвертували, а частини його тіла прив'язали до коліс. Кароліну Матильду розлучили з королем, вислали з Данії та позбавили права бачити обох дітей. Очистивши таким чином Данію від Струензе та Кароліни Матильди, нова адміністрація згорнула більшість їхніх реформ.

Через божевілля короля де-факто правителями Данії стали вдова попереднього монарха, королева Юліана Марія, та один із міністрів Ове Гег-Гульдберг, справжній данець і дуже консервативний чоловік.

Не всі були задоволені новим урядом, але особливо обурювався граф німецького походження Ернст Шиммельманн, який мусив подати у відставку з міністерства фінансів у 1783 році. У 1784-му він та інші здійснили державний переворот проти Юліани Марії та Ове Гег-Гульберга. Первісток Кароліни Матильди, спадкоємець престолу Фредерік, якого виховував Струензе і якому на той час виповнилося 16 років, став де-факто правителем Данії, а Шиммельманн поновився на посаді міністра фінансів. Психічно хворий король продовжував гастролювати клубами Копенгагена.

Кронпринц Фредерік був налаштований не зовсім ліберально, але в 1788 році зробив перші кроки до скасування кріпацтва, реформував сільське господарство та законодавство про власність на землю.

Школи й ЕМАНСИПАЦІЯ

Від часів Реформації всі данські дівчатка та хлопчики мали навчатися читати, їм гарантувалися два роки безкоштовного навчання у школі. Якщо батьки хотіли, щоб діти писали і займались арифметикою, вони мусили за це платити. Кронпринц Фредерік і його кабінет усвідомлювали, що цього не досить, особливо тому що

сільськогосподарська реформа вимагала від селян розуміння нових правил.

Кілька аристократів-землевласників того часу експериментували з найкращими школами для селян у своїх маєтках. Принц теж влаштував таку на своїй приватній території, на північ від Копенгагена. Серед відданих прихильників кращої освіти були, зокрема, Шиммельманн і два брати — графи Крістіан Дітлев і Юган Людвіг Ревентлови. Останні будували у своїх маєтках бавовнопрядильні фабрики та школи, щоб навчати бідних. На це, ми припускаємо, їх надихнув Песталоцці. 1789 року в межах своїх планів щодо народної просвіти принц Фредерік створив шкільну комісію. Очолював її Шиммельманн, а серед семи членів були обоє Ревентловів. Уряд почав засновувати й школи з підготовки вчителів. На вершині суспільства утвердилося розуміння того, що низи потребують розвитку.

Люди і трохи географії

Якщо імена Шиммельманна та Луїзи Августини, доньки Струензе, звучать знайомо, то це тому, що вони нам уже траплялися. Ернст Шиммельманн був спонсором Шиллера. Значна частина статків мецената походила з його сімейної плантації у Вест-Індії, де він мав близько 1000 рабів. Луїза Августа вступила в шлюб за домовленістю у травні 1786 року, коли їй виповнилося 14. Альянс був політичним. Її чоловіком став 20-річний Фредерік-Крістіан II, герцог Шлезвіг-Гольштейн-Зондербург-Августенбузький, який у 1791-му зорганізував грант Шиммельманна для Шиллера разом із поетом Єнсом Багтесеном. Це саме тоді, коли Луїза Августа відвідувала свого брата, правлячого кронпринца Фредеріка, у королівському замку. 26 лютого 1794 року той замок разом із листами Шиллера згорів. І саме в Копенгагенському маєтку, що фінансувався за рахунок рабів Шиммельманна, дама знайшла притулок тієї ночі, коли палав замок. Багтесен, до речі, не просто відвідав Фіхте й зустрівся з Песталоцці 1793 року, він також приїздив до Віланда у Веймар 1790-го, а 1794-го намагався зацікавити ідеями Песталоцці коло друзів у Копенгагені, хоча спочатку це в нього вийшло не дуже добре.

Оскільки члени данської монаршої родини відіграли таку велику роль у розвитку нордичних країн і оскільки всіх їх звали Фредерік, Крістіан або Август чи певною комбінацією цих імен, то надалі їхнє сімейне дерево може бути для нас корисним.

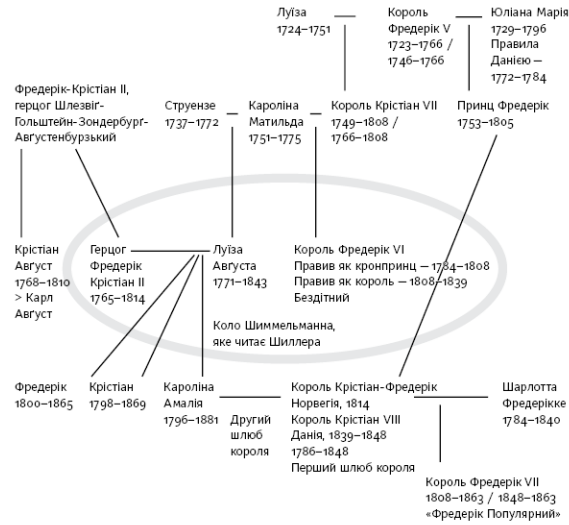

Рисунок 12. Родинне дерево: данські королівські родини, коханці (коханці) та кандидати на скандинавські престולי

Державотворення, як ми побачимо, тісно пов'язане з колективною ідентичністю та індивідуальним більдунгом, і тому важливо дещо розуміти про прикордонний конфлікт між Данією та Німеччиною. Ми знаємо, звучить дивно, що прикордонний конфлікт повинен впливати на розвиток его, але, будь ласка, покладіться на нас і потерпіть ще кілька сторінок.

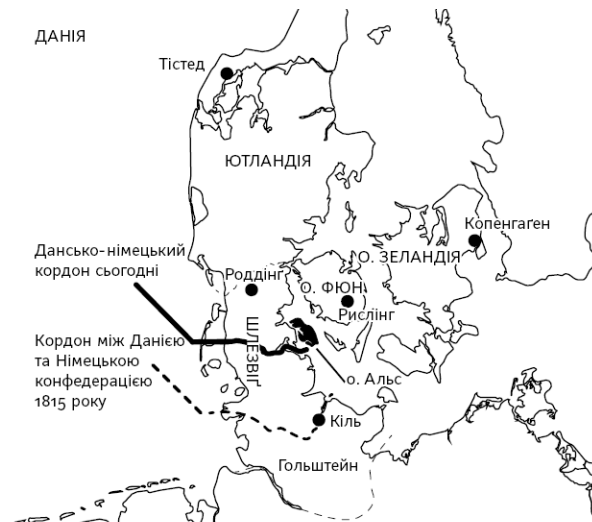

Рисунок 13. Данія та Шлезвіг-Гольштейн
Герцогства Шлезвіг і Гольштейн були найбагатшими та індустріалізованими регіонами під данським престолом.

Наприкінці 1700-х років державний кордон Данії пролягав уздовж південної межі герцогства Гольштейн, тимчасом як кордон Священної Римської імперії — уздовж його північної межі.

Отже, Гольштейн був частиною Данії та Священної Римської імперії.

Шлезвіг весь належав Данії, а його головним містом був Кіль.

Але данський король — байдуже, який із них — був ще й герцогом обох регіонів.

Це все ускладнювало, адже культурно та економічно Шлезвіг і Гольштейн були тісно пов'язані між собою, вони індустріалізувалися раніше й були багатшими за решту Данії.

Коли Наполеон зліквідував Священну Римську імперію в 1806 році, Гольштейн потрапив під владу Данії, але в 1815-му він увійшов до складу нової Німецької конфедерації, створеної після поразки Наполеона.

Якщо це здається заплутаним, не хвилюйтеся, більшість данців теж багато що з цього не пам'ятає. Єдине, що потрібно мати на увазі, — це що Шлезвіг і Гольштейн становили прикордонний регіон між Данією та Німеччиною. І ще одне: палкий шанувальник Шиллера, Фредерік-Крістіан II, герцог Шлезвіг-Гольштейн-Зондербург-Августенбурзький, мав невелике герцогство на острові з назвою Альс у сучасній Данії.

Пробудження

На початку 1800-х років король усе ще гастролював вулицями, державою правив кронпринц, монархія була абсолютною, Струензе вже став надбанням історії, як і його реформи, кріпосне право скасували, але феодальна система все ще тримала всіх на своїх місцях. Ударні хвилі Французької революції шокували кожного, але все завершилося, Наполеон посів імператорський трон, аграрні реформи працювали, шкільна комісія теж, Шиммельманн був міністром фінансів, Просвітництво давало наукові результати, марновірство та забобони поступалися раціональності. З погляду вищих верств Копенгагена світ мав сенс і все було просто чудово.

Тим часом молодий чоловік, студент Єни, 27-річний Генрік Стеффенс із Норвегії в 1802-му читав серію лекцій у Копенгагені й за один вечір став сенсацією. Він перший, хто публічно представив романтизм у

Данії. Бувши харизматичним оратором і вмючи причаровувати аудиторію, він збирав повні зали. Розповіді Стеффенса про Історію, яка розгортається з певною метою, про існування у природі та людях Духа (Geist), що згуртовує нас у народ, упали як дощ на суху землю. Світ раптом дістав спрямування і призначення. Як і колективна історія, дух людини здатний розвиватися, він може отримати більдунг і звільнитися. Ми маємо шанс стати чимось більшим, ніж наш розум, дослухатися власних почуттів і бути найвищим моральним авторитетом у нашому житті. Серед ідей Стеффенса була й концепція Генія — найвищого ступеня звільнення та одночасного вираження світового духу.

Для буржуазії Копенгагена, якій було важко відповідати нормам спочатку пієтизму, а потім Просвітництва, це стало вісткою про звільнення.

Серед слухачів був 19-річний двоюрідний брат Стеффенса, Ніколай Фредерік Северін Грундтвіг. Він належав до найменш вражених і все ж став одним із тих, для кого нові ідеї мали найбільші наслідки. Молодий Грундтвіг був богословом, тож зі своєю сильною, істинною євангелічно-лютеранською вірою недовго міркував над німецьким ідеалізмом і його «системами»! Наче якийсь «Geist» («Дух») може бути чимось іншим, окрім Святого Духа Божого! Але він бачив щось важливе в думках про дух, який проходить через людей або згуртовує їх, і хотів поєднати цю ідею з християнством. Це за п'ять років до того, як Фіхте написав свої промови до німецького народу. Але й Гердер мав схожі думки, а фольклор у романтизмі був усюди. Грундтвігу все це подобалося!

Також серед шанувальників Стеффенса був Багтессен, якому сягнуло вже далеко за 30, і троє чудових молодиків — 25-річний Ганс Крістіан Ерстед, його 24-річний брат Андерс Сандо Ерстед і 23-річний Адам Оеленшлягер.

Оеленшлягер певний час намагався стати актором, але без особливих успіхів. Якось у 1802-му він і Стеффенс вирушили на прогулянку, яка вилилась у 16-годинну розмову. Натхнений нею, в шаленстві Оеленшлягер написав довгу поему «Золоті роги» (Guldhornene). Ті роги — два досить великі, чудові, зі щирого золота, трикілограмові роги для пиття часів німецької залізної доби, походили з данського

археологічного скарбу, який викрав із національного музею дрібний злодюжка, переплавив і продав на коштовний метал. Поема протиставляла знання із запилених книжок золоту (і справжньому, й символічному), знайденому в ґрунті попередніх поколінь. Знання наших предків істинні, вони наповнюють нас і підіймають наш дух. Проте — і на це натякають крадені роги — наша стара нордична душа тепер викрадена й переплавлена на дрібні зливки. Поема Оеленшлягера загалом вважалася початком романтизму в Данії.

Ганс Крістіан Ерстед був хіміком, доктором природничої філософії в Копенгагенському університеті. Він написав дисертацію, натхнену працями Канта, — «Метафізичні основи природознавства» (*Dissertatio de formâ metaphysices elementaris naturae externa*). Як впливає з назви, фізика й метафізика все ще плуталися між собою, принаймні в данській науці, на той час не зовсім передовій. Натхнений Стеффенсом, Ерстед вирішив навчатись у Єні, а згодом у Берліні почув Фіхте. Його брат Андерс був студентом юридичного факультету, і хоча не подорожував, теж став великим шанувальником Фіхте. Вечірньою розвагою Ерстедів, їхніх дружин і друзів стало читання вголос Фіхте та інших філософів і обговорення їхніх думок.

Два культурні кола

Кола у Копенгагені в ці роки були дуже маленькі. Існували два визначні салони — Шарлотти Шиммельманн і Камми Рахбек, причому їхні члени мали схильність уникати одне одного. Проте в межах двох салонів усі тогочасні впливові данці пов'язувались між собою. І будь-яка думка, що виходила звідти, так чи інак впливала на всю країну.

Салоньєрка Камма Рахбек — сестра дружини Оеленшлягера, одружена з Кнудом-Ліне Рахбеком — професором естетики, драматургом. Вона знала молодих і майбутніх поетів, публікувала деякі ранні твори Ґрундтвіґа. Андерс Ерстед мав за дружину сестру Оеленшлягера. І він, і Ганс Крістіан обидва входили до кола Рахбеків.

Салоньєрка Шарлотта Шиммельманн, дружина Ернста, приятелювала з герцогом Фредеріком-Крістіаном II, його дружиною, наближеними до кронпринца і Баґтесеном. Задовго до 1802 року Шарлотта листувалася з низкою людей у Данії та за її межами, серед яких був сам Песталоцці й Шиллерова дружина Шарлотта.

Шарлотта Шиммельманн була чудово знайома з працями Песталоцці й дуже вболівала за рівень освіти серед селян Данії. У 1803-му, коли вчительська школа Песталоцці в Бургдорфі набувала відомості, Шиммельманни спонсорували навчання в ній двох данських студентів, про яких ішлося раніше. Песталоцці надіслав Шарлотті Шиммельманн довгого листа про те, як прищепити селянам зацікавленість в освіті, — «Думки про народну освіту / виховання у сільській місцевості» (Gedanken über Volkserziehung auf dem Lande).

За словами Песталоцці, селяни взагалі не бачать сенсу відправляти своїх дітей до школи, коли ті можуть замість цього працювати. До того ж селяни або не мають грошей, щоб заплатити за навчання, або не хочуть витратити їх на нього. У листі Песталоцці також виснував важливість не допустити, аби тваринний стан утримував людей у пориві розгульних задовольень. Натомість необхідно виховувати дітей через громадянський більдунґ, підносити їхні серця до щирих почуттів обов'язку та праведності. Це можна зробити, пише Песталоцці, лише якщо діти не голодні та не бідні. Серед інших його порад є така: професійне навчання має вирішальне значення, і той, хто навчає, мусить по-справжньому дбати про учнів та їхнє життя.

Мета, пише він, використовуючи дуже цікавий образ, полягає в тому, щоб люди відчували «тугу за домом» стосовно умов, у яких поєднуються сила громади та прагнення добра. Якщо немає емоційної мотивації до кращого суспільства, освіта марна. Те, чого навчають, має бути значущим для людей і торкатися їхніх сердець.

Освітні правила повинні бути близькими до потреб людських обставин, а всі засоби просвітництва і все, що ми завжди робимо для більдунґу людей, має стосуватися блага, яке вже є в кожній країні й у кожному місці.

Народний більдунґ (folk-Bildung) матиме успіх, лише якщо люди зацікавляться навчанням. А зацікавляться вони тільки тоді, коли освіта представлятиме справедливість і правду, коли до них ставитимуться чесно, не пригнічуватимуть їх і не триматимуть у бідності.

Люди не вірять ані книжкам, ані чиновникам, ані багатим людям — і вони мають рацію. Нескінченно багато перешкод є для людської правди та прав у бухгалтерії, бюрократії та впливі багатства.

Далі Песталоцці каже, що якщо графиня Шарлотта Шиммельманн хоче змін, вона повинна «стати книжкою для людей», сама вийти до селян і викладати з турботою та любов'ю, і він знає, пише Песталоцці, що вона ними володіє. Відмова від бюрократів буде корисною так само, як і спроба створити спільне багатство, дозволивши заможним промисловцям розвивати монополії (він справді так пише). Просвітник продовжує: дізнайтеся в англійців, як економіка дає всім змогу конкурувати.

Можливо, це було занадто для графині з добрими намірами. Здається, до 1804 року листування між Песталоцці й Шарлоттою Шиммельманн зійшло нанівець.

Знову Наполеон і Фіхте

Коли в жовтні 1806 року Наполеон вступив до Берліна, як уже згадувалося раніше, Фіхте залишив місто. Спочатку він утік до Кенігсберга, де перебував Кант, а потім — до Копенгагена, куди прибув 9 липня 1807-го. Коли Ганс Крістіан Ерстед почув про це, він зв'язався зі своїм старим учителем і привіз його в дім брата Андерса, де залишався Фіхте. Як уже згадувалося, Ерстеди та їхні друзі, включаючи Оеленшлягера, зазвичай читали тексти Фіхте вголос одне перед одним задля вечірніх розваг, і тепер їх приголомшила несподівана поява самого героя в їхній вітальні. Фіхте приєднався до товариства навколо Камми та Кнуда Рахбеків з усіма тамтешніми молодими поетами, а також зустрівся з Шиммельманном, що не дивно, адже Фіхте вже знав Єнса Багґесена.

Без сумніву, перебування Фіхте в Копенгагені дуже надихнуло данців, які зустрічалися з ним, але чи могло те натхнення вилитись у щось інше? Романтизм та ідеалізм Копенгагенського товариства стали прямим наслідком виступів Стеффенса лише за п'ять років до того. Данський дух там уже існував, просто потрібен був дзвіночок для пробудження. Чи було б абсолютно абсурдним вважати, що Фіхте надихався цим новопробудженим данським духом, коли писав свої промови до німецької нації й казав своїм товаришам німцям, що вони — рятівники людства? Зрештою, він спілкувався з Оеленшлягером,

який 16 годин проговорив зі Стеффенсом про нові німецькі ідеї й данський дух, а потім у творчому пориві написав «Золоті роги».

Якщо Фіхте справді надихнувся цим пробудженням данськості, то його заклик до німців рятувати людство навряд чи міг означати, що людство має бути німецьким — німецькомовним, із німецькою культурною спадщиною. Скоріше, його варто тлумачити так: усі народи повинні мати більдунґ, самоврядність і самотворення як спільноти, котрі базуються на власному культурному спадку. Просто це повинно відбуватися на рівні німецького більдунґу, а німці повинні очолити цей процес і навчати інших, адже вони першими все зрозуміли. Данські друзі Фіхте показали йому, як це треба робити: копіювати структуру й розвиток его, зберігаючи місцевий зміст. Німецький Ідеалізм став німецьким ідеалізмом.

Фіхте пробув у Копенгагені майже місяць і залишив його близько 11 серпня, а свою першу промову в Берліні виголосив 13 грудня.

НАПОЛЕОН, КОРОЛЬ І ШКОЛИ

У серпні 1807 року, коли Наполеон продовжував завойовувати Європу, англійці висунули перед кронпринцом Фредеріком ультиматум із трьома варіантами: 1) союз, у якому дансько-норвезький флот перебуває під британським командуванням; 2) нейтралітет і передача дансько-норвезького флоту англійцям; 3) війна. Фредерік відмовився вибирати, й в останні тижні серпня 500 британських кораблів висадили 30 тисяч війська на околицях Копенгагена. Із 2-го по 5 вересня вони обстрілювали столицю, після чого британці відпливли разом із захопленим дансько-норвезьким флотом. У результаті бомбардування близько 1800 людей загинуло, стільки само дістали поранення, згоріла значна частина міста включно з університетом. Тоді Фредерік став на бік Наполеона, вступив у війну, і Данія воювала проти Британії до 1814 року.

У 1808 році король-мастурбатор Крістіан VII помер, а кронпринц Фредерік нарешті зміг стати Фредеріком VI і бути повноцінним королем Данії. Через війну з англійцями, а потім зі Шведами в 1808–1809 роках і знову в 1813-му, данський уряд потребував грошей. Їх

продовжували багато друкувати, що, звичайно, спричинило велику інфляцію та зрештою — банкрутство Данії.

Поки держава перебувала в економічному хаосі, шкільна комісія, створена 1789 року, в 1814-му нарешті представила свою роботу, й багато її рекомендацій було закріплено на рівні законодавства. Минуло 25 років, але незважаючи на те, що процес був тривалим, Шиммельманн, два брати Ревентлов та всі інші учасники, включаючи герцога Фредеріка-Крістіана II, виконали домашнє завдання — Данія отримала найпрогресивніше освітнє законодавство у світі!

Законодавство гарантувало кожній данській дитині, зокрема й дівчаткам, 7 років безкоштовної державної школи 6 днів на тиждень, включно з письмом та арифметикою для всіх. Із практичних причин (бідна країна, брак освічених учителів і шкільних приміщень) законодавство не працювало повністю, й лише в 1840-х роках усі данські діти справді отримали доступ до освіти, на яку вони мали право. Але візія була зрозумілою: данці повинні бути найосвіченішими людьми у світі. Однією з найважливіших змін стало переконання, що у віці від 7 до 14 років основним заняттям дитини має бути відвідування школи, а не робота на фермі чи фабриці.

Законодавство передбачало й поліпшення в освіті викладачів, а також безкоштовні вечірні заняття для дорослих у сільській місцевості — так звані «зимові школи», які були добровільними та пропонували дві години навчання на тиждень. Спочатку селяни скептично ставилися до новацій, але з часом багато хто почав їх сприймати, зокрема тому, що це допомагало їм набагато краще проводити молитовні зібрання.

Того самого 1814 року католикам і євреям надали повні громадянські права. Це ще й рік, коли завершилася війна між Данією та Швецією й за мирною угодою король Фредерік VI передав Норвегію шведському королю Карлові XIII.

Ґрундтвіґ — данський Мойсей

Ґрундтвіґ, який у 1802 році чув виступи свого кузена Стеффенса, у 1805–1808-му був представлений Рахбекам, їхньому колу молодих поетів та інших прогресивних людей. Однак він був віряниним і вбачав

своє покликання радше в пасторстві, ніж у світській діяльності серед культурної еліти Копенгагена. Тож салон Рахбеків, схоже, не включив молодого Грундтвіґа у своє коло. Як і Оеленшляґер та інші учасники того гурту, Грундтвіґ переймався романтичними уявленнями про народ та його історію. Але замість писати власну поезію, він почав вивчати Руссо, німецьких мислителів, Песталоцці, нордичну історію та скандинавську міфологію.

Серед філософів, яких він завзято вивчав, був Фіхте. Грундтвіґу виповнилося 24 роки, коли Фіхте перебував у Копенгагені, але вони ніколи не зустрічалися. Наразі Грундтвіґ виконував пасторський обов'язок, відданий своєму покликанню бути серед селян. Але він читав усе, написане Фіхте й іншими німцями. Щоразу під час відвідання ним Копенгагена до його кола спілкування входили Рахбеки. Тож, мабуть, Грундтвіґ чув, що казав і робив Фіхте в місті.

У грудні 1810-го 27-річний Грундтвіґ разом із другом повертався на Різдво додому до батьків. Дорогою вони заночували у корчмі, а посеред ночі Грундтвіґа раптово почало діймати екзистенційне запитання: «Чи я справді християнин?». Ота ніч перенесла його через глибоку релігійну та ментальну кризу. Він був переконаний, що диявол намагається забрати його душу, й усю ніч молився так голосно, аж друг побоювався, що він розбудить усіх інших постояльців.

Оговтавшись від кризи, Грундтвіґ узявся відновлювати пробудження християнського духу серед данців. церква духовно мертва! Церква повинна ожити! Згодом він фактично вибухнув віршами, гімнами, нарисами, проповідями, статтями, першим із багатьох переказів і перекладів скандинавської міфології, а в 1812 році — книжкою про історію світу, в якій Бог у своїй мудрості складав долю людства.

Ми припускаємо, що нічна зустріч Грундтвіґа з дияволом була певним особистим переходом — можливо, від самоврядності до самотворення, від 3-го шару до 4-го. Зрештою він таки став самотворним.

Грундтвіґ прагнув, щоб данці пізнали свою культурну спадщину, але він додав ще й християнського світогляду: Божий намір — у тому, що кожна людина має плекати свій власний дух. Отже, немає конфлікту між вікінгівською спадщиною Данії, її скандинавською міфологією та християнством, доки церква складається з людей, що виростають із

народу та його духу. Замість вважати джерелом справжнього християнства Біблію, Грундтвіг бачить його в кожній громаді навколо Ісуса, її усній традиції, душі та історії кожного окремого народу. Зі злиття духу кожного народу і Святого Духа (а може, насправді це одне й те саме?) виникає місцеве значуще християнство в серцях будь-якого народу. Тож данське євангелічно-лютеранське протестантське християнство існує й воно має відрізнитися від шведського євангелічно-лютеранського протестантського християнства, німецького християнства тощо. Грундтвіг об'єднує віру зі світоглядом Гердера та Фіхте.

Коли в 1814 році Данія втратила Норвегію, а Швеція її здобула, Грундтвіг боявся за майбутнє своєї країни. Він ненавидів англійців за бомбардування та завдану ними поразку, але страшився, що Данію поглине Німеччина. Якщо так станеться, що тоді буде з данцями та їхнім духом? Вони його втратять? Свою унікальну, дану Богом частину Святого Духа? Державна мова в Данії вже не німецька, але Шиммельманн і багато інших елітарних представників данського суспільства є німцями, а ще існує ціле гердерівсько-фіхтевське поняття про те, що Данія — це околиця Німеччини, а німці повинні зробити світ німецькішим. Чи розчиниться Данія, чи онімечаться данці?

Вони мали тільки один спосіб захисту — зміцнення данського духу! Більше данськості! Більше скандинавської міфології, історії, національних пісень і гімнів з-під пера Грундтвіга!

Інші поети були вже розпалені романтизмом, і хвиля культурного націоналізму охопила країну. У 1813 році до салону Рахбеків приєднався гарячий новачок на сцені романтичної поезії — Бернхард Северін Інґеманн. 16-річним він утратив більшість своїх віршів у вогні під час британських обстрілів, а тепер став проповідником данського романтизму.

За іронією долі, саме німецький ідеалізм тепер матеріалізувався у формі данських рим і образів! Як Фіхте намагався переконати німців стати німецькішими в 1807-му через Наполеона, так Грундтвіг і його колеги прагнули переконати данців стати данськішими через Наполеона, англійців, німців і, певною мірою, шведів.

За іронією долі, один із найвпливовіших текстів, який Грундтвіг читав у 1815 році, написано в Англії — це давня сага «Беовульф», яка

того року вперше вийшла друком. Твір розповідає про те, як шведський король урятував данців від монстра Гренделя. Шляхи Господні несповідимі... (Чи це просто справжня феноменологія Духу?)

Одна з головних відмінностей між Фіхте і Грундтвігом — це грандіозний заклик Фіхте до німців про порятунок світу. Данці повинні залишатися вдома й цінувати той мир і спокій, у якому вони живуть після втрати Норвегії та її переходу до Швеції. У класичній пісні Грундтвіга 1820 року «Значно вищі гори» (Langt højere bjerge) йдеться про те, що Норвегія має гори, а Данія рівнинна — твір не заохочує до мрій про велич, скоріше, це гімн смурфів.

На Землі цій є гори вищі,
Ніж ота, що лише пагорб.
Втім за луки й рівнини зелені
Ми, данці, вдячні неабияк;
Не створені ми для вітрів і висі,
Земними бути — якраз для нас.
Може, деінде люди мудріші,
Ніж тут, поміж протоками;
Достатньо нам кеби й ума,
На богів покладатися зась;
Поки серце пала за правду і право,
Час покаже: чи думали зле ми.
Руди достобіса — червоної, білої
Інші знайдуть у горах;
Та в данця є хліб насущний,
Навіть у бідній халупі;
Далеко пішли ми в багатстві,

Коли через край у небагатьох, Й лиш у кількох — нічого нема²⁸.

Загалом шість віршів розповідають данцям про те, як гарно бути незначущими. Але останні два рядки, які римуються данською мовою й тому часто цитуються, справді беруть за душу: ми піднесли себе до великого багатства, у нас мало людей мають занадто багато і ще менше мають замало. Інакше кажучи, глибокої бідності не існує, данці не лягають спати голодними і цим мають пишатися.

Попри свою любов до народу, Грундтвіг, як і більшість людей того часу, був завзятим антиреспубліканцем та антидемократом. Йому виповнилося шість років під час Французької революції, він жахався перспективи панування натовпу, а його концепція народу суперечила французьким універсальним правам людини та концепції національної держави. Ні право, ні держава не стосуються народу, це абстракції, відмежовані від культурного спадку, традицій, емоцій та почуття спільної належності. З іншого боку, народ — він конкретний і включає мертвих, живих та ще не народжених, і Грундтвіг наполягає на вірності всім трьом. Держава — це просто тут і зараз, народ же — вічний. Грундтвіг прагне абсолютно народного короля, який приймав би поради від зборів різних станів. Навіть ліберали на той час не були демократичними, вони хотіли чогось середнього між абсолютною монархією та демократією: добрий, освічений король і громадяни під захистом більдунгу та процвітання, досягнутого відповідальним життям. Якщо народ буде одухотворений, освічений і заможний, а король — охоплений цим духом, вони ревно дбатимуть одне про одного. Не буде потреби в доступі до політичної влади, зокрема, з боку неосвічених селян.

Грундтвігова теологія Духу (Geist)

Філософська концепція духу природи, який так чи інак пронизує людей, на початку 1800-х років, мабуть, була набагато помітнішою, ніж ми це усвідомлюємо сьогодні. За часів Фіхте та Грундтвіга це сприймалось як справді велика нова ідея, що дала змогу розширити кола належності від місцевих ландшафтів, містечок і міст, із якими люди звикли ототожнювати себе, до чогось значно більшого. Багато хто вже був знайомий з уявною спільнотою своєї релігійної конфесії, в

цьому разі — лютеранським протестантизмом, але, зрештою, та уявна спільнота була досить ефемерною. Нація з політичними правами та владою — ось уявна спільнота з наслідками емансипації тут і зараз.

Уявні спільноти перебувають у тому, що визначено нами як коло належності 6. Особливість уявних спільнот така: хай то буде народ, нація чи релігійна конфесія — аби щось до них відчувати, людина повинна бути спроможною ототожнюватися з абстракцією. Така ідентифікація відбувається лише за наявності більдунгу та культури, а також самоврядності, тобто шару его 3.

Отже, «народ» і здатність щось відчувати до цього народу, певно, стали досягненням 150–200-річної давності. Мабуть, це явище причаровувало, віщувало майбутнє з розширенням горизонту та епістемологією. Щось подібне нині віщують глобалізація та космополітизм. Для когось у тваринному стані (Tierischer Zustand) когнітивно було б неможливо мати національні настрої: лише сформований бургер міг би співвідноситися з цією новою концепцією. Бути прогресивним означало б відчувати дух навколишніх людей. Ідея надати народові дух (Geist) також збігалася з релігійним лексиконом і знайомою людям епістемологією.

Захоплені лекціями Стеффенса, Грундтвіґ, Ерстед і ще кілька діячів розпалювали в пресі суперечки з приводу ідеалізму, романтизму, Духа (Geist) та характеру Бога. Ганс Крістіан Ерстед вважав себе християнином, але, як і Шеллінґ, був пантеїстом і бачив Бога проявленим у природі: природа — це Бог, а Бог — це природа. Грундтвіґ абсолютно не погоджувався: Бог трансцендентний, природа є Його творінням і відокремлена від Нього, якщо зважати на всюдищу присутність Бога у природі. Роль Духа (Geist) чудово ілюстрував Ерстед. Саме він у 1820 році виявив електромагнетизм і міг вважати це фізичне явище духом або частиною духу, Духом (Geist) у природі.

Теологічні дебати були запеклими, у них брало участь більше людей, ніж можна було б подумати сьогодні. У 1825-му найвідоміший данський професор теології Данії Генрік Ніколай Клаузен, маяк німецького нового гуманізму, написав книжку, в якій дослідив, як можна модернізувати християнство, щоб воно відповідало науці. Готовий до таких пасажів Грундтвіґ учинив палкий богословський,

емоційний та особистий напад на Клаузена в памфлеті «Відповідь церкви» (Kirkens Gjenmæle), де багатослівно доводив, що справжня церква жива, але данське християнство, за Клаузенем, духовно мертво! У день оприлюднення твору Грундтвіґа аж фондова біржа завмерла, так уважно люди стежили за полемікою двох філософів. Памфлет був таким гострим, що Грундтвіґ у 1826 році дістав вирок довічної цензури.

Англійські розвороти Грундтвіґа

Грундтвіґу вже було 43 роки, його добре знали в Данії, а цензура не заважала йому писати. Він продовжував досліджувати скандинавську міфологію, зумів отримати грант і поїхати до Англії, де зберігалося кілька рідкісних, оригінальних англосаксонських рукописів. У період із 1829 по 1831 рік він тричі відвідував Велику Британію, й ті поїздки стали трансформаційними в різних сенсах.

- Грундтвіґ відкрив для себе англійські свободи, включно зі свободою віросповідання, преси, торгівлі та комерції. Був ошелешений і зачарований цим.
- Грундтвіґ виявив англійський прагматизм і парламентаризм. Був ошелешений і зачарований цим.
- Грундтвіґ залишився в Кембриджському університеті, зав'язав стосунки з професорами та студентами. Їхні дискусії стали плідними дослідженнями. Він був ошелешений і зачарований цим.
- Грундтвіґ закохався в заміжню жінку Клару Болтон, яка приголомшила його своїм розумом і красою. Його це мучило і зачаровувало. Він не знав, що з цим робити, боявся за свою репутацію вірного чоловіка. Все увінчалось написанням поеми про неї й на тому завершилося.

Підсумок поїздок Грундтвіґа до Англії такий. Він зрозумів, що жінки можуть бути розумними та займатися тими самими питаннями, що й чоловіки. Усвідомив: розбіжності та дискусії — то найважливіші складники у навчанні дорослих. Збагнув, що селяни можуть бути

здатними брати участь у станових зборах, якщо вони освічені та мають більдунг.

Насправді Грундтвіг поєднав англійський прагматизм із німецьким ідеалізмом і романтизмом, хоча так цього не формулював. І тоді він почав малювати в уяві новий вид школи, яка забезпечила б молодих людей більдунгом і дала б їм змогу стати відповідальними громадянами, котрі висловлювали б свою думку та працювали б задля вдосконалення суспільства. Йому знадобилося десятиліття, щоб сформулювати свої ідеї конкретніше, але посаджене в його свідомості насіння вже дало парость.

ТОГОЧАСНИЙ КОНТЕКСТ

У 1839-му помирає 71-річний Фредерік VI, і ліберальні містяни переконані, що нарешті вони отримають вільну конституцію, що розділить законодавчу, виконавчу та судову гілки влади. Це суперечило б історії та розвитку Духа (Geist), якби стару абсолютну монархію не скасували й не замінили її обмеженою монархією. Очевидний спадкоємець Фредерік-Крістіан бачить це інакше, й оскільки 1839 року його коронували як Крістіана VIII, абсолютна монархія зберігається.

А проте суспільство змінюється, й приблизно через покоління після банкрутства в 1813 році Данія вступає в Золоту добу — або принаймні це робить Копенгаген. Ерстед, Оеленшлягер і Грундтвіг перебувають у столиці, як і Андерсен, К'єркегор та Гейберг. На той час Йоган-Людвіг Гейберг — «містер Культура» в Данії. З 11 років він зростав у сім'ї Рахбеків, бо його батько був на засланні. Старий Гейберг писав щодо багатьох німецьких офіцерів у данській армії — мовляв, «медалі вішають на ідіотів». (Нагадаємо, салони Рахбеків і Шиммельманна не завжди уживались, а Шиммельманн на той час мав найвище політичне призначення в Данії й сам був родом із Дрездена.) У 1820-х роках юний Гейберг вивчав Гегеля у заможному Кілі, й саме він привіз гегелівську феноменологію в Данію. До 1840-х Гейберг був ще й надзвичайно успішним драматургом, а також редактором, який у 1827-му опублікував першу поему Ганса Крістіана Андерсена.

Сам Андерсен не має нічого спільного з нашою темою, але дозвольте нам лише додати, що його перші казки побачили світ у 1835 році.

СЕРЕН К'ЄРКЕГОР

К'єркегора зазвичай не включають до книжок про освіту чи більдунг, оскільки сприймають його передусім як філософа, богослова та винахідника екзистенціалізму, — і саме тому ми вважаємо його актуальним. Ми вже припускали, що Песталоцці винайшов екзистенціалізм приблизно за 40 років до К'єркегора.

К'єркегор вивчав теологію та філософію в 1830–1840-х роках у Копенгагені й продовжував освіту в Берліні з жовтня 1841 року по березень 1842-го. Тут він вивчав філософію разом із Шеллінгом і написав працю «Або-або» (Either-Or), яку опублікували в 1843-му. Як і Грундтвіг, К'єркегор був глибоко побожним християнином, який не сприймав німецького ідеалізму. Він вважав феноменологію Гегеля особливо смішною. Мовляв, якщо «система» Гегеля працює, то він здатний передбачати майбутнє. А чи може Гегель передбачити майбутнє? Ні.

К'єркегор також не сприймав пантеїзму Ерстеда, називав Гейберга філософом-аматором і знищував Андерсена в рецензії на один із його романів, пишучи, що той краще вміє подорожувати Європою в диліжансі, ніж розуміти людські серця.

Грундтвіг і К'єркегор не сприймали і поглядів один одного. Сформований пієтизмом К'єркегор бачив у Христі хрест і вічність, тимчасом як Грундтвіг переймався романтизмом і мав невситиму жагу до життя тут і зараз. Їхні особисті, теологічні, емоційні й культурні розбіжності розкривались у пресі. У своїх приватних записках К'єркегор у якийсь момент писав про Грундтвіга: «Він хоче вбити мене молотом Тора».

Для міста з населенням 130 тисяч осіб Копенгаген близько 1840 року мав досить високе співвідношення сварливих геніїв. Містяни могли не лише стежити за їхніми суперечками в газетах, вони також могли бачити їх на вулицях. Причому дехто з геніїв при зустрічі переходив на інший бік вулиці, щоб не розмовляти з іншим.

Поетанний екзистенціалізм К'єркегора

Зазвичай К'єркегору приписують винахід екзистенціалізму — галузі філософії, яка займається вибором людиною самої себе, з'ясуванням нею власної сутності та визначенням, ким їй бути. Два основні твори, в яких він досліджує різні життєві етапи, — це «Або-або» (Either-Or) і «Стадії на життєвому шляху» (Stadier paa Livets Vej), що вийшла 1845 року.

Етапи, які вивчав К'єркегор, — це стадії розвитку дорослих: дрібнобуржуазна («дрібний буржуа»), естетична («естет»), етична («мораліст»), іронічна («іроніст») та релігійна («монах»). Дрібний буржуа живе своїм життям згідно з чужими смаками, пристосовується, вписується в них і загалом відповідає самоврядному шару его 3. Естет до певної міри теж хотів би вписуватись, але не може змусити себе це зробити. Замість пристосуватися, він маніпулює іншими людьми і є досить боязким, аби вибрати своє справжнє «я» і взяти на себе відповідальність за нього. Ми бачимо його на етапі, який відповідає перехідному шару 3½. Естетичний герой, як каже К'єркегор, характеризується тим, що його конфлікти перебувають поза ним.

Мораліст К'єркегора виявляє, що світ ставить моральні задачі та вибори, і щойно ми помітимо їх, мусимо вибирати. Щойно почуємо власний внутрішній моральний голос, неможливо не вибирати. Мораліст відповідає самотворному шару 4. Етичному героєві, за К'єркегором, властивий внутрішній конфлікт.

Іроніст дистанційований від себе, всіх інших і взагалі від усього. Він не може встановити близький контакт ні з ким і ні з чим. Іроніст відповідає перехідному шарові 4½, який ми називаємо самодистанціюванням. Твір К'єркегора від 1841 року «Про поняття іронії» (Om Begrebet Ironie) досліджує таку позицію: іронія полягає в нашій констатації того, що речі не мають цінності, ми сприймаємо стосунки, людей, події, заяви, концепції, причини тощо як порожні.

Релігійний етап К'єркегора дещо виходить за межі 5-го шару его, оскільки явно є таким собі християнським винятком, за яким індивід зрештою більше покладається на одкровення, ніж на власне судження. У релігійному етапі є елементи, які відповідають шару 5 і трансформованому «я». Але складається враження, ніби К'єркегор не

може відпустити християнську догму та лише одну, дуже специфічну концепцію Бога. Він хоче, аби біблійна версія Бога була там наприкінці подорожі, й інакше для нього бути не може. Замість покладатися на загальну духовність, яку він, схоже, таки бачить, К'еркегор наполягає на тому, щоб зберегти іудейсько-християнського Бога як вищу владу, і не допускає правди в інших релігіях. Він здатний розуміти свою релігію дитинства новими, оригінальними та дуже складними способами, але неспроможний вийти за межі тієї дуже конкретної релігії, в якій він виріс.

Ми допускаємо, що К'еркегор повністю самотворний і що він увійшов у стадію іроніста й не мав інтимних стосунків, але він не може повністю самотрансформуватися й визнати інші істини — тільки власні. Одкровення «володіє» ним, але він цього не бачить. З усієї своєї яскравої та екзистенціальної філософії щодо вибору себе він вибирає одкровення над власними уявленнями і приклеюється до змісту свого оригінального шару 3. Це так, наче К'еркегор — екзистенційний хом'як на колесі, який постійно кружляє шарами 3-4-5-3-4-5-3... І так далі, без сміливості зробити те, що пропонує його власна філософія: залишити землю і стрибнути над прірвою завглибшки 128 тисяч метрів.

Між етапами К'еркегора та етапами Шиллера й Песталоцці є така чітка відповідність, що дехто підозрює калькування. Велика різниця між К'еркегором та Шиллером із Песталоцці — догматична християнська віра К'еркегора, його грайливість, гумор і блискучі дослідження різних типів людей, їхніх примх та дуроців. Шиллер і Песталоцці — раціональні, розсудливі письменники, а К'еркегор продукує мистецтво. У нього повно деталей, різних ракурсів на одних і тих самих стадіях та режимах розвитку. Він має також більше етапів, оскільки включає перехідні фази. Він грається з читачем. Наведемо одну його цитату.

Я часто розмовляю з дітьми. Що стосується них, то завжди можна сподіватися, що вони можуть стати раціональними істотами. Але ті, хто ними є — Боже правий!

Ґрундтвіґ і народні вищі школи²⁹

Що вражає: від Шефтсбері через Аббта, Гердера, Шиллера, Песталоцці, Шеллінґа, Фіхте, Гегеля та К'єркегора до сучасної психології розвитку — стільки геніальних людей описали розвиток его із цілою низкою різних назв і ніхто не зміг придумати жоден конкретний, корисний інструмент або метод, який може полегшити процес або ефективно сприяти такому розвиткові. Ґумбольдт першим наблизився до цього і здійснив реальний вплив, реформуючи освітню систему і ставши провідником неогуманізму (Neuhumanismus) — нового німецького гуманізму, який просував ідею більдунґу.

Ґрундтвіґу не подобався жоден із мислителів, пов'язаних із більдунґом, але він читав усе, зокрема Руссо, Гердера і Фіхте. А потім дозволяв усьому цьому бродити й визрівати. Звідти Ґрундтвіґ узагальнив: нам необхідні культурна ідентичність і різноманітність. Потребуємо належності — знання, хто ми є, тобто нам потрібні народ та історія. Мусимо також уміти цивілізовано висловлюватись і дискутувати. Народ — це не однаковість, зовсім навпаки. Ґрундтвіґ висловлює це у відомому віршованому рядку 1832 року: «Свобода — для Локі, як і для Тора». Не тільки очевидно благородний Тор має насолоджуватися свободою, а й хитрун Локі, який приносить хаос.

У 1836 році Ґрундтвіґ написав свій перший памфлет про «освіту на все життя». Освіту, яка необхідна молодим людям, щоб бути хорошими державними службовцями. Річ у тім, що вони вивчають забагато граматики, грецької та латини. Сухо. Книжкові знання, мертві букви, не живі слова, не данські.

Навіть коли новий німецький гуманізм (Neuhumanismus) і його концепція більдунґу увійшли до академічних кіл, для Ґрундтвіґа цього виявилось замало. Данці заслуговують на державних посадовців, які знають власний народ і його культуру.

Ґрундтвіґа надихнув англійський коледж, але він переклав данською мовою німецьке слово Hochschule — «університет», і вийшло højskole — «вища школа». Те, що в англійській мові називається high school («вища школа»), німецькою означає «гімназія», як і данською. Отже, коли Ґрундтвіґ говорить про højskole, ми перекладаємо це як

загальноживаний термін — «народна вища школа» (folk high school), хоча було б точніше — «народний коледж».

1837 року Грундтвіг склав памфлет «Норвежцям про норвезьку вищу школу» (Til Nordmænd om en norsk Høiskole), у якому припустив, що школи мають бути для всього народу. Він не припустив цього щодо данців, бо ті вважали, що держава повинна забезпечити все:

Тут (...) немає сенсу говорити, ба більше писати, про народну вищу школу, яку народ міг би створити сам. Якщо її не дадуть нам, ми, скоріше, подорожуватимемо по Земній кулі, щоб знайти її, ніж підіймемось і започаткуємо її. Але я не думаю, що люди в Норвегії настільки розгублені.

У 1838 році він написав продовження першого памфлета про Данію, в якому роз'яснював свої думки та закликав до створення школи нового типу. Тепер він більше схилився до громадянського більдунгу для широких верств населення, а не тільки для юнаків, які вже ходять до старшої школи. Серед іншого він називав це «патріотичною вищою школою». Все-таки типово для Грундтвіга, що навіть «уточнювальний» текст — це потік свідомості, суміш історичних посилянь, міфологічних алюзій, деяких римованих рядків, що підказують емоцію чи ідеал, плюс конкретна річ, яку автор мав на увазі, коли вмочив своє перо в чорнило і почав писати. Однак було ясно, що тодішні старші школи стали духовно мертвими, вони навчали задля школи, а не задля життя. Грундтвіг бачив потребу в чомусь іншому, не конкретизуючи, окрім фізичного розташування такої школи в Академії Сорє, на той час — державної старшої школи. Там із 1822 року викладав поет-романтик і публіцист Інґманн, завсідник салону Рахбеків.

1837 року цензуру для Грундтвіга скасували, і 1838-го він прочитав серію лекцій «Пам'ять людини» про загальний розвиток Данії відтоді, як він народився в 1783 році. Знову він змішав історію, міфологію та особистий досвід, аби створити із цього осмислені й надмірно інтерпретовані ланцюги подій, що представляли Історію як ту, що має ціль, і додавали смислові шари, яких там ніколи не було. Він — богослов, сторітелер і смислотворець, а не історик. Лекції мали величезну популярність і збирали натовпи із 500–600 людей. Коли він читав нову серію лекцій у 1843–1844 роках про грецьку та нордичну

міфологію, ці виступи були однаково популярні, й Грундтвіг запровадив дещо абсолютно нове і дуже прогресивне — до аудиторії допустили жінок.

Натхнені Грундтвігом, зокрема двома його памфлетами про «школу для життя», і налякані політичною нестабільністю в Шлезвігу та Гольштейні, жменька фермерів, купців і доктор Філ Крістіан Флор, який викладав данську мову в університеті Кіля, вирішили створити у Шлезвігу «школу для життя». Це мала бути школа данськості. У 1840-му вони почали продавати акції. Потрібен був певний час, щоб зібрати достатньо грошей. У 1844 році вони відкрили Вищу народну школу в Роддінгу (Rødding Folkehøjskole), що на півночі Шлезвігу. Ця нова і найперша народна вища школа приваблювала здебільшого синів заможних фермерів, мала 20 учнів і дворічну навчальну програму, розраховану на чотири шестимісячні терміни. Юнаки жили у школі, вивчали історію, християнство та деякі інші предмети. Тамтешня освіта передбачала більше студентських дискусій, ніж зазвичай. Це був помірний успіх. Пізніше того ж року на острові Зеландія відкрили ще одну народну вищу школу, а в 1848-му подібний заклад з'явився трохи на північ від першої школи в Роддінгу. Ідея була не без прихильників, але чогось не вистачало.

Переосмислення ідентичності та суспільства

Отже, Грундтвіг та інші усвідомили, що світ змінюється. Індустріалізація лише почала приживатись і все-таки розривала тканину старого феодального суспільства. Робітники не вписувались у стару структуру. Стара структура не могла існувати. Стара стратифікація станів уже не діяла. Усі члени суспільства мали якось переосмислити своє відчуття ідентичності, «перевинайти» націю та її кордони як структуру. Кола належності необхідно було «перезавантажити». Відчуття народу й національної належності мусили еволюціонувати.

У 1847 році Грундтвіг усе ще намагався переконати данців, що народні вищі школи є добрим починанням, і написав ще один памфлет — «Вітаю Данію з данською тупоголовістю та данською вищою школою» (Lykønskning to Danmark med Det danske Dummerhoved og Den danske Højskole). Він називає данців дурними з тієї причини, що

їхню освіту й більдунг визначила Німеччина, що німці все ще вважають Данію частиною своєї країни. Настав час, коли данці можуть стояти на двох ногах — на власній культурі й духовності! Отже, у цьому памфлеті Грундтвіг нарешті однозначно стверджував, що народні вищі школи є чимось, призначеним для всіх громадян. Він також говорив конкретно про те, що мають робити народні вищі школи, та вперше вжив словосполучення folke-oplysning (народне просвітлення) і folke-dannelse (народний більдунг).

Серед конкретних речей, які передбачив Грундтвіг, є взаємне надихання молодих людей, обговорення ними данської історії, конституції та іншого законодавства, управління країною, фактів і статистики про державу. Він писав, що школа також стала реальною фермою, де нові технології сільського господарства можна вивчати на практиці, а не лише опанувати у класі.

Данський народ, як вважав Грундтвіг, в основному має складатися з патріотичних фермерів. Він міркував із погляду сільськогосподарського суспільства і не бачив робітників, зате він бачив машини і зміни у світі. У 1848 році він висловив це в 14 строфах. I — так, він поетично називає пересічного молодого фермера шматком м'яса...

Народним тепер усе має бути

По всій країні, з ніг до голови.

Щось нове, безумовно, підіймається,

Навіть дурні вже знають.

Але чи може все, що стрясється, зійтися до купи

З новим, що спочатку має народитися?

Чи знає хтось те, чого бажає

Більше, ніж «хліба і видовищ»?

Хотів би я запитати!

Народ! Чим насправді є народ?

Що по-справжньому означає «народний»?

Чи це видно по ротах або носах,

Рисах, які легко побачити?

Чи це приховано від наших очей,

Поховано глибоко в ґрунтах моєї землі

Або за кожним кущем і плугом,

У кожному тупому селякові з його міцним та грубим тілом?

Хотів би я запитати!

Відбувалося щось нове, що висувало нові вимоги перед людьми. Суспільство принципово відходило від феодальної системи. Рано чи пізно нижчі класи захочуть політичної влади, і вийде катастрофа, якщо, отримавши її, вони будуть не готові дати собі раду. Ґрундтвіґ дуже непокоївся. Окрім безкоштовної та обов'язкової семирічної державної школи, була й середня школа, гімназія (старша школа) для юнаків, які мали стати державними службовцями чи клерками або перейти до університету, були самі університети, а потім — вечірні школи по дві години на тиждень узимку для селян. Як це взагалі когось розвине і перетворить на відповідальних, вільних громадян?

«Свобода» — ключове слово для Ґрундтвіґа, у цьому немає сумніву. Але важко зрозуміти, що саме він мав на увазі під нею, оскільки його найважливіші думки зазвичай виражались у пісенній ліриці. Вона покликана мотивувати людей і захопити їхні серця, щоб вони прокинулися і стали самосвідомими, як данські християни. Ґрундтвіґ пише не для того, щоб його аналізували мислителі. Він знав свого Шиллера і створював частину краси, здатну трансформувати людей. Він також знав своїх Гердера і Фіхте й базував красу, яку продукував, на культурній спадщині народу, щоб та краса відповідала тодішнім уявленням і була значущою для загалу. Але він не філософ, який писав для інших філософів. Його думки вплітаються в поезію, і це пояснює, чому вони ніколи не виходили за межі Скандинавії: перекласти Ґрундтвіґа майже неможливо. У 1839 році він написав «Чи світло лише для вчених»:

Щоб правильно слова писати?

Ні, небо бажає добрих речей для більшої кількості людей,
а світло — це дар неба,
й сонце сходить і для фермера,
зовсім не вченого (а не для того, хто вчився),
просвітлює краще від ніг до голови
того, хто найактивніший.

Найліпше пояснення для концепції свободи Грундтвіґа: вона є поєднанням німецької внутрішньої свободи з англійською політичною свободою. Це свобода розвиватись як особистості та свобода брати участь у житті суспільства як громадянину. Це свобода мати коріння й рости, свобода пересуватись і змінювати свою думку. Свобода навчатись і свобода навчати. Свобода бути собою разом з іншими. Свобода через більдунґ — індивідуальний і для народу. Народний більдунґ. Але це не політична програма і не педагогічна філософія, яку можна зреалізувати.

У памфлеті «Тупоголові» 1847 року Грундтвіґ скаржився, що данців важко змусити зрозуміти те, про що говорить автор, у них відсутня колективна самосвідомість, необхідна для такого розуміння. Немає недавньої історичної події, яка згуртовує людей:

Це набагато важливіше для Данії, оскільки в нас немає новішої історії, придатної для пропагування чи виховання, очищення почуттів людства чи народження будь-яких натхненних сподівань щодо майбутнього.

Грундтвіґ скоро отримає більше, ніж просив.

1848-й — рік данськості

На превелике розчарування лібералів, Крістіан VIII ніколи не дозволив данцям вільної конституції та обмеженої монархії. Ймовірно, його резони полягали в тому, що будь-яка зміна статусу данської монархії призвела б до вибуху ситуації в Шлезвіґу та Гольштейні,

оскільки тоді впливові люди Шлезвігу забажали б незалежності від Данії і власної конституції.

Коли в січні 1848-го Крістіан VIII помирає, ситуація справді вибухає. Але спочатку його син стає королем Фредеріком VII. 1848-й — це ще й рік, коли Карл Маркс публікує «Маніфест комуністичної партії» та коли спалахують революції по всій Європі, і монархи жахаються можливості повторення Французької революції й, що не менш важливо, її кровопролиття.

Декого в Шлезвігу зміна короля заохотила залишити Данію та приєднатись, як Гольштейн, до Німецької конфедерації. Фредерік VII, який був і головою держави, і водночас герцогом Шлезвігу, цього не дозволив, але до Німецької конфедерації Шлезвіг усе-таки приєднався.

Тим часом Данія була так близько до революції, як ніколи раніше. У Копенгагені люди вирушили до королівського замку, щоб вимагати від нового короля вільної конституції. Мітингувальники також хотіли, щоб король відмовився від герцогства Гольштейн і нова конституція могла включити Шлезвіг. Вони вимагали нового уряду з ліберальними міністрами, а не тими консерваторами, які були в ньому на той момент.

Фредерік VII не віддав свого герцогства, але був не проти, щоб данці отримали вільну конституцію, парламент і виборчі права, якщо він зможе залишатися королем. Оскільки люди й не збиралися скидати монархію, а просто прагнули тристороннього розподілу влади, вони на це пристали. Отже, абсолютну монархію скасували й запровадили конституційне правління. До кабінету міністрів увійшли Ніколай Грундтвіг, Крістіан Флор із Rødding Folkehøjskole та шанувальник Фіхте — Андерс Сандо Ерстед, який працював в уряді з 1842 року (і дістав пост прем'єр-міністра в 1853-му). Данія стала на шлях конституційної монархії з виборчим правом.

Щасливі данці тепер гуртувалися навколо свого короля і не дозволяли, щоб Шлезвіг став німецьким. Серед них панував войовничий настрій, вони отримували яскраві мундири, складали нові патріотичні пісні й відправляли своїх юнаків до герцогств. І ось 21 березня 1848 року Данія вступила у 3-річний період війн. Спочатку це була громадянська війна в Шлезвігу, яка мала зберегти герцогство за Данією, але незабаром вона переросла у війну між Данією та Пруссією.

5 червня 1849 року Данія отримала свою першу вільну конституцію. За сучасними мірками, документ мав серйозні недоліки, оскільки давав змогу голосувати тільки 10–15 % чоловіків. Крім того, до 1901-го бюлетені не були таємними, а жінки не мали права голосу аж до 1915 року. Але в 1849-му й це зробило данців щасливими, тож дата вважається днем народження демократії в Данії.

Війна за статус Шлезвігу та Гольштейну закінчилась у 1851 році, й це не зробило данців щасливими. Під час мирних переговорів у Лондоні в 1851–1852 роках Данія, Пруссія й Австрія погодили між собою таке: 1) Шлезвіг та Гольштейн матимуть свою власну конституцію, як і Данія; 2) має існувати також і спільна конституція для Шлезвігу, Гольштейну та Данії; 3) Шлезвіг не має бути пов'язаний із Данією дужче за Гольштейн. Данці хотіли, щоб Шлезвіг «повернувся додому», тепер же вони з ним стали просто сусідами.

Війна і більдунг

Війна 1848–1851 років мала довготривалий вплив на Данію та данців — більше, ніж на те заслуговувала. Вона зачепила за живе, її обговорювали та змальовували, тимчасом як країна перетворювалась і з феодального суспільства на націю — на один народ, а не три стани. Як сказав Гумбольдт (хоча він не міг рекомендувати це як метод), ніщо так не популяризує більдунг, як війна. Або, як заявляли ми, прикордонний конфлікт сприяє розвитку его.

Серед буржуазної молоді, охопленої бурхливими емоціями в 1848 році, була 19-річна Матильда Фібігер, яка написала роман у листах «Клара Рафаель: дванадцять листів» (Clara Raphael: Tolv Breve). Дівчина працювала домашньою вчителькою двох дітей у заможного фермера на невеликому острові, за 100 кілометрів на південь від Копенгагена. І оскільки провінційне, містянсько-буржуазне середовище зводило її з розуму, Фібігер захопилася війною. Її роман мав форму вигаданої автобіографії.

21 березня для мене настало нове життя. Я бачила данців, яких знала лише із саг та пісень. Я чула вимовлені слова, які викликали найглибший резонанс у моїй душі. Мої ідеали зустрічали мене в реальному житті, й серце билось гордою самосвідомістю. Коли я

бачила данські національні кольори, читала про війну або зустрічала хороброго солдата-земляка, який збирався на фронт, то щось розбурхувало мене в глибині душі, ніби в чужому краю я почула улюблену пісню мовою своєї матері. Й разом із батьківщиною я отримала віру в Бога! Це було так, ніби вийшло сонце і розбудило мене після довгого сну. Я відчула, що таке бути людиною, створеною за образом Бога для вічного життя.

Це несподівана соціалізація через розмову із самою собою, несподіване перенесення з шару его 2, прохолодного 2½ або вимушеної оболонки 3 до пристрасного шару его 3. Маючи такий щирий потяг до земляків, можна раптом поставити обов'язок над собою і побачити мету в тому, щоб відповідати очікуванням інших. Насправді можна було б захотіти ті очікування перевершити.

Пізніше Фібігер чудово описувала різницю в поглядах між шарами его 2 і 3, коли змальовувала подругу:

Вона пристрасна до дрібниць, я — до грандіозних речей. Я люблю всіх солдатів як братів, бо вони борються за нашу спільну справу; вона дбає лише про справу, бо особисто знає двійко офіцерів.

Пробудження

Нині націоналізм і національний шовінізм так домінують у суспільстві, що нам, можливо, важко уявити, як 200 років тому їх не існувало. Люди ідентифікували себе зі своєю садибою та найближчим торговим містечком, і якби вони увійшли до 6 кола належності та емоційно ототожнювались із уявною громадою, це дорівнювало б їхній релігійній конфесії: «Ми добрі лютерани, а вони — заблудлі католики або євреї — вбивці Христа», — чи щось таке.

150 років тому лише пробуджувалося відчуття власного народу, культурно згуртованого й не обмеженого огорожею власного маєтку. Буржуазія хотіла політичної влади і стала першою, хто увібрав цей новий тип самоусвідомлення. Лише згодом фермери, робітники та селяни підтримали її приклад. Аристократія побачила, як зникають її привілеї, й надалі ненавиділа те відчуття. До появи націоналізму люди відчували вірність або страх перед своїм королем та іншою фізичною

владою і взаємодіяли у своїх конкретних спільнотах: у місті, селищі, селі чи при церкві. Від одного кінця країни до іншого неможливо було відчутти загальний порядок денний, єдине суспільство чи спільну «долю». Філософи-романтики й поети серед перших плекали це відчуття, але поки вони не розповіли про народ і націю, решта мешканців не мали між собою нічого спільного.

Близько 1848 року в Європі відчуття ідентичності перебувало в тектонічній трансформації: замість залишатися частиною маєтку, окресленого феодальним порядком, люди ставали частиною народу, визначеного мовою, географією та культурною спадщиною. Саме такі речі хвилювали Гердера і Гете, коли ті разом прогулювались у Страсбурзі. Однак проти національної ідентифікації боролась одна з головних тогочасних сил — соціалізм, який був міжнародним і підтримував класову свідомість, що визначалась економікою та контролем над засобами виробництва. Тому конфлікт між соціалістами й буржуа, між лівими та правими в європейській політиці середини 1800-х років стосувався не просто розподілу багатств, а того, що визначає б-те коло належності — чи лояльність до групи має визначатися світовими класовими або національними кордонами.

У Данії війна 1848–1851 років висунула націю на перший план, а зсув у ідентичності зробила досить легким. І в результаті прощання зі Шлезвігом стало ще важчим. Плюс це збіглося з появою першої вільної конституції, яка зробила націоналізм дуже інструментальним і успішним — разом із Грундтвігом, який написав тоді «Зараз все має стати народним» (Folkish Everything Must Be Now).

Якщо данський націоналізм був таким сильним, чому він не став націонал-шовінізмом? Чому призвів не до агресії, а до процвітання та співпраці? Правда в тому, що спочатку він був таки шовіністичним і войовничим, сприяв війнам у 1848 та 1864 роках. Але потім щось змінилось, і ця зміна почалася в сільській хатині.

Крістен Колд

Серед тих, хто добровольцем пішов на війну в 1848-му, був 32-річний Крістен Колд. Він народився в родині шевця у Тістеді, невеликому провінційному містечку на півночі Ютландії, й за звичайних обставин

став би шевцем, як батько. Але його мати не вважала, що він має до того хист, і переконала сина стати вчителем. Коли Крістену виповнилося 18, його прийняли до школи, де навчали вчителів. Хоча він стверджував, що не розуміє, про що говорять його викладачі, усе-таки закінчив заклад у 1836 році, але ніколи так і не вписався в данську шкільну систему як учитель. Розчарований, вирішив емігрувати до Америки, але потім почув про місіонерську родину, яка переїжджала до Смирни в Туреччині, й поїхав із нею як домашній учитель для дітей. У Смирні Колд став палітурником, заощадив гроші й, нудьгуючи за домівкою, потрапив на корабель до Трієста. Тут він придбав ручний візок для речей, а потім пройшов пішки всю дорогу від Трієста до рідного міста Тістеда. Ще не знаючи, що робити із самим собою, цікавлячись війною й дуже вболіваючи за Данію, він записався в солдати. Проте занадто повільно і незграбно завантажував вогнепальну зброю, й отримав негайну відставку.

Ідучи додому з Трієста, Колд, безперечно, мав багато часу на роздуми. Що він пам'ятав увесь час, то це те, як глибоко діти зацікавлювались, коли він розповідав їм історії. Потім помітив, що те саме відбувалося, коли він читав оповідки дорослим. Його улюбленими творами були героїчні романи Інґемана, поета-романтика із салону Рахбеків та Академії Сорє. Коли Колд читав ці історії людям, ставалося щось дивовижне — вони ніби прокидались і оживали.

Ґрундтвіґ був кращим у зв'язках з громадськістю, але саме Колд зробив народні школи успішними. Цей, останній, мав своє покликання в навчанні й зовсім не думав про себе. Натомість він робив саме те, що Песталоцці радив Шарлотті Шиммельманн, пішов і почав навчати! Насправді Колд читав багатьом Песталоцці й хотів відтворити те, що породила «туга за домівкою», «ностальгія» за умовами, в яких поєднуються сила громади й доброзичливість. У 1851 році саме заради цього він відкрив першу школу.

Колд не писав багато, але збереглася стенограма його розповіді про себе на зустрічі в Копенгаґені, організованій Ґрундтвіґом у вересні 1866 року. Текст дуже добре передає атмосферу, в якій започатковувались школи. 150–200 років тому наше сьогоднішнє відчуття народу видавалося людям дуже новим і дивним, і Колда

сприймали майже як нині — героя фільму Форреста Гампа. Тож, будь ласка, насолоджуйтесь.

Було вже багато пробуджених людей, і в цей час вони теж стали данцями. Пісні з «Данського товариства» співали по всій країні, хоча, звичайно, не всі й кожен. У 1848 році було багато ентузіазму, що залишило певні сліди. Тоді мене справді вразило, як працює дух. Раніше я лише знав, як він впливав через слово — частково на мене й частково від мене до мого ближнього. Але на той час я знав, що всі люди наділені духом, і саме тоді я вперше познайомився з данським духом. У той час я отримав чітке уявлення, що саме я насправді хотів викликати, — то були почуття та ентузіазм 1848 року. Тодішнє відродження має продовжитись і утвердитися. Через школу та слово я хотів переконатися, що всі данці можуть тривалий час перебувати в радісному піднесенні.

(...)

Я бачив середню школу Роддінга, котра, як кажуть, коштувала 48 000 талерів, а я мав не більше 500 талерів, які заробив у Смирні, майструючи палітурки для книжок (...)

Хоча у мене не було такої прекрасної школи, я думав про те, що мені знадобиться, наприклад, будинок щонайменше на 14–15 людей. Сподівався: пробуджені люди проявлять таку доброту, що довірять мені своїх дітей, і ми спробуємо почати роботу й розповісти, чого насправді прагнемо. А прагнули ми пробудити християнський і данський дух, вселити в людей віру в Божу любов та щастя Данії.

Не маючи вдосталь ресурсів для початку своєї діяльності, я відправив лист Біркедалу в Рислінг із запитанням, чи можу приїхати і пробути в нього рік, учителювати і привести 3–4 бідняків (фермерських робітників) до його будинку та спробувати їх пробудити. Адже, якщо б це не спрацювало, наша справа не несла б нічого доброго. (...)

Для початку я отримав двох ютландців і двох людей із Фюна. І мені вдалося все так добре, або принаймні достатньо добре, що я подумав — можемо продовжувати. (...)

Кілька так званих ґрундтвіґців (прихильників Ґрундтвіґа) зійшлись у Копенгаґені, щоб розібратися, що можна зробити для просвітництва данського селянства, аби воно могло користуватися наданою громадянською свободою. Мабуть, про дух теж ішлося, бо коли дійшли згоди в тому, що потрібно щось робити, і виникло запитання, хто виконуватиме це завдання, Луї Крістіан Мюллер відповів: «Я не знаю нікого кращого за Колда». І всі вони визнали слушність пропозиції. То було дуже дивно, бо тоді я не зовсім підходив на таку роль. Нині підходжу набагато краще, хоча все ще не ідеально. Вони запросили мене прийти й обговорити, що можна зробити для народного просвітництва. Мали на увазі, що я можу подорожувати Ютландією та працювати з молодими шкільними вчителями задля вдосконалення освіти. Але я відповів — мовляв, сам знаю, що потрібно. Хотів створити так звану вищу школу для селян. На що ґрундтвіґці відповіли, що в такому разі можу розраховувати на їхню підтримку. (...)

Однак будинок, про який я згадував раніше і який продали, тепер знову був вільний. Я підійшов до чоловіка, який хотів його продати, і запитав, чи не зачекає він вісім днів, поки я поїду до Копенгаґена, бо я не наважувався на придбання до того, як мені повідомлять, чи зможу я отримати якусь підтримку. Він пообіцяв почекати вісім днів. Тоді наступного ранку я вирушив до Копенгаґена і пройшов усю дорогу пішки. Діставшись міста, поїхав до Альґріна, який у той час був у Реґенцені, залишився в нього й переночував на дивані. Однак він мене не дуже втішив, сказавши: «Куди ти зібрався? Ґрундтвіґці — не той тип людей, які пам'ятають цього року те, що вирішили минулого. У них зараз зовсім інші ідеї, нічого з того не вийде. Але я можу поїхати з тобою до Ґрундтвіґа!». Коли ми приїхали, Ґрундтвіґ стояв і курив люльку, спершись рукою на піч. «Це Колд із Фюна», — сказав Альґрін. «О, — відповів Ґрундтвіґ, — справді!». Й ми одразу ж почали сперечатися. Я хотів, щоб діти потрапляли до моєї школи відразу після їхньої конфірмації, у віці 14, 15, 16 років, але Ґрундтвіґ відповів: «Це не працює до 18-річчя». Пам'ятаю, я сказав на те: «Ґрундтвіґ не може знати знайомих мені селян. У 18 років вони вже починають грати в амурні ігри, курити

тютюн, обмінюватись люльками та годинниками, й тоді ми не можемо вселити в них дух». «О, можемо», — відповів Ґрундтвіґ. «Ні, — сказав я, — судячи з досвіду, правда на моєму боці». Я завжди був упевнений у собі, навіть коли помилявся. Зрештою добрий Господь зробив так, що до нас прийшли люди і молодші, й старші 18 років. (...)

1 листопада 15 студентів приїхали своїми найкращими кіньми і вozами, вигляд у них був щасливий. Вони раділи, що вирвалися з дому. Я був щасливий так само. Ще ніколи не знав такої радості у своєму житті, хоча й бував дуже, дуже щасливим. Отож ми почали з романів Інгемана, адже мали відштовхуватись від рівня цих молодиків. Ми знали те, чого вони на той час навчились, і не могли почати з того, чого вони ще не опанували. Я прочитав кілька тем зі всесвітньої історії Ґрундтвіґа й намагався звернути увагу на зв'язок античності, середньовіччя та сучасності. Але слухачі, здається, не змогли того збагнути. Зате вони розуміли історичні романи Інгемана. Хай там як, мети було досягнуто, й жоден із них не втратив того духу, який тоді отримав. Було ясно, чи голосуватимуть вони за парламент, чи треба щось робити, аби Данія повернула собі велич. Вони часто підтримували тих, хто був у скруті. (...)

Відтоді справи в мене йшли добре. Ми побудували вищу школу, схожу на замок. Будівля та земля коштують 25 000 талерів, і вони переважно окуповуються. Цієї зими у нас було 70 дорослих хлопців у школі, улітку — 50 дорослих фермерських дівчат, а восени — 50 школярів, які всі прийшли просвітитись і надихнутися. Раз уже згадую про це, то хотів би завершити зауваженням, що просвітник із мене не такий добрий, як натхненник. Спочатку надихаю, а потім просвічую. Гадаю, це правильно, бо натхнення — це те, що нам зараз потрібно.

Єдине, чим так кардинально вирізнялася школа Колда, — це те, що він, як і Песталоцці, мешкав у ній разом з учнями, харчувався разом із ними і створював відчуття дому. Там вони не лише були рівноправними як люди, хоча він став їхнім учителем, у школі ще й

панувала невимущена атмосфера, ніби ті молоді люди залишались у себе вдома.

Отже, народна школа Колда на хуторі в Рислінгу на острові Фюн мала набагато демократичнішу ідеологію, ніж Rødding Folkehøjskole у Шлезвігу. Заклад Колда давав практичні навички та знайомив із новими методами сільського господарства, причому невід'ємною частиною занять були дискусії. Окрім духовного пробудження до християнства та данськості, Колд прагнув появи нового типу впевнених у собі молодих людей, які після школи зможуть керувати власною фермою на основі найновіших знань і водночас бути добрими, відповідальними громадянами.

Така концепція відразу вплинула на учнів. У Данії виникало дедалі більше шкіл: у 1852 році засновано дві, у 1853-му — три, у 1854–1859 роках — по одній за рік, у 1860–1864-му — іще сім. Концепція прижилась, і 1861 року Колд відкрив навіть школу для молодих жінок. Молодики перебували там із листопада по березень, коли були не потрібні для роботи вдома на фермі, а дівчата — із травня по липень.

ІНША СТАТЬ

За винятком кількох щасливих дочок буржуа й аристократів, кількох годин у сільських зимових школах, а тепер плюс народні вищі школи — оце й уся освіта, до якої жінки мали доступ, окрім своєї конфірмації у віці 14 чи 15 років.

Одна жінка не бажала з цим миритися — то була молода Матильда Фібігер. У ній не тільки прокинулося відчуття, що вона данка. 1848 року Матильда також виявила, що як жінка вона є людиною другого сорту. Матильда вважала, що жінки повинні мати такий самий доступ до роботи й освіти, як і чоловіки, вони теж повинні мати більдунг. Ось цитата з її роману.

Все робиться для викорінення неповторного характеру дівочої особистості. Людям він не до вподоби! Виразити себе — це не по-жіночому! Виділятися серед інших — не можна! І так далі. Ви не знайшли б і половини кокетства та марнославства серед нашої статі, якби кожна з нас мала право розвиватися відповідно до

власних схильностей. Зараз бідні дівчата отримують духовний корсет, перш ніж здобувають здатність думати. (...)

Яке право мають чоловіки гнобити нас? Ми є підкореними, нехай навіть якщо ланцюги золоті. Право сильних! Що таке це їхнє домінування? Ми не програємо їм у мисленні і перевершуємо їх в ентузіазмі та жертвності.

У 1850-му, сама налякана своєю сміливістю, 19-річна Фібігер надіслала свій рукопис «Клара Рафаель: дванадцять листів» самому «містерові Культурі» Гейбергу. Той одразу відзначив її потенціал, написав передмову, видав книжку — і у свої 59 років закохався в юну письменницю.

Її роман вийшов у 800 примірниках і викликав великий скандал. Як згадувалося раніше, авторка була приватною вчителькою на невеликому острові, за 100 кілометрів на південь від Копенгагена. Її батько, офіцер Йоган Адольф Фібігер, вирушив туди, щоб забрати додому свою тепер уже 20-річну доньку.

Така молода, вона, очевидно, вже була самотворною. Її роман у листах, ця її вигадана автобіографія, виступав проти такої великої кількості норм. Вона розуміла важливість індивідуальності, навіть писала про свій обов'язок учителя в тому, щоб кожна дитина могла знайти власний погляд на правду.

І вона теж закохалась у пана Гейберга.

Звичайно, пані Гейберг розлютилась і почала поширювати всілякі чутки про молоду Фібігер. Батько Матильди був обурений через накликану нею на сім'ю ганьбу, її радикальні погляди та наклепи пані Гейберг. Бідолашну Фібігер відкинула буржуазія, і коли її батько в серпні 1851 року помер, законодавство не надало їй законних прав — опікуном дівчини став брат.

Ґрундтвіг — один із небагатьох, хто пропонував Матильді Фібігер певну підтримку. Але минув майже рік, перш ніж він написав, що Фібігер — «данська дівчина, яка відчула поклик діви щита³⁰, наважилася боротися за правду духу й серця!». Він також заохотив її виступити на публічному заході в липні 1852 року. Та коли її рідні довідалися про це, вони засипали її листами й навіть написали до Ґрундтвіга та оргкомітету, намагаючись переконати їх зняти її з

програми. Тоді їй був 21 рік, і мине ще п'ять років, перш ніж законодавство Данії надасть незаміжнім жінкам законні права. Зрештою вона погодилася не виступати на заході Грундтвіґа за умови, що брат відпустить її жити саму. В разі відмови навіть погрозувала розпочати голодування.

Письменницька кар'єра Фібіґер — разовий успіх, наступні її романи не досягали такої літературної якості. Проте вона відкрила скриньку Пандори і, як Гете 75 років тому, висловила розчарування багатьох молодих людей. Стукала вона й в інші двері: стала першою жінкою-телеграфісткою та першою жінкою-держслужбовицею в Данії.

Варто зазначити, що її гендерна свідомість пробудилася разом з індивідуальною та національною свідомістю. Коли «я» починає досліджувати, ким воно є, які свободи та обов'язки його стосуються, виникає опір з боку світу. Руссо коротко торкнувся розвитку жінок і сказав, що дівчата зустрічають більше опорів, ніж хлопці, й, отже, розвиваються швидше. У Фіхте були подібні думки, і це стало однією з причин того, що його так покохала дружина Андерса Сандо Ерстеда. На противагу цьому німецькі та інші письменники-романтики зазвичай розглядали жінок як об'єкти краси та джерела ніжного кохання, і це все.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ДАНІЇ

Після миру з Пруссією в 1851 році у Данії спостерігалось постійне невдоволення результатом мирних переговорів та угоди щодо Шлезвіґу. Коли Бісмарк у 1862-му став президентом, з обох боків кордону знову залунали воєнні барабани.

Історики досі сперечаються щодо того, хто винен у війні, тому давайте просто перейдемо до висновку. Отже, між Данією та Німецькою конфедерацією в 1864 році відбулася жахливо кривава війна, після якої весь Шлезвіґ-Гольштейн відійшов до цієї конфедерації. Втрата стала руйнівною для данців, котрі за 50 років до того втратили Норвегію. Менше ніж за два покоління Данія розгубила 90 % території в Скандинавії. Німці закрили й Rødding Højskole в Шлезвіґу як занадто данську.

Якщо війна погано позначилася на Данії загалом, то для народних вищих шкіл усе складалося добре: п'ять закладів відкрились у 1865 році, й один із них — це Askov Højskole на північ від Шлезвігу. Остання стала ніби продовженням Rødding (Роддінгу). Школу заснували двоє людей — Крістіан Флор і молодий богослов та викладач Людвіг Шредер, вони ж привезли вчителів із Роддінгу. 1866 року відкрилися 4 школи, 17 — 1867-го та 11 — 1868-го. Здебільшого їх заснували місцеві фермери та пастори, і їхня якість варіювалася залежно від кількості учнів: до одних ходили лише по кілька людей, а до інших — по 20 чи 30. Школа Колда мала 70. Середня чисельність учнів становила близько 40.

Школи були або приватною власністю — часто керівником ставав сам засновник, або керувалися незалежними установами й демократично обраною радою волонтерів. Що відійшло від нації й дісталася німцям, те мало «розвинутися всередину», піти в дух. Зазвичай школою керувала подружня пара, де він — головний учитель і керівник, а вона — домогосподарка, морально та соціально спроможна дбати про харчування, загальний добробут і, можливо, передавати деякі побутові навички іншим. Ті жінки рідко згадуються в підручниках історії, але вони відігравали вирішальну роль у розвитку кожної окремої школи.

Між 1844 і 1900 роками створено близько 135 народних вищих шкіл. Одні потім проіснували понад 100 років, інші незабаром закрилися. У 1870-му по всій країні діяло близько 50 таких закладів, у 1880-му — приблизно 70, а в 1900 році — близько 110.

Кількість шкіл вражає, але кількість людей, які відвідували їх, узагалі приголомшує. Особливо порівняно з чисельністю населення та враховуючи, що це відбувалося не в середовищі буржуазії, а серед фермерів та селян — не в найбіднішому, а в нижчому, середньому та верхньому прошарках села.

Населення Данії в 1880-х роках становило близько 2 мільйонів людей, а народжувалося щороку близько 63 тисяч. У 1900 році населення сягнуло 2,5 мільйона, в 1940-му — 3,8 мільйона. Нині середня кількість народжених на рік у країні — близько 70 тисяч.

У 1867 році загальна кількість старшокласників у вищих народних школах Данії становила 1000 осіб, близько 1870 року — 2 тисячі,

наприкінці 1890-х — 4,5 тисячі, а в 1900–1940 роках у середньому 6 тисяч осіб на рік відвідували народну вищу школу, і половина з них — жінки. Близько 1940 року це означало б, що з урахуванням смертей та міграції близько 200 тисяч із 2,5 мільйона дорослих людей у Данії провчилися у народній вищій школі. Серед дорослих фермерів і селян це може означати приблизно 20 %.

Ці 2–6 тисяч молодих людей щороку пробуджувались, переймалися своєю культурою, відповідальністю за свою громаду та країну. Потім вони поверталися додому й ділилися знаннями. Додайте до цього, що походили вони із сільськогосподарських спільнот, а не з міст, де були інші варіанти освіти та де буржуазія вже забезпечувала освіту для своєї молоді. То були фермери, які самоорганізовувались для розвитку демократичних компетенцій і відчуття повноправності (інакше кажучи, відповідальної дорослості). З'явилися тисячі молодих людей із традиційно не дуже освіченої частини суспільства, які раптом пройшли оновлення самосвідомості та сумління, дістали культурний кругозір, ознайомилися з новими методами землеробства, економікою, політикою, історією, деякими з останніх наукових відкриттів, удосконалили навички письма та читання.

Ми не знайшли статистики, яка показувала б, скільки цих молодих людей походило із заможних фермерських родин, а скільки — з родин здольників, але вони точно були з обох цих станів. Згідно з чотирма статтями шведської газети «Aftonbladet» за грудень 1867 року, навчання у Testrup Højskole коштувало 70 талерів, а в Vallekilde Højskole — 65 талерів. За даними Фальбе-Хансена та Шарлінґа від 1882 року зі статистики Данії, у 1872-му фермер заробляв 190–240 талерів на рік. З одного боку, очевидно, що фермери не могли відразу дозволити собі власне перебування в народній вищій школі, але вони багато працювали додатково й заощаджували, аби навчатись. З іншого боку, освіта сина чи дочки коштувала 30–35 % від щорічного доходу ферми. Тобто ціною чотирьох місяців найманої допомоги ваш син або дочка можуть повернутися просунутими людьми з новими навичками для підвищення рівня виробництва вашого господарства. Та й як можна визначити ціну батьківській гордості?

Отже, тисячі молодих людей із прошарку, з якого в багатьох інших куточках Європи взагалі ніхто не ходив до школи, розвинули почуття

культури та самосвідомості, стали амбітними фермерами з відчуттям призначення, навчилися думати й мати власний голос.

Розумний маркетинг

Коли думаємо про 1860-ті роки, розумний маркетинг — це, мабуть, не перша тема, яка спадає на думку. Але в 1867-му Антон Нільсен, учитель народної вищої школи у Валекільде на півночі острова Зеландія, написав новелу «Про Ганса, який пішов до народної вищої школи» (Om Hans, der kom paa Høiskolen). Спочатку її надрукували у виданні «Данська сільська газета» (Dansk Landbotidende), а потім видали окремою брошурою на 50 сторінках. Дуже мудро!

Молодий Ганс жив на фермі своїх батьків, ніколи нічого не говорив і не проявляв інтересу до чогось — такий собі тип «шматка м'яса», про який згадував у пісні Грундтвіг. Мабуть, єдиною людиною, яка могла щось збудити в Гансі, була молода дівчина на ім'я Стайн, котра, звісно, вважала набагато цікавішим дотепного балагура Франса.

Однієї вітряної ночі батько відправив Ганса до млина, дорогою звідки Ганс підвіз своїм фургоном незнайомця. Той намагався спілкуватись, але оскільки Ганс продовжував мовчати, почав співати. Коли пісня скінчилася, Ганс не міг не запитати, чим займається цей чоловік — мовляв, руки в того занадто чисті як для ремісничих або фермерських справ. Незнайомець виголосив, що є шукачем золота:

— Але я не з тих, хто їде до Австралії, я залишаюся в цій країні й знаходжу золото в людях. Розумієш, коли золото лежить у темній дірі та про нього ніхто не знає, воно корисне не більше за грудку багна.

(...)

Подивись на мене! Так, я впевнений, що і в тобі достатньо золота, але там, де воно лежить, мабуть, дуже темно.

Ганс думав, що незнайомець знущається з нього — звідки б у нього взялося золото?

Незнайомець виявився лідером народної середньої школи і пояснив:

— Я копаю в людському серці. Коли ми недбайливі та не наводимо в ньому лад, там накопичується пил і вкриває Господнє золото, як

це відбувається в будинку, де ніхто не підмітає, й тоді людина нагадує тварину. Тоді вона мочиться навколо себе і не думає ні про що, крім їжі та напоїв, тоді вона дивиться в землю, як звір. Натомість очі кожного мають бути звернені до Господа. Чи розумієш ти?

— Так, розумію, бо я завжди так робив.

Попрощавшись із незнайомцем, Ганс не міг забути розмови з ним і сказав батькам, що хоче піти до народної вищої школи. Ті не бачили в цьому сенсу, тож відбувся досить сміливий як на 1876 рік діалог: Ганс уперше серйозно промовляв до батьків — в основному про те, що не хоче залишатися такою твариною, як вони. Звичайно, хлопець зрештою потрапив до народної вищої школи.

Звідти Ганс писав додому, його батько гордо носив листи із собою, щоб усі бачили. У містечку незабаром поширилася чутка, що з Гансом відбувається щось дивовижне. Через кілька місяців батько поїхав провідати сина. Підходячи до школи, він побачив гурт молодих людей, що марширували дорогою з данським прапором і патріотично співали. Солдати? Ні.

Вони виявилися учнями школи, і коли дізналися, що це батько Ганса, то привітали його гучним і щасливим «ура!». Батько Ганса провів хлопців назад до школи, й під час його візиту ті співали гімн Швеції, який включає рядки:

Ти древня, ти вільна, гірська Півноче,
Ти тиха, ти радісна красуне!
Вітаю тебе, справедливу країну на землі,
Сонце твоє, небо твоє,
Луки твої зелені.

— Вам сподобалося? — запитав керівник школи.

— Чи мені сподобалось? Я ніколи не чув нічого прекраснішого.

— Хоча це було шведською.

— Але я б сказав, що розумів кожне слово. Йшлося про те, як чудово тут, у нордичних краях, і що це найкраща країна світу.

— *Ось як! Ви знаєте, шведи та норвежці — наші брати, між нашою мовою та їхніми різниця не більша, ніж між нашими говірками.*

— *Але в мої молоді роки ми казали: швед ніколи не добрий до данця.*

— *Ну, це вже не так. Сьогодні можемо сказати: німець ніколи не добрий до данця.*

Патріотичне та релігійне завзяття виходило за межі школи. На церемонії випуску керівник закликав колишніх учнів бути добрими, працьовитими, відданими, патріотичними фермерами й завершив такою молитвою:

Господь наш на небесах! Почуй молитву мого серця: я не можу йти за ними та керувати ними. О, піди за ними і ніколи не залишай їх, Ти, Боже вірний! Я ніколи більше не побачу їхніх облич, але Ти, будь ласка, дбай про них. Нехай Твої очі бачать їх, нехай Твоя любов спрямовує зверху їхню несміливу ходу до Небес. І дозволь мені знову з'єднатися з ними на Твоїх радісних Небесах, де більше ніколи не пробіжить жодна сльоза розлуки. Амінь.

Повернувшись додому, Ганс ніколи не ходив на вечірки до інших молодих людей, зберігав своє релігійне та патріотичне завзяття і водночас був найкрутішим молодиком на селі. Він знав геть усі нові пісні, скрізь мав друзів, які приїжджали погостювати, умів вести розмови, знався на нових хліборобських премудрощах і, розглядаючи місцевий пейзаж, тепер міг «бачити» життя та діяння предків: його світ набув ще одного виміру. Недарма він узяв за дружину свою кохану Стайн, а Франс зрештою — багату вдову.

А в 1868 році Антон Нільсен написав «Про Карен, яка пішла до народної вищої школи» (Om Karen, der kom paa høiskolen). Карен дуже відрізняється від Ганса, але аналогічно змінюється завдяки досвіду. Історія починається, коли молода Карен стає служницею в знатній родині. За 150 років до винаходу селфі вона насолоджується спогляданням себе у великих дзеркалах маєтку, стає пихатою, егоцентричною та переймається модою. Звикнувши служити багатіям, вона більше не може витримувати селянського способу життя батьків.

Оскільки її подруга дитинства, сусідська дівчина, йде до народної вищої школи, батько Карен теж змушує її вступити туди. Вона ненавидить саму думку про оточення сільських дівчат і намагається створити враження, що вона не одна з них, і це робить її перебування в школі безрадісним. Карен підходить до керівника школи, щоб поскаржитися, й той відповідає:

— *Але ж ти — донька фермера, чому не можеш спілкуватися з такими, як сама?*

— *Ви мусите зрозуміти, що такі, як я, з моїм типом більдунгу, не можуть терпіти їхню хамовиту брутальність. Не можу я почуватися невимушено в оточенні селянок.*

— *Карен, я маю бути чесним із тобою: у тебе взагалі немає більдунгу. Більдунг — це коли людина має просвітлений розум і добре серце. Він іде зсередини і породжує чесноти зовні. Те, що ти називаєш більдунгом, — не що інше, як поверхневий полиск. Вбиратися за останньою модою чи красномовно промовляти можна й не від яскравого духу чи прекрасного серця, а з марнославства. (...) Тебе виховали у Б'єргбі, де живе твій батько?*

— *Так, там.*

— *Розкажи, як ти розважалася в дитинстві. Чи мала ти щасливе і веселе життя?*

Карен розповідає йому про своє щасливе дитинство, і стає зрозуміло, що було так радісно, бо всі діти бачили одне одного рівними. Керівник школи обіцяє Карен, що якщо та зможе побачити в інших дівчатах рівних собі, її шкільні місяці стануть найщасливішим часом у житті. Невдовзі так і стається. Її характер змінюється і з погляду розвитку его та більдунгу. Цікавою є коротка розмова між батьком Карен, який відвідує школу, та керівником. Педагог переповів їхню з Карен бесіду, і тепер батько запитує про доччину перетворення:

— *Це неймовірно! І це буває так раптово?*

— *Так, ніколи нікому не знати, як довго Добро і Зло боролися в ній. Саме в таких сильних натур можна побачити різкі зміни.*

— *Я ніколи не уявляв, що вона може стати зовсім іншою людиною (...).*

Із сучасного погляду дівочий спів, молитви, рукоділля, патріотичні лекції, вдосконалення навичок письма й арифметики можуть здатися не такими вже й веселими. Але, повернувшись додому, Карен та її подруга навчають своїх батьків, як краще вирощувати хміль і підвищити виробництво молочної продукції. І обидві дівчини наполягають на тому, що самі знайдуть собі чоловіків.

Звичайно, історії про Ганса та Карен стали ідейним матеріалом для народних вищих шкіл. Обидві демонструють усвідомлення в цих закладах того, яку велику справу вони роблять для молоді. Це найкращі тогочасні данські описи особистого розвитку, які ми знайшли.

На основі згаданих текстів робимо висновок, що цей «народний більдунг 1.0» сприяв переходу до натхненної та захопленої самоврядності, що має мету, — шару его 3. Можливо, молоді люди починали в оболонці 2 як самоконсолідовані, потім здійснили егоцентричний перехід 2½ або були змушені школою, церквою, батьками та роботодавцями до самоврядності в беззмістовному шарі 3. Але у школах вони знайшли радість і гордість стати добрими громадянами. Розповідаючи історії, співаючи та допомагаючи молодим людям стати частиною чогось більшого, ніж вони самі, школи підняли їхній дух, допомогли їм ідентифікувати себе з уявною спільнотою з назвою Данія і заклали основу для завершеного шару его 3 у 6-му колі належності.

Складно сказати, наскільки ті молоді чоловіки й жінки були заохочені ставати самотворними (шар 4). Ми схильні думати, що не дуже. Юнаки та дівчата мали жити своїм життям як патріотичні, побожні фермери, готові боротися проти німців: чоловіки — як горді солдати, жінки — як горді дружини та матері солдатів.

Підсумок

Який глибокий вплив усе це мало на данське суспільство, описав учитель Андреас Оустлід у норвезькій книжці 1911 року про Крістена Колда «Народний вчитель» (Ein Folkelærer). У 28-річному віці, маючи вісім років учительського стажу, Оустлід відвідав Данію та деякі її народні вищі школи в 1879–1881 роках. Його водночас лякали й надихали молоді данці, яких він зустрів.

Я опинився в середовищі насиченого життя. Для мене, хлопця з Гудбранда, це було здебільшого занадто. Місцеві водночас і зачарували, й налякали. Я ніколи не зустрічав таких відкритих і довірливих молодих людей. (...)

Вони були такі щасливі та приязні, що аж пашіли. У всьому розумні та постійно доброзичливі. Але коли вони заговорили про своє майбутнє та все, чого прагнули, то мені стало страшно.

О, ці молоді люди так грайливо і легко сприймали своє майбутнє! Були майже як діти. Усі збиралися щось робити, кимось ставати. Зокрема йшлося і про дуже амбітні речі. Але повірте, вони робили все так, що аж іскри летіли. Слова «сумніватися», мабуть, не було в їхньому словнику — і говорили вони, як на мене, аж забагато. Якби це було в Норвегії, люди просто посміялися б із них: «Діти. Кмітливі вискочки, в яких іще молоко на губах не обсохло» — саме так про них сказали б люди Гудбранда.

Але тут мрійники ходили навколо серед білого дня й будували повітряні замки.

Хлопець із Фюна хотів повернутися на батьківську ферму й усе там переобладнати, створити нове сучасне господарство, а ще — змінити всю свою парафію. Сусіди повинні протерти очі й брати з нього приклад!

Інший просто мав трохи землі як здольник і двох корів. Але він би конкурував із фермером, розвивав садівництво, завів 20 свиней та 200 курей, придбав би більше корів і продавав би більше із свого невеликого господарства, ніж великі ферми. (...)

Треба було визнати, тут щось відбулося. Де в них узялася ця сильна, легка віра?

— Від вільних шкільних учителів, учителів народних вищих шкіл, пасторів і деяких фермерів, які намагалися жити відповідно і виявили, що це працює, — відповіли мені.

— Але звідки ті це взяли? — запитав я, заглибившись у суть справи.

— Від Грундтвіґа та Колда, — завжди була одна й та сама відповідь.

— Згори, від Бога, — казали мені. — Це зійшло до них, було їм дано. Вони самі так казали. «Мені дано було все дослідити», —

сказав Грундтвіґ. І Колд казав: «Грундтвіґ і я зараз єдині, кому з перших вуст було сказано, якою має стати школа для людей.

У питаннях шкільництва Колда згадували набагато частіше від Грундтвіґа, особливо фермери й педагоги. Серед здольників і селян він продовжував жити, як пророк, хоча його вже 9 років не було на цьому світі, він помер у 1870-му. Хоч би куди я поїхав, скрізь чув щось про Крістена Колда. Його слова цитували дослівно, як одкровення з вищих сфер.

Інші рухи

Селяни та здольники не єдині, хто згуртувався наприкінці 1800-х років, це зробили й інші молоді люди.

Робітничий рух

Оскільки Данія повільно індустріалізувалась, робітники зорганізувалися пізно, у 1871 році. У той час вирували страйки та демонстрації. І ось 1872 року трапився випадок, коли все це майже вийшло з-під контролю. Рух практично переріс у повстання на чолі із соціалістом Луїсом Піо. Той після цього провів два роки у в'язниці за спробу повалити суспільний лад. Після свого звільнення Піо встановив контакти з Карлом Марксом і Фрідріхом Енгельсом. До 1877-го вони з колегою Полом Гелеффом стали великою проблемою для начальника поліції та деяких багатих промисловців. Зрештою ті зрозуміли, що найпростіше вирішити проблему, запропонувавши Піо та Гелеффу квиток до США в один бік і чималу суму. Обидва прийняли таку пропозицію й покинули Данію, залишивши робітничий рух у безладі.

Згодом робітники реорганізували свій рух, 1878 року переглянули союз із партією й поступово стали на ноги. Соціал-демократична партія стала в Данії дуже впливовою політичною силою. Серед причин такого її політичного успіху було те, що вона рано прийняла капіталістичну економіку, але прагнула максимально використати її для робітників і суспільства як єдиного цілого. Соціалісти відмовилися від революції заради врегулювання. Пізніше такий підхід повторили в Норвегії та Швеції.

Різноманітні асоціації

Із 1860-х років цей самоорганізаційний розвиток відбувався в різних сферах данського суспільства: мисливських товариствах, вільних церквах, асоціаціях виборців, бібліотечних об'єднаннях, громадських товариствах тощо. Приблизно з 1870-го і протягом наступних десятиліть по всій країні побудували близько 1600 місцевих сільських клубів і 900 молитовних будинків. У 2-мільйонній країні один такий зал чи «дім культури» або «громадський центр» припадав на 800 людей, включно з дітьми.

Звісно, відбувалися й інші речі

У 1840–1860-ті роки, із запровадженням конституційної монархії, економічних і правових реформ, у Данії відбулося перезавантаження суспільного життя. Скасували ремісничі цехи, у 1848 році відмінили рабство в колоніях, між 1840 і 1917 роками розпродавали колонії, усунули торговельні бар'єри всередині країни, будували залізниці, винайденими в 1820 роках пароплавами замінили вітрильні кораблі, загалом лібералізували економіку.

Відбувалася й ідустріалізація, але, оскільки Данія ніколи не мала природних ресурсів, окрім ґрунту та населення, її важка промисловість була обмежена, на більшості заводів працювало до 20 осіб. Економічно Данія залишалася сільськогосподарською країною, проте дуже успішною, не в останню чергу завдяки британському винаходу — кооперативам.

Кооперативний рух

У 1820-х і 1830-х роках у Великій Британії провели низку не дуже успішних експериментів зі спільною власністю на продуктові магазини та виробництво. Основною проблемою було знайти модель, за якої рівні права та вигоди не порушувалися б нерівним розподілом економічних ресурсів між членами. У 1844 році Товариство рівноправних піонерів Рочдейла винайшло панацею — виплачувати своїм патронам дивіденди. Це вже була споживча кооперація, яка стала прообразом кооперативів по всьому світу.

Першопрохідцем данського кооперативного руху був пастор Ганс Крістіан Сонне, який боровся за робітничі свободи і в 1866 році став одним із засновників першого кооперативного продуктового магазину в Данії. Він присвятив цій справі близько 10 років свого життя, й до середини 1870-х таких магазинів було вже близько 150.

Але річ була не лише у виробництві. За словами Сонне, метою кооперативів було:

...підняти частину населення, яке з громадянського погляду знаходиться нижче, перебуває під тиском і залежністю, до вищого морального, інтелектуального та соціального стану і, відповідно, до більш гідної позиції в суспільстві.

Коли Сонне заснував перший кооперативний продуктовий магазин, він наполягав, щоб 2,5 відсотка доходу йшло на народний більдунг. Окрім того, його перший магазин містив бібліотеку. Оскільки багато членів були поганими читачами, магазин також організував групи читання й обговорення.

Фермери побачили, як зростає кількість магазинів, і теж почали долучатися. Тож у 1882 році відкрився перший кооператив молочної продукції. Відтоді фермери прийняли ідею та використовували її. До 1915 року в Данії діяло близько 1400 продуктових магазинів на основі кооперативів, які мали приблизно 200 тисяч членів. До 1894-го налічувалося 907 кооперативних молокозаводів, а до 1909-го — 1163. У 1887 році 500 фермерів об'єднали зусилля й запустили першу кооперативну бійню, до 1900-го там працювало 26 кооперативних забійників, а до 1914-го — вже 44, які разом мали 140 тисяч акціонерів і виробляли 85 % свинини в Данії.

У 1890-х роках данські фермери могли виробляти високоякісні харчові продукти на експорт, а в 1900-му ВВП країни на душу населення перевершив аналогічні показники таких багатих на природні ресурси країн, як Німеччина та Франція. Того самого року Данія увійшла до економічної еліти Європи, приєднавшись до Швейцарії, Нідерландів, Великої Британії та Бельгії.

Як перетиналися частки активних людей із народних вищих шкіл і кооперативів, не відомо. Невелика кількість наявних даних про місцеві

кооперативи не вказує на те, що серед членів правління переважали колишні учні народних вищих шкіл.

Тим часом у керівництві організацій виділилися двоє діячів — двоє братів. У 1896 році багато кооперативних продуктових магазинів створили спільну парасолькову організацію «Об'єднана асоціація кооперативів Данії» (Fællesforeningen для Danske Brugsforeninger (FDB). Ініціатором був Северін Йорґенсен, брат якого, Конрад, у 1876 році разом з Людвіґом Шредером створив журнал «Народна вища школа» (Højskolebladet). У молодості Конрад Йорґенсен навчався у другій народній вищій школі Колда в Далумі та в Аскові. Близько 1890 року він перейшов на посаду редактора Højskolebladet до сина Северіна — Карла. (Нині FDB називається COOP, а Højskolebladet усе ще існує.) Северін Йорґенсен, як і Сонне, мав тверді переконання щодо того, яким має бути кооперативний рух. Серед іншого він сказав таке:

Наша найбільша і найважливіша мета — вивести населення на вищу моральну сходи́нку та сприяти тому, щоб члени організації ставали кваліфікованішими, незалежнішими й насамперед просто кращими людьми.

Здається, Данія почала прокидатися через створення рухів: рух народних вищих шкіл, рух кооперативів, спортивні товариства, вільні церкви, спорудження будинків місцевих громад... Усе це характеризувалося самоорганізацією та особистою відповідальністю. Рухи здебільшого виникали серед сільського населення та робітників, тобто походили з низів суспільства.

Давно відомо, що процвітання Данії будувалося на беконі та маслі. Ми ж пропонуємо третій, найважливіший і секретний інгредієнт — народний більдунґ.

²⁸ Тут і далі поезію Ґрундтвіґа переклала Оксана Смерек. — Прим. ред.

²⁹ В оригінальному тексті англійською використовується термін Folk high schools, що дослівно означає «народні вищі школи». Враховуючи наше попереднє роз'яснення стосовно словосполучення high schools (див. примітку редактора на с. 81, а також те, що сам термін у контексті більдунґу є де-факто нормативним в Європі, він залишений у цьому місці й далі в тексті незмінним, тобто як «народні вищі школи», але слід розуміти, що в реальному сенсі він означає особливу гілку установ неформальної освіти дорослих людей у цілях їхнього більдунґу. — Прим. наук. ред.

30 Діва щита (shield-maiden з англ.) — жінка-воїн зі скандинавського фольклору та міфології.
— *Прим. пер.*

Розділ 8

НОРВЕЗЬКА ВЕСНА

Норвегія імпортувала народні вищі школи з Данії, але норвежці будували свій народний більдунг на визволенні від данців, а не на національній втраті землі.

Тепер повернімося приблизно до 1800 року, щоб дослідити, як освіта, самосвідомість, націоналізм і народний більдунг розгорталися протягом 1800-х у Норвегії. Країна з 1380 року входила до складу Данії, а близько 1800-го найвищою данською владою в Норвегії був Принц Шлезвіг-Гольштейн-Зондербург-Августенбурзький Крістіан Август. Він був братом фаната Шиллера, герцога Фредеріка-Крістіана II і зять Луїзи Августи, сестри дансько-норвезького короля Фредеріка VI.

Коли Данію розгромили британці в 1807-му й відтак данський королівський флот змінив власника, фізичний зв'язок між Данією та Норвегією дуже послабився. Де-факто лідером Норвегії став Крістіан Август. Із власної ініціативи він цілеспрямовано працював на створення скандинавського союзу під правлінням Фредеріка VI, але щоб це відбулося, кожна з трьох країн повинна була мати свою вільну конституцію. Абсолютний монарх Фредерік VI до такого не був готовий. До того ж шведський король не мав спадкоємця, і його підданці хотіли, щоб Крістіан Август став їхнім кронпринцом.

На жаль, Крістіан Август у 1810 році помер, тож так ніколи й не став королем Швеції. Щоб змінити його на посаді правителя Норвегії, Фредерік VI призначив на неї Крістіана Фредеріка — свого двоюрідного брата, спадкоємця престолу в Данії (він став її королем у 1839-му, а помер у січні 1848-го).

Однак, коли 1813 року Данія опинилась у фінансовій кризі, наблизилися великі зміни.

Під егідою правителя Крістіана Фредеріка в 1814-му Норвегія прийняла одну з найліберальніших конституцій Європи — конституцію Ейдсволла, названу на честь норвезького міста, де її

розробили. На це надихнули американська Декларація незалежності 1776 року, французька конституція 1791-го, шведський урядовий регламент 1809-го та іспанська конституція 1812 року. Відповідно до конституції Ейдсволла, усі чоловіки, старші від 25 років, які прожили в Норвегії 5 літ, були чи побули державними службовцями, володіли землею або певною кількістю срібла, мешкали в торговому містечку, — всі вони могли голосувати й балотуватися до парламенту. Певно, це включало 40–45 % чоловіків, старших від 25 років. Конституція також гарантувала свободу преси та вільне підприємництво — тобто жодних гільдій, а також передбачала, що Крістіан Фредерік буде обраний королем Норвегії. Оскільки той також успадковував данський престол, титул короля Норвегії пізніше зробить його правителем обох держав.

16 травня збори ратифікували норвезьку конституцію, а 17 травня стало офіційною датою її прийняття. Того ж дня за планом королем Норвегії обрали спадкоємця данського престолу Крістіана Фредеріка. 18 травня конституцію підписали, а 19-го збори завершилися тим, що Крістіан Фредерік прийняв своє обрання.

Однак справи пішли не так, як очікувалось, і правління Крістіана Фредеріка в Норвегії тривало лише до 10 жовтня того самого року. Тим часом Данія зазнала поразки у війні зі Швецією, й коли Швеція програла Фінляндію Росії, то отримала Норвегію як компенсацію від Данії.

Заплуталися? Не пререймайтесь. 4 листопада 1814 року парламент Норвегії обрав монарха Швеції Карла XIII королем Норвегії, а Крістіан Фредерік повернувся до Данії й став правителем Фюна (до того часу там ніколи не було правителя).

Зі своєю новою конституцією та союзом зі Швецією норвежці не отримали прогресивного шкільного законодавства, яке данці прийняли в 1814-му. Бракувало Норвегії й релігійної толерантності. Подаємо цитати з Конституції Ейдсволла.

Євангелічно-лютеранська релігія залишається в державі офіційною. Мешканці, які її сповідують, зобов'язані виховувати за нею своїх дітей. Не можна допускати в країну єзуїтів та інших чернечих орденів. Відтепер євреї теж не мають доступу до королівства.

ОСВІТА І НАРОДНИЙ БІЛЬДУНГ У НОРВЕГІЇ

Від 1739 року Норвегія мала майже таке саме освітнє законодавство, як у Данії. Тобто парафії зобов'язані були навчати всіх дітей християнства та читання, а письмо й арифметика залишалися необов'язковими і платними. Єдиним дозволеним навчальним матеріалом вважалася данська книжка від 1738 року пієтистського пастора Еріка Понтоппідана, написана у формі 759 запитань і відповідей про християнство. У Норвегії навчання відбувалося в «дитячих будинках», так званих *omgangsskoler* (циркулярних школах). Зазвичай від одного такого будинку до іншого ходив викладати дзвонар місцевої церкви, котрий не обов'язково мав педагогічну освіту. Кожна дитина навчалася лише вісім тижнів на рік, починаючи із 7 й закінчуючи 12 роками. Приблизно до 1850-го, навчаючись писати, замість використовувати дошку та крейду, діти посипали стіл піском і писали по ньому пальцем. Зате освіту спонсорувала держава, і за світовими стандартами це було визначною перевагою.

У 1802-му — того ж року, коли Стеффенс читав свої лекції в Копенгагені, й за 12 років до того, як нове данське шкільне законодавство запровадило зимові школи для дорослих, — у Норвегії створили перші недільні школи для дорослих. Зазвичай закладами керували місцеві пастори. Як пізніше в зимових школах Данії, головну увагу там приділяли поглибленню навичок читання та письма.

Близько 1800 року норвезький проповідник Ганс Нільсен Гауге вступив у суперництво із цією системою. Він ходив від села до села й викладав дорослим селянам Біблію. Йому було ледь за 20 років. Влада була незадоволена цією вільною діяльністю через незаконність релігійних зборів без дозволу місцевого пастора. Зрештою, він потрапив до в'язниці, де відсидів із 1804 по 1811 рік.

На континенті та в Копенгагені люди переходили до романтизму. Але Гауге був людиною пієтизму й певною мірою Просвітництва, тож коли близько 1814 року політичний статус Норвегії змінився, його метою стало підвищити самосвідомість і впевненість норвезьких селян.

Гауге став легендарним у Норвегії через його завзяття та продуктивність. До своєї смерті в 1824 році він написав 33 книжки, які, ймовірно, були надруковані загалом у 250 тисячах примірників іще

за його життя. Причому в країні з близько 900 тисячами населення. Це зробило його найпопулярнішим письменником. Гауге вважають першою людиною, яка створила в Норвегії щось на зразок народного руху. Кількість книжок свідчить, що рівень грамотності в країні був досить високим і що там переважала релігійна література.

Перша школа з підготовки вчителів у Норвегії відкрилась у 1826 році, що трохи підвищило рівень освіти. А в 1827-му нове шкільне законодавство для сільської місцевості передбачало тримісячне навчання в школі для всіх дітей до їхньої конфірмації (у віці близько 14 років). 1836 року відкрили ще одну школу для вчителів, 1839-го — три такі школи, а 1848-го законодавство посприяло вдосконаленню цих закладів і в містах. У тих школах усе-таки ще вивчали Понттоппідана, його книжку 1738 року використовували в Норвегії аж до 1900-х.

Народний більдунг — непростий процес

У 1831 році 23-літній поет Генрік Вергеланн став одним із перших норвежців, які пов'язали новий доступ простих людей до влади з потребою більдунгу для народу. Натхнений Просвітництвом і романтизмом, він писав у «Народному журналі» (Folkebladet), що метою має бути...

...запровадження громадянського і загального просвітництва аж до широких мас, до справжнього народу.

Мабуть, висловлювання не політкоректне, але він справді бачив таку потребу. Бувши поетом, Вергеланн думав про освіту з погляду доступу до книжок і працював над створенням бібліотек.

У 1830–1850-х роках дедалі більше людей усвідомлювали потребу в освіті й більдунгу для селян. Широко обговорювалося, що і як потрібно робити, але платити за це ніхто не хотів. Самі селяни не бачили в тому жодної потреби і грошей не давали (вони чудово почувалися, не знаючи того, чого не знали). Одні доводили, що за їхню освіту має відповідати держава, але уряд не може знайти дієвої моделі. Інші стверджували, що освіта дорослих працюватиме як невдала інституція політичного більдунгу й відтягуватиме селянина від його справжньої роботи. Хай там як, парламент виділив 4000 талерів на навчання дорослих селян.

Дитяча освіта підтримки від парламенту не дістала. Однак учителі почали гуртуватися навколо цього питання. Надихав приклад данських колег, їхня політична активність у громадах. У 1849-му, на десяту річницю однієї з перших норвезьких шкіл для вчителів, учасники домовилися провести 1850 року вчительську конференцію, аби долучитися до створення шкільного законодавства.

Серед ініціаторів тих зборів був 26-річний Оле Віг. У 1850 році він написав у норвезькому журналі:

Якби тільки різні класи та стани, а отже, й учителі, усвідомили: аби створити щось справді добре і велике на благо нашої країни, треба об'єднатись і через збори спрямувати індивідуальні ресурси на досягнення мети, консенсусу, згуртування суспільства й розвиток братерства. Варто за допомогою живого слова обмінюватися думками й почуттями. Навіть якби це нічого не дало, було б принаймні радісно та корисно провести разом час, який запам'ятався б на все життя.

На конференцію вчителів Віг завбачливо запросив пасторів і викладачів із вищих шкіл та університетів. А це означало посилення позицій учителів перед урядом. Захід зібрав 68 осіб, а після зустрічі Віг зробив висновок:

Весна пробуджувала людей чистими і вільними звуками, й учителі добре знали, де знайти своє місце. Їхнім закликком було боротися за життя, світло і правду.

Другу зустріч провели в 1852 році. А коли уряд у 1860-му остаточно ратифікував нове шкільне законодавство, вчителі прийняли це, а сільські школи в Норвегії отримали справжні шкільні будівлі й той самий рівень освіти, що в містах.

Ґрундтвіґ у Норвегії

На початку червня 1851 року, в день Святої Трійці у Християнії (нині Осло) відбулися збори скандинавських студентів, і основним спікером став 67-річний Ґрундтвіґ. Коли його судно увійшло до гавані, сотні людей, і не лише студенти, прийшли на набережну привітати його і

посвяткувати. Серед них були політики, славетні митці та діячі норвезької церкви. Грундтвіг, який раніше виступав проти ліберальної конституції, тепер опинився серед тих, хто обстоював політичні зміни в Данії. А він був автором пам'ятного памфлета про норвезьку народну вищу школу 1837 року, дуже вигідно для норвежців порівнявши їх із данцями. Газети змагались у хвалі та шані старому данському гігантові емансипації.

Під час студентських зборів у Норвегії тривали затяжні дебати про скасування заборони на в'їзд євреїв до країни. І так трапилося, що того самого дня це обговорював парламент. Для участі у студентському заході данські та шведські студенти-євреї мусили отримати спеціальний дозвіл на в'їзд до Норвегії. Відтак Грундтвіг на проповіді в соборі говорив про свободу віросповідання, а коли його згодом запросили до дискусії в парламенті, ту проповідь там цитували. Наскільки вплинув Грундтвіг, сказати важко, але згодом, у 1851 році, заборону щодо євреїв скасували. (Норвезька заборона чернечих орденів скасована 1897 року, а єзуїтів — аж 1956-го. Колективне, національне самотворення, яке цінує різноманітність, потребувало часу!)

Оле Віг

Один із найбільших шанувальників Грундтвіга не зміг дістатися Християнії, поки той там перебував, — це був Оле Віг³¹. Натомість він написав Грундтвігу й потрапив до нього в Данію наприкінці липня — в серпні 1851 року. А ще він зустрів у Сорє 62-річного Інґемана, чиї історичні романи ось-ось мали стати фактором пробудження в школі Колда, відкритій у листопаді того самого року.

Про поїздку Оле Віга до Данії знаємо з його листів, які 1953 року цитував Торстейн Говерстад у Віговій біографії. Листи добре ілюструють, який ентузіазм відчували ґрундтвіґці за роки трансформації та наскільки культовою була постать Грундтвіга серед них. За словами Говерстада, Віг писав другові:

Ніколи не переживав значущіших і радісніших тижнів, ніж ці. Я дуже вдячний шкільній комісії в Крістіансунді, що дозволила мені

здійснити цю поїздку — сподіваюся, це стане справжнім і радісним переломним моментом у моєму житті.

Під час поїздки Віг відвідав парламент Данії та старий норвезький музей у Копенгагені:

У мене є безліч спогадів, які ніколи не зітруться з душі. Але найяскравіші серед усіх пережитих мною чудових вражень — 6 годин розмови зі «старим Грундтвігом». Та середа й четвер, коли це трапилося, справді завжди нагадуватимуть мені про Одіна і Тора (духа і одухотвореного воїна), які так яскраво розкрилися в цьому сивочолому барді.

Іншому другуві він писав:

Передати зміст усієї нашої розмови зараз не встигну, можу лише стисло сказати, що йшлося про хрещення, значення завіту хрещення та те, як останнє стосується написаного Слова, про місіонерську роботу й Церкву взагалі, про шкільну систему, свободу віросповідання, політичну свободу, народність і дух — отже, це коротко про всі теми, над якими працював Грундтвіг.

Грундтвіг — лютеранський богослов і пастор, у цьому немає сумнівів, але його відкритість до різноманітності та вільнодумства надзвичайна. Таким був Грундтвіг за словами Віга:

Але як добрий елемент у світі, безумовно, повинен досягти надзвичайно високого ступеня розвитку, так само це стосується і злого. Тож коли Христос повернеться, на Землі буде майже чисте життя ангелів і чисте життя демонів. Але саме тому ми повинні мати свободу віросповідання та відмежування від церкви, щоб божественне та диявольське у людського виду могли розвиватись повною мірою і щоб наш вид досяг своєї мети.

Алюзії Грундтвіга щодо боротьби між життям і смертю, світлими й темними силами висловлені в його поемі «Рагнарк» (Ragnarok), давній норвезькій концепції хаотичного руйнування та відродження. Християнство Грундтвіга, однак, не відмовляється від життя та радості. Грундтвіг просто занадто любить життя і сприймає світ як такий, що

прогресує і вдосконалюється. Грундтвіг говорить про свободу робити помилки. Можемо еволюціонувати лише через різноманітність і складність, що виникає з цієї свободи. Свобода — для Локи, як і для Тора.

«*Folkevennen*» — «Друг народу»

Після повернення з Данії з Вігом сконтактували з «Асоціації сприяння народному просвітництву» (Selskabet for folke-oplysningens fremme). Її засновник — Гартвіг Ніссен.

Ніссен, як і Віг, був «людиною школи» — ця словосполучка виникла в Данії та Норвегії в ті роки. Вона означала не просто вчителя чи науковця, а людину з покликанням до розвитку суспільства та до більдунгу простого люду через створення шкіл і народних вищих шкіл.

У 1843 році Ніссен започаткував середню школу, а в 1849-му — школу для дівчат. Він був дуже активним громадським голосом в освіті й освітній політиці загалом. У 1850-му він став головним урядовим експертом у цій галузі й зрештою в 1843-му його заклади стала зразком для середніх шкіл Норвегії.

З розвитком свободи віросповідання в Норвегії протягом 1840-х років зростала кількість і різноманітність місіонерів. Ніссен дедалі більше відчував нудоту від усілякої всячини, в яку прості люди воліли вірити. Завдяки цьому він усвідомив, що освіченим буржуа варто долучатися до просвітництва серед народу, до народного більдунгу. 23 квітня 1850 року газети Християнії надрукували його заклик створити асоціацію з метою «розширення самосвідомості людей» шляхом поширення «вдосконалення та корисного читання серед народу».

Заклик підписали 26 осіб, серед них — шість професорів, єпископ, кілька пасторів і низка інших стовпів суспільства. «Асоціацію сприяння народному просвітництву» (Selskabet for folkeoplysningens fremme) заснували 23 вересня 1851 року, і Оле Віг став редактором її журналу «Друг народу» (Folkevennen). У першому номері від 1852 року він писав:

Коли пильно подивитися на людей, на їхні заняття тут, у наших долинах і містах, тоді, безумовно, доведеться визнати, що хотілося б іншого. Бачимо речі та чуємо слова, які засмучують

нас. Зустрічаємо в людському житті багато речей, що демонструють бездушність, бездумність і розгульність. І оскільки маємо від Бога живе око та співчутливе серце, природно, що це нам болить. (...) Лінь, невігластво та смерть мали на нас занадто великий вплив і досі тиснуть, але якщо тільки всі добрі знаки не хибують, ми прямуємо до нової ери. (...) Ось чому цей новий випуск видання стукає у двері людей. Він покликаний допомогти, принести життя і світло в норвезькі оселі. Сподіваюся, він досягне успіху там, де йому справді радітимуть. Що ж до «народу», то ми не маємо на увазі якийсь один стан чи певний клас. Лише селяни — це не народ, як не є ним ні міська буржуазія, ні державні службовці. (...)

...Коли ми, таким чином, говоримо про народне просвітництво, ми спочатку й насамперед думаємо про те, що корисне і необхідне для всього народу, що підходить усім. Якщо є «вітчизна й рідна мова» та «дух і серце», то мусить бути й можливість для спільного просвітництва. (...)

Більшість простих людей майже не мають літературної просвіти, тимчасом як великі фермери, буржуазія та державні службовці «досить добре освічені», як вони кажуть. Часто ця просвіта є далекою від популярності. Але між їхнім більдунгом і більдунгом простої людини лежить така прірва, що, аби написати щось для тих і тих, треба мати багато талану. Це журнал для того класу, який має бути, між іншим, звичайними селянами. Зрештою, вони певним чином є ядром народу. Саме селяни отримують найменше задоволення від просвітництва, хоча потребують його найбільше.

Тут стає очевидним уявлення про народ як про всіх норвежців без традиційного розподілу на стани і класи. Із цього так само зрозуміло, що народний більдунг має бути об'єднавчим інструментом для створення самосвідомості цілісного народу. В юридичному плані Норвегія ніколи не мала феодальної системи та власної аристократії, але в культурному сенсі суспільні межі існували.

Хоч як дивно, але робітники та селяни, здається, не потребували «друга», який розмовляв би з ними так, як Оле Віг, і вони не читали

журналу. Зате це робили шкільні вчителі. Зрештою Віґ та його журнал змінили свій підхід і спрямували зміст на середній клас, котрий, як припускалося, мав вести простіших людей своїм добрим прикладом.

Вражає участь учителів, пасторів і селян у цьому процесі «пробудження як людей». Віґ був сином здольників і здобув освіту в одній із нових норвезьких шкіл для підготовки вчителів. Ніссен був сином пастора й вивчав філологію в університеті Копенгагена, перш ніж долучитися до шкільної справи. У Норвегії та Данії було загальною тенденцією те, що вчителювати йшли багато синів селян або здольників. Таким молодим людям ця професія давала абсолютно новий життєвий шанс. Серед них були чудові уми, які в іншому разі витратили б своє життя на чорні фермерські роботи. Їхнє життя як синів здольників, селян або фермерів давало їм розуміння менталітету дітей і дорослих, яких вони збиралися навчати, і вони дуже хотіли вивести своїх людей із темряви. Бути «людиною школи» стало покликанням, що також сприяло зацікавленню й залученню багатьох священників, або, як у випадку Ніссена, пасторських синів. Багато педагогів бралися до справи з майже релігійним завзяттям.

Письмовий більдунґ на противагу живому слову

У Європі 1800-х років на заваді будь-якій освіті в письмовій формі часто стояло те, що в багатьох місцях розмовні діалекти кардинально відрізнялися від писемної мови, яка відповідала лише усній мові еліти, зазвичай столичній. У Норвегії це мало додатковий аспект: мовою адміністрування та письма була данська. Потрібно було розвинути норвезькість через створення норвезької літературної мови.

Близько 1840-х років учитель, поет і мовознавець-самоук Івар Осен подорожував Норвегією та вивчав діалекти. А в 1850-му він видав перший словник оригінальної норвезької народної мови, яка у своїй письмовій формі отримала назву *nynorsk* (новонорвезька). Письмова норвезька, що походить від письмової данської, називається *bokmål* (книжкова мова). Отже, норвегізація писемності стала найважливішою частиною самосвідомості народу. І вона тісно пов'язана з програмою освіти й народного більдунґу.

1863 року Ейлерт Сундт, богослов і пастор в Ейдсволлі, збагнув, що просвітництво людей повинно походити від самого народу. Згідно з

дисертацією норвезького професора Зіґварта Тессе («Folkopplysning og Vaksenopplæring», 2005), Сундт сумнівався, що «справжній більдунґ» може прийти з книжок. Більдунґ має бути самобільдунґом, він повинен виростати з традицій і культурного спадку людей. Популярне просвітництво в соціальних умовах відбувається шляхом самонавчання, бесіди, обміну досвідом, думками та ідеями.

Сундт, Ніссен і Віґ висловлювали це по-різному, але поступово досягли розуміння того, що існує синергія між знаннями, отриманими від краще освічених, і досвідом, традиціями та практичними знаннями, які вже в людей є. Більдунґ постав як самобільдунґ, хитаючись між цими двома чинниками. За словами Тессе, Ніссен висловив це так:

Простий селянин має «підняти себе до найвищого рівня незалежності, добробуту та більдунґу».

Окрім того, Ніссен конкретно називав часом самобільдунґу роки після обов'язкової школи — вік між 15 і 25 роками.

НОРВЕЗЬКІ НАРОДНІ ВИЩІ ШКОЛИ

Якось на початку вересня 1859 року на судні між Мальме (Швеція) і Копенгаґеном (Данія) панував піднесений настрій і лунали завзяті співи. Заводив пісню 44-річний пастор Петер Оуцен Бойзен, котрий якраз опублікував першу популярну книжку пісень у Данії і також був зятем Ґрундтвіґа. Підспівували йому молоді теологи, котрі поверталися зі зборів у скандинавській церкві у шведському університетському місті Лунд.

Серед тих співаків були двоє норвежців, які вивчали теологію в Копенгаґені, — 29-річний Олаус Арвесен та 20-річний Герман Анкер. Обоє стали ґрундтвіґцями завдяки впливу свого доброго друга Оле Віґа, який, на жаль, якраз у 1857-му помер у віці лише 33 років. Серед співаків на човні перебували також четверо данських богословів початку 1920-х років: Людвіґ Шредер (який незабаром стане вчителем у Rødding Højskole, а в 1865-му — співзасновником Askov), Ернст Тріп, Енс Нерреґаард і Крістофер Бего, які на рік раніше створили власний богословський «аналітичний центр» «Малий теологікум» (Lille

Theologicum). Данські богослови ще не стали ґрундтвіґцями, але на човні Бойзен запросив усіх шістьох у гості до Ґрундтвіґа, до його будинку в Копенгаґені, на 76-й день народження метра — 8 вересня, через кілька днів.

Арвесен і Анкер приєдналися до «Малого теологікуму», вони продовжили навчання в Копенгаґені взимку 1860–1861 років і переконали Ґрундтвіґа раз на тиждень читати лекції про історію церкви в його будинку. Якщо коротко, то Арвесен заручився з Бойзеновою племінницею Мікс, а племінник Бойзена, Фред Бойзен, — із сестрою Анкера на ім'я Карен.

Усі ці данські й норвезькі чоловіки-теологи та їхні дружини зрештою стали активними засновниками народних вищих шкіл. Арвесен здобув ступінь магістра в 1862-му, Анкер — у 1863-му. Коли цього ж року помер батько Анкера, той успадкував великі статки, які вклав у створення першої в Норвегії вищої народної школи Sagatun.

У липні 1864 року Анкер опублікував перше оголошення про школу. Побоюючись відштовхнути норвежців, спочатку вони з Арвесеном не згадували про данське походження освітньої концепції. Та коли 1 листопада школа відкрилася й до неї вступило несподівано багато молодих хлопців із числа фермерів — 52, засновники вже не соромилися джерела свого натхнення.

Другу вищу народну школу в Норвегії відкрив богослов і пастор Крістофер Брун. Він теж був на зборах у скандинавській церкві в Християнії (Осло) в 1861-му. А ще навчався в інших частинах Європи, що було йому не до смаку, та брав участь у данській війні проти Пруссії в 1864-му через свою відданість данцям. Після війни Брун переїхав до Рима, де жив його земляк — драматург Генрік Ібсен. Двоє чоловіків часто зустрічались і служили інтелектуальним викликом один одному.

Влітку 1867-го у віці 28 років Брун відвідав п'ять данських вищих народних шкіл. Чотири з них були абсолютно новими й керувалися людьми, яких Арвесен і Анкер зустрічали на човні або на дні народження Ґрундтвіґа: Askov Нøjskole керував Шредер, Vallekilde започаткував Трієр, Testrup — Норреґард і Бєґ, а Rødkild — Фред Бойзен. П'ятою вищою народною школою, яку відвідав Брун, став

Рислінг, де він зустрів Крістена Колда. Після повернення до Норвегії в 1867 році Брун відкрив власну вищу народну школу в Гудбрандсдалені.

Співініціатором Бруна й одним із найзавзятіших прихильників вищих народних шкіл Норвегії був відомий поет Бйорнстєрне Бйорнсон. У 1857 році він 25-літнім дебютував зі своєю першою новелою в стилі романтизму про норвезьких селян. Як ми побачимо згодом, Бйорнсон став ключовою фігурою в боротьбі за сучасні цінності у Скандинавії. У 1859 та 1870 роках він написав і переписав поезію, що зрештою стала гімном Норвегії, — *Ja, vi elsker dette landet* («Так, ми любимо цю країну»).

До 1871 року в Норвегії діяли п'ять вищих народних шкіл. Вони пропонували те саме, що й данські вищі народні школи, але норвезькі фермери та селяни взагалі не бачили в них сенсу. Чому треба дозволяти молодим людям пропускати кілька місяців роботи? Чим це може бути корисно? У вищих народних школах вони навіть не навчаються нічого практичного і не отримують диплома. Ні книжок, ні тестів, ні іспитів. Що це все таке?

Відігравав роль й інший чинник: у 1860-х і 1870-х на Норвегію все ще впливав пієтизм, а її богослови дуже розходилися в поглядах на Грундтвіґа. Для пієтистів лише одне могло бути гіршим, ніж вважатись ідеалістом, — вважатись грундтвіґцем!

Побожні норвежці, якими була переважна більшість селян і фермерів, сприймали Грундтвіґа як єретика.

Оскільки більдунґ запроваджувався так важко, пастор Брун, який теж не був грундтвіґцем і романтиком, у 1878-му році написав книжку «Популярні основні думки» (*Folkelige Grundtanker*). У ній він пояснював усе про вищі народні школи. Книжку про цю концепцію створив і педагог на ім'я Фріц Гансен.

Між Бруном / Гансеном та Арвесеном / Грундтвіґом є цікава різниця. Арвесен, як і Грундтвіґ, боявся дій непоінформованого населення, наділеного політичною владою: більдунґ мав бути максимально поширеним, щоб зберегти країну в безпеці від її виборців. Брун і Гансен висували аргумент: Просвітництво і більдунґ служать саморозвитку; має існувати політична свобода, щоб люди могли рости; мета — особиста реалізація, політична свобода — це інструмент.

Отже, книжка Бруна цікава серед іншого тим, що в ній дуже чітко виділяється перспектива розвитку его: ці нові школи існують, щоб трансформувати молодих людей! Він відкриває свій текст, описуючи шари его 1, 2 і 2½: маленька дитина, старша дитина й початок переходу до дорослого життя.

Коли хлопчику 12–14 років, зазвичай він найменше хоче бути дитиною. Скоріше, він чимшвидше прагне стати чоловіком, навіть якщо не здатний проявляти будь-яку мужність, крім куріння тютюну та любовних ігор. Цей перехідний період у сільській місцевості називають «роками заразних хвороб», а в містах — «віком паскудника». Ймовірно, період цей позначається переважно на фізичному розвитку. Тіло росте вгору, стає довгим і незграбним, ніби теж намагається стати дорослим іще до того, як справді подорослішає. (...)

Що ж до життя душі, то цей вік теж має погану славу. Справжній духовний розвиток обмежений, видатними є лише зухвалість і впертість. Навіть з'являється схильність до брутального та потворного. В уяві домінують нечисті образи. Будь-яка похмура фантазія, що збудилася в душі, має значну здатність зберігатись і надмірно множитися. Ніколи хтиві розмови не мають такої спокусливої сили над нами, як у ці роки.

На думку Бруна, в цьому віці хлопчику найбільше підходить для розвитку його фізичних навичок гімнастика, спорт і навчання ремесла. Сидіння в школі ще не працює для цієї вікової групи!

Але потім стається ще одна зміна. Коли юнак досягає вісімнадцяти років, навіть зовні помітна неабияка різниця. Його тіло здобуває поставу, рухи — красу. Все тіло міцніше й округлює форми. У період своєї «квітучої молодості» чоловік досягає найвищої краси, яку він коли-небудь має.

Аналогічна зміна відбувається всередині нього. Краса, що демонструється зовні, — напевно, це вираження краси внутрішнього світу, яку він випромінює, яка у ті роки з'являється в будь-якій людській істоті та яка розвивається, коли рослина

цвіте і збирає всю свою красу та вишуканість у квітці глибокого кольору. (...)

Природно для молодого чоловіка в цьому віці мати хоча б трохи свободи від фізичної праці, трохи спокійного часу, аби погляд зосередився на внутрішньому образі й можна було поміркувати над тим, що він там бачить. Щоразу, коли молоді люди не мають жодної свободи або їм не дають спокою та доступу до цього їхнього права, нелегко уникнути матеріалістичного життя, позбавленого поезії. Для молоді час поезії важливіший за будь-який інший у житті. Це час ідеалів, коли ми створюємо не такі образи життя, що зустрічають нас у реальному оточенні, а ті, які ми сформували б, якби могли, — картини такого життя, яким воно може бути. Це справжній час прагнень і юнацьких мрій.

Молодість — це й час піднесення, і Брун хотів, щоб молодь отримала максимум користі від своєї енергії та ідеалів. Сили дорослої людини ніколи не перевершать її ентузіазму в молодості. Іншими словами: якщо нам не дозволять захоплюватися, поки ми молоді, то ми ніколи не будемо діяльними й активними в дорослому віці.

Те, чим людина не горіла у свої молоді роки, не даватиметься легко в зрілому віці.

Тут треба сказати кілька слів про вищу народну школу. Її задумували як молодіжну, створювали в основному для молодих селян. Вона пропонувала їм місце, перебуваючи в якому вони звільнялися від фізичної праці, могли жити справжнім життям молоді, мали нагоду знайти спокій і «перевернути все життя в думках і мріях». Та головна мета цих шкіл — це зустріти молодих людей з «орлом захоплення, що летить на широких крилах». Із цією метою ми ведемо їх до найкращих із відомих нам поетів. І ми зверталися, зокрема, до тих поетів, які найчутніше промовляли до нашого розуму, і допомагали їм говорити з молодими селянами.

За словами Бруна, багато дорослих дозволяють молоді такого роду захоплення, розраховуючи, що вона це переросте. Але він вважає таку думку поганою:

Для мене захоплення молодості, сяво молодості — не те, що треба гасити. Це не сп'яніння, від якого слід протверезіти. Ні, це дар, який потрібно берегти. Це сила, що має проникнути у все подальше життя, якщо з того має постати життя істинне. Це не означає, що, як часом гадають, людину треба постійно захоплювати протягом усього життя. Це означає — треба залишатися вірним тому, що відчував у великі моменти піднесення, і проживати все своє життя відповідно до цього. (...)

Коли я вперше навчився горіти прекрасною думкою, коли мій погляд відкривав багатства світового розуму — мушу визнати, тоді людський світ довкола справляв на мене тяжке враження. Здавалося, життя навколо таке нице, і стільки знайомих мені людей миряться з тим. Це ідеально пристойні та добрі люди, без сумніву, але вони несуть ознаки приниження свого існування.

Брун знав, що більшість людей у молодості чимось «горіли», тому виникає запитання: як можна залишатися вірним цьому? Часто людей, які лишаються захопленими в дорослому віці, називають фанатиками. За те, щоб бути чесним із собою, доводиться платити, і це запитання все-таки має вирішальне значення.

Якщо життя людей і особистості потрібно рятувати від занепаду, то молода людина, що навчилася горіти високими ідеалами та грандіозними планами, повинна навчитися триматися за них. І, я гадаю, навіть за рахунок життєвих потреб, через втрату проголошених позицій, через втрату поваги, навіть якщо людині треба йти по життю, роблячи із себе посміховисько задля любові до мрії, яку вона мала в молодості, — це цілком того варте.

Для Бруна пробудження шару его 3 — лише перший крок. Він хоче свідомої належності до народу, соціалізації в самоврядності як норвежця. Прагне навіть більшого — самотворення в шарі его 4: моральна мужність виділятися і бути непопулярним. Як і Грундтвіг, Колд та його норвезькі колеги, він підтверджує 6-те коло своєї належності й щодо народу, й щодо релігії, але він не сп'янілий від цього так, як Грундтвіг і Колд. Його перо тверезе і розсудливе. За весь

період проведеного нами дослідження жоден із народних просвітників у нордичних країнах досі так чітко, як Брун, не пропагував самотворення й не описував ціни, яку хтось ризикує за нього заплатити.

Показово, що в Норвегії, де вищі народні школи наражалися на опір, у 1870-х роках вийшли дві науково-популярні книжки з поясненням, що то за заклади та як вони змінюють учнів, а крім того, у 1911-му побачила світ книжка Оустліда про Крістена Колда. Натомість у Данії, де обрали цю концепцію одразу після приниження данців Бісмарком, ми не знайшли таких профільних видань, і біографія Колда не отримувала там належного дослідження аж до 1980-х років. Ґрундтвіґ висловився в 1500 піснях та низці інших творів, Колд виступив з однією промовою, яку хтось записав, але в Данії не було цілісного наукового викладу того, що таке більдунґ для дорослої молоді та як вищі народні школи мають ту молодь розвивати.

1869 року норвезьке шкільне законодавство ґарантувало три роки початкової школи з доступом до шестирічної середньої школи навіть у сільській місцевості, а також із доступом до трирічної старшої школи. Тільки в 1889-му початкову школу для всіх продовжили до 7 років.

Народні вищі школи ніколи не стануть таким успішним рухом у Норвегії, як у Данії. Можливо, тому що норвежці не були травмовані Бісмарком. А може, це пов'язано також із тим, що уряд Норвегії в 1876 році запровадив безкоштовну освіту для дорослих. Вищі народні школи були протестом проти держави та її концепції освіти, а тоді влада зробила крок у відповідь. Державна освіта дорослих зосередилася більше на формальних навичках, ніж на особистісному розвитку, і всупереч очікуванням, урядова програма не мала на меті пробудити в норвежцях національний дух. Скоріше, навпаки — було менше народництва і більше пієтизму, менше Ґрундтвіґа і більше Гауге, чії книжки все ще продавалися великими кількостями. У 1905 році Норвегія здобула незалежність від Швеції, і якщо нині ви поїдете туди на День незалежності 17 травня, то побачите, що норвежцям аж ніяк не бракує гордості за свою країну.

У своїх творах Оле Віґ змальовував Норвегію бідною. Він не казав, із якою країною порівнює, але це не підтверджує статистику Пола Байроха, який зараховував Норвегію до провідних європейських

економік. Натомість цікавим є факт, що норвезький ВВП на душу населення в 1820 році не дуже зріс, хоча країна прийняла ліберальну конституцію. Зміна відбулася в 1890-х або 1900-х роках, через два десятиліття після появи перших вищих народних шкіл, запровадження урядом освіти для дорослих та належних шкіл для всіх дітей — і Норвегія тоді ще не була повністю суверенною країною.

31 Оле Віг — норвезький учитель, письменник, художній письменник, редактор журналу. Сьогодні його пам'ятають насамперед як раннього прихильника загальної державної освіти. — *Прим. наук. ред.*

Розділ 9

ШВЕДСЬКА ВЕСНА

На шведську культуру, як і на данську, впливав німецький менталітет. Але політично й культурно на Швецію справляла великий вплив і Франція, тимчасом як Данія та Норвегія його не переживали. Коли шведи в 1866 році отримали нову конституцію, вони перейняли данське натхнення і теж розвинули народний більдунг.

На початку 1800-х Швеція була брудною і бідною, але населення мало, мабуть, найвищий рівень грамотності у світі. Це пояснюють дуже специфічним режимом навчання, яким керувала церква. Навчальним засобом служила так звана *Hustavla*, «Домашній стіл» — додаток Лютера до катехізису, збірка біблійних віршів, зокрема для впорядкування відносин влади між Богом, королем і його підданцями. Місцеві священнослужителі переконували, що кожен має вивчити напам'ять розділи про свої обов'язки та навчитися читати для повторення тих повчань. Це теократичне правило проникало у вітальню кожної сільської родини: пастори приходили в гості послухати, як люди читають *Hustavla*.

Навички читання сільського населення серед іншого добре задокументував шведський статистик Карл аф Форселл, який досліджував це питання в 1833 році. У книжці Гарві Граффа «Грамотність і соціальний розвиток на Заході» (1981) Форселла цитує Егіл Йохансон, який пише таке:

(...) Серед шведського селянства не знайдеться одного з тисячі, який не вміє читати. Причиною цього є передусім директиви Карла XI про те, що особу, яка не досить добре знайома з Біблією, не можна допускати до святого причастя, а особу, яка не підтвердила вміння читати, — й до шлюбу. Сьогодні можемо легко додати: аби підтвердити грамотність, кожен мусив довести, що, крім читання з книжки, він також володіє

елементарними навичками письма й арифметики. Навіть якщо в інших сенсах будинок фермера чи хлібороба свідчив про найвищу бідність, майже завжди у ньому була книжка гімнів, Біблія, збірник проповідей, а іноді й декілька інших релігійних посібників. 1 травня 1816 року англійський лорд-канцлер Брум заявив у парламенті, що за попередні шість років у Манчестері одружилось 9765 пар, серед яких жодна людина не вміла ні читати, ні писати. Згідно з «Енциклопедією Ревю» (французький журнал) від жовтня 1832 року, в північних частинах Франції лише 74 підлітки зі ста вміли читати, тимчасом як у західних — 12 із ста, а по всій країні — лише 38 із сотні.

Саме батьки навчали своїх дітей, і, за словами Йохансона:

Соціальний тиск був величезним. Усі в домашньому господарстві та в селі збиралися раз на рік, щоб узяти участь в іспитах на читання та знання Біблії. Доросла людина, що не пройшла цих іспитів, не допускалася ні до причастя, ні до шлюбу.

У 1808 році про це писав шотландський євангеліст (також цитується Йохансоном та Граффом):

Такий стан речей має свої переваги у плані освіти. Але, на жаль, у нього є свої недоліки, оскільки він нав'язує загалу релігійні привілеї, і тим самим прагне створити націю релігійних формалістів.

У Швеції чудові навички читання, але жодного звільнення розуму. Карл XI, згаданий у першій цитаті вище, жив у 1655–1697 роках і 1686-го видав церковний закон, що запровадив релігійні вимоги. Саме його батько Карл X у 1650-х роках найняв Коменського як консультанта з питань освіти.

З іншого боку, шведи мали більше свободи, ніж данці та норвежці. На відміну від Данії, у Швеції селяни ніколи не були кріпаками. З 1600-х років там існувало чотири стани, четвертим із яких були фермери / селяни, які регулярно збирались у шведському парламенті Riksdagen (Риксдазі). Кожен стан мав один голос, тож фермери / селяни здавна брали участь у політичному процесі.

На місцевому рівні існувала давня традиція сільських рад і зборів, які скликалися кілька разів на рік для вирішення спільних питань, як-от сівба та збирання врожаю, утримання огорожі, управління лісовими угіддями та громадськими млинами. Існував і такий орган самоврядування, як парафіяльні збори, де люди під керівництвом свого пастора приймали рішення про допомогу біднякам та утримання церкви. Моральність поведінки теж може бути окремою темою дослідження: судові провадження відкривалися за такі проступки, як лайка, пияцтво, порушення спокою та роботу у святкові дні.

З огляду на бідність, навички читання й відносну місцеву свободу в межах суворих релігійних правил можна зробити висновок, що сама лише грамотність не робить країну багатою. Для початку повинні існувати бібліотеки та доступ до корисних матеріалів для читання. Однак цікаво, що 200 років тому вся країна могла бути грамотною лише завдяки батькам, які навчали дітей під егідою місцевого духовенства. Проте ця досить успішна модель освіти стала однією з головних причин того, що шведський парламент Риксдаг у 1840 році все ще розглядав, чи справді країна потребує шкіл для селян, тоді як Данія вже майже повсюдно підготувала педагогів і шкільні будівлі й Норвегія на той час теж стала на цей шлях.

Політичне тло

Як і в Данії та Норвегії, у Швеції політичний розвиток і перехід до сучасної національної держави стали вирішальними у виборі способу розвивати в народі колективну й індивідуальну самосвідомість. Як і для решти Європи, «акушером націоналізму» тут виступив Наполеон.

Під час наполеонівських війн шведський король Густав IV Адольф підписав із Росією та Англією спільну угоду проти Франції. Та коли Наполеон продовжував перемагати й Росія та Франція 1807 року підписали Тільзитський мир, Швеція зосталася наодинці з Англією, а в 1809-му Росія відвоювала у Швеції Фінляндію. У Швеції це призвело до державного перевороту. Короля Густава IV Адольфа вислали з країни, а брат його батька, герцог Карл, 6 червня 1809 року став королем Карлом XIII. Але виникла проблема: король Карл не мав спадкоємця, тимчасом як йому виповнився 61 рік, а його дружині — 60.

Тож шведський уряд розробив хитромудрий план: якщо король Карл усиновить 41-річного Крістіана Августу, котрий керує Норвегією від імені данського короля Фредеріка VI, то, можливо, Швеція зможе вирвати Норвегію в Данії та об'єднати її зі Швецією під одним престолом.

Крістіан Август хотів об'єднати Данію, Норвегію та Швецію під рукою Фредеріка VI, але насамперед він прагнув миру між скандинавськими країнами.

Оскільки політичний союз навіть не обговорювався, Крістіан Август нерішуче погодився прийняти пропозицію Швеції, якщо Фредерік VI теж прийме її — що той і зробив. Потім Крістіан Август став шведським королем і змінив своє ім'я на Карла Августа, спадкоємного принца Швеції. За цих нових обставин він продовжував кроки до об'єднання Данії, Норвегії та Швеції, серед яких було одруження з дочкою Фредеріка VI. Плани трагічно обірвались інсультом і смертю Карла Августа 28 травня 1810 року.

Виявившись знову без спадкоємного принца, уряд Швеції побоювався, що син скинутого короля Густава IV Адольфа повернеться і претендуватиме на престол. Міністри припускали як відповідного кандидата брата Карла Августа, герцога Фредеріка-Крістіана II Шлезвіг-Гольштейн-Зондербург-Августенбургського. Герцогові — фанату Шиллера ідея сподобалась, але його дружина, сестра Фредеріка VI, була більше віддана братові, ніж чоловіку (і, мабуть, дорожила братом дужче, ніж можливістю зійти на трон Швеції). Вона поділилася своїми турботами з Фредеріком VI, шпигуни якого у Швеції теж його постійно інформували. Тоді Фредерік VI відправив кілька кораблів для блокування герцога Фредеріка-Крістіана II на його острові Альс, щоб він не брав участі у шведських справах.

Тим часом представники шведської аристократії замислилися над тим, що замість герцога, який зачитується Шиллером, у ролі майбутнього короля їм краще підійде один із полководців Наполеона. Данський герцог — це вибір короля Карла XIII, але, можливо, кмітливий француз із більшим воєнним досвідом зможе перемогти росіян?

Щоб домогтися прийняття Наполеоном герцога Фредеріка-Крістіана II як наступного короля Швеції, два кур'єри мали вирушити до

французького імператора з листом від короля Карла XIII. Одним із них добровільно виступив барон Карл Отто Мернер, який мав таємний план — після виконання свого службового обов'язку вивідати, чи є серед генералів Наполеона відповідний кандидат на шведський престол. Барон обрав генерала Жана Бернадота, котрий 21 серпня 1810 року зрештою став офіційним кронпринцом Швеції. Коли в 1818 році Карл XIII помер, Бернадота коронували і він став королем Швеції Карлом-Юганом XIV та королем Норвегії Юганом-Карлом III. Бернадоти досі є монаршою родиною Швеції.

Із моменту перевороту 1772 року Швеція залишалась абсолютною монархією. Тепер, після нового обрання кронпринца в 1809 році, держава отримала нову конституцію, яка визначала розподіл політичної влади на законодавчу, виконавчу та судову. Законодавчим органом були Збори станів, а не вибраний прямим голосуванням парламент, виконавча влада покладалася на короля, — але все-таки це істотне вдосконалення. Воно надихнуло Норвегію на Ейдсволльську конституцію 1814 року, як і Данію — на конституцію 1849-го.

Герцог Фредерік-Крістіан II помер у 1814 році, Луїза Августа жила до 1843-го. Їхній шлюб насправді ніколи не оговтався від загравання зі шведським престолом.

Німецький вплив у Швеції

Очевидно, що в 1700-х роках Данія справді нагадувала «данську околицю Німеччини», як висловився Гердер. Швеція не мала подібного зв'язку навіть до прикликання француза Бернадота на трон. Однак вплив Німеччини тут був сильним завдяки Реформації, й принаймні два шведи оновили його в 1700-х роках. То були Даніель Боетіус, який народився в 1725-му, вивчав філософію й теологію в Уппсальському університеті, на північ від Стокгольма, а згодом став пастором у Данії, а також Бенджамін Геджер.

У 1780-х роках Геджер вивчав філософію Канта разом із Боецієм в Уппсалі. Він був політично активним у «Хунті» — студентській організації, що пов'язувала свої суспільні сподівання з Французькою революцією. Політична діяльність заважала йому читати лекції в Уппсалі, й, вочевидь, через неї його відправили у таке собі вигнання. У

1798 році він вирушив до Копенгагена, а потім через Кіль — до головних німецьких інтелектуальних центрів, зокрема до Єни, куди він спеціально поїхав зустрітися з Фіхте. Він також подружився з Клопштоком, а в Дрездені став близьким другом Фіхте й Шеллінга. Геджер повернувся до Швеції в 1802 році й почав читати лекції в Уппсалі, однак лише після перевороту і нової конституції 1809-го він отримав посаду професора. А потім він помер у 1812 році.

Боетіус і Геджер першими запровадили нові німецькі світські думки про більдунг у Швеції, але вони з'явилися занадто рано, щоб стати частиною хвилі, яка сформувалася лише після 1809 року.

Націоналізм у Швеції

Складно визначити, що люди відчували до держави та нації 200 років тому, на зорі романтичного націоналізму. Подобається нам це чи ні, націоналізм є частиною нашої епістемології, хоча ми навряд чи замислюємося над цим. Тому складно збагнути, як до романтичного націоналізму могло не бути романтичного націоналізму. Абсолютні монархи володіли своєю державою настільки, наскільки хтось відчував обов'язок перед чимось більшим і абстрактнішим, ніж власна родина, гільдія та місцева громада, тобто перед колами належності 1–5. Або настільки, наскільки люди відчували вірність королю, бо їх до цього змушувала віра. Але як інтелектуали серед буржуазії в Копенгагені були готові до романтизму в 1802 році, так їхні шведські колеги дозріли до романтизму та націоналізму, коли втратили Фінляндію в 1809-му.

Із цієї національної шведської катастрофи народився націоналізм, відомий як готизм, названий на честь готів — одного з двох первісних племен, що вперше заселили Швецію. Іншим плем'ям були свеї, від яких узяла назву Швеція. Англійською мовою готів називають Goths, і саме завдяки їм Гетеборг отримав свою назву, коли голландські купці заснували місто в 1621 році. Король готів — герой середньовічної саги про вікінгів «Беовульф», яку вперше опублікували в 1815-му. У 1810-х роках готизм здійняв хвилю романтизму у Швеції таким самим чином, як і в Данії, — через романи, оповідання, вірші, пісні та картини, що змальовували героїчних шведів давніх часів. Наступними роками

скандинавська міфологія стала так само популярною у Швеції, як і в Данії. Серед найвідоміших письменників були Есаяс Тегнер та Ерік Густаф Геер, які разом з іншими заснували Готське товариство (Götiska Förbundet), що зібрало низку видатних людей з університетів Уппсали та Лунда.

У межах цього процесу деякі з них досліджували твори Грундтвіґа, і це переконує Тегнера в тому, що «людина — геній, який збожеволів».

У 1820-х роках готизм набув нордичного спрямування загалом, а не лише шведського. Відтак політична ідея об'єднаної Скандинавії дістала естетичний вимір та стала дуже популярною і серед данської, і серед шведської інтелігенції.

Оеленшлягер із його поемою «Золоті роги» був набагато більше до душі шведам, ніж Грундтвіґ, і в 1829 році цей твір піднесли на лаврах його шведські колеги-готики. До романтичних проявів, що пропагували націотворення й охоплювали широкі кола шведського населення, були історичні романи, картини, пісні, мисливські товариства, а також досить мілітаристська гімнастика, легка атлетика й фехтування, які сприяли відновленню гордої нації сильних шведських чоловіків. Мабуть, найвільнішим із цих видів спорту є саме фехтування, адже в ньому двоє людей змагаються у своїх індивідуальних навичках, а не виконують щось в унісон.

Новим немілітаристичним винаходом стала гімнастика, яку розробив Пер Генрік Лінґ. Вона базувала свою програму на анатомії та фізіології людини, а не на потребах військових. Лінґ написав кілька книжок на цю тему, він став усесвітньо відомим піонером фізичної культури, і сучасна гімнастика багато в чому базується саме на його доробку.

У межах цієї хвилі скандинавізму в 1830-х роках Грундтвіґ почав міркувати над можливістю створення Нордичного університету в Гетеборзі. Він писав про це в 1839-му, але його справжній намір складно з'ясувати, оскільки праці цього діяча про університет такі ж важкі для розуміння, як і про вищі народні школи. Те, що він вважав наукою, в сучасному розумінні нею зовсім не є. Це скоріше вінегрет культурної спадщини, розповідей про історію, науку — без найменшого поняття про плагіат або колегіальне рецензування (хай там як, ці два поняття в науці існували в усі часи). Крістіан Флор писав

одному зі своїх шведських колег: «Однак у Грундтвіґа є біда: майже ніхто, навіть його найкращі друзі, не знають, що саме він має на увазі».

А ще Грундтвіґ прагнув закрити нордичні університети і створити спільну скандинавську вищу народну школу з універсальною, а не національною програмою. Цей «університет» призначався і для людей, які зазвичай вступають до університету, і для тих, хто вже пройде навчання в одній із майбутніх вищих народних шкіл, появу яких Грундтвіґ на той час лише туманно передбачав.

На щастя, ніхто не підтримав заміни нордичних університетів універсальною вищою народною школою. Але сама ідея доповнення нею реальних університетів, замість їх заміни, дала б змогу розвиватися цікавій динаміці між культурою та наукою і між національним фокусом на вищі народні школи та універсальністю, якої їм зазвичай не вистачало.

Більдунґ у Швеції

Тутешня думка про більдунґ відповідала німецькому новому гуманізму. Вона була поширена серед професорів, єпископів і здебільшого людей з університетів Уппсали та Лунда. Соціальне життя серед еліти навколо Уппсали дістало новий виток розвитку, коли в науку пішли сини буржуазії й аристократії. Тоді заможні сім'ї почали переїжджати до регіону Уппсали та спілкувалися. І не лише між собою, а й з професорами, які часом влаштовували приватні лекції для друзів і студентів. Представники економічної та інтелектуальної еліт змішувалися. Головними двома місцями зустрічей, якщо так можна сказати, стали салон Малли Сільфверстолпе та громадські бали, які проводив місцевий губернатор Роберт фон Кремерс. Останні мали суто соціальне спрямування, а салон Сільфверстолпе давав можливості для глибших інтелектуальних розмов.

Цей натопт у циліндрах і кринолінах ставився до більдунґу не як до колективного пробудження як народ, що включає селян, а як німецька, данська та норвезька еліти тих часів. Так, у селянах було щось справжнє, вони мали певне ядро аборигінального³² духу, — але боронь Боже комусь із вершків суспільства в ті часи спілкуватися з ними. Еліта вільно володіла німецькою та французькою мовами, багато хто

— й англійською, чимало знали твори Гердера, Шиллера, Гете, Фіхте та інших. Цей замкнений світ орієнтувався лише на більдунг студентів вищої школи та університету. На відміну від Данії та Норвегії, у Швеції не виникло «повстання» проти іноземних мов.

Ми не збираємося зупинятись на жодному з прихильників шведського більдунгу як такого, оскільки їхній світогляд дуже нагадує відомий в інших місцях неогуманізм: суспільство змінюється, й освіта теж має змінюватися. Цікаво, що більдунг для них, як і для німців, був поетапним особистим розвитком. Ясно також, наскільки складнішим було розуміння більдунгу 200 років тому, ніж у нас нині, коли віддаємо належне цій концепції. Наступних чотирьох мислителів ми знайшли у «Шведській антології більдунгу (Bildning)» 2010 року. Ми запитали в одного з редакторів, чи найдавніший текст, що містив твори Еріка Густафа Геєра 1826 року, є найдавнішим шведським текстом про більдунг. Ні, але це ранній шведський текст, який представляє світську концепцію більдунгу в академічній і зрозумілій формі.

Ерік Густаф Геєр

Геєр вивчав історію в Уппсалі, де був одним із небагатьох студентів, які наважилися відвідувати лекції Геджера, коли той 1802 року повернувся з вигнання. Сам Геєр став професором у 1827-му році, але до цього, в 1826-му, працював в урядовій комісії з питань більдунгу. У своєму звіті «Спроба короткого огляду виховання, його різних форм і їхніх взаємовідносин із державою» (Försök till en kort översikt av uppfostran) він визначив чотири види більдунгу (дужки його):

1. Загальне виховання (людський більдунг).
2. Виховання для країни (громадянський більдунг).
3. Виховання для певної роботи в країні (більдунг щодо власного стану, становий більдунг).
4. Виховання для посади в державі (більдунг державного службовця).

Ми вважаємо показовим ужите Геєром слово uppfostran. Шведською мовою під ним мають на увазі батьків, які виховують дітей, і тому ми

перекладаємо це як «виховання», а не «освіта». Це співзвучно зі словом «Erziehung», яке використовував Шиллер, коли хотів «виховати» людство.

Uppfostran — також слово, яке зазвичай використовується в перекладі «Емілія» Руссо шведською чи будь-якою з інших нордичних мов. Тобто в нордичних країнах «освіта» Руссо семантично набагато ближча до «батьківського піклування», ніж до «навчання у вчителя». І значить, коли Геєр пише про виховання людей, а не про освіту, це демонструє дуже ієрархічне, «згори вниз», дещо покровительське сприйняття того, як варто прищеплювати правильні знання та ставлення до людей. На противагу Шиллеру, Геєр не говорить про естетику, яка когось розвиває. Отже, сміємо стверджувати, що добрий професор був елітистом, втім це було досить типово для його часу.

Те, що Геєр у подальшому описі називає «загальним вихованням» і «людським більдунгом», стосується людських чеснот, мужності, корисності, вірності, великодушності до ворогів, любові до своєї країни, чесності та доброзичливості до всіх. Згідно з цією думкою, не можна навчати, а можна тільки виховувати людей, і релігія — єдина «наука», як він її називає, яка може тут допомогти. За його словами, цей вид більдунгу є основою інших, він старший за державу.

Друга форма більдунгу вимагає ширшої системи індивідуальної та реальної освіти. Якщо селяни збираються впливати на життя суспільства, навіть їм доведеться отримати частину цього громадянського більдунгу.

Третя форма стосується здобуття професій поза державною службою — у сферах ремесел, торгівлі тощо. Держава не несе відповідальності за це виховання, а з іншого боку, воно й не повинно мати такий високий рівень, як більдунг держслужбовців.

Четверта форма більдунгу стосується людей, які повинні нести відповідальність за державу, тож їм, звичайно, потрібен найпросунутіший більдунг.

Хоча Геєр описує більдунг як розвиток, ми не розглядаємо його як збільшення складності розуму та розвитку его від одного шару его до іншого — скажімо, від шару 2 до шару 3. Ймовірніше, ми розуміємо всі чотири види більдунгу Геєра як самоврядність у шарі 3, в якому кола

належності, тобто кола моральної складності, та їх розуміння стають складнішими:

1. Загальне виховання (людський більдунг) — стосується сім'ї та місцевої громади.
2. Виховання для країни (громадянський більдунг) — стосується нації, але без технічних знань про управління.
3. Виховання для певної позиції (посади) в країні (становий більдунг) — враховує професійну інгрупу в країні та вимагає глибоких професійних знань.
4. Виховання для державної посади (більдунг державних службовців) — стосується нації, вимагає глибоких знань і розуміння правил держави та багатьох інгруп у ній.

Отже, ми бачимо, що Геер наближається до концепції більдунгу, виховання й освіти дещо інакшим чином, ніж інші мислителі. Коли він говорить про громадянський більдунг, тут абсолютно не йдеться про зв'язок із концепцією громадянського більдунгу Песталоцці (Bürgerliche Bildung), розробленою на 30 років раніше.

Геер описує виховання як...

...розвиток людських можливостей — і спрямування їх на добро завдяки власним зусиллям і зусиллям інших людей. Він вимагає суспільства (...) і без нього є неможливим. Суспільство в усіх його ступенях розвитку від побутового до громадянського саме є інституцією виховання щодо людського життя так само, як саме життя є підготовкою до вищого світу.

Отже, ясно, що громадянське суспільство чи держава виховуються не лише через навчання, освіту, а й через усі відносини в них: релігію, законодавство, уряд, традиції тощо.

Із роками Геер розробив філософію особистості, за якою наше відчуття особистості походить від здатності чогось бажати, від сили волі. Ця сила може розкриватися лише серед інших людей: немає «я» без «ти». Має бути принаймні двоє людей, аби пробудити одне в одному

особистість, цього ніколи не зробить хтось сам. Якраз через близькість, а також через боротьбу з іншими «я» і «ти», ми усвідомлюємо себе й можемо розкрити своє «я». Геєр сприймав розвиток особистості та відчуття власного «я» у двох дуже різних умовах: в інтимному салоні з особистим спілкуванням і публічній сфері, де наше відчуття себе (наше «я») розвивається більше в соціальному, неперсоналізованому контексті. Ми не вивчали філософію Геєра як таку, й тому не можемо сказати, як вона відповідає трьом етапам Шиллера та Песталоцці. Але, схоже, він мав справу з формуванням шару его 4, самотворенням, і протиставляв його грубому егоїзмові та простому підкоренню нормам суспільства.

Есаяс Тегнер

Есаяс Тегнер був професором класичної грецької мови в Лундському університеті й 1824 року став єпископом у шведському місті Växjö (Векше). 1827-го він написав про важливість латинської та грецької мов у середній школі й указав на низку причин вивчення двох мов:

...класичні дослідження зупиняються саме в той момент, коли реальна сила більдунгу може мати значення. Адже ніщо з того, що раніше не викликало ентузіазму та дії, не розвивається. Але як можна зріднитися з автором, якщо треба читати зі словником під рукою, коли труднощі мови забирають на себе всю увагу, коли у людини заболить череп, перш ніж вона дістанеться суті? Якби вивчення класичних мов повернулося до того, що юнак читав би Софокла з такою ж легкістю, як Шиллера, Арістофана — як Мольєра, Тацита — як Гіббона, тоді ми мали б побачити, як старі майстри вводять його у своє магічне коло, утримують його там і формують (bild), що означає — розвивати, навчати, зміцнювати свої найшляхетніші схильності. (...)

Якщо більдунг має бути загальним і повним, то не може бути забута жодна з мов, якими людство, тепер чи раніше, робило вагомий внесок у скарби науки та мистецтва. Чи стосується це мов Греції та Риму? Чи хтось заперечить, що ці народи стояли високо, у багатьох випадках вище за нас, у культивуванні того, пам'ять про що становить половину, а може, й кращу половину

світової історії, і що вони були праотцями навіть нашого нинішнього більдунгу? Той, хто чужий у їхньому світі, є неповністю сформованим, його більдунг одноокий. І всі залишаться чужими серед них, якщо не знатимуть їхньої мови і не зможуть із ними спілкуватися.

Цікавими тут є принаймні чотири речі. По-перше, концепція більдунгу Тегнера — типова для німецького неогуманізму, який так відрізнявся від пізніших думок про народний більдунг. По-друге, більдунг стосується розвитку шляхетних схильностей, а не просто знань. По-третє, мета вивчення класичних мов — не бути «однооким». Тегнерів погляд полягає в тому, що доступ до іншої культури такої самої наукової та естетичної складності, що й сучасна студентам культура, пропонує два «ока» (погляди) на теперішній час і суспільство. На відміну від того, що Грундтвіг думав про грецьку та латину, мертві мови — не просто мертві, це лінзи, завдяки яким можна побачити у власній культурі щось таке, чого інакше не уздрієш. І нарешті, по-четверте: у Швеції цей німецький неогуманізм продовжував панувати над більдунгом. Не існувало «шведського Грундтвіга», який би кидав виклик неогуманістичній концепції більдунгу, тож більдунг залишався цілком неогуманістичним до кінця 1860-х років.

Карл Адольф Агард

У 1810 році Агард переклав Песталоцці й познайомив з ним шведів. То був один із найперших представників Швеції, які виступали за відкриття державних шкіл для всіх верств — що не стане державною політикою аж до 1842 року.

Маючи досвід роботи у згаданій урядовій комісії, до якої звертався Геєр, Агард розрізняв більдунг і навчання. Але про що він насправді говорив, то це про різницю між загальним більдунгом (*Allgemeinbildung*) і спеціалізацією. Він розрізняв наявність широких знань, які можна застосовувати в різних ситуаціях у реальному світі, та знання експерта, водночас не бачив різниці між моральним розвитком і знаннями.

Юган Вільгельм Снелльман

Власне, Снелльман є причиною того, що ми взагалі пишемо цю книжку. Коли Томас продовжував говорити про розвиток еґо, а Лене — про більдунґ, і ніхто з нас двох не зрозумів, що має на увазі інший, на допомогу прийшов Снелльман. Щойно Лене закінчила читати дві книжки Роберта Кіґана про психологію розвитку, як підхопила «Шведську антологію більдунґу (Bildning)», і отут воно було — текст про більдунґ Снелльмана 1840 року, чіткий і зрозумілий збіг між розвитком еґо та більдунґом. Тільки-но ми визначили зв'язок, Томас теж прочитав антологію, й ми почали досліджувати згадані в ній німецькі джерела про більдунґ. І нам знадобилося три роки, щоб дослідити еволюцію цієї концепції — шлях від її становлення в часи Шефтсбері через Єну до сучасної Скандинавії та поза її межі.

Але ким був Снелльман і що він насправді сказав?

Юган Вільгельм Снелльман був шведсько-фінським філософом і державним діячем. Він зазнав великого впливу Гегеля і натхненно пропагував ідеї Гумбольдта про свободу навчання й викладання, про концепцію дослідних університетів у Фінляндії та Швеції. Снелльман зосередився на академічних дослідженнях, а не на більдунґу широких верств населення, але він заклав основу для пізнішого фінського народного більдунґу завдяки своїй активності у Фенномані — фінському національно-визвольному русі за національну ідентичність і незалежність від Росії.

У 1840 році Снелльман написав памфлет «Про академічне навчання» (Om det akademiska studium). Там він пояснював, що, вивчаючи теологію академічно, студенти втрачають невинну дитячу віру й виходять за межі догми, тож їх треба спонукати до розвитку власної думки. Потім він навів схожий приклад зі студентом юридичного факультету, який спочатку вірить у непогрішність закону, потім вивчає закон, бере участь у його дотриманні та тлумаченні й урешті може (і повинен) поставити під сумнів принципи, які стоять за тим документом.

Снелльманів опис розвитку особистісного ставлення до віри та закону чудово збігається з просуванням від самоконсолідованого дитячого шару еґо 2 через самоврядний шар еґо 3 і на рівень

самотворення, шар 4, чи, можливо, і самотрансформування, шар 5. Юнаки, які закінчують теологію або право, не мають триматися віри свого дитинства, сліпо дотримуватися закону, просто слухатися догми чи суджень інших, вони повинні вміти сумніватись і думати самі за себе. Снелльман у своєму тексті не посилався на Шефтсбері чи когось із німецьких батьків більдунгу. Але визначення краси Шефтсбері, на наш погляд, могло найбільше відповідати думкам Снелльмана: найвищий стан краси — це коли хтось може продукувати оригінальні думки, які інші копіюють.

Потім Снелльман описував, як розвиваються відносини між предметом і об'єктом — у людства та в особистості:

Цей взаємозв'язок між свідомістю і традицією (свободою й необхідністю, суб'єктивністю та об'єктивністю) існує в кожному момент історичного розвитку людства. Але для кожної людини ці моменти в єдності й протиставленні є історичними моментами розвитку, що проявляються в часі.

Це, мабуть, найкоротший і найточніший підсумок феноменології Гегеля, на яку ми натрапили.

ШВЕДСЬКИЙ ФЕМІНІЗМ

Першим феміністом у Швеції був чоловік, він на 10 років випередив Матильду Фібігер і спричинив навіть більший скандал. Його звали Карл Йонас Лове Альмквіст. Це захопливий і трагічний персонаж. Він навчався в Уппсалі, став шкільним педагогом, потім письменником, підозрювався в шахрайстві, емігрував до Америки, де його підозрювали в спробі самогубства, повернувся до Європи й помер у бідності.

У 1839 році Альмквіст написав короткий роман, у якому змалював справжню емансипацію жінок і, отже, випередив рух за визволення жінок більше ніж на сто років. «Det går an» — заголовок, який майже неможливо перекласти, але він означає приблизно таке: «Це прийнятно» або «Гаразд, може бути».

У творі йдеться про спосіб життя та вибір молодої жінки Сарі Відебек, головного персонажа роману. Вона вирішує жити самотійно,

керувати власним бізнесом і зовсім не думати про шлюб. На пароплаві під час відрядження жінка зустрічає молодого сержанта Альберта, і коли той закохується в неї та подає їй усі знаки шляхетних лицарських намірів, вона відмовляється від усього, крім його кохання, якщо воно справжнє. Альберт хоче придбати їй склянку хересу, але Сара наполягає, що заплатити за неї сама. Спонтанно він купує у дрібного продавця два персні (нічого дорогого, просто милий жест), і вона кидає свій через борт: не хоче нікому належати. Бідолашний Альберт залишається в когнітивному дисонансі.

Роман не стосується більдунгу як такого, але презентує самотворну жінку, яка не зацікавлена у самоврядному, конформному чоловікові! Твір викликав скандал, Альмквіст втратив роботу, почалося його падіння.

Перш ніж він опинився на дні, 4 лютого 1846 року його запросили до Копенгагена виступити у скандинавському товаристві (Det Skandinaviske Selskab), яке пропагувало скандинавізм. Професор Генрік Ніколай Клаузен заснував його в 1843-му, після відвідання зборів нордичних студентів в Упсалі (Клаузен — богослов, над яким знущався Грундтвіг і який спровокував накладення на того цензури). Оскільки в Данії ще не було вільної конституції, влада там стежила за суспільством, аби переконатися, що воно не сприяє незаконним політичним рухам, як-от скандинавський союз.

Альмквіст у своїй лекції послався на це обмеження й зупинився на культурних питаннях: аби поглибити скандинавську свідомість, школи повинні викладати не національну історію та географію, а нордичні. На це, мовляв, є дві причини: якщо діти виховуються, бачачи нордичну карту як єдине ціле, і вивчають нордичну історію як єдину, це автоматично потягне за собою нордичну ідентифікацію. Але що ще цікавіше: діти повинні пізнавати історію як боротьбу різних інтересів, а не просто бачити її з погляду власної країни. Дуже прогресивно як на 1846-й рік! Він також пропонував ставитися до скандинавських мов, граматично та лексично, як до діалектів з одними ісландськими коренями.

Нічого з цього так ніколи й не втілилось, але та лекція розповідає нам кілька речей про нордичні країни: добрі наміри мають давню

традицію, інтелектуальні кола були тісні, політичне бачення так і не знайшло реалізації, могло би бути набагато більше згуртованих дій.

ШВЕДСЬКА РЕЛІГІЯ, БІДНІСТЬ І «АМЕРИКАНСЬКИЙ БІЛЬДУНГ»

У 1726 році шведський король видав «Закон про молитовні зібрання» (Konventikelplakatet) — документ про заборону релігійних зборів у будь-якому місці, крім державної церкви. Будь-які релігійні зібрання в людських будинках, окрім сімейної молитви з повним дотриманням Hustavla, суворо каралися. Закон був спрямований на запобігання пієтизму у Швеції. Очевидно, держава вважала цю нову, особисту, емоційну віру занадто небезпечною.

До 1840-х років шведська державна церква все ще тримала селян у міцних лещатах. Приватні дослідження Біблії були заборонені, будь-яке проведення літургій поза церквою могло призвести до вигнання. У 1844 році одного художника вислали за прийняття католицизму, в 1845-му кинули до в'язниці кравця, бо той сказав, що протестантизм походить від сатани, а в 1858-му заслали шістьох жінок-католичок. Переслідування стало таким жорстким, що кілька європейських країн і США офіційно висловили уряду Швеції протест проти цього. Той демарш не дав сподіваного результату, навпаки — прийнятий 1855-го року новий закон, спрямований проти баптистів, накладав штрафи за здійснення таїнств:

...Якщо хтось через недолугість знущається над службою, Божими словами й таїнствами — штраф 50 талерів.

Той, хто, не будучи пастором, крім як за виняткових обставин, відправляє таїнства, штрафується на 100 талерів, і кожен, хто від такої людини приймає святе причастя, повинен заплатити 16 талерів 32 шилінги.

У 1858 році шведська церква виклопотала ще жорсткіші штрафи. Тимчасом як серед сільського населення Швеції панувала жахлива бідність. Сиріт і жебраків за безцінь продавали на аукціоні: хто приймав таких у свій дім і натомість просив найменшу фінансову підтримку від держави, тобто від церкви, той отримував людей у

власність. Звичайно, дуже поширилися зловживання, а злидні були руйнівними. Шведи масово емігрували до Америки!

Віднайшовши за океаном свободу і процвітання, люди писали додому, і вплив їхніх листів на земляків — це частина шведської історії, яка потребує глибшого дослідження. Починаючи з 1840-х і закінчуючи 1900-ми роками, від 20 до 30 % шведського населення залишили країну. Певно, значна частина шведів на батьківщині зрозуміла, що можна жити зовсім інакше.

Народний більдунг у Швеції

Суворі релігійні закони та становий політичний лад викликали дедалі більше проблем. У 1866 році Швеція отримала нову конституцію, яка трансформувала внутрішні процеси в країні та надала політичну свободу більшості чоловіків. Це спонукало шведських інтелектуалів дбати про рівень більдунгу й освіти сільського населення.

Вони мали складнощі з тим, як стерти старі межі між станами, не даючи селянам і робітникам зависоких уявлень про політичний вплив, який вони можуть мати. Отримання виборчих прав — то не перевертання суспільства догори дном, селяни та робітники все ще мають залишатися селянами та робітниками. Одне слово, шведська еліта усвідомлювала, що суспільство принципово змінюється. Але як ця зміна мала відбутися без втрати контролю і без того, щоб процес або люди не втратили голову?

Серед тих, хто найдужче цим переймався, був Август Солман, редактор «Вечірньої пошти» (Aftonbladet) — найліберальнішої газети в тогочасній Швеції. Він побував на скандинавській зустрічі в Копенгагені 1845-го і став одним із засновників Нордичної національної асоціації (Nordiska Nationalföreningen) у Стокгольмі, яка пропагувала скандинавізм. Так він завів кількох данських друзів і в 1866 році у своїй газеті опублікував статті про вищі народні школи в Данії за авторством двох тамтешніх колег — Фреда Бойзена та Фредріка Баера. Бойзена ми вже зустрічали — це племінник Грундтвіґового зятя, який мав справи з «Малим Богословом» (Little Theologicum). Фред Бойзен щойно в 1865 році заснував у Данії вищу народну школу Rødkilde. А Баєр служив лейтенантом під час війни

1864 року і присвятив себе миротворчій діяльності, освіті, мовознавству, скандинавській співпраці та боротьбі за права жінок.

1867 року в Парижі відбулася Всесвітня виставка, й дорогою туди Солман випадково зустрів у потязі Крістіана Флора. Той минулого літа подорожував Швецією і дивувався відсутності у шведів інтересу до всього, крім життя на фермі. Він сказав, що, маючи таку давню традицію свободи, вони не говорять ні про що, крім «свиней, великої рогатої худоби та діжок з алкоголем».

Ця розмова вартувала Солману кількох безсонних ночей. Зрештою в листопаді 1867-го він відправив до Данії одного зі своїх працівників, історика доктора Філа Отто Вільгельма Олунда, щоб підготувати статтю для газети про те, що ж таке ті вищі народні школи. Окрім цього, 5 грудня Солман порушив тему вищих народних шкіл на зборах Нордичної національної асоціації, яку розкривав з точки зору захисту країни (у наступному фрагменті виділення курсивом зроблено автором):

Аби захищати країну, народу не досить мати зброю та необхідні навички з її застосування. Не менш важливо, щоб він прокинувся до повної свідомості себе й щоб з огляду на цю свідомість відчув любов і шану до своєї національності. Це може статися лише тоді, коли маси людей отримують таку національну просвіту, що зможуть глибоко і жваво зацікавитись загальними питаннями і справді чітко, повно зрозуміти й оцінити вагу національної незалежності.

(...) Отже, ми повинні визнати: данський народний більдунг прогресував так, що нині дивує нас, особливо коли хтось пригадує, що не минуло ще й ста років від моменту визволення данських селян із кріпацтва, а конституційній свободі в Данії немає і двох десятиліть.

Пан Солман не лише вважав, що їхня асоціація повинна започаткувати вищі народні школи у Швеції. Він також ґрунтовно підготувався і розіслав телеграми до низки вищих народних шкіл Данії, й ті відповіли розгорнутими листами. Тепер Солман витягував ці послання та зачитував їх уголос.

Перший лист — від Nørregaard, Теструпської вищої народної школи. Серед іншого, звідти писали, що 18 років для юнаків — це вік вступу до школи, бо саме тоді вони починають замислюватися над важливими питаннями життя. Уроки в школі — з 8-ї години ранку до полудня та з 14-ї по 19-ту годину вечора, і це аж ніяк не забагато для учнів:

Час від часу ми навіть проводимо навчання з гвинтівками, позиченими нам владою короля. Беремо участь у публічних зустрічах належної тематики. Але якщо це політичні питання, пов'язані з партіями, ми їх оминаємо. Наша робота полягає лише в тому, щоб роз'яснити учням позиції партій. Ми переконані, що з розвитком їхньої чоловічої зрілості розвиватиметься і їхня власна думка.

Зважаючи на національне пробудження та відгуки з армії, про які йдеться в Nørregaard, найкращі солдати виходили з колишніх учнів вищої народної школи.

У листі від закладу Vallekilde його засновник Трієр написав, що навчання коштує 65 талерів. Держава виділяє на школу 400 талерів на рік і, крім цього, зовсім не втручається:

Вільний розвиток — це головне. Уряд не стоїть над нами. Ми вільні й відчуваємо від цього велике благо. Оскільки зберігаємо свою свободу від держави й через те процвітаємо і зростаємо, то відчуваємо навіть внутрішню свободу щодо освіти, яка надається через лекції. До цього додаємо викладання звичайних навичок, необхідних у цивілізованому світі. (...) Мета наших шкіл — загальний людський більдунг і національне нордичне просвітництво. (...)

Наймолодшому студентові — 16, але він занадто молодий. Не варто допускати сюди того, кому ще не виповнилося 18 років. Найстаршим — 31 рік. Вони приїхали за власним бажанням, багато хто з них зазнав великих труднощів.

Після Солманового читання листів минув час, і на засіданні 11 грудня члени Нордичної національної асоціації (Nordiska Nationalföreningen) вирішили відновити свої дискусії. До них Солман отримав ще два листи, які теж прочитав колегам уголос. Один із них був від Шредера з

вищої народної школи в Аскові — у ньому йшлося про викладання студентам ісландської, Геродота й Гомера.

Обговорювали те, що норвежці вже скопіювали цю концепцію, що у Швеції немає ґрундтвігців, які могли б керувати школами. Міркували над тим, чи мають це бути представники еліти, чи самим селянам треба ініціювати створення шведських вищих народних шкіл. Після цього Солман і його друзі дійшли висновку, що найкраще для ініціювання таких шкіл підходить Нордична національна асоціація (Nordiska Nationalföreningen).

Тим часом доктор Олунд повернувся зі своєї поїздки в Данію, й «Вечірня пошта» (Aftonbladet) опублікувала його чотири статті між 12-м і 24-м грудня 1867 року. З усього матеріалу, який ми опрацювали для дослідження цієї книжки, статті Олунда найчіткіше описують, що насправді відбувалось у тих вищих народних школах.

Узагалі, спілкування між викладачами та студентами, а також між самими студентами — це інструмент викладання, який за важливістю йде другим за лекціями, і, здається, працює найліпше.

Будь-якого типу іспитів у нашому розумінні не проводять. Оскільки школа має на меті більдунг для життя, звичайно, екзамен там відбувається. Пробуджена рефлексія, ширший кругозір, незалежне міркування, велика культивована сила волі — ось основні результати, які згодом перевіряються. (...)

[...Школа] надає найбільшого значення темам, які є частиною загального більдунгу (Allgemeinbildung) — як-от історія, зокрема історія їхньої батьківщини, та конституція. (...)

Я б хотів, щоб ви могли бути присутніми, наприклад, на сократівській лекції, яку я чув, — саме так лейтенант Нільсен викладав макроекономіку. Це була одна з тих розмов між викладачем і студентом, котрі — як я вже згадував раніше — поруч зі звичайними лекціями є найліпшим методом викладання в цих школах. Із дивовижною простотою та жвавістю, яка одразу привернула увагу кожного студента, він зумів пояснити аудиторії один з найскладніших розділів макроекономіки — капітал. Але під час розмови йому вдалося відзначити й низку речей, які негайно стануть корисними в реальному житті. І саме в цьому велика

перевага таких шкіл. Учителі постійно взаємодіють зі своїми учнями без жодних підручників або перевірки домашніх завдань. Якщо педагог володіє змістом і розуміє мистецтво спонукати учня до мислення, він може щедро передавати знання та життєвий досвід.

Олунд відвідав дві школи на острові Зеландія, у Гіндгольмі та Марієнлісті, а також школу Колда на острові Фюн. Дорогою до останньої він прямував через Оденсе, де все місто славило свого всесвітньо відомого сина — Ганса Крістіана Андерсена:

...Зі своїм легко впізнаваним обличчям [він] був одним із перших людей, яких я зустрів під час прогулянки набережною міста.

Гаразд, це не мало нічого спільного з нашою темою, ми теж не сподівалися зіткнутись із Гансом Крістіаном Андерсеном. А ось що писав Олунд про свою зустріч із Колдом:

Переді мною стояв чоловік середнього віку з витонченими, виразними рисами, вбраний, як селянин. Його одяг був із сірого домотканого полотна, на голові — шапка. Він мовчки й пильно дивився на мене. Поки я пояснював своє завдання, його обличчя посвітліло, а в очах проявилася легка усмішка. Він потис мені руку і привітав мене. Ми сіли й без зволікань заглибились у тему. (...)

«Усе йде зсередини» — таке його основне правило. Це найпотаємніше життя душі, якого він хоче досягти, щоб облагороджувати зовні.

Зміст освіти, крім сторітелінгу, становили лекції з історії та макроекономіки, географії, письма, арифметики, фізики та хімії (в інших джерелах згадуються землевпорядна робота та інші практичні навички ведення сільського господарства). Надзвичайними та успішними вищі народні школи робило те, що вони не лише викладали знання задля сьогоденних можливостей молоді, вони все обговорювали і змушували учнів думати самих за себе. Після лекцій і дискусій студенти самостійно читали за обговорюваними темами книжки з бібліотеки (у всіх школах було по кілька книжкових полиць, переповнених виданнями найкращих нордичних авторів і науковими

підручниками) та писали індивідуальні роботи. Домашніх завдань і будь-яких тестів не було геть.

Захоплено читав статті Олунда у «Вечірній пошті» Дін Бергман, який долучився до розвитку освіти для молодих людей у своєму місцевому графстві Крістіанстад. У березні 1868 року вражений статтями Бергман і місцевий фермер поїхали до Гіндгольма, а після повернення додому Дін видав у 2300 примірниках захоплений памфлет про данські школи, де порівняв їх із шведською освітою та зробив висновок, що Швеції потрібна данська модель.

Задля подальшого поширення доброго слова про данські вищі народні школи переклали шведською оповідання «Про Ганса, який пішов до вищої народної школи» і протягом літа 1868 року публікували його з продовженням у шведській періодиці. Переклад залишався вірним данському оригіналу, тож дія відбувається в Данії, де Ганс і його однолітки у своїй школі співають гімн Швеції, а батько Ганса дізнається, що данці, норвежці та шведи — брати.

1 листопада 1868 року Бергман і місцеві фермери відкрили першу шведську вищу народну школу Önnestad. А 2 листопада люди зі школи агрономії в Алнарпі, містечку між Лундом і Мальме, презентували школу Hvilan у приміщенні старого трактиру. Лідером останньої став Леонард Гольмстрем, 28-річний геолог, який вивчав також біологію та зоологію, серйозно займався історією та макроекономікою. Дві школи були розташовані лише за 20 кілометрів одна від одної. Зважаючи, що Гольмстрем і фермери з-за Гвілана розпочали свою співпрацю на чотири місяці раніше, обидва заклади претендували на звання першої вищої народної школи Швеції. Сам Олунд заснував третю шведську вищу народну школу в грудні 1868-го.

Основним досягненням Солмана та Нордичної національної асоціації (Nordiska Nationalföreningen's) щодо розвитку шведських вищих народних шкіл стало винесення цього питання на відкритий порядок денний держави.

Не залишився поза увагою обізнаних людей і той факт, що ані Солман, ані його колеги з асоціації самі не були фермерами чи селянами й насправді не започаткували жодної школи.

Шведський прагматизм

Якщо данські студенти вищих народних шкіл були націоналістами-романтиками, то шведські студенти приходили по практичні навички. Усе, що їм розповідали про історію, було чудово, але це сприймалося лише як бонус. Шведські студенти теж писали політичні роботи, влаштовували рольові політичні збори та виступали з промовами. Школи там усе-таки контекстуалізували зміст лекцій з історії та проводили паралелі з минулими часами, щоб молоді люди могли бачити себе частиною суспільства. Просто все це недотягувало до данського рівня. Шведські освітяни теж старалися, щоб їхні учні могли усвідомлювати свій внесок у щось більше, ніж вони самі. Там викладали ті самі істини, що й у Данії, в естетичній формі — у вигляді романів, віршів і співів, але для шведських шкіл це не стало визначальним.

У лекції 1871 року Гольмстрем чудово описав різницю між данською та шведською вищими народними школами: данські вищі народні школи виховують серце, а шведські — розум.

Один з учнів Гольмстрема у Гвілані, Леонард Голмберг, у 1876 році став керівником вищої народної школи Tärna. У 1897-му він видав книжку «Шведська вища народна школа» (Den Svenska Folkhögskolan), де продіагностував шведів у такому самому аспекті. Що цікаво, Голмберг долучив сюди пієтизм.

Наша шведська церква має важливий ресурс у вигляді своїх лідерів — обізнаних, талановитих і чуйних чоловіків. Але не можна заперечувати, що вони були досить байдужими щодо культурних рухів, які виникали з вільної ініціативи та не входили безпосередньо до інтересів священства. (...)

Щодо вільноцерковного руху в нашій країні — не викликає сумнівів, що він забезпечив людям значну додаткову побожність і релігійне життя. Але пієтизм, який глибоко занурює людей у суб'єктивні відчуття, завжди мав труднощі з проникненням у різні сфери людського життя та зі здобуттям і збереженням симпатій нашої молоді. (...)

Він також зазначав, що шведські школи не були такими успішними, як данські:

Кількість учнів у шведських вищих народних школах не є ні абсолютно, ні відносно такою великою, як у данських. У середньому їх щороку відвідують 1100–1200 слухачів і слухачок. Починаючи з 1868 року шведські вищі народні школи закінчило близько 22 тисяч учнів. Швеція — значно більша країна, ніж Данія, й народ розсіяний по території. Хоча залізнична мережа є найбільшою у світі пропорційно до чисельності населення, відстані тут великі. Ми також не такі заможні, як данці, у нас менше шкіл і в них приділяють навчанню менше часу. Крім того, відколи ми 1809 року втратили Фінляндію та після наполеонівських війн 1813–1814 років шведський народ не сколихнула жодна велика подія, як це трапилось у Данії через війну 1864 року. Також шведський народ не перейнявся таким потужним, популярним, радісним і побожним пробудженням, яке активізувало б усе людське й національне життя, що зробило в Данії ґрундтвіґство.

Однак спільним знаменником став підхід «знизу вгору» та вплив на все суспільство:

Безумовно, нордична вища народна школа виросла з малого, з окремих ініціатив, із власного самоврядування людей — одне слово, прийшла знизу вгору.

ШВЕДСЬКІ СВОБОДА І ПРОЦВІТАННЯ

Протягом 1800-х років між Данією, Норвегією та Швецією існували деякі істотні відмінності. Зокрема вони полягали в доступі шведських фермерів до місцевого самоврядування та їхньому колективному голосі в парламенті Швеції.

Коли оцінюємо шведський ВВП на душу населення в 1800-х роках, вражає, що економіка країни почала зростати приблизно аж у 1890-му та приєдналася до кращої половини європейських економік приблизно в 1925-му. Цей поступ тісно пов'язаний з індустріалізацією, яка відбулась у Швеції в 1880-х роках.

Але навіть як сільськогосподарська країна Швеція могла б бути успішнішою. Адже не скажеш, що вона не мала родючого ґрунту та великих земельних угідь, особливо порівняно з Норвегією. І при цьому у Шведсько-норвезькому союзі Норвегія мала кращі економічні результати, ніж сама Швеція.

³² В авторському тексті використано термін *indigenous* (англ.), який у контексті цього розділу означає близькість до природи, її розуміння, природність, відсутність впливів цивілізації. Цей термін, коли йдеться про культуру та суспільство, перекладаємо як *аборигінальний*. — *Прим. наук. ред.*

ПІДСУМКИ СКАНДИНАВСЬКОЇ ВЕСНИ. НАРОДНИЙ БІЛЬДУНГ 1.0

Охопивши Скандинавію в 1860-ті роки, народний більдунг зробив десятки тисяч молодих людей натхненними, самоврядними й цілеспрямованими. Вони розвивали громадянське відчуття власного «я» і переосмислювали себе як люди, котрі бажали добра собі самим, своїй громаді та своїй державі. Ми називаємо це народним більдунгом 1.0.

У 1800-х роках скандинавські країни пройшли шлях від суспільств різних станів із різними привілеями та обов'язками до національних держав, визначених народом, громадянством і політичними правами для більшості чоловіків. У тексті від 1859 року Грундтвіг назвав це «століттям народності» — «dette Folkelighedens Aarhundrede». Цей зсув відбувся й у багатьох інших країнах Європи.

У 1848–1851-х роках громадянська війна на півдні Данії переросла у війну з Пруссією та Австрією й викликала хвилю зростання національної данської ідентичності. Це сталося паралельно зі створенням у Данії першої конституції, яка обмежувала владу короля та визначала новий вид народу — конституційний. Після війни в 1864 році країна переживала занепад, і їй довелося знайти відчуття колективної ідентичності, що йшло зсередини. Народні вищі школи — це концепція, яка дала змогу данцям поширити у своєму середовищі палкий націоналізм.

Після 1864 року жодна зі скандинавських країн не вступала ні в які війни. Відчуття національної ідентичності й особистої відповідальності за країну загалом, необхідні демократіям, що формуються, тепер мали виходити з чогось іншого. Відтак протягом 1860-х років Норвегія та Швеція підхопили данські ідеї вищих народних шкіл, народного більдунгу й народного просвітництва.

Із погляду розвитку его, мета народного більдунгу в усіх трьох скандинавських країнах наприкінці 1800-х років була одна — спонукати молодих людей із традиційно найменш освічених частин суспільства ставати лояльними, натхненними й самоврядними громадянами, сповненими ентузіазму і відчуття мети. Як свідчать оповіді про Ганса та Карен, сільська молодь була по-різному самопоглиненою та неусвідомленою, не обов'язково самоконсолідованою, подібною до великих дітей, не сповна самоврядною, а перебувала в підвішеному стані десь між цими стадіями. Ганс був тупим «шматком м'яса», а Карен, якби вона жила сьогодні, витрачала б свій час на селфі й не мала б у житті більшої мети, ніж перетворення себе на вебконтент. Певною мірою обоє були самоврядними, але ніби з примусу, зважаючи на тиск із боку вчителів, церкви, батьків та інших, — нічого із цього не було важливим особисто для наших двох персонажів. У якийсь момент обоє знайшли б собі пару, а з народженням першої дитини й необхідністю дбати про ферму дістали б відчуття мети, але воно не обов'язково виходило б за межі 4-го кола належності — сім'я 2. Вищі народні школи спричинили пробудження, бажання бути кимось, належати до громади та скандинавської культурної зони — а це 6-те й 7-ме кола належності.

Данці й норвежці, очевидно, були найромантичнішими скандинавами. Натомість шведи віддавали перевагу практичним навичкам перед уроками історії й теплим і неясним відчуттям щодо своєї шведськості. У цьому контексті, мабуть, ідеться про те, що данці завжди відчували екзистенційну загрозу своїй країні: багато німців вважали Данію німецькою, й у військовому плані ніколи не було сумнівів, який з двох народів дужчий і численніший. Так само щодо Норвегії та норвежців — більшість данців вважали Норвегію своєю, саме данці 300 років управляли нею, а потім вона стала частиною союзу зі Швецією, передана данцем Фредеріком VI, наче купа фішок у покері. Історично склалося так, що тодішні мешканці Швеції ніколи так не боялися за своє існування як суверенної нації, тож не мали потреби так перейматися цим.

Однак у всіх трьох країнах метою народного більдунгу було створити відповідального громадянина. З одного боку, мали зникнути бар'єри старих станів, а з іншого, селяни все одно повинні були залишатися

щасливими та знаходити собі сенс, мету й місце в суспільстві. Вищі народні школи мусили розвивати відчуття громадянства, відповідальності й народної спільності.

Оскільки засновники перших народних шкіл добре знали роботи Шиллера, Песталоцці та інших, навряд чи можна сумніватися, що вони були націлені на *Sittlicher Mensch* (моральну людину) — в нашому розумінні й термінології це шар его 4, самотворення. Але що стосується молодих фермерів, селян і пасічників — не можна сказати однозначно, чи дуже хотіли для них самотворення пастори й науковці, які стояли за народним більдунгом. Найсильнішим із досліджених нами голосів, які до того часу виступали за самотворення селян, був Крістофер Брун. А решта? Чи справді вони цікавилися сільським населенням так, щоб мати мужність кинути виклик соціальним і християнським нормам, переступити їх? Чи справді прагнули, щоб люди бажали чогось більшого за землеробство, щоб ті могли критично сприймати свою націю?

Ґрундтвіґ був абсолютно за індивідуальність, він прагнув різноманітності. Але школи мали вчити і просувати речі загальні, призначені для всіх. Не варто ставити під сумнів вітчизну як таку. Ось цитата з його памфлета «Тупоголові» 1847 року:

Я дуже добре знаю — в наш час очікується, що у вищій школі за вивченням статистики йтиме критика внутрішніх справ вітчизни: якими незавершеними є всі справи, якою нефаховою є адміністрація тощо. Але незалежно від того, є тут якась користь чи ні, я благаю, щоб саме цього данська вища школа була позбавлена. Таке ніколи не буде корисним, а тільки зашкодить людям і, крім того, завжди буде нудним і набридливим, принаймні для десяти проти одного, якого це зацікавить.

Те, що варто пропонувати всім, має бути корисним і приємним тією мірою, якою людина відчуває залученість до народу та загалом людства, тимчасом як усе добре та корисне для особистості має служити індивідам і залишатися в їхньому власному вжиткові задля їхньої старанності та доброї вдачі.

Свобода має просувати критику. Ґрундтвіґ висловив це так:

Свобода — для Локі, як і для Тора.

Отже, нам здається цікавим, що текст Снелльмана про більдунг 1840 року закликає до здатності поставити під сумнів норми закону та вийти за межі теологічних догм. Очевидно, ця теза стосується лише студентів традиційних старших шкіл і університетів.

Ті, хто розвивав ідейне підґрунтя для народного більдунгу, могли виходити за межі наявних структур і, мабуть, самі були самотворними. Не в останню чергу — Грундтвіг, який провів понад 30 років у фрустраційному бою за вищі народні школи — спочатку сам, а згодом поступово за допомогою інших, аж поки цьому не посприям Бісмарк. Але скільки вчителів, відчувши натхнення, наважилися кинути виклик християнству, а також Данії, Норвегії чи Швеції, на той час? Скільки з них стали самотворними? Ми не знаємо.

Наш загальний висновок полягає в тому, що люди, які стояли за скандинавським народним більдунгом 1.0 у 1860-х роках, прагнули перетворити багатьох нудних молодих людей на натхненних, захоплених і самоврядних. Хотіли трансформувати їх так, щоб вони залучалися до своїх місцевих громад і сприяли добробуту своєї країни з почуття любові, турботи, відповідальності, обов'язку. Вони мріяли, щоб молодь вважала все це важливим і значущим.

Ті народні вчителі не намагалися пропагувати самотворення та критичне мислення ні щодо нації, ні щодо релігії як таких. Вони боролися за відповідальність і осмислену лояльність у колах належності 1–7, тобто включаючи зону скандинавської культури, але не європейську культурну зону поза межами нордичних країн.

Брун був, мабуть, єдиним, хто прагнув самотворення, але навіть він не закликав до будь-яких змін у релігії і державі, того, що передбачено 6-м колом належності, про що сам написав у 1878 році.

Близько 1880 року ВВП Данії в розрахунку на душу населення почало свій шлях до вершини серед європейських економік, Норвегія взяла спринтерські кросівки, як і Швеція, що почала індустріалізацію.

1880-ті роки принесли великі зміни в скандинавській культурі. А наступний крок було зроблено у... спальні.

МОДЕРНА ВЕСНА. НАРОДНИЙ БІЛЬДУНГ 2.0

Вищі народні школи зробили можливим масовий перехід сільської молоді до осмисленої патріотичної самоврядності, її перетворення на натхненних і відповідальних громадян. Епоха модерну кидала виклик подібній конформності і закликала до самотворення серед усього населення. У результаті в нордичних країнах виникла сучасна ідеологія емансипації з власним естетичним брендом. Ми називаємо це народним більдунгом 2.0.

Основний культурний перехід у модерність в скандинавських суспільствах розпочався, коли темою публічної дискусії стали подвійні стандарти щодо сексуальної свободи для чоловіків і жінок: чому чоловікам дозволено займатися дошлюбним сексом, а жінки повинні залишатися до весілля цнотливими?

Рушіями цієї нової дискусії та пов'язаного з нею переходу стали не пастори, селяни, фермери або вчителі, а драматурги, письменники та, знову ж таки, поети.

ГЕОРГ БРАНДЕС

Серед тих, кому набридли задушливий романтизм і подвійні стандарти щодо чоловіків і жінок, був 27-річний Георг Морріс Коен Брандес. За походженням він був данським євреєм, вивчав літературу в Копенгагені й приділяв увагу подіям на решті території Європи. Його перша книжка вийшла в 1868 році, а в 1869-му він переклав данською мовою «Стосовно підкорення жінок» Джона Стюарта Мілля і написав до цієї книжки конфронтаційну передмову:

Данська нація, естетичний більдунг якої перебуває в поганому стані, можливо, найчастіше у світі веде мову про естетику, і в цій нації ніхто не говорить гучніше про «красу» та «не красу» за тих,

хто не має ані найменшого розуміння естетики і хто не володіє ані найменшим власним відчуттям прекрасного. (...)

Ми ставимося до духу наших жінок так, як китайці ставляться до ніг своїх жінок, і як ті китайці, робимо їм подібну операцію в ім'я краси та жіночності. (...)³³

По-справжньому прекрасним є тільки свобода і все, що є вільним. Тому ніколи не варто боятися, що краса постраждає від вільних умов і вільного життя. Перехід від невільного до вільного суспільства, як і всі переходи, може і має створювати багато неподобства, але це потрібно прийняти. Горе людям, які стали такими естетамі, що не можуть терпіти правди, бо вона ображає їхній слух! У наші дні неможливо закривати очі на природний розвиток жіночої натури в усьому його багатстві та повноті (...).

І це був лише початок.

У 1870–1871 роках Брандес вивчав літературу в Італії, а після повернення до Копенгагена читав в університеті серію лекцій «Основні течії літератури XIX століття» (Hovedstrømninger i det 19de Aarhundredes Litteratur). У них він розкривав те, як романтизм став реакцією на раціональність Просвітництва, потім — політичною силою, а в 1848 році його змінили європейські революції. Данія все ще психічно і культурно перебувала в ідилічному минулому, вона мусила прокинутися! Романтизм — то не якась там любовна романтика, в Німеччині часів Бісмарка він розчавив революції й перетворився на мілітаризм. Брандес дуже багато робив такого, як за 70 років до того Стеффенс, — він шмагав сонний Копенгаген по дупі, й студентам це подобалося!

Данській буржуазії все ще боліла втрата чималого шматка країни на користь Бісмарка. Ніби невідома природна сила природи вдарила її просто межі очі й залишила мучитись її голову. Буржуа не могли цього терпіти! Вони ненавиділи Брандеса! Вони просто не витримували його, їх лютили його наскоки на їхнє тихе, соціалізоване, передбачуване, самоврядне життя!

Те, що Брандес був євреєм, звісно, йому не допомагало. Дехто стверджував, що він не може бути справжнім данцем, якщо належить

до чужої нації. Однак загалом суть не в його єврействі, а в його прямих нападах на норми.

Але ніхто не міг його зупинити. Він видавав книжку за книжкою, виступав із лекціями, редагував, писав коментарі до газет і зрештою перетворив свої лекції на шеститомну серію «Найголовніші течії в європейській літературі ХІХ століття», в якій і нині кожен може прочитати самостійно про шлях літератури та політичних тенденцій. Те, що люди вважають своєю власною думкою, насправді є соціально сконструйованим продуктом історичного розвитку. Брандес не вживав слова «епістемологія», але саме явище описував.

«Основні течії...» Брандеса вийшли десятьма мовами, й автора сприймали як «рок-зірку» серед інтелектуалів по всій Європі, проте в Данії він став вигнанцем і в 1876–1883 роках мешкав у Берліні. Звідти він працював як журналіст для данських газет, і його погляди та аналітика кидали виклик нормам, закликали до радикальної свободи та *frisind* (вільного розуму). Зрештою це перетворилося на «-изм» — брандесизм.

Парадоксально: Брандес фактично повторював те, що Шиллер і Гете робили сто років тому, розпалюючи романтизм, — він прагнув, щоб люди трансформувалися від самоврядності до самотворення. Основна відмінність полягає в тому, що в часи Брандеса у Скандинавії не існувало такого масового підкласу селян, які б застрягли в неграмотності та не мали відчуття народу. Натомість удосталось було й народності, й патріотизму. Прокинутися та змінитися мало повністю все суспільство від верху до низу!

ГЕНРІК ІБСЕН

Один із найвідоміших скандинавів за межами Скандинавії — норвезький драматург Генрік Ібсен. Така популярність пояснюється його точними діагнозами домодерних соціальних норм і розумними способами їх викриття. У 1863 році Ібсену виповнилося 35 років, і в Норвегії він мав певні успіхи. Потім отримав грант на подорож і в 1864-му році вирушив із дружиною та сином спочатку на місяць до Копенгагена, а потім через Німеччину — до Італії. Загалом Ібсен

прожив далеко від Норвегії 27 років, протягом яких написав свої найвідоміші п'єси й лише час від часу відвідував батьківщину.

Внутрішні, екзистенційні конфлікти є ядром п'єс Ібсена і відповідають тому, що говорив про героїв К'єркегор: естетичний герой (котрого ми визначили як самоврядного, шар 3) характеризується зовнішнім конфліктом; етичний герой (ми визначили його як самостворюваного, шар 4) характеризується внутрішнім конфліктом. П'єси Ібсена — це саме про перехід від самоврядності до самотворення, конфлікти головних героїв є внутрішніми. Письменник усебічно розхитує норми своїх сучасників.

У 1879 році відбулася прем'єра п'єси Ібсена «Ляльковий будинок» (Et Dukkehjem) — і Осло було шоковане! Жінка в безглуздому і гнітючому шлюбі вирішує залишити свого чоловіка!

Нора і Торвальд уже одружені вісім років, коли вона підписує контракт щодо деяких фінансових питань, які не має права підписувати через свої стать і сімейний стан. Якщо цей злочин стане відомий громадськості, Торвальд і його ім'я будуть зганьблені. Під кінець п'єси підрядник відмовляється від претензії, Нора звільняється від договору, Торвальду легшає і він пробачає дружину. Саме тоді Нора вирішує залишити його: норми суспільства, його ім'я та честь, мабуть, вартують для нього більше, ніж дружина, яку він, очевидно, вважає другорядною.

Торвальд. Ти любила мене так, як дружина повинна любити свого чоловіка. Лише не була розсудливою щодо грошей. Але вважаєш, що ти мені менш дорога, бо не вмієш діяти самотійно. Ні, ні, покладайся на мене, я направлятиму тебе. Я не був би чоловіком, якби ця безпорадність, така жіночна, не робила тебе подвійно привабливою в моїх очах. Ти не повинна перейматися суворими словами, сказаними мною тоді, коли я вперше був вражений і думав, що все розвалюється. Я пробачив тебе, Норо, клянусь, я пробачив тебе.

Нора. Дякую за прощення.

Торвальд. Ні, залишайся — що ти робиш у спальні?

Нора. Скидаю свій маскарадний костюм.

Торвальд. Ну, будь ласка, вгамуйся і знову налаштуйся на спокій, моя налякана співуча пташко. Тепер мирно відпочивай. У мене широкі крила, я можу тебе прикрити. О, який гарний і теплий наш дім, Норо. Тут є прихисток для тебе, тут я можу тебе тримати, як загнану голубицю, яку врятував від кігтів яструба. Я заспокою твоє бідолашне схвильоване серце.

Торвальд продовжує й нарешті розуміє, що Нора вдягла пальто. Вона каже, чому йде від нього: спочатку була лялькою в будинку свого батька, потім стала лялькою в будинку Торвальда. Вона проводить усі дні з їхніми дітьми й ніколи не була щасливою. Через підписаний нею контракт і ту ганьбу, яку вона ледь не накликала на сім'ю, Торвальд заявив, що Нора нездатна виховувати та навчати дітей. А тепер вона сама каже, що не годиться для цього.

Нора. Ні, ти правильно сказав раніше: я не здатна виконувати це завдання. Переді мною першим стоїть іще одне — повинна виховати себе. Ти не та людина, яка може мені в цьому допомогти. Мушу це зробити самостійно. І тому зараз тебе покидаю.

Торвальд. Що ти зараз сказала?

Нора. Мушу бути одна, якщо хочу зрозуміти себе і все, що навколо. Тож більше не можу залишатися з тобою.

Торвальд. Норо, Норо!

Нора. Я йду негайно. Я залишуся на ніч у Крістін.

Торвальд. Ти збожеволіла! Не відпущу тебе! Я тобі забороняю!

Нора. Тепер немає сенсу мені нічого забороняти. Я беру з собою те, що моє. Від тебе нічого не хочу ні зараз, ні пізніше.

Торвальд. Що це за божевілля?

Нора. Завтра повернуся додому — маю на увазі, до свого міста. Там мені буде простіше влаштуватися.

Торвальд. Ти сліпа і недосвідчена істота!

Нора. Мушу здобути якийсь досвід, Торвальде.

Торвальд. Залишаючи свій дім, чоловіка та дітей! І ти не зважаєш на те, що скажуть люди?

Нора. Я не можу зважати на них. Просто знаю, що мені потрібно.

Торвальд. Це обурливо! Ти не можеш отак ігнорувати свої найсвятіші обов'язки!

Нора. Які мої обов'язки ти вважаєш найсвятішими?

Торвальд. Я маю тобі казати? Хіба це не твої обов'язки — щодо твого чоловіка та твоїх дітей?

Нора. У мене є інші, не менш важливі.

Торвальд. Ні, в тебе їх нема. Якими б вони могли бути?

Нора. Мої обов'язки перед собою.

Торвальд. Насамперед ти дружина і мати.

Нора. Я більше не вірю в це. Вважаю, що я передусім людина, як і ти, або принаймні спробую стати такою. Мабуть, більшість людей погодиться з тобою, Торвальде, і так написано в книжках. Але я більше не дозволю собі задовольнятися тим, що кажуть інші та що про це говориться в книжках. Мушу розібратися з усім сама і винести з цього свої власні сенси.

Торвальд. Ти не можеш зрозуміти своє місце у своєму власному домі? Хіба в тебе немає надійного наставника в таких питаннях? Хіба ти не маєш своєї релігії?

Нора. О, Торвальде, я навіть не знаю, що таке релігія.

(...)

Торвальд. Говориш, як дитина. Ти не розумієш суспільства, в якому живеш.

Нора. Ні, я не розумію. Але тепер почну це досліджувати. Мені потрібно багато що надолужити: хто має рацію – суспільство чи я?

Якби коли-небудь існував текст, що показує перехід від самоврядного шару 3 до самотворного шару 4, це був би саме він. Роберт Кіґан в одній зі своїх книжок теж посилається на цю сцену. Для нордичної буржуазії 1879 року така незалежність для жінки була неприпустимою.

До речі, кажуть, що в першій версії п'єси Ібсена Нора не йде, а залишається з чоловіком, але матері Торвальда це не до вподоби і вона каже йому: «Або піде Нора, або я!».

Ще більше обурення спалахнуло від п'єси Ібсена «Привиди» («Gengangere», буквально — «Ті, хто повертаються») у 1881 році. У виставі досліджуються варіанти вибору та наслідки, які вони спричиняють, і те, як вони повертаються, щоб нас переслідувати. Для автора шлюб — це лицемірство, брехня та комерційна оборудка з жінками, мов із товаром.

У 1882 році Ібсен написав п'єсу «En Folkefiende» («Ворог народу») — ще один твір про мужність протистояти нормам і суспільній більшості. Цього разу саме чоловік, доктор Стокман, викриває забруднення води у своєму місті й виступає проти економічних інтересів, які це викликали. Отже, він бореться не за власне право на існування, а за здоров'я, навколишнє середовище та загальнолюдські цінності, яких не поділяє його громада, хоча саме вона втратить прибуток, якщо забруднення стане загальновідомим. П'єса містить фрагмент зі знаменною промовою на засіданні громадської ради:

Стокман. Більшість ніколи не має рації! Ніколи, кажу! Це частина тієї колективної брехні, проти якої мусить повстати будь-яка вільна, мисляча людина. З кого складається більшість у цій країні — з мудрих людей чи дурних? Гадаю, ясно, що дурні в усьому світі жажливо переважають. Але ніколи в житті, чорт забирай, не варто вважати правильним, що дурні правлять мудрими!

Август Стріндберг

Шведський письменник і драматург Август Стріндберг був прихильником прогресу тогочасних науки та технологій. Зокрема він захоплювався теорією еволюції Дарвіна, яка стала основою епістемології для багатьох Стріндбергових творів. Ідеться про боротьбу між слабкими та сильними, а також боротьбу за свободу всіх

видів. Правда, за участі лише чоловіків. Емансипація жінок Стріндбергу була не до вподоби.

У 1869-му 20-річний Стріндберг написав свої перші п'єси, серед яких — «Вільний мислитель» (Fritänkaren). Мається на увазі атеїст. Проте жодна з п'єс не привернула широкої уваги. У 1872 році викликала певний резонанс його театральна сага про вікінгів «Злочинець» (Den Fredlöse). А в 1879-му Стріндберг здійснив великий особистий прорив своєю «Червоною кімнатою» (Röda Rummet) — напівавтобіографічним романом про молодого ідеаліста, сатира про буржуазне життя в Стокгольмі.

У 1882 році Стріндберг написав гостру сатиру з назвою «Нове королівство» (Nya Riket), у якій знущався над релігією та владою і, як Ібсен, вказував на недієздатність більшості:

Він знає, що думає король тепер, коли той їде через міст до свого парку оленів: «Ви кричите мені “ура!”, бо гадаєте, що дам вам нову конституцію. Але я не можу дати вам жодної свободи і, безумовно, не хотів би її дати юрбі, яка кричить “ура!” моєму чистильникові люльки й така нетямуща щодо конституції, що вважає, ніби я маю повноваження що-небудь їй надавати».

Реакції на твір були такі ворожі, що Стріндберг мусив покинути Швецію. Багато років він прожив у різних куточках Європи, переважно в Німеччині, Франції, Швейцарії, Данії та Австрії, де опановував мови і міг відчувати вібрації різних культур. У засланні він написав збірку «Розповіді про шлюб» (Giftas, 1884–1886 роки), за яку під час повернення до Швеції його звинувачували в богохульстві, та автобіографічну книжку «Пекло» (Inferno, 1897), ґрунтовану на нервовому зриві самого автора та його боротьбі з містицизмом і релігією.

Особисте життя письменника було дуже хаотичним, він тричі одружувався. Унаслідок цього в нього розвинулося те, що найкраще можна охарактеризувати як важкий випадок жінконенависництва. Хоча сам Стріндберг стверджував протилежне: він, безумовно, любить жінок, тільки вони повинні залишатися у призначених їм ролях матерів і дружин.

Бйорнстєрне Бйорнсон

Ми вже зустрічалися з Бйорнсоном, коли той допомагав Бруну започаткувати його вищу народну школу. 1874 року Бйорнстєрне Бйорнсон, який романтично писав про норвезьких селян, купив ферму біля школи Бруна, щоб бути частиною того середовища та встановити зв'язок з норвезькістю в сільській місцевості. Це принесло йому несподіване відкриття. У своєму виступі в Студентському товаристві він пізніше сказав: «Треба переїхати в сільську місцевість, щоб зрозуміти, наскільки неосвічені наші селяни». Брун пізніше писав:

Потім, через 20 років після того, як почав писати про селян, він раптом виявив, що «селянин є неймовірно неосвіченим». (...) Хтось менш романтичний, я гадаю, дізнався би про те, який селянин неосвічений, перш ніж почати писати про нього.

Утім закінчила дружбу Бйорнсона і Бруна сварка через покарання в пеклі.

Бйорнсон став головою Студентського товариства, він був політичним діячем і близьким другом Ібсена, а ще, здається, виступав у ролі посередника в розв'язанні різноманітних проблем для багатьох людей у Норвегії та сусідніх країнах. Зокрема він розпалив велику культурну боротьбу, яка розірвала моральні шаблони у Скандинавії та проклала дорогу для модернізму.

У 1883 році прем'єра вистави Бйорнсона «Рукавичка» (En Hanske) порушила дуже просте, але дуже провокаційне питання про подвійні стандарти щодо сексуальних норм для чоловіків і жінок. Молоді Свава й Альф заручені, й раптом молода дізнається, що в Альфа раніше була дівчина. Вона розриває заручини й наполягає на тому, що до обох статей повинні застосовуватись одні правила: чоловіки віддають дружині своє майбутнє, тобто залишаються вірними, тільки коли вони одружуються, а від жінок очікують, що ті передадуть чоловіку і своє минуле, зберігаючи себе до шлюбу. Потім Свава дізнається від матері, що її власний батько постійно зраджував дружину і що мати залишалася в шлюбі, головним чином щоб захистити Сваву від статусу доньки розлученої жінки. Якби мати пішла від батька, дочка ніколи не змогла б знайти гідного чоловіка.

ПРОРИВ МОДЕРНУ

Відтак з перших лекцій Брандеса в 1870 році традиційним сексуальним нормам кидався виклик. Ібсен і Бйорнсон розпалювали дискусію, але саме Елізабет Грундтвіг узяла бика за роги: «Якщо чоловіки й жінки мають бути рівними, то чи повинні чоловіки підлаштовуватися під сексуальні норми стосовно жінок і залишатися цнотливими до шлюбу, чи жінкам має бути дозволена така ж сексуальна свобода, як і чоловікам?».

Елізабет Грундтвіг була редакторкою періодичного видання «Жінка і суспільство» (Kvinden og Samfundet) Данського жіночого товариства, суфражисткою (і онукою старого Грундтвіга).

Вона спочатку порушила це питання у промові, а згодом опублікувала ту промову у виданні «Жінка і суспільство». Особисто вона вважала, що обидві статі повинні залишатися цнотливими до шлюбу, оскільки це запобігатиме проституції та народженню позашлюбних дітей, що на той час було надзвичайно болючо ганебним.

Брандес абсолютно не погодився з нею і написав не один, а три огляди в газеті «Politiken» 6–8 липня 1887 року. Він заявив, що чоловікам і жінкам, звичайно, слід мати сексуальне життя до шлюбу! Чому ні? Брандес вказав на часті випадки жорстокого поводження з дітьми і стверджував, що лише якщо люди можуть займатися сексом до шлюбу, такі порушення припиняться. Він навіть зробив більше — атакував Елізабет Грундтвіг особисто. Вона подала на нього позов до суду за наклеп і неправдиве цитування й виграла справу.

Тим часом Бйорнсон прийшов на допомогу пані Грундтвіг у питаннях сексу та статі: він вважав, що чоловіки повинні залишатися цнотливими до шлюбу, оскільки це морально. Він навіть подорожував Скандинавією з популярною лекцією про моногамію та поліаморію й рекомендував утримання.

Стріндберг узагалі не міг прийняти такого підходу і знущався з Бйорнсона, Брандеса, пані Грундтвіг, ібсенівської Нори, жінок узагалі й особливо суфражисток: «Звісно, чоловікам варто дозволяти секс до шлюбу! А жінки повинні залишатися цнотливими! Це природний стан речей!».

Долучилися церква і голоси консерваторів — звичайно, претендуючи на моральний авторитет. Вони казали — все правильне вже розкрито у Святому Письмі.

Багато людей брали участь у цій дискусії й мали власну думку щодо цих питань. Безліч романів, п'єс, статей і віршів про жіночу свободу, сексуальні й інші вольності публікувались у скандинавських країнах, а потім читалися навіть поза нордичними кордонами. Ця дискусія здійняла більшу хвилю, ніж 70 років тому Готське товариство (Götiska Förbundet), і вона перетворилася на нордичну публічну дискусію багатьох дуже різних голосів, хоча не мала нордичного спрямування як такого.

Усе ж Ібсен, Бйорнсон, Брандес і Стріндберг — головні імена цього періоду. Цікавим фактом про всіх чотирьох є те, що вони значну кількість часу провели за межами рідної країни. Вони б задихнулись, якби лишилися.

Народний більдунг 2.0

У цьому середовищі народний більдунг почав набувати інших форм, аніж просто народні вищі школи для сільського населення. Насамперед це відбувалося в містах, але й у сільській місцевості теж. Молоді люди організовували спортивні асоціації. А в 1880-ті роки з'явилися також публікації, які популяризували науку, бібліотеки та ширші уявлення про більдунг робітничих класів.

Усередині кожної зі скандинавських країн і між ними вступили в боротьбу за правду кілька протилежних сил та епістемологій. У народних вищих школах, насамперед у Данії та певною мірою в Норвегії, романтичний націоналізм продовжував відігравати вирішальну роль. Міста неабияк сколихнулися завдяки ідеям Дарвіна та Маркса і запеклій боротьбі щодо сексуальних норм. Тим часом багато пасторів і консервативні сили в середовищі буржуазії бажали, щоб усе лишалось, як є.

Рух руханки

Не всі могли дозволити собі три-п'ять місяців перебування в народній вищій школі, ця концепція не вабила й міських робітників. Натомість

у середині 1880-х років власний рух розпочала організована гімнастика. В основному це були групові вправи, причому спочатку — доволі мілітаристські, спрямовані на гартування молоді та розвиток у ній здорового духу. А крім того, руханка стала модною розвагою. Тож найкращі молоді люди приєднувалися до гімнастичних груп і подорожували різними куточками своєї країни, беручи участь у великих змаганнях.

Після переходу в нове століття з'явилися нові, індивідуальніші види спорту, але все ще дуже відчувався вплив пропагування гідної поведінки атлетів. Метою змагань були командний дух, більдунг, спільні веселощі та розваги. І в результаті робітнича та сільська молодь почала самостійно створювати демократичні об'єднання. Зрештою стали популярними також футбол і гандбол.

Із погляду більдунгу, гімнастичні та спортивні асоціації робили таке:

- Навчали робітничий клас, фермерів і покоївок нових і додаткових правил, залучали до іншого типу спільноти, тобто соціалізували їх у шарі его 3.
- «Звільняли» тіло від роботи: під час занять спортом тіло належало самій людині, а не начальнику, й людина відчувала чисту насолоду від діяльності, — виникав новий вид самосвідомості.
- У демократичний спосіб навчали особистої відповідальності через участь в організації місцевих тренувань і відвідування змагань.
- Передбачалося, що люди зможуть розважатися без уживання алкоголю. З'являлись ознаки самосвідомості щодо поведження у класі, дуже показові й цікаві. Адже за найменше пияцтво людей виганяли з гурту, і такі суворі правила серед іншого демонстрували, що молоді робітники та фермери — відповідальні люди й морально нічим не поступаються буржуазії.

І нарешті, привабливим аспектом спортивних занять стали чудові можливості для пошуку пари!

Співпраця нордичних народних вищих шкіл

Як ми бачили в новелі «Про Ганса, який пішов до народної вищої школи», нордичний аспект був невід'ємною частиною народних вищих шкіл Данії. У Норвегії та Швеції народні вчителі й організатори добре усвідомлювали данські корені цього явища. Данці ж знали про те, що відбувалося в Норвегії, але не до кінця розуміли ситуацію в школах Швеції.

Усе змінилося, коли у вересні 1883 року в данській школі Testrup Nøjskole відбулася зустріч нордичних народних вищих шкіл. З'їхалося близько 50 данців, 12 норвежців і 14 шведів (6 із останніх були дружинами керівників народних вищих шкіл). Двоє з учасників — уже знайомі нам лідер шведської школи «Гвілан» Леонард Гольмстром і лідер із Тарні Теодор Голмберг, якого ми цитували. Також долучились Олаус Арвесен із Норвегії, данці Людвіг Шредер, Єнс Неррегорд і Крістофер Бего — теологи, які збиралися в «Малому Богослові» десь за 20 років до того, причому двоє з них відповіли на телеграми Солмана. Багато цих контактів перетворилися на особисті дружні стосунки, зокрема між дружинами.

У 1885 році в Сагатуні (Норвегія) відбулася нордична зустріч за участю семи жінок із Фінляндії. Серед близько 150 учасників-данців була Елізабет Грундтвіг і її колега Іда Фальбе-Гансен. Залишалося ще два роки до сутичок пані Грундтвіг із Брандесом, але на зустрічі зачепили саме їхню тему: чи можуть народні вищі школи бути змішаними у сенсі статей? Арвесен і Фальбе-Гансен вступили в суперечку, під час якої перша засумнівалася, що юнаки могли б контролювати себе, якби поруч були дівчата. Фальбе-Гансен вважала, що чоловіки багато втратять, якщо жінки не навчатимуться з ними. Більшість керівників шкіл із тривогою поставилися до перспективи змішування статей, але Асков (Асковська народна вища школа, — прим. *пер.*) уже певною мірою втілила цю ідею. Дискусії поклала край Рагна Нільсен із Норвегії: «Ті, хто переживає, не мають досвіду, а ті, хто має досвід, не переживають».

Кінець суперечкам. А проте за винятком Аскова данські вищі народні школи не стали змішаними й через десятиліття, так само ситуація не змінилася в Норвегії та Швеції. Тему порушили знову аж у 1894-му.

За ці роки відбулося багато нордичних зустрічей. Лише навколо політичних питань щодо незалежності Норвегії від Швеції у 1905-му в спілкуванні відчулася певна напруженість. Але це врешті минулося, зустрічі відбувалися знову, співпраця тривала.

Періодика про більдунг

Разом із політичною свободою протягом 1800-х років зростала кількість освітніх, культурних і політичних періодичних видань. Згадаємо лише про три з них.

У Швеції був тижневик із назвою «До відома народу» (Öreskrifter för folket), який виходив між 1860-м та 1900 роками — загалом 221 випуск. Це періодичне видання розповідало про історію й містило всілякі інші публікації — від пояснення причин європейських війн до казок різних народів. У 1875 році воно опублікувало шведський переклад оповідання «Про Ганса, який пішов до народної вищої школи», а в 1883-му переклало та видало оповідання «Про Карен, яка пішла до народної вищої школи».

Існувало кілька розважальних видань, корисних для загального більдунгу (Allgemeinbildung), просвітництва й інкультурації простих людей. Приблизно в 1880-х роках, здається, відбувся тематичний перехід від моральних повчань та культурної спадщини до науки й суспільства.

У 1882-му Карл Стофф і Яльмар Брантінг, 22-річні студенти з Упсали, стали одними із засновників студентської організації Verdandi³⁴ та її однойменного видання. Журнал мав розмір приблизно формату А5, 80–100 сторінок і виходив раз на місяць. Кожне видання серед іншого містило велику статтю провідного науковця у певній галузі. Спектр тем був надзвичайно широкий і охоплював грецьку міфологію, політичну свободу, математику, більдунг, усесвітню історію, кооперативи, гігієну та багато іншого. Хоча академічний рівень був високий і авторами ставали вчені, форма викладу — дуже прямолінійна, а тон відрізнявся від «Друга народу» (Folkevennen) Оле

Віга 30-річної давності. Моралізаторських суджень не було — лише просвітництво в найкращому його прояві.

У Данії 1897 року мав величезний успіх іще один просвітницький журнал — «Вперед» (Frem) із гаслом «Знання — це сила». Засновники застосували розумний маркетинг і пропонували передплатникам круті речі, як-от карта Данії, частини якої можна було отримати в кожному випуску на різну тематику. Формат журналу — приблизно А4, обсяг — 16 сторінок. Кожен випуск містив кілька ілюстрацій і низку дуже коротких привабливих статей плюс одну велику статтю. Журнал мав і шведську версію. На межі століть, згідно з інформацією самого видання щодо продажів, його передплачували понад 156 тисяч осіб по всій Скандинавії — а це означає, що, ймовірно, «Вперед» читали близько 500 тисяч людей.

Нове покоління мислителів Більдунґу

1899 року Брандес написав твір про становище данців під владою Німеччини у Шлезвіґу та Гольштейні, і в захваті від німців він не був. У творі автор досліджував просвітництво данців і внесок у нього університетських студентів. Брандес став лише другим, хто вжив данське слово на позначення народного більдунґу — folke-oplysning (народне просвітництво).

Також культура у наших данських студентів вища, ніж у німецьких. Із виправданою гордістю данець може відчувати вищість перед німцями, і не лише з погляду корисності, а й з культурно-символічної значущості відомих інституцій Данської асоціації студентів, серед яких: безкоштовна освіта для робітників чоловічої та жіночої статі, безкоштовна юридична консультація для бідних, видання буклетів для поширення ідей народного просвітництва, екскурсії столичними музеями для простих людей тощо. Таких організацій не створили студенти в жодній іншій країні або створили лише копії того, що вперше було засновано в Данії.

Зважаючи на те, як критично Брандес ставився до Данії та данців, ми довіряємо йому, коли він говорить про своїх земляків щось справді

хороше.

У Швеції міська інтелігенція та педагоги теж дбали про народний більдунг робітників. На межі століття вони перейняли цю творчу естафету.

Еллен Кей

Мабуть, найвідоміша шведська народна вчителька — Еллен Кей, письменниця та педагогиня за покликанням, справжня шкільна діячка! Вона була серед найперших суфражисток Швеції й мала вплив на жіночу громаду, а потім, приблизно з 1890 року, багато писала про більдунг. Ось її славетне означення:

Більдунг — це те, що залишиться, навіть коли ми забудемо все, чого навчалися.

Йдеться про те, що в нашій свідомості та пам'яті існують структури, створені знаннями й досвідом, які відрізняються від самих знань. Більдунг — це не конкретний контент, а структури, які він залишає після себе.

Оскар Ульсон

Однак по-справжньому сильний поштовх народний більдунг у Швеції дістав у 1902 році. Тоді Оскар Ульсон, учитель, який здобував освіту в Лунді, створив навчальний гурток під гаслом «Народний більдунг для людей і через людей» (Folkbildning för folket och genom folket). Серед звичайних громадян, тобто робітників і певною мірою селян, народний більдунг у Швеції в основному самоорганізовувався у формі домашніх навчальних гуртків по всій країні. Народні вищі школи ніколи не досягали такого впливу.

Формат, спосіб спільного читання та навчання в тих гуртках гарантували певний рівень якості освіти, і це не просто слова. Винайдення цієї концепції саме у Швеції — не надто велика несподіванка, враховуючи традиції Hustavla та домашнього навчання дітей. Звичаї самонавчання вже існували серед селян і, мабуть, проникли в міста з багатьма тими, хто став робітником. Крім того, з огляду на висновок шведського евангеліста про його співвітчизників як конформістів, ця риса цілком могла сприяти самоорганізації

навчальних груп. Самодисципліна в гуртках, певно, давалася набагато легше шведам, ніж, скажімо, данцям, схильним дивитися на принципи організації як на рекомендації, а не як на правила, обов'язкові для виконання.

Стофф і Брантінг

Як і в данських та норвезьких, у шведських народних просвітників було конкретне прагнення підняття низів, якщо не всього суспільства, на вищій ментальний чи духовний рівень. Для Швеції унікально те, що двоє з її народних учителів стали прем'єр-міністрами і свідомо від самого верху суспільства просували у пріоритети більдунг. Стофф і Брантінг — цих діячів називають ініціаторами організації Verdandi.

Син стокгольмського пастора Стофф став лідером Ліберальної партії Швеції в 1890-х та прем'єр-міністром у 1905–1906 і 1911–1914 роках. У 1905-му він брав участь у переговорах щодо виходу Норвегії із союзу зі Швецією.

Брантінг був сином стокгольмського професора. Він зростав у колах вищої буржуазії й ходив до тієї самої приватної школи, що й кронпринц (майбутній король Густав V), навіть був його однокласником. Пізніше вивчав астрономію в Уппсалі, а тоді проявив активність у робітничому русі й фактично став лідером Соціал-демократичної партії Швеції (СДПШ) від її створення в 1889 році. То був ще й рік, коли Брантінг опублікував у одному із соціальних журналів статтю з пропагуванням атеїзму, через що відсидів чотири місяці у в'язниці за богохульство. У тюремній камері в 1889-му він написав статтю для іншої робітничої газети — «Робота» (Arbetet). У ній закликав до змін — не матеріальних чи пов'язаних із, як він це назвав, «питанням шлунка»:

Але навіть зараз, на жаль, робітничий рух не досить сильний, щоб мати орган, який, окрім виконання суто соціально-економічних і політичних функцій, міг би також служити народу носієм справжньої культури, супроводжувати постійний духовний розвиток, висвітлювати питання літератури й мистецтва, популяризувати науку. Одне слово, який міг би в усіх напрямках представляти партію, що проголошує прагнення підняти

людство на вищий рівень розвитку, а не просто бажає вирішити «питання шлунка», хоча воно й важливе як необхідна умова для всього іншого.

Що вразило, коли ми побачили текст уперше, — це «постійний духовний розвиток» і «прагнення підняти людство на вищий рівень розвитку». Автор не тільки мав дуже високі ідеали щодо розвитку людства, а й, мабуть, знав відомих німецьких ідеалістів! Зважаючи на те, що він пропагував атеїзм, вищий «духовний рівень», напевно, стосувався більдунгу, а не віри.

І все-таки Брантінг не був ідеалістом-утопістом. Він утілював своє бачення в дуже конкретні політичні програми. Після звільнення з в'язниці продовжив свою політичну кар'єру і в 1907 році став першим обраним головою шведських соціал-демократів, а в 1920-му — першим соціал-демократичним прем'єр-міністром Швеції. І це колишній однокласник короля Густафа V.

У 1921-му Брантінг став міністром закордонних справ, а також прем'єр-міністром. І тоді «розвиток людства» став чимось більшим, ніж просто високою ідеєю. Шведська політика — не те, чим найдужче переймався Брантінг. Він вважав за краще перебувати в Женеві, де був однією з рушійних сил, які стояли за створенням Ліги Націй. За свій внесок він разом із норвежцем Крістіаном Ланге в 1921 році отримав Нобелівську премію миру. Те, що Брантінг вважав більдунгом для населення загалом, ми гадаємо, відповідало б шару 4, самотворенню як особистості й самотворенню як самоусвідомленого робітничого класу. Його власний більдунг, мабуть, перебував у шарі 5, самотрансформуванні, а найбільшим його колом належності, безумовно, стали глобальна співпраця та наступні покоління: глобальне середовище поки що не виділялося в окрему тему. Брантінг і всі його найближчі колеги поставили під сумнів наявну міжнародну владну структуру національних держав і наважилися думати, що світ може бути іншим. І не тільки наважилися думати, а й безпосередньо працювали над зміною глобальних структур влади.

Отже, ми вважаємо, що теза Брантінга про розвиток людства важлива: цей «духовний» підйом став актуальною політичною програмою соціал-демократів, яка формувала не лише Швецію, а й

Данію та Норвегію. Соціал-демократи були не єдиною партією, яка прагнула більдунгу і народного більдунгу, але ми не знаємо нікого іншого, хто мав би на політичному порядку денному глобальний більдунг, розвиток усього людського виду. (І, до речі, про сучасність: коли востаннє хтось із нордичних соціал-демократів висловлював такі високі прагнення щодо планети?)

Загалом двох друзів-студентів з Уппсали, які заснували організацію народного більдунгу *Verdandi*³⁵, — Стоффа і Брантінга — п'ять разів обирали прем'єр-міністрами Швеції. Стоффа — двічі, для ліберальних урядів, і Брантінга — тричі, для соціал-демократичних. І протягом перших десятиліть ХХ століття вони зроблять народний більдунг невід'ємною частиною шведської політики та національного бюджету.

Альфред Нобель

Про засновника Нобелівських премій навряд чи можна сказати щось як про народного просвітника. Але, пожертвувавши своє багатство на премію «За видатні досягнення на користь людства», відповідно до його останньої волі 1895 року, він став цікавим для нашого дослідження з двох причин.

По-перше, Нобель вплинув на шведську та, певною мірою, норвезьку національну ідентичність. Як відомо, лауреатів у галузі науки та літератури обирає Шведська королівська академія наук, а лауреатів Премії миру — норвезький парламент. Церемонії проводяться, відповідно, у Стокгольмі та Осло. Перші премії були отримані в 1901 році, після чого Норвегія залишалася частиною Швеції ще всього кілька років.

По-друге, він явно просував найскладніші кола належності, й це мало тривалий вплив на шведські культуру та самоусвідомлення. Якщо Грундтвіг став пророком данськості, то Нобель — пророком універсалізму. З одного боку, це визначило переконання багатьох шведів у своєму особливому обов'язкові «лагодити» решту світу. З іншого — тепер шведи нерідко вважають, що не мають нічого шведського або що шведськості просто не існує. Хоч як дивно, насправді ця їхня риса — дуже шведська.

КУЛЬТУРНИЙ РАДИКАЛІЗМ

На рубежі століть у Данії, Норвегії та Швеції піддавалися сумніву сексуальні норми, як і сам шлюб разом із патріотизмом, релігією, монархією та здебільшого будь-якою нормотворчою установою. Але загальна епістемологія ще не змінилася. Кінець 1800-х років називали «проривом модерну», але ця модерність ось-ось мала набути ще чіткіших рис та нового естетичного вираження, а потім справді здійснити прорив. Серед рушіїв цієї трансформації були нова преса, нові партії та нова ідеологія.

Данські ліберали (в первісному розумінні — схильні до лібертаріанства) спочатку були партією фермерів, крайніми лівими, й так тривало до появи близько 1870 року соціал-демократів. Як це часто траплялось у лівому політичному крилі, ліберальна партія розкололася на цілу низку фракцій, а так само й усі наближені до їхнього руху газети. Двома основними фракціями лібералів стали ґрундтвіґці та радикали. Останні — це Брандес і його однодумці, чий радикалізм частково стосувався й дошлюбного сексу.

У 1884 році радикали започаткували газету «Політика» (Politiken), щоб відійти від ґрундтвіґців. Це саме те видання, на сторінках якого Брандес так грубо відповів пані Ґрундтвіґ у 1887-му. Засновниками газети стали Брандесів брат — Едвард Брандес і Віґто Геруп, які були на той час ліберальними членами данського парламенту, а також Герман Меєр Бінґ.

1905 року низка радикальних ліберальних політиків створила нову партію — «Радикальні ліві» (Det Radikale Venstre).

Поза дебатами, що кидали виклик нормам, газета «Politiken» і партія Det Radikale Venstre плекали політичну ідеологію, яка є однозначно нордичною, — культурний радикалізм. Це несоціалістичний соціальний лібералізм, тобто дуже індивідуалістичний, але із сильним суспільним сумлінням і ліберальний в емансипативному³⁶ сенсі: представляв ціннісну систему гуманізму, модерності, інтернаціоналізму, пацифізму та демократії.

Прорив модерну, діяльність Георґа та Едварда Брандесів і культурний радикалізм зазвичай не досліджуються у зв'язку з народним більдунґом. Георґ Брандес ненавидів Ґрундтвіґа, ґрундтвіґців і всіх

дотичних до народної вищої школи: він терпіти не міг їхнього націоналізму, релігійності та романтизму. Мабуть, також і їхнього співу. І все-таки він визнавав їхній величезний внесок у загальну освіту сільського населення. У тому самому творі 1899 року, про який ішлося вище, він писав:

Але культура нашого селянського класу набагато вища, ніж у класу німецьких селян.

До 1890-х і 1900-х років просвітники, пов'язані з народною вищою школою, уже не були людьми на передньому краю, що підштовхували до нового рівня культурної та ментальної складності. Цю роль перебрали на себе культурні радикали. Якщо народні вищі школи з ентузіазмом підштовхували сільську молодь до самоврядного шару 3, то культурний радикалізм вимагав особистого переходу всіх від самоврядної конформності до шару самотворення 4. Культурний радикалізм пропагував суспільство, де нормою вважалися самотворення та розрив із нормами.

Насіння для цього порушення норм висадили до Першої світової війни. Але перш ніж поглянути на його ранні плоди між Першою та Другою світовими війнами, ненадовго повернімося до Шлезвігу та Гольштейну.

Кордон Шлезвігу

1918 року стало ясно, що Німеччина програє Першу світову війну, і парламент Данії вирішив вивчити можливість остаточного врегулювання проблеми кордону між Данією та Німеччиною в Шлезвігу. Деякі данці прагнули повернути Шлезвіг, інші — дозволити людям у цьому районі самим прийняти рішення про це.

І ось що трапилося. У 1920 році провели референдум. Більшість у північній частині Шлезвігу захотіла бути данською, а більшість у південній — німецькою. І хоча до й після Другої світової війни існували певні суперечки, люди, які там жили, могли належати до тієї країни, до якої бажали. З кожного боку нового кордону була меншість, яка мала іншу думку, але обидві зберігали свої мову, школи та культурну ідентичність.

Якби Ганс і Карен, які пішли до народної вищої школи наприкінці 1860-х років, знали, що конфлікт можна вирішити мирним шляхом, вони, мабуть, відчули би болісну втрату, а може, навіть розчарування: ніякого романтичного героїзму, просто звичайний здоровий глузд. Однак до 1920 року їм обом було вже понад 70 років, а бабусі й дідусі чи прадіди й прабаби, ймовірно, були самотрансформовані й дуже раді просто продовжувати розповідати історію та забути про конфлікт.

КУЛЬТУРНА РАДИКАЛЬНА ЕСТЕТИКА

Між двома світовими війнами нацизм і комунізм почали затискати демократію з двох боків. У таких умовах інші політичні партії Скандинавії намагалися відстояти дві ідеології, зосередившись на національній єдності, попри політичні розбіжності. Переважна більшість мала значну схильність до демократії, інші ж загравали з тоталітаризмом, хоча всередині партій були прихильники того й іншого. Проте демократичним партіям вдавалось дотримуватися спільних принципів. У всіх трьох країнах до їхнього числа входили соціал-демократичні партії, які відмовилися від своїх міжнародних амбіцій і стали цілковито народними, дотримуючись концепції національної держави. У 1930-х роках це викликало серйозну зміну політичного курсу для партій, які інакше підписали б Соціалістичний робітничий інтернаціонал. Зміна також відкрила можливість для політичного союзу між промисловими працівниками та фермерами, унікального для нордичних країн і водночас дуже успішного.

Єдиним демократичним винятком у цьому національному процесі в 1930-х роках стали культурні радикали. Вони й далі наполягали на пацифізмі та універсалізмі і продовжували бути носіями ідеології, яка вносила культурну динаміку, що виходила за рамки соціалістичної, консервативної та капіталістичної ідеологій.

Якщо поглянемо на історію з відстані, стане ясно, як вдало метанаративи, тобто релігії та ідеології, виробили власну естетику, виражаючи в символічній формі свої цінності. Стіни протестантських церков очистили, щоб створити новий вид спокійної ясності і відкинути католицьке «ідолопоклонство». Коли Просвітництво відкрило заново римську та грецьку культури, архітектура стала

неокласицистичною. Натомість комунізм, фашизм і нацизм — усі тоталітарні ідеології — створили архітектуру, спеціально призначену для залякування людей.

Соціал-демократи й інші партії робітничого руху створювали політичні пісні та плакати, їхні члени писали великі соціальні романи та драми, деякі консерватори теж творили поезію, драму та прозу, дуже часто з націоналістичним нахилом, хоча ніколи не запускали власної лінії меблів.

Особливо цікаве в культурному радикалізмі те, що, на відміну від інших демократичних ідеологій ХХ століття, він швидко перетворився на естетику, став творцем і носієм культури. Його гуманістичні цінності проявилися в дизайні, архітектурі та всіх основних формах мистецтва. Нордичний дизайн — це не просто гламурна естетика, це продукт культурного радикалізму й таких цінностей, як гармонія, сумірні людині пропорції, простота, мінімалізм, функціональність, раціональність, природні матеріали, доступність, рівність і гарне життя для звичайних людей.

У 1920-х цей стиль кинув виклик культурній спадщині та консервативним нормам, його естетика стала альтернативою естетиці тоталітарних ідеологій комунізму, фашизму й нацизму. І все-таки перед війною культурно-радикальний дизайн не подобався схильним до консерватизму середньому та робочому класам, він був занадто авангардним, втілював не зовсім зрозумілі цінності. Пропонуючи красу, культурний радикалізм проявляв ідеали в реальності. Але не тільки — він ще й творив красу в поезії та пропонував гостру політичну сатиру, що знецінювала тоталітаризм.

Пол Геннінгсен

У 1930-х роках одним із найвиразніших данських голосів проти нацизму та комунізму, за демократію та прогрес став Пол Геннінгсен, відомий також своїми ініціалами РН. Його боротьба з авторитаризмом була подвійною — з авторитарними ідеологіями у суспільстві та зі схильністю людини до авторитаризму. В обох напрямках він використовував гумор, поезію та дизайн.

У 1910-х роках Геннінгсен вивчав архітектуру, а в 1920-х зосередився на світлотехніці. У 1925-му розробив РН-лампу, яка базується на

природних алгоритмах і несе в собі цілу філософію комфорту для людини. На сьогодні це взірць культурного радикалізму, а також нордичного дизайну та прогресу.

Як і Брандес, Геннінгсен — це було занадто для буржуазії. І все-таки 1935 року йому довірили створення офіційного короткометражного фільму, який мав працювати на імідж Данії. Замість показати романтичну та ідилічну країну, як багато хто очікував, його фільм продемонстрував сучасну, індустріальну Данію, з людьми, які їздять велосипедами на роботу, — і данців це обурило!

Оскільки у травні 1940 року нацисти окупували Данію, і Геннінгсен уже не міг виражати себе вільно, його лірика кабаре стала набором двозначностей і тонких натяків. Один із його найбільших хітів із літнього кабаре 1940-го — пісня «Наші роти і руки зав'язані» (Man binder os på mund og hand). Остання строфа була про свободу, окуповані данці відчайдушно хотіли це почути, але перед цією останньою строфою вони мусили прослухати твір про збоченість шлюбу й безглуздість намагання залишатися вірним своїй половинці на все життя. Загальна аудиторія не зраділа, але її спрага до будь-якої поезії, що виражала б свободу і протест проти німців, змусила стерпіти образу священного інституту шлюбу. Ось закінчення останнього вірша, якого всі так жадали.

Нам в'яжуть вуста і руки,
Та духу не стати в'язнем!
Не взяти в полон вільнодуму.
У нашім нутрі фортеця,
І сутність її міцнішає, допоки
В борні ми за те, що любимо.
Той, хто душу здійма увись,
Рабом не буде ніколи.
Не керувати нікому
Рішенням нашим власним.

Присягаєм рукою й вустами
У темені перед світанком,
Що мрія про нашу свободу
Житиме вічно!³⁷

Навіть Шиллер не міг би висловитись краще.

У вересні 1943 року Геннінгсен, його дружина Інгер, данський єврейський архітектор Арне Якобсен і його наречена втекли човном до Швеції. Веслував молодий єврейський спортсмен Герберт Маркус. Зазвичай данцям приписують порятунок євреїв, але цього разу один єврейський спортсмен рятував себе, одного з найвпливовіших данців і ще трьох людей. (Уявіть, Лене познайомилася з Гербертом, який повернувся в Данію після війни і дожив до старості. Але йому було не дуже цікаво розповідати про втечу: «Ну, я просто гріб...».)

Скандинавія у Другій світовій війні

У трьох скандинавських країнах Друга світова розгорталася досить порізно. У квітні 1940 року через якісь дві години після нападу Данія капітулювала, потім до 1943-го співпрацювала з німцями. Норвегія в 1940-му відбивалася два місяці, після чого капітулювала й була окупована до травня 1945-го, як і Данія. Швеція залишалася нейтральною, проте дозволила німцям використовувати свої залізниці для беззбройних німецьких солдатів на шляху до Норвегії та Фінляндії, також протягом війни вона експортувала до Німеччини залізо. Водночас Швеція приймала данських біженців.

Війна не має прямого зв'язку з нашою темою, крім, мабуть, єдиного — порятунку данських євреїв. У жовтні 1943 року рибалки з Данії за два тижні переправили до Швеції через протоку Ересунд близько 7200 євреїв і 700 членів їх сімей — неєвреїв. Дехто припускає, що причину такої акції можна знайти в діяльності народних вищих шкіл. Ми не знаємо, чи це так, але пропонуємо два припущення.

Взаємні симпатії між євреями та етнічними данцями були настільки сильними, що рятували євреїв, тому що інші данці вважали їх такими ж данцями. Тобто спільна національна ідентичність проявилася попри

релігійні межі. А значить, дух народу за Фіхте та Грундтвігом можна відокремити від релігії. Або ж рівень більдунгу серед данців допоміг їм цінувати інакшість євреїв і бачити в них побратимів, незважаючи на різні культуру та віру. Чи справді причина в якомусь із цих припущень, не відомо, але в наш час дедалі активніших міграцій і потоків біженців це варте подальшого дослідження.

Консолідована нордична модерність³⁸

На превеликий жаль для культурних радикалів, більшість «простих людей» дуже часто ненавиділи їхній сучасний дизайн і цінності, далекі від традиційних норм. Проте після війни культурний радикалізм проник у всі верстви нордичних суспільств, кинув їм виклик і створив наратив, у якому домінує самотворення: щоб стати повноцінним дорослим, необхідно ставити під сумнів традиції та знаходити свій власний шлях у житті.

Складно сказати, коли народні вищі школи та народний більдунг уже не мусли пробуджувати молодь до відчуття народу та обов'язку перед усім суспільством, а натомість могли зосередитись на особистих інтересах і самотворенні. Цілком імовірно, що зміни відбулися приблизно в той час, коли націоналізм і вплив ґрундтвіґців стали такими, що Брандес уже не міг їх терпіти. А може, це трапилося пізніше.

Після Другої світової війни загальною метою державних шкіл стало надавати учням більдунг не лише до рівня самоврядності, а й до шару самотворення.

Як політична ідеологія культурний радикалізм є однозначно нордичним, хоча його назва й містить слово «радикальний». Його соціально-ліберальний курс більшу частину ХХ століття визначав «золоту середину» в скандинавській політиці. У Данії цей рух мав, можливо, найбільш ідеологізований вигляд і радикальну назву, в Норвегії його доречніше назвали Senterpartiet (Партія центру), а у Швеції він найчастіше зосереджувався в ліберальній партії, яка зараз перебуває у правій частині політичного спектра.

Можна сказати багато гарних речей про ідеологію, спрямовану на самотворність особистостей, і про суспільство, яке її пропагує. Проте

вона порушує деякі сімейні зв'язки, що традиційно сприяють емоційно-моральній підтримці людей. Завдяки своєму раціоналізму, мінімалізму та бунтові проти норм, що передаються через покоління, культурний радикалізм несе в собі холодність, яка залишає небагато місця для пристрасті, патріотизму, романтизму, чуттєвості, традиційних гендерних ролей або таких цінностей, як честь, совість і повага. Культурний радикалізм говорить мовою, яка залишає людей багато в чому відмежованими одне від одного. Єдине можемо сказати напевно: дивани скандинавських дизайнерів не дуже теплі та комфортні.

Робітничий і жіночий рухи, скаути й бібліотеки

Низка організацій та інституцій більдунгу в Скандинавії відігравали таку саму роль, як і в інших країнах Заходу, і приблизно в той самий час серед них були робітничий рух, жіночий визвольний рух, скаути та бібліотеки. Ми зовсім не збираємося вивчати їх глибоко, втім це частина великої картини, важлива для контексту.

Робітники

Ми вже стисло висвітлювали робітничий рух, але також хочемо зазначити, що в 1899 році великий страйк і конфлікт у Данії призвели до загальної угоди між данськими асоціаціями робітників, об'єднаннями роботодавців та урядом Данії щодо прав та обов'язків робітників і роботодавців. Угода забезпечила взаємне визнання ними ролі одне одного на ринку праці, тож цей документ називають тристоронньою моделлю. Під урегулюванням мається на увазі, що уряд не впливає на встановлення зарплати — про таке домовилися профспілки й роботодавці, але уряд був присутній при цьому як третя сторона без права голосу. Відтак у Данії не було офіційної мінімальної заробітної плати, як і в Норвегії чи Швеції, котрі скопіювали цю модель. У результаті з'явилася «Нордична модель ринку праці», яка є досить унікальною і забезпечує значну гнучкість, свободу та безпеку для всіх зацікавлених. Три сторони сприяли створенню мережі економічної безпеки та перекваліфікації як частини згаданої моделі. Це дало змогу порівняно легко наймати і звільняти працівників, що,

своєю чергою, зробило скандинавські ринки праці та промислово розвинені економіки дуже динамічними, поки країни дотримувалися цієї моделі. Швеція в 1970–1990-х роках відхилилася від деяких її частин, що створило в ній таку ж напружену ситуацію, як і всюди.

Жінки

Жіночі визвольні рухи в нордичних країнах не відрізнялися від подібних на інших територіях Заходу й відбувалися приблизно в той самий час. Цікава деталь: Данське жіноче товариство (Dansk Kvindesamfund) заснували в 1871 році Матильда та Фредрік Баєри. Останній був не лише активним щодо народних вищих шкіл і писав про них у «Вечірній пошті» (Aftonbladet) Солмана, він виявився й серед тих, хто стояв за Міжпарламентським союзом — міжнародним арбітром миру, створеним у 1889 році. За цю діяльність він отримав Нобелівську премію миру разом зі шведом Класом Понтусом Арнольдсоном у 1908-му.

Різні людські мережі, які займалися народним більдунгом, міжнародною миротворчою діяльністю та прогресивною емансипацією, перетиналися між собою, й ми лише трохи торкнулися їхніх зв'язків у Скандинавії, Фінляндії та решті Європи.

Скаути

Скаути в нордичних країнах нічим не унікальні, але ми вважаємо їх важливими для розвитку его та історії більдунгу.

Першою скаутською організацією у світі став «Рух індіанців — знавців лісу», який виник у США в 1902 році. У 1908-му лорд Баден-Павел³⁹ написав книжку «Скаутинг для хлопців», якою однаково зачитувались і хлопці, й дівчата. Від самого початку метою скаутів було навчати дітей життєвих навичок, прищепити їм моральні чесноти. Все це складники шару его 3 і чинники самоврядності з дуже чіткою опорою у вигляді уніформи, ритуалів, групових заходів, марширування під прапором, значків заслуг, молитов, співу та лідерської структури, що давало дітям змогу обмінюватись між собою лідерською відповідальністю.

Те, що скаути почали пропонувати 10-річним дітям близько 1910-го, має певну структурну схожість із тим, що народні вищі школи

запропонували 20-річним юнакам близько 1860-го. Звичайно, між психічним, емоційним та інтелектуальним потенціалом 10- та 20-річних є велика відмінність, тому наповнення занять було дуже різним — скаути пропагували добрі справи тут і зараз, а народні вищі школи викладали макроекономіку. Але, зважаючи на поглиблення різниці між сільським побутом 1860 року та міським життям 1910-го, нам цікаво, що між скаутингом і ранніми народними вищими школами було стільки схожого за формою. З'явилися хіба що три новації — уніформа, значки заслуг і ритуали, як-от особливе рукостискання та привітання. Як ми розуміємо, з огляду на ускладнення суспільного життя молоді уми почали раніше дозрівати до переходу в шар самоврядності й потребувати в цьому допомоги.

Культурно-радикальні скандинави багато років від усієї душі знущалися зі скаутів, їхніх походів, обмундирування та мілітаристичних манер. Але ми розуміємо, що для ранніх підлітків шар 3 — це складний виклик, тож підтримку їх шляхом скаутингу варто цінувати. 8-річні діти зазвичай пишаються уніформою та значками, які свідчать про досягнення. Багато видів діяльності скаутів пропагують відповідальність, норми та моральні чесноти, викликають у більшості дітей неабияку впевненість у собі та незалежність. Скаутинг допомагає юним особистостям розвинути сумління щодо всіх кіл належності та почуття особистої відповідальності й лідерства щодо перших трьох кіл: «я», сім'я 1 та група рівних (однолітків). Вони також залучені до своєї місцевої громади в 5-му колі належності. Взяття на себе відповідальності всередині цих кіл відповідає когнітивному розвитку дітей і рівню складності, з яким вони можуть упоратися.

Бібліотеки

Книжки та бібліотеки були б варті окремого розділу. Зокрема тому, що сучасні нейрологічні науки показують: дзеркальні нейрони дають нам змогу фізично ототожнюватися з персонажами літератури. Коли читаємо чудові історії, мозок змушує нас емоційно реагувати так, ніби щось відбувається саме з нами. На противагу кіно й телебаченню читання змушує нас створювати власні образи, і тому цей процес активний — на відміну від перегляду візуальних медіа.

Отже, з погляду більдунгу та розвитку его, публічні бібліотеки забезпечують не просто розваги та навчальні матеріали з освітньою метою, а й вихід за межі наших зон особистого комфорту. Через книжки можемо переживати культурні та ідеологічні опори, моральні дилеми, відвідування різних куточків світу, ідентифікацію з дуже відмінними від нас людьми з іншими цінностями та сподіваннями, радостями та фрустраціями тощо. Що більше хтось читає, то більше він знає, що більше досвіду й більдунгу хтось має, то багатшим стає кожен його досвід читання. З публічними бібліотеками та різноманітними навичками, пов'язаними з читанням, людина може стати розвиненою особистістю.

У кожній західній країні чудові, причому безкоштовні публічні бібліотеки відіграють вирішальну роль у народному більдунгу. В Скандинавії міські книгозбірні почали з'являтися приблизно в 1880-х роках. У 1920-х державне законодавство націоналізувало бібліотечні системи й гарантувало рівний доступ до них для всіх. А в 1960-х у створення гарних публічних бібліотек було спрямовано значні муніципальні інвестиції.

Підсумки модерної весни

У 1880-х роках у всій Скандинавії існували народні вищі школи, більдунг та освіта селян почали чинити вплив у всіх суспільствах, а керівники шкіл започаткували зустрічі на скандинавських конференціях. Так само почала процвітати низка інших популярних рухів: спорт, профспілки, політичні партії, суфражистки та багато інших.

Також у 1880-х роках невеличка група інтелектуалів почала кидати виклик традиційним нормам у нордичних країнах. Дебати точилися через кордони — данські, норвезькі та шведські лідери громадської думки створили по-справжньому нордичний діалог. Модернізм і культурні зміни були транснордичними і стали нордичною ідеологією — культурним радикалізмом, що проявився в нордичному дизайні приблизно з 1930-х років. Оскільки культурний радикалізм ненавидів конформізм і наполягав на самотворенні та порушенні норм, це

спричинило суспільний перехід від норм шару 3, які цінують самоврядність, до норм шару 4, які цінують самотворення.

Отже, коли ми бачимо нордичні країни у крайньому правому куті «Світового дослідження цінностей», це показує результат мандрівки, яка розпочалася приблизно 150 років тому. Запитання полягає в тому, як швидко нордичні країни дісталися до цього кута матриці, але дослідження не сягають так далеко в часі, щоб мати змогу дати на нього відповідь.

Економічний прогрес

Зважаючи на різноманітні політичні події в Данії, Норвегії та Швеції, а також на економічні стратегії щодо сільського господарства, індустріалізації й основного експорту, — здається, існує значний зв'язок між народним більдунгом та економічним процвітанням у цих країнах. І це не дивно, адже група індивідів, які вважають групу важливою, які відчувають обов'язок перед групою і які відчувають ентузіазм щодо групи, неодмінно створять сильну та надійну групу з дуже малою потребою в правоохоронній діяльності та інших видах контролю. Коли самоуправління інтерналізується і (буквально) сповнює день піснею, це уможливорює багато індивідуальної свободи.

Якщо ж до цього всього культура ще й приймає індивідуальність, особисту ініціативу й самотворення і, можливо, навіть сприяє їм, а критична кількість людей наважується кидати виклик колективним припущенням, це дає підґрунтя для істотних позитивних змін. Що й сталось у нордичних країнах.

Народний більдунг у Скандинавії розвинувся з німецького ідеалізму та англійського прагматизму, був натхнений Руссо та Песталоцці. Опосередковано на тамтешню політику вплинули Американська і Французька революції завдяки розумінню скандинавськими елітами, що народу потрібен більдунг, перш ніж йому можна буде довірити політичну владу.

Підсумовуючи наш нордичний секрет: Скандинавія взяла найкраще від Німеччини, Швейцарії, Франції, Англії та США, додала нордичний дух і міфологію та зробила все це своїм власним надбанням. Героями цієї історії стали пастори, поети, вчителі, селяни, фермери й робітники, також науковці, які займалися народним більдунгом, а не

ставали дослідниками чи вчителями середньої школи, плюс сотні тисяч молодих людей, які були готові і хотіли навчатися задля розваги, а в результаті самотрансформувалися через власний досвід.

33 У Китаї за звичаєм дівчаткам прив'язували всі пальці ноги, крім великого, до ступні смужкою матерії і змушували ходити у взутті малого розміру. Від цього ступні значно деформувалися, іноді позбавляючи їх можливості ходити в майбутньому. Такі ноги традиційно називалися «золотими лотосами». Від розміру ступні залежав престиж нареченої. До того ж вважалося, що дамі з вищих кіл суспільства не належить ходити самотійно. Як свідчить література, це безсилля і нездатність до пересування без сторонньої допомоги було однією з привабливих рис жінки-аристократки: здорові і недеформовані ноги асоціювалися з селянською працею і «нищим походженням». — *Прим. ред.*

34 Verdanđi — ім'я однієї з норн, що означає «теперішнє» або «становлення». Норни — у германо-скандинавській міфології три жінки-чарівниці, які володіють чудодійним даром визначати долі світу, людей і навіть богів. Є межею транскультурного образу мойр. Походить від норвезького Verđandi, слова, яке буквально є теперішньою часткою давньоскандинавського дієслова «verđа», «ставати», і зазвичай перекладається як «у процесі створення» або «те, що відбувається / стає»; воно пов'язане з голландським словом worden і німецьким словом werden, що означає «стати». — *Прим. пер.*

35 Організація Верданді бере свій початок з руху тверезості й була сформована в 1896 році з ціллю проведення соціальних заходів щодо запобігання зловживанням та покращення умов життя людей. Сьогодні Верданді називає себе «організацією соціальної політики робітників» і працює на соціальну, економічну та політичну справедливість - спільноту, солідарність та суспільство, що не вживає алкоголю. — *Прим. наук. ред.*

36 Термін «емансипація» набув неймовірного поширення і самотійного значення як «надання прав жінкам», тимчасом як цей термін використовують ще в кількох сферах у значенні просто «звільнення від чогось». Тому «емансипаційний» стосується «емансипації» щодо жінок, а «емансипативний» вживається в інших аспектах. — *Прим. ред.*

37 Переклад Оксани Смерек. — *Прим. ред.*

38 У контексті цієї книжки автори використовують термін «modernity», не як універсальний еквівалент сучасності, бо сучасність постійно змінюється, а як назву періоду соціально-історичного розвитку. Модерність (за Лене Андерсен) — це період розвитку, для якого характерними є індустріалізовані національні держави, універсальні права людини та демократія, егалітаризм, секулярність, примат науки та концентрація на фізичному світі. (2019, Lene Rachel Andersen: Metamodernity — Meaning and Hope in a Complex World; Nordic Bildung.) — *Прим. наук. ред.*

39 Лорд Баден-Павел — британський генерал-майор Роберт Баден-Павел. — *Прим. пер.*

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

АНАЛІЗ НАШИХ ВІДКРИТТІВ

Контрольні кейси. Чи знаходить підтримку наше мислення? Скандинавія сьогодні. Що ми дізналися, працюючи над цією книжкою, і чи може нордичний досвід бути корисним решті світу?

ЩО ВІДБУВАЛОСЯ В ІНШИХ МІСЦЯХ? КОНТРОЛЬНІ КЕЙСИ

Аби перевірити свої гіпотези, ми не зможемо перезапустити історію й побачити, що трапилося б у Скандинавії без народних вищих шкіл і народного більдунгу. Тому складно з'ясувати, чи існує причинно-наслідковий зв'язок між народним більдунгом та економічним прогресом, щастям тощо. Утім можемо перевірити, що сталося в деяких інших країнах. Розгляньмо шість інших кейсів: Фінляндію, Швейцарію, Німеччину, нордичних іммігрантів у США, народну вищу школу Highlander у Теннессі та поширеність кооперативів по всьому світу.

Ми вже здійснили неабияку подорож. Пройшли від феодальної, переважно неграмотної Європи 400-річної давності до сучасних Данії, Норвегії та Швеції. П'ять нордичних країн — Ісландія, Данія, Норвегія, Швеція та Фінляндія — можна сказати, конкурують між собою за те, щоб їхні народи вважалися найщасливішими на планеті. Ще одна країна — Швейцарія — дуже схожа на нас. П'ять нордичних країн розташовані у верхньому правому куті матриці «Світового дослідження цінностей». Швеція — найсучасніша та найбільш індивідуалістична країна світу, відразу за нею йдуть Данія та Норвегія. Чи справді секрет усього цього криється в народному більдунгу?

Через відсутність кнопки повторного відтворення в історії ми знайшли шість «контрольних кейсів», які, сподіваємося, проллють світло на розвиток без більдунгу.

Кейс 1: Фінляндія

Фінляндія — нордична країна, тому використання її як конкретного кейсу для перевірки гіпотези щодо інших нордичних країн може

здатися тавтологією. Однак Фінляндія відрізняється від скандинавських країн двома важливими речами.

По-перше, фінська мова — не скандинавська і дуже відрізняється від російської, натомість пов'язана з естонською та угорською. Тож хоч би який культурний зв'язок Фінляндія мала зі Скандинавією та / або Росією, цей вибір був пов'язаний зі значними лінгвістичними зусиллями. Проте історичні обставини завжди пов'язували Фінляндію зі Швецією: перша була частиною другої до 1809 року, поки її не забрала третя — Росія. По-друге, після цього країна близько 100 років лишалася частиною Росії, а її незалежність настала після громадянської війни 1918-го — жодна зі скандинавських країн не пережила подібного конфлікту. Війна була між червоними та білими: червоні — це робітники в містах, що симпатизували радянській Росії, а білі — стара буржуазія й аристократичні еліти, які мали зв'язки зі Швецією. Також Фінляндія жахливо постраждала під час Другої світової війни, їй буквально довелося боротися за своє місце на Заході та в зоні нордичної культури.

Протягом 1800-х років Фінляндія була найбіднішою з нордичних країн за ВВП на душу населення. Лише приблизно в 1920–1925-му все радикально змінилося.

Поки країна перебувала під владою Швеції, мовою держуправління в ній була шведська. Але під час панування Росії, з 1830-х років, на просування фінської мови та культурної спадщини працював так званий феноманський рух. Рання діяльність феноманів включала Суботнє товариство (Lördagssällskapet) — дискусійний клуб суботнього вечора, який заснували в 1830-му кілька студентів Гельсінського університету для дискусій із питання про створення фінської нації. Діяло і Фінське літературне товариство, створене в 1831 році. Останнє, до речі, в 1834-му зробило Грундтвіґа почесним «закордонним членом-кореспондентом правління». Йоганн Вільгельм Снелльман, із яким ми вже зустрічалися, був серед провідних діячів феноманського руху, які в 1835 році опублікували давній фінський епос «Калевала», зібраний та опрацьований ученим і фольклористом Еліасом Ленротом.

1835 року Снелльман викладав філософію в Гельсінському університеті, а в 1842-му опублікував «Вчення про державу» (Läran om

staten) під сильним впливом філософії Гегеля і пропагував думку про те, що сутність держави — це національний дух. 1844 року він ініціював фінськомовне видання «Друг фермера» (Maamiehen ystävä), а згодом разом із Ленротом видавав шведськомовний «Літературний журнал для загального громадянського більдунгу» (Litteraturblad för allmän medborgerlig bildning). У 1856 році Снелльман став професором Гельсінського університету, а з 1863 по 1868 рік був сенатором. Перед смертю в 1881-му він став завзятим ініціатором народних вищих шкіл у Фінляндії. Загалом Снелльмана можна назвати прикладом зв'язку між німецькими мислителями більдунгу та скандинавським розвитком народного більдунгу, між національною ідентичністю й особистісним розвитком. Отже, додамо від себе: дуже ймовірно, що саме його текст привів нас до осяяння, яке спонукало взятися за написання цієї книжки.

У 1860-х роках фіни, як і шведи, почали звертати увагу на народні вищі школи в Данії, а в 1880-х фінські школярі брали участь у зборах нордичних народних вищих шкіл. Першу фінську народну вищу школу заснувала в 1889 році Софія Хагман. Її заклад працював за тримісячною програмою для жінок з акцентом на рукоділлі та інших ремеслах, лекціях з історії та літератури. Загалом жінки відігравали важливішу роль у народному більдунгу у Фінляндії, ніж в інших нордичних країнах, і школи в ній започатковувались людьми з академічними знаннями, а не фермерами та пасторами. І все-таки національна ідентичність, культурна спадщина та релігія відігравали у Фінляндії ту саму роль, що й у Данії та Норвегії. Зв'язки з Данією були міцними: практично всі керівники 13 фінських закладів, заснованих між 1889 і 1894 роками, побували в Данії, й 12 із них відвідали Асковську Нюјсколе пана Трієра. Спонсори та меценати фінської освіти теж зазвичай відвідували данські народні вищі школи.

Після здобуття незалежності від Росії в 1918 році Фінляндія пережила стрімку індустріалізацію та демократизацію. У громадянській війні в цій країні перемогли білі, котрих підтримали феномани. Тільки-но війна закінчилася, Фінляндія обрала належність до нордичних країн, а не до Росії / Радянського Союзу, і фактично скопіювала всі скандинавські суспільні інституції, крім монархії.

Швидкість, із якою Фінляндія стала однією з найбагатших країн Європи, — надзвичайна. Це має дати нам усім надію. Крім того, варто зазначити, що до того часу Фінляндія мала 30 років народного більдунгу. Це забезпечило особистісний більдунг серед критичної частини населення по всій країні. Коли розпочалась індустріалізація, вже існували інституції й епістемологія для навчання дорослих. Були також особистісні зв'язки з Данією та Швецією, що дало змогу дуже легко передавати ноу-хау в період стрімкої фінської модернізації.

Кейс 2: ШВЕЙЦАРІЯ

Напевно, ніхто не залишив поза увагою той факт, що в цій книжці Швейцарія з'являлась у зв'язку з низкою тем, найчастіше — у контексті Песталоцці та першої десятки в міжнародних рейтингах. Навряд чи якась інша країна так нагадує нордичну, як Швейцарія, коли йдеться про поєднання особистого відчуття щастя, високого рівня розвитку людини, процвітання й інших рис успішного соціуму.

Песталоцці відіграв велику роль у розвитку народного більдунгу в нордів, але ще більше його значення — для розвитку Швейцарії. Хоча її мешканці, здається, про це забули. Наші свідчення випадкові, але все-таки: Томас прожив у Швейцарії 25 років і ніколи не чув про Песталоцці. Він також виховував там трьох дітей, які відвідували швейцарські державні школи між 2002 та 2016 роками і не пам'ятають, щоб коли-небудь чули про нього.

Економісти й політологи роками намагалися з'ясувати, як і чому Швейцарія та нордичні країни так процвітають, а їхні громадяни почуваються такими щасливими. Не дає спокою те, що, хоча чисельність населення країн приблизно однакова (Данія — 5,7 млн, Норвегія — 5,3 млн, Швеція — 9,9 млн, Швейцарія — 8,6 млн), структурно наші економічні й політичні системи дещо відрізняються. Нордичні країни є великими соціальними державами загального добробуту, швейцарці ж мають приватні й оплачувані роботодавцями страхові програми. Нордичні країни мають дуже ліберальні цінності, а швейцарці є відносно консервативними — згідно зі «Світовим дослідженням цінностей», вони найбільш консервативні й традиційні серед протестантів. Останнє, зокрема, підтверджують гендерні

особливості: швейцарські жінки не мали права голосу до 1971 року, а в одному кантоні — аж до 1991-го. Нордичні країни — це представницькі демократії із зосередженням політичної влади в національному парламенті та уряді, а також із різними ступенями муніципальної автономії. Швейцарська демократія — пряміша, з великою кількістю референдумів на окремі теми і владою, що розподіляється між відносно автономними кантонами та їхніми муніципалітетами.

Економічна схожість між Швейцарією та нордичними країнами полягає в тому, що ми виробляємо просунуті / складні продукти і тому потребуємо висококваліфікованої робочої сили. Точніше, маємо висококваліфіковану робочу силу, і вона розробляє складну продукцію.

У 2013 році приватна дослідна ініціатива порівняла Данію та Швейцарію і підготувала доповідь «Гарне суспільство» (Det gode samfund). У ній вона дійшла висновку, що пересічна швейцарська родина отримує дещо більше коштів, ніж данська, та загалом різниця в якості життя мінімальна. (Звіт успішно ігнорує, як пізно швейцарські жінки здобули право голосу, в категорії «Рівність» він зосереджується лише на догляді за дітьми і дитячих садках.) Той звіт — погано прихована спроба переконати данців, що вони мають віддавати перевагу скороченій урядовій системі та низьким податкам, як це роблять швейцарці. Чи є одна податкова система та соціальна держава добробуту кращою за інші — безумовно, це варто обговорити. Але дуже характерно, що в контексті «хорошого суспільства» обговорюються лише економічні чинники. У звіті повністю випущено культурні, освітні аспекти та більдунг, які можуть стояти за успіхами і Данії, й Швейцарії.

Що бачимо спільного між нордичними країнами та Швейцарією:

- Сильна педагогічна традиція, за якою хтось неодмінно переймається більдунгом нижчих класів. Цілеспрямований курс на розвиток низів суспільства через освіту, особистісний розвиток свідомості та сумління.

- Особиста і політична емансипація, а також сильна ідеологія, пов'язана з рівністю (хоча донедавна у Швейцарії це не стосувалося жінок).
- Сильне відчуття соціальної справедливості: досягаємо її по-різному, через різні податкові й інші економічні структури, але на етапі розробки наших економічних структур був очевидним моральний дискурс.
- Освітні системи, що популяризують складність розуму. Саме це дає нам змогу виробляти високотехнологічні продукти й підтримувати надзвичайно складну економіку.

За всі чотири пункти можемо дуже подякувати Песталоцці, а швейцарці — ще й дитячому психологові Піаже.

Так само швейцарці могли б висловити вдячність Крістену Колду і Фріцу Вартенвейлеру. Вартенвейлер народився у Швейцарії в 1889 році. У 1909-му він став викладачем у вищій школі в Ріслінгу. Пізніше вивчав філософію в Копенгагенському університеті, а 1912 року навчався в Цюриху, де написав дисертацію про Грундтвіґа. Спираючись на свій данський досвід, у 1920-х роках Вартенвейлер започаткував у Швейцарії освіту для дорослих, згодом заснував там власну вищу народну школу, тож йому часто приписують розвиток освіти для дорослих у Швейцарії загалом. Ми цього глибоко не досліджували, а тому нам складно сказати, під чий впливом розвивалася ця сфера у Швейцарії в ХХ столітті.

Кейс 3: Німеччина в ХІХ і ХХ століттях

Ми залишили німців і їхній більдунг іще в епосі Гегеля, освітніх реформ фон Гумбольдта, Наполеона та виникнення «неогуманізму». Але що трапилося далі? З огляду на те, що німці мали весь цей більдунг, чому ж так багато хто з них присвятив себе нацизму і визнав необхідність Другої світової війни? Як вони припустилися такої трагічної помилки? Хіба розвиток его не мав би бути чимось добрим?

Наполеон зазнав поразки від англійців біля Ватерлоо в Бельгії в 1815 році, після чого його ув'язнили на острові Святої Єлени в

Атлантичному океані. Потім національні держави Європи повернулися до відновлення — і розпочали нові війни одна проти одної, щоб заново накреслити державні кордони.

Гердер помер у 1803 році, Шиллер — у 1805-му, Фіхте — у 1814-му, Песталоцці — у 1827-му, Гегель — у 1831-му, Гете — в 1832-му, Гельдерлін — у 1843-му, а Шеллінг — у 1854 році.

Ріхард Вагнер народився в Лейпцигу 1813 року й у 1840-х почав писати свої високоромантичні опери, ґрунтовані на скандинавській міфології та німецькому романтичному націоналізмі. Він був прихильником Gesamtkunstwerk (повного витвору) — оперної вистави, що включала всі тогочасні форми мистецтва.

Починаючи з «Вертера» Гете та впродовж усієї епохи романтизму в німецькому менталітеті селяни навряд чи сприймалися як щось більше за мальовничий реквізит, який додає фольклор до природи та певним чином уособлює народний дух. У середовищі мислячих і письменних класів не вважали землеробів потенційними політичними суб'єктами, які потребують емансипації, розширення прав і можливостей та хоч якогось більдунґу в сенсі розвитку. Такий погляд інтелектуалів на селян (і на робітників теж, за винятком того, що вони не були частиною мальовничої природи) істотно змінився лише після появи Карла Маркса.

Маркс народився в 1818 році у Трірі, який тоді належав Пруссії, біля кордону з Люксембургом. 18-річним він почав навчатися в Берліні й зацікавився ідеалізмом Гегеля та його діалектичною системою. Разом з іншими молодими мислителями, спираючись на систему Гегеля, Маркс розробив концепцію діалектичного матеріалізму — основу того, що стало відомим як марксизм. 1843 року він переїхав до Парижа, де проявив політичну активність і в 1844-му зустрівся з Фрідріхом Енгельсом.

Двоє чоловіків потоваришували й у 1848 році разом написали «Маніфест Комуністичної партії». А в 1850-му Маркс переїхав до Лондона, де написав працю «Капітал. Критика політичної економії» (Das Kapital, Kritik der politischen Ökonomie). Це блискучий аналіз економічних і суспільних механізмів капіталістичної системи, її проблем, але, як і «Маніфест Комуністичної партії», він пропонує деякі надмірно ідеалістичні та жахливі рішення. Перший том «Капіталу»

вийшов у 1867 році (тоді, коли в Данії видали «Ганса, який пішов до народної вищої школи», а у Швеції редактор Солман виступав за народні вищі школи).

За словами Маркса, світ розвивається в напрямку ситуації, коли робітники спільно володітимуть засобами виробництва. Цій спільності чи цьому комунізмові можна сприяти шляхом революції. Такий прогноз ґрунтується на Гегелі та історичному аналізі, тож затяті марксистки роблять хибний висновок — мовляв, хто проти революції та комунізму, той проти духу світу та проти самої історії. Останнє твердження перетворило комунізм на систему вірувань із фанатиками, тоталітарними правителями та інквізиціями. Враховуючи, що Гегель, Гельдерлін і Шеллінґ хотіли створити нову релігію, було б справедливо сказати — місія виконана!

У 1848–1849-х роках здійснювалися спроби революцій по всьому Європейському континенту, а не лише в Пруссії. Люди прагнули політичної свободи, робітники страждали економічно, багато європейців ненавиділи феодальну систему. За підрахунками, в боротьбі простого люду з місцевими військовими та поліцією в різних країнах загинуло від 24 до 77 тисяч європейців.

У Пруссії, як і в інших місцях, робітники не подужали змінити режим, зате могли через свої політичні організації розвивати освіту для дорослих — починання, яке було досить успішним до 1871 року.

У 1862 році король Вільгельм I призначив Отто фон Бісмарка прем'єр-міністром Пруссії. Цю посаду дуже консервативний Бісмарк обіймав до 1890-го (за винятком короткого періоду в 1873 році). Він прагнув зібрати численні малі держави в німецькій конфедерації на чолі з Пруссією та створити об'єднану Німеччину. Чи справді він спровокував війни проти Данії в 1864-му, Австрії — в 1866-му та Франції — в 1870–1871 роках, — це все ще обговорюється істориками. Але беззаперечним фактом є те, що після перемог Бісмарк у 1871 році сформував Німецьку імперію, став на її чолі як канцлер і зробив імператором Вільгельма.

Народний більдунґ по-німецьки⁴⁰

Засвоївши урок 1848 року та дивлячись на Карла Маркса, прихильників соціалізму й революції, німецькі консерватори

злякалися перспективи нових повстань. Водночас, щойно об'єднавши Німеччину, Бісмарк та його оточення усвідомили, що для згуртування народу потрібно щось більше, ніж «кров і залізо», люди мають відчутти себе німцями — Бісмарк і колеги, мабуть, проштудіювали свого Фіхте. Політичне керівництво та індустріалісти теж боялися невігластва серед робітників, оскільки ефективна промислова економіка потребувала кваліфікованих кадрів. Одне слово, хтось мав-таки забезпечити людям певну німецьку ідентичність, більдунг і корисні навички.

Із цією метою 14 березня 1871 року в Берліні утворилося Товариство з питань розповсюдження «народного більдунгу» (Gesellschaft für Verbreitung von Volksbildung). Одним із перших його проєктів стало створення бібліотек, яке досягло значних успіхів. Менш дієвими були їхні лекції: вони не лише не стосувалися життя робітників, після них навіть заборонялися запитання та відповіді. Ми вважаємо це важливим: у посібнику Товариства народного більдунгу значиться, що дискусії або перерви під час лекцій не дозволені, оскільки це руйнує гармонійну форму виступу. Метою товариства були «просвітлення розуму та зігрівання серця», а не дебати.

У 1878 році за антисоціалістичними законами Бісмарка припиняється освіта для дорослих, ініційована працівниками, а їхні бібліотеки — конфісковуються. Слабкі паростки освіти для дорослих, на які після цього наважувались самоорганізовані працівники, — це загальне базове та професійне навчання.

Протягом 1880-х і 1890-х років у Німеччині виникла низка ініціатив щодо освіти дорослих і народного більдунгу, але загалом вони оминали соціальні, економічні та релігійні питання. Натомість народний більдунг зосереджувався на модернізації робочої сили, і дозволеними непрофесійними варіантами навчання лишалися хіба що наукові теми чи естетика, хоча остання привертала дедалі менше уваги. В 1890 році скасували антисоціалістичні закони, але освіти для дорослих це не змінило. Контраст із розвитком у Скандинавії був надзвичайний.

Бог мертвий — хай живе надлюдина!

У той час як Бісмарк намагався заштовхати в кожного німця свою консервативну, імперську епістемологію, Фрідріх Ніцше переконував себе, що Бог мертвий і що майбутнє породить надлюдину (Übermensch).

Ніцше народився в 1844-му, був професором філософії у 1869–1878 роках. У 1879–1888 роках він був вільним філософом, поки не захворів на психічну хворобу. Свої основні твори він написав між 1876-м і 1888-м. Його горстрий розум, нетерпимість до посередності та людської дурості — настільки брутальні, що аж смішно. Якби ми ставили йому діагноз, то сказали б, що він був абсолютно здоровим і милим, чуттєвим генієм, який із раннього віку перейшов від самоврядності до самотворення, а потім закріпився у завершеному самотрансформувальному шарі 5. На цьому рівні він мав системний погляд і бажання встановлювати контакт з людьми поза межами національного, 6-го кола належності.

На жаль, Ніцше жив у середовищі, яке приймало тільки самоврядність шару 3 і не виходило за межі нації та релігійної конфесії, тобто 6-те коло належності було кінцевим. У такому оточенні він не міг знайти нікого, хто відповідав би його ментальному розвитку — крім, можливо, Георга Брандеса, Стріндберга та кількох інших, із якими він листувався, але з якими ніколи не мав можливості зустрітись чи бачився рідко. У цій жахливій самотності він складав свої нещадні коментарі щодо людських істот — таких самих, як і він. І коли він писав про надлюдину (Übermensch), яка з'явиться і керуватиме в майбутньому, ми підозрюємо, він, найімовірніше, думав про самотрансформованих людей, котрі можуть виходити за межі себе і приймають складнощі світу як єдине ціле з погляду глобальної системи. Якщо читати тексти Ніцше з таким розумінням надлюдини (Übermensch), це має інший сенс. У повісті «Так казав Заратустра» він описував розвиток як три етапи: верблюд, який охоче переносить покладені йому на спину вантажі; лев, який володарює на своїй території; і дитина, яка грається та досліджує світ. Ми інтерпретуємо ці три етапи як шари 3, 4 і 5.

Вечори розмов

Незважаючи на прагнення Бісмарка та інших формалізувати навчання дорослих, одна людина почала бачити більдунг працівників у іншому світлі. Її звали Роберт фон Ердберг. Цей чоловік успадкував титул барона від збіднілого батька, а в усьому іншому був просто бюрократом. У 1895 році Ердберг став відповідальним за навчання дорослих при Центральному бюро соціального забезпечення в Німецькій імперії та глибоко опікувався народним більдунгом для робітників. Його надихали англійські пролетарі та їхня англійська самоідентифікація, тож він хотів змінити освіту для дорослих у Німеччині, але не знав як.

Заважало те, що більшість учасників німецької освіти для дорослих походили з нижнього середнього класу і робили все можливе, для того щоб ідентифікувати себе з кращим середнім та вищим середнім класами. Інакше кажучи, вони були зацікавлені не у зміні суспільства та емансипації, а в особистому соціально-економічному просуванні. Ми інтерпретуємо це трьома способами: 1) те, що вони насправді хотіли, — це стати частиною наявної буржуазії, прагнули засвоїти буржуазні норми і просунутися вгору; 2) це причина того, що слово «більдунг» утратило свою силу: воно почало означати буржуазні норми; 3) цей нижній середній клас мав на меті відповідати нормам, він прагнув до шару его 3, самоврядності, й зупинявся на ньому, що зазвичай робили майже всі представники середнього класу. Як наслідок — більдунг почав означати конформність.

Серед робітників дехто хотів кардинальних змін, але мало хто підтримував їх. Коли в 1899 році німецький робітник виступив на конференції Центрального бюро соціального забезпечення в Берліні й поскаржився на сучасний стан освіти дорослих, йому закрили рота. Перш ніж його викликали до голови, він сказав, що робітники не бачитимуть сенсу в освіті, поки її зміст не плануватиметься та не програмуватиметься разом з об'єднаннями робітників. Що було очевидним у Німеччині Бісмарка — це авторитарне ставлення до нижчих класів: їм просто не дозволяли розвивати власну думку чи брати участь у плануванні власного більдунгу. Бісмарк знав, що для них найкраще! Батько сказав, і діти мали знати своє місце.

До 1905 року фон Ердберг одружився з американкою Емі Весселхофт. Вони переїхали в робітничий мікрорайон, аби зрозуміти, чого прагнуть його мешканці. І хоча вони й роздавали безкоштовні квитки до театрів і музеїв, користі з цього було мало. Аж у 1910-х чи 1920-х роках дієвою формою виявились їхні «вечори народного дозвілля» (Volksunterhaltungsabende). Ті зустрічі включали хорівий спів, лекції та читання, зосереджені на певній тематиці. Вечори приваблювали чимало робітників.

Але це відбувалось у 1920-ті роки, після Першої світової війни, коли Німеччина перетворилася на Веймарську республіку і через військові репарації увійшла в період економічних потрясінь та інфляції. Килимок з-під ніг висмикнули в усіх, і середній клас, особливо в нижній своїй частині, зіткнувся з тим, чого завжди найдужче боявся — стати бідним, як робітники.

Фон Ердберг збагнув, що його зусиль більдунгу замало і для них уже запізно. Він помер у 1929 році.

Недоліки німецького більдунгу

У 1923 році письменник Томас Манн читав лекцію групі студентів-республіканців у Мюнхені. Він говорив про те, чому освічений середній клас у Німеччині прихильний до політики й чому він активніше не підтримує демократію та нову Веймарську республіку. Виступ Манна цитується у книжці Вольтера Горація Брюфорда 1975 року «Німецька традиція самозростання (самокультивації) — “Більдунг” від Гумбольдта до Томаса Манна». Ось Манн у перекладі Брюфорда (дужки його):

Сутність, культура [«більдунг»] німця передбачає самоаналіз, індивідуалістичне культурне сумління, дбайливий догляд, формування, поглиблення та вдосконалення власної особистості, з релігійного погляду — заради спасіння й виправдання власного життя, також передбачає суб'єктивізм у свідомості, а отже, тип культури, який можна назвати пієтичним, схильним до автобіографічної сповіді та глибоко особистісних проявів (...) Під усім цим я маю на увазі, що ідея республіки наражається в Німеччині на опір насамперед через те, що звичайна людина

середнього класу, якщо вона коли-небудь і думала про культуру, ніколи не вважала себе частиною політики, та й досі цього не робить. Просити її розвернути свою прихильність від внутрішньої сутності до зовнішнього об'єкта, політики, яку народи Європи називають свободою, — для неї, здається, це все одно, що вимагати насильства над своєю природою і фактичної відмови від свого почуття національної ідентичності.

Коли нацизм став політичною програмою та ідеологією в Німеччині 1930-х років, це — не враховуючи параної, жаху, смертей і зневаги — була дивна суміш «Бурі і натиску» Гете, Гердера, романтизму Гельдерліна, націоналізму Фіхте, системи Гегеля, Вагнерових опер, надлюдини Ніцше, окультизму, колективізму й антисемітизму, який рідко служив головною темою в працях німецьких філософів, але часто бував у них присутній. Обіцянкою Третього рейху став Тисячолітній рейх, створений уявною вищою расою, яка призначена керувати Землею під проводом надлюдини (Übermensch), яка є втіленням Світового Духу, вінець мистецтва (Gesamtkunstwerk), оркестрований Йозефом Геббельсом у сценічних декораціях Альберта Шпеєра і зафільмований Лені Ріфеншталь, де кожен неконформну людину відправляють до таборів смерті.

Коли розгортався цей викривлений міраж, найнижчі класи були привчені коритися, нижній середній клас прагнув стати самоврядним, як буржуазія, а буржуазія, за словами Манна, не мала політичного сумління.

Після війни Західна Німеччина пройшла період свідомої денацифікації та демократизації, якою в основному керували американці. Програма передбачала демократичні структури в місцевих громадах і на робочих місцях, а також конституцію, яка прямо сприяла захисту людської гідності та прав людини. Це призвело до створення інституцій більдунгу й освіти для дорослих у всьому німецькому суспільстві, де донедавна більдунг зберігав більшу частину свого початкового значення розвитку его та означав щось більше, ніж просто навчання.

Німецькою мовою більдунг (Bildung) усе ще залишається дуже позитивною концепцією, але Volksbildung — ні. Через те, що останній

був створений і використовувався Бісмарком, нацистами, а згодом і в комуністичній Східній Німеччині, щоб змусити людей підкорятися і відповідати нормам, німецьке слово *Volksbildung* стало токсичним і нині не має позитивного та емансипативного значень, властивих «народному більдунгу» (*folk-Bildung*) у нордичних країнах. Отже, неможливо перекласти «назад» із *folk-Bildung* у *Volksbildung* — ці два поняття тепер протилежні.

Кейс 4: НАРОДНА ВИЩА ШКОЛА HIGHLANDER

У 1929 році США зазнали жахливої фінансової кризи, й там дуже поширилася бідність. Мешканці далекого Півдня були серед найбідніших в Америці. Білий робітничий клас страждав майже так само, як і чорний (але тільки майже, страждання бідолашних темношкірих виходять за межі сучасного розуміння), було багато неграмотних.

У Теннессі жило подружжя Елсі та Перрі Гортонів, обоє білі. На межі століття вони були вчителями без професійної освіти. До того, як народити свою першу дитину в 1905 році, вони стали здольниками і почали працювати на різних низькокваліфікованих роботах. Свого первістка назвали Майлсом. До 1929 року він пройшов вищу школу та університет і брав участь в організації та згуртуванні найбідніших працівників Півдня.

Існують дві біографії Майлса Гортоні, співавтором яких став він сам, — «Відкопані зерна вогню» (1975 рік, із Френком Адамсом) і «Довга подорож» (1998 рік, із Джудіт і Гербертом Колями). Згідно з обома ними, Гортон невдовзі зрозумів, що не вистачало правильної освіти. Біднякам довелося самим розвивати здатність вибиратися з бідності, професійних навичок було недостатньо, вони потребували якоїсь внутрішньої сили, спромоги, мотивації, знань про власну ситуацію й наявні можливості, щоб обмірковувати все це та щось із цим робити.

Тоді Гортон вирішив вступити до Союзної теологічної семінарії в Нью-Йорку — не з тим, щоб стати священником, а щоб здобути необхідні знання для роботи з бідними. Він навчався там у 1929 році, а в 1930-му перевівся до Чиказького університету. Нью-йоркський

досвід, зокрема, по-новому відкрив його розум для світу, але все-таки чогось не вистачало.

Він читав Джона Дьюї, відомого американського філософа педагогіки, і вірив у його ідею, що освіта має служити демократичному суспільству. Єдиним питанням було лише — що ж таке освіта? Жодна з доступних програм не пропонувала того, що шукав Гортон.

Іншим автором, який писав про освіту та якого вивчав Гортон, був Едуард Ліндеман — нащадок данських іммігрантів, котрий відвідав етнічну батьківщину в 1920 році. У той час Європа була все ще нажахана Першою світовою війною, в якій Данія не брала участі. Візит справив на Ліндемана таке сильне враження, що на його основі він 1920 року видав книжку «Значення освіти дорослих».

Ліндеман писав:

У 1920-му році я відвідав Данію, не лише щоб вивчити освіту, а й щоб відшукати родинні гілки (...)

Тут я вступив у контакт із цивілізацією, яка на противагу охопленій ненавистю Європі здавалася культурною оазою в пустелі націоналізму. В той час як країни-переможниці билися за територію, данські державні діячі проводили наукове дослідження, щоб визначити, наскільки Шлезвіг-Гольштейн може вважатися невід'ємною частиною Данії. (...)

І тоді я побачив фермерів, які навчаються в народних університетах (Volkshoch-schulen) із метою зробити життя цікавішим. Ці самі фермери були членами різноманітних кооперативних підприємств: молокозаводів, хлібозаводів, сирзаводів, асоціацій із перевезення яєць, боєнь, банків, магазинів, страхових товариств тощо. Підприємств, які виконували стільки економічних функцій, що фермери звільнялися від інших видів діяльності. Й у цьому краю не було ні багатства, ні бідності. Тут, як мені здалося, була культура, яка включала багато атрибутів, омріяних іще з часів ранніх греків. Окрім того, все ґрунтувалося на суворій науці та певній економічній свободі — обидві були відсутні у грецькій культурі.

Під легко впізнаваними особливостями данського життя — колективною економічною організацією, інтересом до

літератури, мистецтва та відпочинкових активностей, відсутністю імперіалізму тощо — тут можна знайти таке тяжіння до освіти, яке ніде так не мотивує людей у сучасному світі, як в Данії.

Починаючи з часів Ґрундтвіґа, які були ще й часами данського матеріального та духовного безсилля, дорослі данці прагнули закрити «очевидну прірву між життям і просвітництвом». «Що ворог забрав у нас силою ззовні, ми повинні повернути собі через освіту зсередини, — сказали вони й одразу ж заклали підвалини освіти, що триває протягом усього життя. Освіта дорослих, які починають навчатися після тривалого спостереження за життям, не просто провела громадян від неграмотності до грамотності, вона відновила загальну структуру життєвих цінностей.

Коли Гортон прочитав про данські народні вищі школи, то зрозумів, що знайшов бажане. Він захотів започаткувати таку освіту в Америці!

Перш ніж узятися до роботи, Гортон зустрів данського пастора в Чикаго — Оге Моллера. Той переконав його, що він ніколи не зрозуміє повністю концепції народної вищої школи, якщо не переживе її на власному досвіді. Інакше кажучи, Гортон мав вирушити до Данії.

Гортон провів там близько року, між 1930-м і 1931-м. І вивчив данську мову достатньо, щоб розмовляти з деякими літніми людьми — з тих, хто були першими ініціаторами й роками активно працювали у народних вищих школах. Він також досліджував данську політичну систему, данські спілки та їхню організацію.

І все-таки загалом зустрічі з народними вищими школами та їхніми людьми несли розчарування. Гортон відвідав низку шкіл, але люди там, як він висловився, «боролися з привидами боїв своїх бабусь і дідусів». Його трансатлантична поїздка зовсім не збіглася з його очікуваннями.

Тільки коли Гортон познайомився з людьми в робітничій народній вищій школі Есб'єрга, на західному узбережжі Ютландії, він знайшов, що шукав. Керівником закладу був молодий чоловік на ім'я Пол Гансен. Невдовзі Гортон і Гансен стали близькими друзями, поки обговорювали робітничі організації й те, якою має бути освіта для

дорослих і більдунг. Гортон став «людиною школи»: він вирішив заснувати народну школу в себе вдома!

Після повернення до США Гортон об'єднав зусилля з Доном Вестом, богословом із Теннессі, який теж побував у Данії та відвідав народні вищі школи. У 1932 році вони разом створили народну школу Highlander (а через рік Вест залишив її й заснував ще одну власну школу).

Народну школу Highlander створили у просторому старовинному фермерському будинку в штаті Теннессі, подарованому докторкою Лілліан Джонсон, яка отримала свій ступінь з історії в Корнелльському університеті, була президенткою Західного державного коледжу в Оксфорді, штат Огайо, і провідною суфражисткою Півдня. Вона побувала в Італії, де вивчала кооперативний рух, і вирішила поширити ідею в рідних краях. На той момент, коли Гортон і Вест встановили з нею контакт, вона вже була літньою пані, яка шукала когось, хто використав би її будинок для чогось подібного. Для фінансування проєкту Гортон і Вест шукали пожертви серед кола знайомих Гортон в Чикаго. Вони надрукували та продали частину віршів Веста, торгували омелою. Так до лютого 1933 року наклали загалом 1327 доларів і 30 центів. Заснувавши школу, мабуть, продовжували отримувати пожертви: доброчинці давали, що могли. Але жили просвітники здебільшого на картоплі та бобах. Одного разу один бідний фермер у тому районі пожертвував школі Highlander мішок картоплі, й Гортон розумів, що як для господарства бідного селянина то неабияка жертва. Він уже збирався повернути картоплю, але зрозумів, що вміння приймати так само важливе, як і здатність давати. Повернувши бідасі картоплю, він би забрав частину його гідності й опосередковано повідомив би довколишнім, що бачить себе якимось вищим за них. Аби зрозуміти фінансову ситуацію Гортон і школи Highlander, треба зважити на бідність, до якої звикли люди в ті часи, й на те, що деяким доброчинцям ліжко, дах над головою і триразове харчування не обов'язково давалися там, звідки вони були родом. Гортон і його дружина Зільфія одружилися в 1935-му, після чого переїхали до невеликого зрубу в лісі біля школи. Коли в них народилися діти в 1943 та 1945 роках, вони перебралися у більше помешкання, ближче до шкільного будинку. В новому приміщенні були водогін і телефон.

Окрім данського натхнення та Дьюї, шкільну філософію Highlander підтримував запал Джозефа Гарта. Його цитують у «Відкопаних зернах вогню»:

Народна школа в Америці, як і в Данії, ймовірно, зосереджуватиметься на особистості якогось реального вчителя — людини, яка здатна навчатись і може навчити не так своїм ученням, як здатністю до навчання. Сьогодні великий недолік Америки — це брак людей такого типу. В нас багато чоловіків і жінок, які можуть навчати того, що знають, але дуже мало тих, хто може навчати своєї здатності навчатися.

Учителем, здатним навчатися, став Гортон. Те, як школа Highlander навчалась і викладала в 1930–1940-х роках, надихало і зрештою стало однією з головних сил робітничого руху в Америці. У розвитку закладу вирішальну роль відіграла Зільфія Гортон. Зокрема це стосується народного співу, який став легендарним. Вона і Піт Сегер придумали пісню «Ми здолаємо» на основі традиційної пісні, яку принесли чорношкірі робітники — учні Highlander.

За словами Гортон, Highlander стала першою школою, яка пододала сегрегацію між чорними та білими студентами на Півдні й запропонувала бідним темношкірим громадянські школи в 1950-х роках, що дало їм допуск до реєстрації на голосування. Громадянські школи створили й ними керували пані Берніс Робінсон і Септіма Кларк. Остання була за спеціальністю шкільною вчителькою, але метод викладання розробила Робінсон — власниця салону краси. Замість навчати дорослих читання за дитячими підручниками, вона приносила консервні бляшанки та каталог Sears, за якими люди навчалися читати етикетки й замовляти товар. До кінця 1950-х школа Highlander стала центром викладання, навчання й активізму серед чорношкірих, які боролися за громадянські права. Декілька осіб, які ходили до школи або співпрацювали з нею, зрештою увійшли в історію.

1 грудня 1955 року одна з колишніх чорношкірих школярок Highlander їхала автобусом до Алабами. Вона втомилася за довгий день наполегливої праці, а якась біла людина за законом мала право зайняти її місце. Але ця колишня учениця Highlander не тільки надто втомилася, щоб стояти в автобусі, вона була ще й упевнена, що є такою

самою людиною, як інші, й завдяки своєму навчанню в школі мала сміливість наполягти на своєму праві на місце у транспорті. Її звали Роза Паркс. Залишившись сидіти в автобусі, вона змінила курс руху за громадянські права в Америці.

Ще один студент школи Highlander у 1950-х роках, Джон Льюїс, став одним із головних організаторів Маршу на Вашингтон у 1963 році, а пізніше його обрали конгресменом.

Серед людей, котрі співпрацювали зі школою й викладали там, був доктор Мартін Лютер Кінг молодший.

Ми вважаємо справедливим стверджувати, що Роза Паркс і багато інших людей, які пройшли через Highlander і відстоювали свої права, здолали особистий шлях до самотворення. Паркс, можливо, зробила перехід саме в тому автобусі. Ми не можемо знати, чи знайшли б ці люди в собі мужність без школи, але Паркс заявила прямо — рішучість їй дав час, проведений у Highlander.

Кейс 5: НОРДИЧНІ ІМІГРАНТИ В США

Політологів світу спантеличує високий рівень суспільної довіри в нордичних країнах. Хоч як дивно, ці науковці не говорять про почуття відповідальності, яке допомагає людям довіряти один одному. Можливо, натомість їм варто було б узятися за це питання.

Якщо зосередитися лише на довірі, можливим поясненням її стає «держава добробуту»: за умови гарантування постійного базового економічного захисту данці, норвежці та шведи можуть дозволити собі бути блакитноокими (у символічному сенсі цього слова) простаками та довіряти одне одному. Якщо ваші справи підуть кепсько, доступне державне фінансування допоможе вам повернути своє життя в потрібне річище.

Але навіщо комусь переживати халепу за халепою, покладаючись на те, що уряд пропонує безкоштовну медичну допомогу та пенсію?

Проти «держави добробуту» як причини високого рівня довіри свідчить той факт, що в американських штатах, де із середини 1800-х років і до 1900-х поселялося багато скандинавів — наприклад, у Міннесоті, — рівень довіри теж високий. Ці поселенці залишили

Скандинавію ще за покоління до появи «держави добробуту», тому це не може бути причиною.

Існує кумедна історія про Мільтона Фрідмана, американського піонера вільного ринку. Коли шведський економіст хвалився відсутністю бідності в Скандинавії (нібито через «державу добробуту»), Фрідман йому сказав: «Це цікаво, адже серед скандинавів Америки теж немає бідності». Річ у тім, що цей показник у нащадків скандинавських іммігрантів є одним із найнижчих у США.

Низький рівень бідності серед нащадків скандинавів у США, напевно, не мав би нас так дивувати. 1814 року данці розробили одну з найпрогресивніших шкільних систем у світі, а до 1840-х вони досягли суспільного успіху. Кожен, хто залишив Данію після 1850-го, мусив мати закінчену 7-річну школу з якісною, порівняно з рештою Європи, освітою. Норвежці мали чоловіче виборче право з 1814 року і зазвичай теж були грамотні. Шведи були письменні й навчали дітей удома, і хоча багато їх виїхало з батьківщини через бідність, емігрували також і через те, що у Швеції їм не дозволяли самоорганізовуватись у церковні громади за власними вподобаннями. У США вони могли вільно самоорганізовуватись у що хотіли, а до того ж мали давню традицію сільських зборів. Отже, ось вам достатнє пояснення щодо процвітання скандинавських іммігрантів: більшість із них отримали освіту вище середнього рівня. Було б цікаво дізнатися, скільки скандинавських емігрантів навчалось в народній вищій школі, проте ми не шукали таких даних і сумніваємося, що вони існують. Хай там як, до 1880 року таких людей не могло бути дуже багато, і ми вважаємо імовірнішим, що молодь, пробуджена до свого національного духу, переважно залишилася вдома. Зокрема в Данії та Норвегії, де націоналізм відігравав вирішальну роль у навчальній програмі народної вищої школи. Можна лише здогадуватися, чи сприяли шведській еміграції ненаціоналістичні, прагматичні народні вищі школи в їхній країні.

Було б також цікаво дізнатись, які види шкіл розвивали скандинави у преріях. Ми теж не досліджували цього.

Що ж до суспільної довіри, то припускаємо: люди, котрі вирішили емігрувати, розв'язували дуже важливі особисті питання, як це змушені робити всі переселенці, й такий опір реальності, мабуть, певним чином підштовхнув їх до самоврядності й самотворення.

Намагання вижити в чужій культурі змушує постійно робити вибір, у якому не можна покладатися на інтерналізовані норми. Це спостерігалось, зокрема, і в США, адже в Новому світі, куди приїжджали люди, було мало спільних норм, обов'язкових для дотримання. Припускаємо, що порівняно високий рівень освіти серед скандинавів, їхня релігійна ревність і, щонайменше у шведів, бажання самоорганізуватися плюс звичка робити це в поєднанні з вимушеним розвитком его до самотворення, — усе це, можливо, надзвичайно добре їм прислужилося. Таке пояснення було б логічним і для громад із високим ступенем особистої відповідальності та спільними цінностями щодо цієї особистої відповідальності.

Одним із дуже простих (хоча й повільних) способів перевірити це припущення могло б бути порівняння листів іммігрантів до їхніх родин по всій Європі. Можна з'ясувати, чи хтось пише в них про будівництво церков, шкільних і громадських будинків, асоціацій тощо у своїй новій країні. Можна й підняти американські архіви, щоб дізнатись, як швидко і хто саме засновував школи та церкви серед переселенців.

Кейс 6: кооперативи

Паралельно з розвитком народних вищих шкіл у Скандинавії розквітали кооперативи.

Існує надзвичайний збіг між найщасливішими країнами світу та державами з найбільшим обігом надходжень від кооперативів у розрахунку на душу населення.

Порівняно із загальним ВВП кооперативні обіги в усіх країнах невеликі. У 2015 році Данія, лідер серед кооператорів, мала лише близько 1300 доларів США в кооперативному обігу на одного данця. За даними Світового банку, того самого року ВВП на душу населення в Данії сягнув 51 989,30 долара, від чого наш кооперативний показник становить лише близько 2,5 %. Ця сума в інших країнах була ще меншою, але рейтинг усе-таки цікавий. Найвищі результати мають саме наші головні «підозрювані» (таб. 6).

Таблиця 6. Обіг у кооперативах по країнах та на душу населення

	Обіг у кооперативах, 100 Населення, млн дол. США	млн осіб	Обіг на душу населення, 100 дол. США	
1 Данія	76,37	5,70	13,40	10+
2 Фінляндія	73,11	5,50	13,29	
3 Швейцарія	84,44	8,31	10,16	
4 Нідерланди	163,37	17,00	9,61	5...10
5 Нова Зеландія	32,20	4,66	6,91	
6 Норвегія	33,95	5,21	6,52	
7 Франція	410,41	64,51	6,36	
8 Австрія	48,50	8,66	5,60	
9 Німеччина	362,67	81,46	4,45	2...5
10 Бельгія	48,40	11,30	4,28	
11 Ірландія	16,78	4,64	3,62	
12 Швеція	29,01	9,85	2,95	
13 Японія	292,16	126,82	2,30	
14 США	737,69	322,76	2,29	
15 Іспанія	101,01	46,42	2,18	
16 Італія	111,99	60,68	1,85	1...2
17 Канада	49,01	35,99	1,36	
18 Корея	63,29	51,54	1,23	
19 Велика Британія	74,89	65,10	1,15	

Всесвітній монітор кооперативів — результат партнерства між Міжнародним альянсом кооперативів та Європейським науково-дослідним інститутом кооперативних і соціальних підприємств. У 2015 році вони склали звіт «Дослідження кооперативної економіки»: monitor.coop/sites/default/files/WCM_2015%20WEB.pdf.

У 2015 році кооперативи в Данії, Фінляндії та Швейцарії виробили 1000+ доларів США на душу населення. Норвегія стала 6-м номером, а Швеція — 12-м.

Досягаючи певного розміру, кооперативи зазвичай стикаються зі складнощами в отриманні додаткового капіталу, тож вони здебільшого є невеликими та середніми компаніями. Вищезгадані цифри, ймовірно, свідчать про те, що велика кількість кооперативів може забезпечувати такий самий або менший обіг, як великі публічні компанії. Таким чином, коефіцієнт співвідношення кількості людей, які беруть участь в

ухваленні рішень, до кооперативного обігу, є високим. Отже, відносно висока частка кооперативного обігу в економіці означає відносно високу частку громадян, які беруть участь у демократичних процесах і звикли мислити в контексті підзвітності, спільних цілей та відповідальності.

Одна з подібностей між Данією, Норвегією, Швецією та Швейцарією полягає в тому, що мережа супермаркетів COOP у всіх чотирьох країнах є одним із найбільших підприємств роздрібної торгівлі споживчими товарами. Кількість членів кооперативу, про яку вони згадують на своїх вебсайтах, становить приблизно 1/3 населення в усіх чотирьох країнах. Цифри у Великій Британії та Нідерландах, де існують подібні мережі, не такі високі (таб. 7).

Таблиця 7. Члени кооперативу продуктових магазинів COOP

	вебсайти	магазиничлени, млн населення, млн		послуги, %	
Данія	coop.dk	1 200	1,7	5,7	30
Норвегія	coop.no	1 150	1,5	5,3	28
Швеція	coop.se	655	3,4	9,9	34
Швейцарія	coop.ch	2 476	2,5	8,5	29
Велика Британія	co-operative.coop	2 774	4,0	66,2*	6
Нідерланди	coop.nl	250	0,7	17,0	4

* На вебсайті Великої Британії йдеться про «активних членів», які можуть бути більше ніж просто платниками й отримувачами дивідендів. Ми не досліджували цього глибше.

НАША БІЛА ПЛЯМА

Прогрес у Великій Британії після революції Кромвеля, її індустріалізація, ліберальна демократія, кооперативи, англо-американська концепція політичної свободи, натхнення фон Ердберга, націоналізм англійських робітників тощо, — з огляду на все це нам варто було б дослідити процеси розвитку в Британії набагато детальніше, ніж ми це зробили. Але в дослідженні потрібно десь зупинитись, і ми сподіваємося, що хтось інший опублікує корисні роздуми про паралельний розвиток на Британських островах.

⁴⁰ Тут важливо звернути увагу на німецький термін *Volksbildung*, який автори використали в заголовку, тому що він має історично сформовані смислові відмінності з раніше згадуваним

у тексті поняттям Folk Bildung (народний більдунг). Детальніше див. у розділі «Недоліки німецького більдунгу» далі, де цьому дається пояснення. Якщо англійське Folk розуміється як народ загалом і включає в себе всіх людей, що живуть у цьому регіоні, то німецьке Volk має конотацію «ми, не такі, як вони», що пізніше лягло в основу нацистського відчуття переваги Германської нації (див. Christopher M. Hutton: “Linguistics And The Third Reich: Mother-tongue fascism, race and the science of language”, Routledge, 1999). — *Прим. наук. ред.*

ЧИ ОБҐРУНТОВАНЕ НАШЕ МИСЛЕННЯ?

Народний більдунґ — більше ніж освіта дорослих, він відіграв визначну роль у розвитку нордичних суспільств. У 1800-х роках він став свідомим курсом заради підняття нижчих класів Скандинавії на вищий рівень розвитку его. У цьому розділі ми повернемося до наших трьох гіпотез і відповімо на запитання, сформульовані на початку.

Ми вже розглянули еволюцію більдунґу, його поширення та реалізацію в Скандинавії, також — народний більдунґ і ще шість інших кейсів, які по-різному стосуються скандинавського розвитку. Дослідили й свою першу гіпотезу та дійшли висновку, що між більдунґом і розвитком его є істотні збіги, хоча ці поняття не зовсім ідентичні — більдунґ складніший. Тепер розглянемо гіпотези 2, 3 та 4 й спробуємо відповісти на пов'язані з ними запитання.

ГІПОТЕЗА 2: НАРОДНИЙ БІЛЬДУНґ І ОСВІТА ДОРΟΣЛИХ

Другою нашою гіпотезою було:

2. Народний більдунґ відрізняється від просто освіти дорослих.

- Наскільки великою є ця різниця?

Освіта дорослих, або навчання протягом усього життя, є тим, чим і називається — освітою дорослих. Це може бути професійне навчання, оновлення диплома для подальшого навчання тощо. Воно може привести до іспиту або ні, але здебільшого приводить до певного диплома, який документує вкладені зусилля.

Народний більдунґ, який розвивався в нордичних країнах, радикально відрізняється. Він сягає своїм корінням романтизму й ідеалізму, служить емансипативним та егорозвивальним цілям на особистісному рівні, спрямованому на підвищення свідомості та

сумління, і покликаний формувати спільну свідомість народу на колективному рівні. Його метою є створення в кожній людині відчуття належності до народу / нації та найближчої культурної зони, тобто додавання 6-го та 7-го кола належності до життя людей або зміцнення цих кіл. З одного боку, «народний» стосується буття у вигляді народу (folk), з іншого — більдунгу від людей і для людей, популярного або протонародного, більдунгу для всіх, а не лише для обраних.

Народний більдунг існує для простого задоволення від навчання, самовідкриття і самовираження. З погляду розвитку его, нордичний народний більдунг сприяв переходу від самоконсолідації до самоврядності, від самоврядності до самотворення — від шару его 2 до шарів 3 і 4. Завдяки літературі, поезії, макроекономіці, науці, дискусіям, співу, творчості, лекціям і відчуттю історії та культурної спадщини таке виховання сприяло утворенню національних культур відданості та відповідальності. У певному сенсі нордичний народний більдунг є політичним: він не пропагує одну конкретну політичну ідеологію, але спонукає людей з'ясувати, на яких позиціях вони насправді стоять у політичному, соціальному та культурному сенсі, він спрямований також на створення свідомого та сумлінного електорату.

Отже, відповідаємо на наше власне запитання: так, існує величезна різниця між освітою дорослих і народним більдунгом. Цілі абсолютно різні, як і навчальна атмосфера, хоча деякі результати можуть бути однаковими. Отримуючи освіту, люди зазвичай теж виховуються, а народний більдунг також дає нові знання та навички.

Якщо повернемося до наших концентричних сфер — освіта дорослих має намір розширити горизонтальну площину або хоча б один її сектор, тимчасом як народний більдунг спрямований на створення цілісних особистостей із силою характеру, глибоким корінням і високими прагненнями.

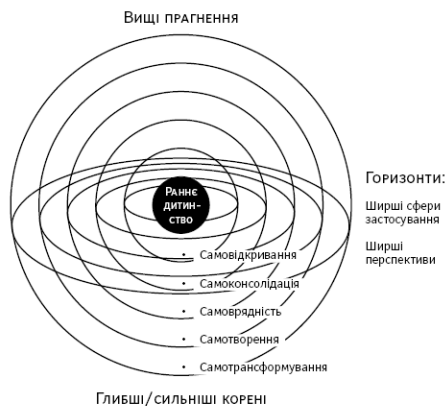

Рисунок 7. Знову тривимірні шари розвитку его

Освіта дорослих / навчання протягом усього життя розширює горизонтальну площину. Народний більдунг надихає на вищі прагнення і створює глибші корені.

Якщо повернемося до кіл своєї належності та підвищення складності їхніх моральних структур: звичайна освіта дорослих не має морального елемента, й рідко можна сказати, що зосереджується на чомусь більшому, ніж вдосконалення індивідуальних навичок і знань. Отже, це лише перше коло.

1. Его / своє «я».
2. Сім'я 1 (батьки, брати і сестри).
3. Група рівних.
4. Сім'я 2 (подружжя, діти, свекор і свекруха, теща і тесть).
5. Спільнота (сусіди, парафія, політична партія, спортивна команда, колеги на робочому місці тощо).
6. Уявна спільнота (суспільство / країна / нація / народ / релігійна конфесія).
7. Культурна зона.
8. Універсальні принципи / міжнародні конвенції / багатосторонні альянси.
9. Людство сьогодні.
10. Планета і майбутні покоління після правнуків.

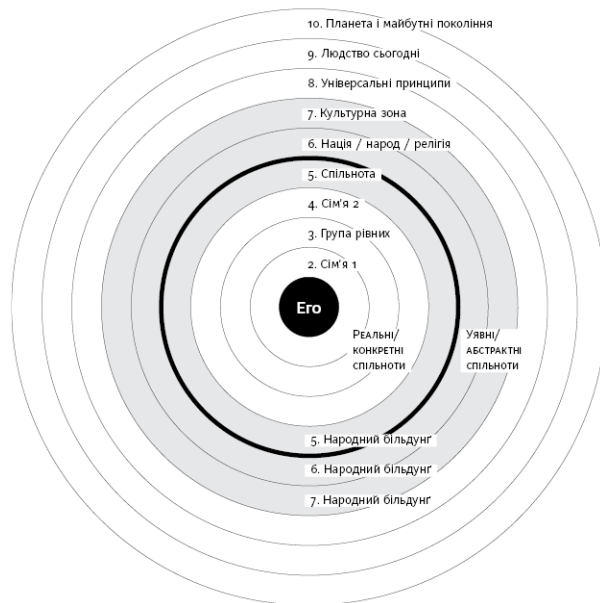

Рисунок 14. Кола належності

Народний більдунг у нордичних країнах завжди спрямовувався безпосередньо на відчуття належності та відповідальності в колах 5. і 6. та до кола 7. Спочатку культурною зоною були інші нордичні країни, а не вся Європа. У 1900-х роках ця зона розширилася, і свідомість піднялася також до кіл 8 і 9, та ми не досліджували, коли саме підвищена складність стала нормою. Найімовірніше, це відбулося спочатку у Швеції, зокрема на основі заклику Брантінга до розвитку людства, його участі в Лізі Націй і впливу Нобелівських премій. У шведській культурі глобальна причетність — сильна течія.

Сьогодні екологія й екостабільність набирають ваги в народних вищих школах, багато яких мають практичні програми сталого розвитку. Дивно, але в глобальних або екологічних програмах нордичних країн народний більдунг не керує цим процесом.

Народні вищі школи завжди прагнули забезпечити замісника колу 2, тобто сучасній сім'ї 1, поки люди навчаються в школах — створити для них навчальні кола. Також ці заклади сприяли розвитку третього кола належності у формі дружби під час та після навчання. Оскільки культурна спадщина — і власна, і культурна зона — є центральною частиною досвіду, народний більдунг має емоційно-поетичний аспект, який відсутній у просто освіті дорослих, насамперед у професійно-технічній.

Отже, народний більдунг значно багатший емоційно, морально, соціально, філософсько та екзистенційно, ніж освіта дорослих, він підходить до особистості цілісно. Йдеться про осмислення сенсів на вищому рівні складності й про можливість для людини входити до нових кіл належності.

Гіпотеза 3: внесок народного більдунгу

Третьою нашою гіпотезою було:

3. Народний більдунг відіграв значну роль у розвитку нордичних суспільств станом на середину 1800-х років.
 - Наскільки значною була його роль?
 - Як глибоко вчителі, пастори, політики й інші ініціатори народного більдунгу в нордичних країнах розуміли початкове значення більдунгу, а отже, й розвитку его, 150–200 років тому?
 - Якщо ініціатори народного більдунгу насправді усвідомлювали психологію розвитку, то яку роль відіграв психологічний розвиток у поступі сучасних нордичних країн?

Значення народного більдунгу

Народний більдунг здобув популярність у Данії близько 1865 року, в Норвегії — близько 1870-го, у Швеції він зародився близько 1870 року серед селян, але реального розквіту сягнув близько 1902-го серед робітників. У всіх трьох країнах кооперативи стартували в той самий період. За винятком однієї цитати Ліндемана «ці самі фермери», не було доведено збігів між групами людей, долучених до народного більдунгу та самоорганізованих у кооперативах. Тому складно сказати, як кожен із цих чинників сприяв економічному процвітанню. Зокрема складно тому, що в той самий період розвивалась індустріалізація.

Однак безумовно, що будь-який значний економічний вплив навряд чи міг відбутися до 1880-х років, коли критична кількість молоді дістала шанс долучитися до народного більдунгу. У 1878 році Оустлід

описав покоління молоді, яке пробудилось і стало дуже амбітним, але ще не встигло дати системних результатів.

Наш висновок такий. З огляду на тісні зв'язки Фінляндії зі Скандинавією та швидкість, із якою ця країна почала вириватися з бідності в 1920 році й опинилася серед багатих держав у 1950-му, і зважаючи на те, що жодна інша така ж бідна країна не змогла цього повторити, — то ми в нордичних країнах, мабуть, зробили-таки щось правильно. Спільним знаменником є народний більдунг, як і кооперативи, — обидва явища сприяли індивідуальній відповідальності, відчуттю обов'язку перед іншими людьми, своїми організаціями та країною загалом. Коли Фінляндія здобула незалежність і фіни змогли самоорганізувати свою країну, вони не тільки індустріалізувались, обрали ліберальну демократію та ринкову економіку замість тісніших зв'язків із Радянським Союзом, у них уже були деякі інституції й епістемологія для освіти дорослих та народного більдунгу.

Швейцарія залишалася багатою протягом усього періоду. Там раніше відкрили для себе більдунг і політичну відповідальність.

Ми не вивчали поширеності освіти дорослих або народного більдунгу серед швейцарців. Але ясно, що завдяки Песталоцці вони відкрили для себе особистісний розвиток іще до нордичних країн. Соціальне сумління за Песталоцці відіграло у швейцарській культурі важливу роль. Який вплив на цю країну справив народний більдунг за Вартенвейлером, ми не знаємо.

Швейцарці мають високий ступінь самоорганізації демократичних інституцій у кантонах і муніципалітетах, а також на багатьох своїх референдумах. Вони також добре сприйняли кооперативи — кількість дорослих, які є членами СООР, у Данії, Норвегії, Швеції та Швейцарії надзвичайно близька.

Отже, робимо висновок, що народний більдунг у поєднанні з самоорганізацією, якій, можливо, він і сприяв, відігравав важливу роль у розвитку нордичних країн станом на 1880-ті роки, але не на середину 1800-х. Чого ми не знаємо достеменно, це взаємозв'язку між народним більдунгом і появою самоорганізації — що з них мало більший вплив і яка синергія між ними існувала на конкретному локальному чи мікрорівні. Хай там як, а самоврядність, самотворення,

самоорганізація, відчуття особистої відповідальності й культивоване відчуття належності до нації стали визначальними для успіху наших країн.

Ми не можемо сказати, яку роль це відіграло, але переконані, що вона була важливою, зокрема з огляду на враження Авґуста Солмана 1867 року, Андреаса Оустліда 1878-го та Едуарда Ліндемана 1920-го. Солман був вражений Данією як такою, Оустлід і Ліндеман — приголомшені самомотивацією та ініціативністю данців, котрі навчались у народних вищих школах. Будь-яка достовірна оцінка впливу потребує подальших детальніших досліджень економічного розвитку на місцевому рівні.

Розуміння розвитку его

Що стосується розуміння більдунґу та розвитку его в середовищі винахідників, ініціаторів народного більдунґу й політиків 150–175 років тому, то досить легко зробити висновок: вони дуже добре його розуміли.

Усі вони читали німецькою мовою, схоже, так, як високоосвічені скандинави читають сьогодні англійською, а Гердер, Шиллер, Песталоцці й інші детально досліджували більдунґ як емоційний і моральний розвиток. 150 років тому знання про більдунґ, певно, було таким самим поширеним серед осіб, які приймали рішення, пасторів і «людей школи», як нині знання про дислексію або тести PISA⁴¹ серед тих, хто все вирішує в освіті. 150 років тому ніхто б не йшов працювати педагогом без принаймні елементарних знань про більдунґ і його роль в особистісному розвитку. Текст Оле Віґа в «Друзях народу» (Folkevennen) 1851-го, промова Колда 1866-го, промова Солмана 1867-го та нарис Ялмара Брантінґа, який той написав у в'язниці в 1889 році, — усе це найкраще можна охарактеризувати як програмні заяви. І все це показує, що підняття населення на вищий «духовний» рівень було явною метою провідників народного більдунґу.

Вплив розвитку его

Ми не можемо точно сказати, наскільки велику роль відігравали більдунґ і народний більдунґ у розвитку нордичних країн, тому

складно визначити й роль розвитку его. Але зважаючи на позиції нордичних країн у «Світовому дослідженні цінностей», очевидно, ми якось здійснили колективні переходи до модерності, й народний більдунг може бути наочним поясненням цього. Паннордичні дебати в 1880-х роках про рівні сексуальні норми для чоловіків і жінок зробили величезний внесок у сучасні егалітарні та ліберальні норми в нордичних країнах, але таке обговорення у пресі навряд чи змістило б колективні настрої в таких самих суспільствах, якби у них не розвивалась освіта дорослих і спортивні асоціації, де чоловіки та жінки збиралися разом і де тіло теж знаходило свою емансипацію.

У 1930-х роках культурний радикалізм породжував естетичні форми самовираження, які популяризували сучасні норми за допомогою слів пісні або дизайну меблів. А програма соціал-демократичного більдунгу отримала значне фінансування від урядів, зокрема керованих соціал-демократами, хоча консервативніші уряди теж бачили корисність більдунгу і підтримували його. Принаймні донедавна.

Високий рівень суспільної довіри в нордичних країнах теж указує на народний більдунг: довіри не було б, якби не високе відчуття відповідальності.

Гіпотеза 4: чи існувало цілеспрямоване культивування розвитку населення?

Наша четверта гіпотеза стверджувала:

4. Нордичні країни стали успішними завдяки цілеспрямованому культурному, інтелектуальному, моральному та емоційному розвитку найменш освіченої частини населення.
 - Наскільки це було цілеспрямованим?
 - Чи на багатьох людей це вплинуло і як саме?

Робимо висновок, що нордичні країни стали успішними завдяки цілеспрямованому культурному, інтелектуальному, моральному та емоційному розвитку найменш освіченої частини населення. Ці зусилля зосереджувались на двох речах: допомагали кожному

відчувати належність і відповідальність перед нацією та зоною нордичної культури, тобто 6-те та 7-ме кола належності; давали змогу кожному розвивати власне мислення та прокладати шлях у житті. Обидві речі надзвичайні. Нація / народ — це уявна спільнота, яка дуже відрізняється від конкретних спільнот у 5-му колі належності, наприклад, місцевого села, церкви тощо. Створення шкільної системи, яка розвивала політичну свідомість, «духовне» розмаїття та відповідальну незгоду серед нижчих класів, було радикальною концепцією для того часу.

Цьому розвитку передували високі показники грамотності серед скандинавського населення, особливо у Швеції, принаймні ще в 1700-х роках. Данія 1814 року отримала найпрогресивніше шкільне законодавство у світі. Норвегія та Швеція заснували державні школи теж доволі рано, порівняно з більшою частиною Європи.

Культурні радикали, як «друга хвиля» 1880-х років і далі, кидали виклик «святості» нації та релігійної конфесії, тобто 6-му колу належності. Вони наполягали на відчутті належності до абстрактнішої зони європейської культури. І пропагували абстрактні універсальні принципи, тобто 7-ме коло належності й далі. Цей поштовх був не цілеспрямованим культивуванням, а культурною боротьбою, яка відбувалась у Скандинавії, незважаючи на національні кордони.

У результаті обох рухів нордичні країни виробили складний баланс між свободою особистості й відданістю колективним інтересам. Нордичні суспільства характеризуються високими очікуваннями щодо особистої відповідальності, освіти та більдунгу. Наша освітня система та система більдунгу «від колиски до могили» стали націлені на це.

У Данії з 1900 по 1940 рік близько 8 % випусків у роки свого становлення навчались у народній вищій школі. Багато хто з них брав участь і в іншому більдунгу — кооперативах та спортивній діяльності, як і тисячі тих, котрі ніколи не відвідували народної вищої школи. Отже, значна частина дорослого населення протягом 1900-х років пройшла через певну інституцію більдунгу або самоорганізовувала діяльність, пов'язану з більдунгом.

У Норвегії уряд вирішив конкурувати з народними вищими школами. І хоча урядові програми, можливо, більше зосереджувались на практичних навичках, ніж на розвитку его, на допомогу прийшов

Ібсен і змусив норвежців мати справу з його Норою. До 1930-х, за данським істориком Нільсом Кайзером Нільсеном, самоорганізація стала такою невід'ємною частиною норвезької культури, що 10–12-річні діти створювали власні асоціації (з письмовими протоколами зустрічей і таким іншим), аби кататися на лижах, ковзанах, і ставити театральні вистави.

У Швеції 1902 року дослідницькі гуртки дозволяли віддаленим громадам бути самопостачальниками більдунгу. Ми не з'ясовували кількості людей, які брали участь у їхній діяльності та сприяли цьому, але, як і в Данії, гуртківство стало визначальним для культурного та політичного розвитку загалом.

Протягом 1900-х років, безпосередньо чи опосередковано, переважна більшість нордичного населення відчула вплив активностей більдунгу. Люди підвищували колективні очікування від членів громади, тож якщо хтось навіть особисто не долучався до народного більдунгу, йому все одно доводилося виправдовувати очікування й розвиватися разом із сусідами.

Нордичні «країни добробуту» розвивалися завдяки обдуманим політичним програмам, створеним у 1920–1930-х роках і повністю оформленим у 1960-ті, що дало змогу громадянам жити без економічної непевності. Із 1920-х народний більдунг був частиною цього політичного проєкту і допоміг людям отримати максимальну користь від своєї економічної безпеки. Це не означає, що в нордичних країнах немає бідності чи економічної непевності, але вони трапляються рідше і не призводять реальної економічної нерівності. Бідність у наших країнах характеризують, скоріше, як бідність культури, більдунгу та стилю життя, коли не кожен може дозволити собі поїхати у відпустку, брати участь у культурному житті, більдунгу, постійному споживанні, відправляти своїх дітей на заняття спортом, скаутингом або дати їм можливість навчатися гри на музичних інструментах.

Ми не припускаємо, що інші країни не досягли подібних результатів. Наш активний сектор спорту, скаутський рух, волонтерство, громадські організації, кооперативи та освіта дорослих — це «візитка» західної цивілізації. Ми просто дійшли висновку, що в нордичних країнах народний більдунг і його інституції — народні вищі школи,

навчальні гуртки чи вечірні класи — допомогли критичній кількості індивідів серед усього населення стати самоврядними, відчутти, що вони належать до нації. Можемо стверджувати, що таким був цілеспрямований курс, який вироблявся із середини 1800-х та початку 1900-х років. А згодом культурний радикалізм сприяв широкомасштабному людському самотворенню. Ми також дійшли висновку, що у «Світовому дослідженні цінностей» віддзеркалено саме це.

ЗАГАЛЬНИЙ ВИСНОВОК

Між започаткуванням народного більдунґу та збільшенням ВВП на душу населення в Скандинавії наприкінці 1800-х років існував тісний зв'язок. Фінляндія приєдналася до клубу багатих країн у 1920–1950-х. Безліч подібних рис властиві нордичним країнам і Швейцарії, незважаючи на досить різні економічні та політичні структури. Плюс досягнення руху за громадянські права у США, плюс успіх скандинавів, які емігрували до США. Плюс те, як жахливо та неправильно все склалося в Німеччині, де більдунґ існував лише для буржуазії... З усього зазначеного робимо висновок, що більдунґ через народний більдунґ насправді відіграв значну роль в успіхах нордичних країн.

Для подвижників більдунґу розвиток его був відомим фактором, хоча вони називали його інакше. Народний більдунґ був створений спеціально, щоб виробити такий тип саморозвитку для всього сільського населення та дати людям змогу пройти еволюцію від частини своєї спільноти до частини нації. Пізніше для робітників у містах особистісний розвиток теж став вирішальним, а щодо відчуття належності, то ця перспектива могла бути й універсальнішою. Плекання особистісного розвитку та переходу до складніших кіл завдячує ранньому поширенню грамотності, яка сприяла лібералізації економіки, індустріалізації та демократії.

Кооперативний обіг коштів із розрахунку на душу населення лише побічно говорить щось про більдунґ, а саме — що люди готові самоорганізовуватися та брати на себе відповідальність за демократичними принципами. Однак показово: у низці держав

помічаємо зв'язок між рівнем кооперативного обігу, розвитком інституцій бильдунгу, відчуттям людьми щастя та успіхом країни.

Підсумкова картина бильдунгу

Ми ознайомилися з багатьма поглядами на одне й те саме явище — еволюцію особистості, інтелектуальний та емоційний особистісний розвиток, збагачення внутрішнього світу. Існує чимало поглядів на бильдунг, розвиток его та екзистенціалізм і їхні різні етапи, стадії чи збіги між шарами. Тож ми спробували підсумувати все в одній моделі (наступна сторінка).

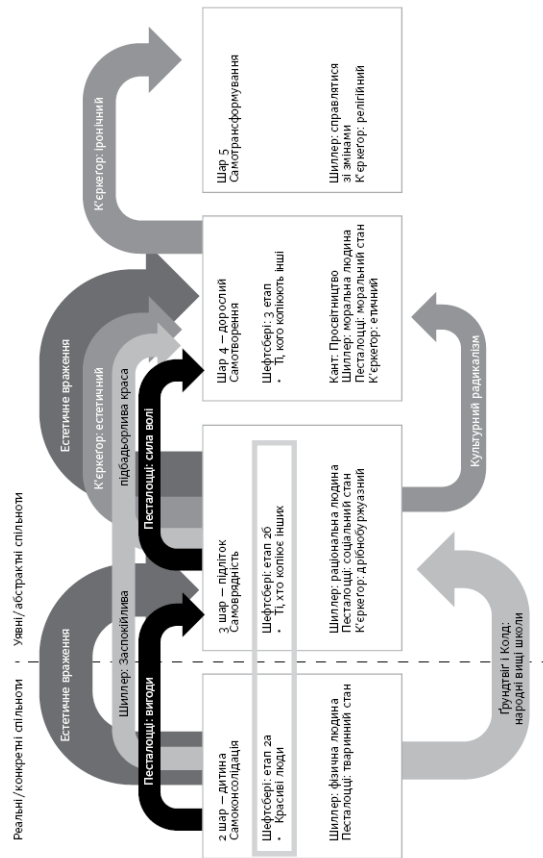

Рисунок 15. Шари та переходи

Шари его 2, 3, 4 і 5, описані Робертом Кіганом як стадії, відповідають описам стадій, які ми знайшли у Шейфтсбері, Канта, Шиллера, Песталоцці та К'єркегора. Аббт, Лессінг і Фіхте теж пишуть про стадії, але ми їх детально не досліджували. Шиллер описує, як може розвинути нас естетика, і розрізняє заспокійливу та підбадьорливу

красу. Песталоцці припускає, що ми входимо в суспільний стан для соціальних і матеріальних благ, а щоб розвиватися поза ним і входити в моральний стан, потрібна сила волі. Використання К'єркегором слова «естетика» належить до перехідної фази 3½ між тим, що він характеризує як «дрібнобуржуазний, дрібний буржуа» (шар 3) та «етичний, Етик» (шар 4). Це інший вид естетики, але дослідник робить акцент на самоестетиці.

К'єркегорівський «іронічний, Іроніст» теж має інакший і глибший сенс, аніж те, як більшість людей сьогодні розуміє термін «іронічний».

Для К'єркегора це спосіб показати нікчемність чогось. Він позначає Іроніста як нестабільний перехідний етап, що ідеально відповідає переходу 4½.

Самотворення стає політичним курсом спочатку для культурних радикалів Данії, згодом — для соціал-демократів, зокрема у Швеції. Розвиток особистого характеру з часом стає загальним курсом щодо освіти, незалежно від політичних партій. Ми вважаємо це причиною того, що нордичні країни розташовані у правому верхньому куті «Світового дослідження цінностей».

Наш власний висновок: естетичне враження, а також соціальні та матеріальні вигоди можуть підняти нас від самоконсолідованого шару 2 — пізнього дитинства до самоврядного шару 3 — ідентичності підлітків і дорослих, вірності групі. Естетичний підйом — це те, що, як ми бачили, відбувається з «Гансом, який пішов до народної вищої школи». Те саме сьогодні спостерігаємо серед підлітків, які зазвичай приєднуються до культури через музику. Ми припускаємо, що останній тип пробудження підлітків діє ще з 1920-х років. Уявімо Гленна Міллера, який виріс на Біллі Гейлі та Елвісі Преслі, а потім не побоявся визнати себе фанатом «Бітлз» серед шанувальників «Стоунз», хоча це могло означати для нього соціальне самогубство. Водночас із цим «пробудженням» у підлітків часто відбувається естетична самоідентифікація з певною субкультурою — хай то будуть панки, готи чи хіпстери.

Також робимо висновок, що відповідність очікуванням 5-го та 6-го кіл належності — це шлях до соціального прийняття й підтримки себе та сім'ї законними засобами. Тому Песталоцці абсолютно має рацію: наша внутрішня тварина отримує певні дуже конкретні вигоди від

пристосування та самоідентифікації. І естетика, й конкретні вигоди спонукають нас до самоврядності дужче, ніж до самоконсолідації.

Ґрундтвіґ і Колд представляють інституціоналізовану й освітню програму самоврядності. Якимось чином уявна спільнота, 6-те коло належності, має бути вартою того, щоб заради неї пробуджувалися, працювали і боролися, а це означає, що ми маємо бути натхненні, щоб сприймати її як до певної міри ідеал.

Наш загальний висновок щодо переходу від шару его 2 до шару его 3 такий. Те, що допомагає нам стати самоврядними дорослими в межах наших суспільств, — поєднати культуру / естетику, емоційний зв'язок із групами поза сім'єю, відчувати матеріальні речі та соціальні переваги від пристосування, надихатися якимись ідеалами й почуттям належності до уявної спільноти, — усе це те, заради чого, як гадаємо, варто працювати. Ще один спосіб висловити те саме: ми хочемо, щоб нас любили та приймали, щоб люди поза нашою родиною нас цінували і розуміли. Якщо не з'ясуємо, як зробити так, щоб інші люди поза сім'єю і нас приймали, ми починаємо сумувати за близькістю та солідарністю. Нам потрібні друзі та однолітки, сексуальна близькість з іншим дорослим, добрі колеги, які раді бачити нас, які діляться з нами своїми радощами та турботами і з якими можемо поділитися нашими. Ми прагнемо показати собі та іншим, що належимо до груп у межах 3–6-го кіл. Ці кола належності надають нам моральні цінності та символи і тим самим допомагають орієнтуватися в нашій спільній культурі, соціальному середовищі й у нашому власному житті.

Що стосується переходу від шару его 3 до самотворного шару 4, ми вважаємо, що, крім переживання особистісної кризи та деяких серйозних опорів, знання про ці шари его та кола належності саме собою може бути корисним інструментом, особливо в поєднанні із силою волі та довколишньою культурою, яка сприяє самотворенню. Ми також стверджуємо: такому переходові може допомогти особистісне самовираження в символічній формі, тобто заняття письмом, малюванням або щось таке просте, як, наприклад, зміна зачіски на свій власний смак. Однак зазвичай це тривалий процес розвитку, який потребує правильної комбінації — відчуття захищеності й водночас виклику щодо основних фундаментальних

припущень. Це дозрівання, яке вимагає і міцного ґрунту під вашими ногами, і періодичного висмикування килимка з-під ніг.

Отже, загалом ми вважаємо слушним стверджувати, що більдунг у формі народного більдунгу здатний змінювати суспільства. Також переконані, що більдунг є складнішою та комплекснішою концепцією, ніж розвиток его. Це справедливо щодо багатьох аспектів особистісного розвитку й навчання, які ми повинні пройти, щоб знайти сенс, мету і відчуття своєї належності та процвітати у складному довколишньому світі. Більдунг — це свобода і відповідальність. Відповідальність — це свобода і більдунг. Разом вони створюють щасливих людей, стабільні суспільства та сильні економіки.

⁴¹ PISA (Programme for International Student Assessment) — це міжнародне дослідження якості освіти, започатковане Організацією економічного співробітництва та розвитку, трьох видів грамотності (читацької, математичної та природничо-наукової). — *Прим. наук. ред.*

СКАНДИНАВІЯ СЬОГОДНІ: САМОРУЙНУВАННЯ В ДІЇ

Щоб уникнути самозамилування, перш ніж ми продовжимо, дозвольте поділитися цим коротким і фрагментарним доповненням. Прогнило щось у данським королівстві, хоча цього ще не видно в міжнародних дослідженнях, а у Швеції ситуація хіба лише трохи краща.

Якщо ви данець або швед, який читає цю книжку, і маєте таку саму думку, як ми, то ви, напевно, запитували себе: «Де далекоглядний порядок денний, який ми колись мали, куди подівся весь цей більдунг?». Якщо ви норвежець, то, можливо, переживаєте менше — принаймні так ми сприймаємо Норвегію з наших Данії та Швеції. Здається, в Норвегії нині його (більдунгу) трохи більше, ніж у нас. Якщо ж ви не з нордичних країн, то можете прочитати цей розділ як пересторогу. Сьогодні на наших очах Данія та Швеція демонтують власні успіхи. Руйнування так важко здобутих якостей у наших суспільствах очевидне, і, боїмося, не дуже багато людей мають достатні загальну освіту й більдунг, щоб збагнути це та усвідомити можливі наслідки. Так трапилося, що якраз наше власне покоління веде цей демонтаж. Найосвіченіше покоління, але найменш сформоване більдунгом у минулому столітті — крім, можливо, покоління, яке прийде після нас.

ШКІЛЬНІ РЕФОРМИ

У нас в Данії та Швеції були дуже амбітні державні школи, і більдунг, загальний більдунг та формальна освіта вважались однаково важливими.

Показово: до 1967 року у Швеції існувало єдине міністерство з питань культури, освіти, більдунгу та шведської церкви —

Міністерство духовності (Ecklesiastik-ministeriet). Останнім міністром усієї цієї «духовної» сфери був Улоф Пальме. Мабуть, для більшості світу він відомий насамперед тим, що був убитий 1986 року. Але для людей із нордичних країн це прем'єр-міністр, соціал-демократ, який, подобається це комусь чи ні, у другій половині ХХ століття уособлював прогрес «держави добробуту».

Ми не збираємося заявляти, що релігія покинула державні шкільні системи у Швеції чи будь-якій іншій країні. Проте освіту та духовний розвиток розділили на адміністративному рівні, а культуру відокремили від ідеї розвитку емоцій, а отже, школи втратили велику частину свого наповнення, зокрема в моральному аспекті, який Песталоцці називав «формуванням серця, відчуттям історії та культурної спадщини». Педагогічно до 1967 року шведські школи не обов'язково набули ваги в очах дітей, але їхня мета стала глибшою та вищою. У 1990-х роках Швеція пореформувала свої школи й серед іншого дозволила комерційним та інвестиційним компаніям керувати приватними навчальними закладами. Шведські діти раніше були найкращими в читанні, але приблизно з 2000 року в шкільній системі країни різко побільшало поганих читачів, і в тестах PISA місцеві школярі почали скочуватися нижче середнього рівня ОЕСР із читання, математики й природничих наук. Так тривало приблизно до 2012 року, коли уряд звернув увагу на цю проблему. 2015-го Швеція досягла середнього рівня.

Колись існувало розуміння бідності та його важливості, але за останні десятиліття бідність у наших школах звівся нанівець. В основному, здається, тому що політики й бюрократи розглядають його як якусь розкіш, оскільки вони втратили розуміння важливих зв'язків між культурою, естетикою, розвитком емоцій, демократією та надійним, стабільним суспільством.

Ринок — єдиний збережений метанаратив, і хоча він і далі провалюється, конкуренція між країнами все-таки була провідним світлом для наших останніх шкільних реформ. Це означає, що шведські діти зараз ходять до школи, аби змагатися з данськими, які повинні змагатися з китайськими, котрі, як ми думаємо, змагаються з усіма, особливо з корейськими та фінськими дітьми, які змагаються з німецькими та британськими й дітьми в США і Болгарії... Ви можете

продовжити цей список. По всій земній кулі політики, сформовані епохою індустрії та її епістемологіями, створюють тести PISA, електронні таблиці та стандартизовані моделі, щоб досліджувати й підпорядковувати наступні покоління замість допомагати їм розвиватися морально, емоційно, поетично та екзистенційно — і Данія та Швеція тут не винятки. У багатьох данських державних школах учні більше не мають можливості читати романи. Вони не сприймають літературу комплексно, не відчують насолоди від неї, не знають ваги справжньої книжки у своїх руках — тактильний досвід пропав. Натомість вони читають фотокопії уривків, аби правильно відповісти на тестові запитання. Знівельовано розуміння літератури як способу ототожнення з іншими людьми та світами, як розширення свого світогляду.

Формулювання місії державних шкіл Данії в 1958 році було таким:

Мета державних шкіл — розвивати та вдосконалювати чесноти і таланти дітей, зміцнювати їхній характер і надавати їм корисні знання.

У 1960-му ця мета змінилася на розвиток «гармонійних, щасливих і добрих людей». Данська реформа 2012 року зосереджувалась на таких цінностях, як «спільнота, добробут, неформальні підходи, демократичні процеси ухвалення рішень і акцент на практичних знаннях». Шкільна реформа 2014-го знову зробила знання й особистісний розвиток відповідними місії, але кількість годин та учнів у аудиторіях зросли без додаткового фінансування, що значно погіршило умови праці вчителів.

«Рік відпочинку», який багато молодих людей беруть після середньої школи, раніше вважався роком більдунгу та часто мав форму піврічного навчання в народній вищій школі або в Bildungsreise, навчальної більдунг-подорожі до якоїсь іншої частини світу. Тепер політики вважають його роком байдикування. У вищій освіті в Данії інституціоналізується моновимірність. Остання університетська реформа практично унеможливила вивчення більш як однієї теми, студенти повинні отримати попередньо визначений ступінь без можливості додавання чогось іншого. Ні літератури для інженерів, ні філософії для лікарів, ні біології та глибшого розуміння еволюційних

процесів і моделей поширення вірусів — для лінгвістів. На щастя для нас обох, Лене відвідувала приватну школу, Томас вивчав історію у військовій академії, тож ми змогли опанувати різні сфери, що зрештою й дало нам змогу писати цю книжку. Лене вивчала бізнес і теологію: здобула лише ступінь бакалавра з економіки, а теологію покинула років через два — на папері пані Андерсен була дуже поганою студенткою. Томас здобув ступінь магістра з математики та фізики і доповнив це макроекономікою, що допомогло йому створити банк у Швейцарії. Якби ми здобували нашу освіту сьогодні, то, найімовірніше, перетворилися б на депресивних бюрократів або науковців без відчуття історії та перспективи.

Як суспільства ми зараз створюємо покоління самоврядних моноепістемологічних, перевірених тестами PISA й електронними таблицями, політично коректних, позбавлених історії, екологічно свідомих і наляканих змінами клімату феміністів обох статей, які не зможуть зрозуміти, звідки вони чи хто-небудь інший походить, які ніколи не сприймали поезії як поезії (а лише як можливі тексти для іспиту), які виховувалися під гіперопікою та яким постійно повторювали протягом дитинства та юності, що вони чудові, заслуговують найкращого та мають бути щасливими. Оскільки світ стає дедалі складнішим, ми робимо освіту ще вужчою і продукуємо овець, які добре знаються на тестах. І це сучасний парадокс: нам у нашому складному суспільстві потрібно більше спеціальних знань і експертів. Але щоб демократія працювала, водночас усі мусять розуміти й бачити більшу картину.

ЗРОСТАННЯ КОРУПЦІЇ, БРАК КОМПЕТЕНТНОСТІ, ЗВУЖЕННЯ ВІЗІЇ

У міжнародних дослідженнях щодо корупції нордичні країни завжди виходять найменш корумпованими. Але мірою корупції в різних суспільствах є не фактичне дослідження корупції, а її сприйняття. За останні роки два Данію стрясає один політичний скандал за іншим, і, певно, це пов'язано навіть не з корупцією, а просто з некомпетентністю, прийняттям рішень і смислотворенням на заниженому рівні складності. Відзначимо тут лише два з тих скандалів.

Близько 2005 року було вирішено, що данський податковий орган Skat заощадить гроші, перейшовши на нову автоматизовану систему цифрового оподаткування і збору податків із назвою EFI. У 2015-му стало ясно, що EFI ніколи не запрацює. Тим часом звільнили близько 5 тисяч працівників із близько 11,5 тисячі податкових службовців, а в 2017-му оголосили, що через ті звільнення та недієздатну EFI за останні роки сума незібраних податків зросла удвічі — з близько 50 млрд до 100 млрд крон. Остання сума дорівнює данському оборонному бюджетові на 4 роки та 8 місяців. За той самий період іноземним шахарям виплатили 12,3 млрд крон. В обох випадках відповідальні працівники попереджали начальників і політиків, але ті цим не переймалися чи не розуміли цього. Оскільки в Данії за той самий період змінилося дев'ять податкових міністрів з усього політичного спектра, то в парламенті існував консенсус стосовно того, що на жодну комісію не покладатиметься жодна відповідальність.

Коли ми писали про це, стало відомо, що міністерка інтеграції Данії порушила данське законодавство та права людини щодо низки шукачів притулку в 2016 році: приїжджі подружжя, в яких одна сторона, тобто дружина, була молодшою 18 років, автоматично розлучалися після прибуття в країну без індивідуальної оцінки характеру шлюбу. Відповідно до законодавства Данії та Європейської конвенції з прав людини, розлучення подружжя може настати лише після індивідуальної оцінки, й про це керівницю попереджали адвокати міністерства. І все-таки за вказівкою керівниці подружжя були розлучені. Це рішення схвалювала значна частина населення Данії та більшість у парламенті, й нікого, мабуть, не турбувало верховенство закону, підзвітність міністрів і порушення поділу на законодавчу та виконавчу владу. Особисті емоції щодо 5-го та 6-го кіл належності явно перекреслюють належність до 7-го кола, зони культури, не кажучи вже про дотримання загальних принципів 8-го кола належності.

Що пішло не так?

Наші західні демократичні системи правління, і не лише в нордичних країнах, розроблені людьми, які самотворились або

самотрансформувалися (шари 4 та 5) й очікували, що виборці будуть самоконсолідованими, самоврядними чи самотворними. Вони називали це інакше: тварина / фізична людина, людина з більдунгом / раціональна людина, моральна людина. Основоположники демократії хотіли переконатися, що такі люди обиратимуть лише відданих своїм обов'язкам представників влади, які будуть самотворними або принаймні самоврядними й відчуватимуть обов'язок перед усією нацією. Вони створили демократичні системи стримувань і противаг. Вони або розвивали більдунг для виборців, або встановлювали для них обмеження щодо того, хто мав право голосувати. Те, що лише чоловікам, старшим 35 років, які володіли власністю й відповідали певним іншим критеріям, дозволялося голосувати на виборах, із погляду сучасності може здаватися недемократичним, але, можливо, це мало причину. Саме чоловіки понад 35 років, з економічною самостійністю в більшості своїй мали би бути самотворними. Нині самотворні й самотрансформовані люди — це єдині, хто, інтерналізувавши норми суспільства і таким чином ставши до нього лояльними, здатні по-справжньому думати про самих себе і займати моральну позицію навіть ціною втрати своєї популярності. Як самотворні вони не просто прагнуть відповідати думці та поглядам інших, а відстоюють те, що вважають найкращим для всього соціуму, — дуже важлива риса в голосуванні та управлінні державою. У нордичних країнах більдунг був способом підняти більшість суспільства до вищого ментального рівня. У Сполучених Штатах, аби голосувати, люди мають зареєструватися, а на президентських виборах конституція передбачає виборчу колегію, покликану не допустити обрання демагога.

Ми побоюємося, що нинішня відсутність самоврядності, самотворення, системної перспективи та почуття обов'язку в нордичній політиці є ознакою глибшої проблеми, яка крокує поруч із браком візії нашого майбутнього. Надто вже багато виборців і політиків мають складнощі із самоврядністю на рівні національної належності та солідарності. Люди можуть мати можливість самоврядності в конкретних групах, як-от сім'я та місцеві спільноти, але в абстрактних утвореннях, зокрема нація, культурна зона чи глобальні проблеми, вони губляться. Особливо тривожить, що це

відбувається в той момент, коли нам дедалі потрібніші самотворні та самотрансформовані політики-візіонери, здатні мислити за рамками чинних норм і далі нинішніх поколінь, коли нам так відчайдушно необхідно зважати на всі десять кіл належності та коли політика повинна базуватися на глобальній системній перспективі.

Коротше кажучи, нашим політичним системам, включно з виборцями, політиками, бюрократами і ЗМІ, які повинні викривати некомпетентне управління, бракує більдунгу, особливо в частині розвитку его, яка допомагає відстоювати абстрактні універсальні принципи та земні закони при зіткненні з власними емоціями і своїми конкретними інгрупами.

Ми вважаємо, що в Данії та Швеції пішли не так п'ять речей.

- Протягом першої половини ХХ століття в нордичних країнах відбувся дуже помітний перехід від ідеалістичної до емпіричної філософії, позитивізму та нігілізму. Цю зміну очолив шведський філософ Аксель Гегерстрем з університету Уппсала, який вплинув на колег в інших нордичних країнах і за їхніми межами.
- Усе німецьке мало проблему іміджу після Першої світової війни і ще більшу — після Другої світової, більдунг більше не був у тренді. Крім того, в Німеччині його почали розуміти як набуття нижчим середнім класом буржуазних норм.
- Ми отримали фантастичну допомогу від Великої Британії, американського Плану Маршалла і мали вибір між Міккі Маусом, колою, Елвісом Преслі, з одного боку, та більдунгом — з іншого... що ж, усі забули про більдунг.
- Доленосне повстання молоді 1968 року принесло багато цінного самотворення, але разом із водою воно виплеснуло й дитину (те, що лишилося від дитини): більдунг став ретроградним, і ніхто не оновлював його концепції.
- Коли більдунг утратив свою свіжість, народний більдунг перейменували на освіту для дорослих або навчання

протягом усього життя. Вечірні заняття втратили політичну гостроту і стали невинними хобі.

Поєднання всього цього — катастрофа, що розгортається. Ключові ідеї та структури в наших інституціях занепадають.

Звідки ми це знаємо?

А з того, що, між нами кажучи, ми ходили до школи у Швеції та Данії в 1960-х, 1970-х і 1980-х роках і помітили, як упав рівень освіти й почалась англізація. Також знаємо це тому, що, пишучи цю книжку, вивчаючи німецьких філософів і струшуючи порох зі своєї німецької мови, яку вивчали в школі, почувалися так, ніби повертаємося додому. Ми докопалися до деяких коренів і шарів свого власного існування, котрих добре не знали і котрі, як тепер розуміємо, несамохить пропустили. Ця наукова розвідка допомогла нам краще зрозуміти себе. Багато такого розуміння ми, певно, отримали ще у школі — тоді так бувало. Можемо сказати, що покоління наших батьків отримало дещо, чого ми позбавлені. Ми мусили докопатися до цього самі.

На нашому боці також Мозес Мендельсон. Ось цитата з його статті 1784 року «Про запитання “що таке просвітництво?”» (Ueber die Frage: was heißt aufklären?):

Коли просвітництво і культура йдуть однаковим кроком, вони є найкращим засобом збереження одне одного від корупції. Їхні недоліки перекреслюють один одного.

Більдунг нації, яка, згідно з вищезазначеними умовами, складається з культури та просвітництва, буде набагато менше піддаватися корупції.

Нація, яка отримала більдунг, сама собою не знає іншої небезпеки, крім надлишку її національної слави, котрий, як і найдосконаліше здоров'я людського організму, вже можна назвати хворобою чи переходом до хвороби. Народ, який своїм більдунгом сягнув найвищого піку національної слави, потрапляє в небезпеку, бо вже не може піднятися вище.

ДЕДАЛІ ДЕПРЕСИВНІШІ ЩАСЛИВІ ЛЮДИ

Поруч із вищезазначеним розвитком існує аспект загальновідомого скандинавського щастя, який тому щастю суперечить. За даними Організації економічної співпраці та розвитку (ОЕСР), Данія, Швеція та Ісландія входять до числа найбільших споживачів антидепресантів. У Фінляндії цей показник теж є вищим від середнього, причому між 2000 та 2013 роками споживання зросло або навіть подвоїлося. Норвегія у 2011 році споживала вище середнього показника, але знизила його у 2013-му, хоча порівняно з 2000-м споживання все-таки збільшилося.

У 2015 році з 5,6 мільйона данців 440 тисяч вживали антидепресанти. Звісно, із цих цифр можна зробити висновок, що нордичне щастя пов'язане з фармацевтичними препаратами та що решта світу теж стане щасливою, щойно отримає таблетки.

З іншого боку, ми підозрюємо щось інше — те, що за останні покоління наші очікування щасливого та значущого життя в нордичних країнах стали надзвичайно високими. Дещо принципово змінилось у стилі нашого життя, воно спонукає велику кількість людей шукати ліки, щоб не відчувати певних видів страждання. Додамо, що системи охорони здоров'я та достатні кошти в нордичних країнах дають нам змогу отримувати таблетки за доступною ціною.

Зокрема серед молоді це має вигляд епідемії емоційних страждань. Ось шведські дані 2016 року.

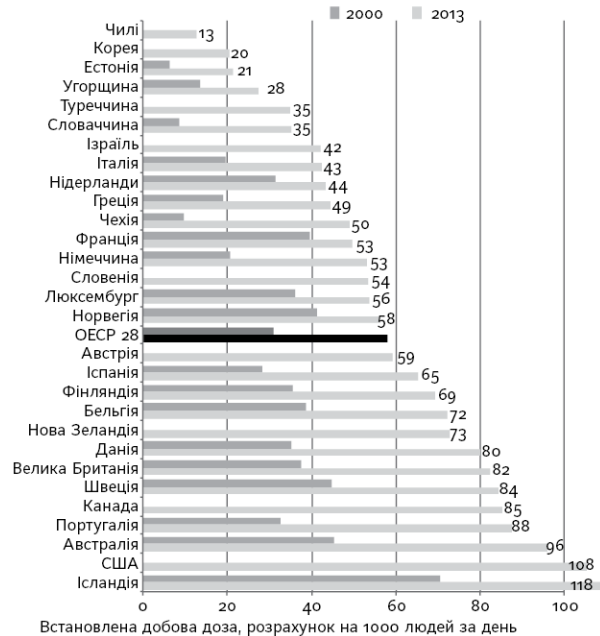

Рисунок 16. Споживання антидепресантів

Цифри щодо США взяті з Центрів контролю та профілактики захворювань (2008 рік), вони показують кількість людей, які приймають антидепресанти, з розрахунку на 1000 осіб. Інші дані — від Health at a Glance 2015, це показники ОЕСР щодо кількості доз антидепресантів на 1000 людей.

За цими цифрами не можемо сказати, скільки людей отримує по кілька препаратів, але в необробленій кількості 13 % усіх хлопців 15–19 років і 18 % дівчат 15–19 років уживають певні форми психофармацевтичних засобів. Така велика кількість вражає.

Ми не твердимо, що жодні із цих депресій є несправжніми, або що приписи лікарів ніколи не виправдані. Просто те, що працювало колись, уже не працює, як раніше, і хай там як, багато людей відчувають достатньо дискомфорту, аби через це приймати таблетки.

Підозрюємо, що в житті багатьох людей не вистачає сенсу й мети через відсутність глибоких, інтимних, тривалих і відданих стосунків. Існує невідповідність між потребою в належності та власне почуттям належності. Існує невідповідність між смислотворенням і метою.

Таблиця 8. Споживання психотропних препаратів серед 15–19-річних у Швеції

	Кількість пацієнтів	Пацієнти / 1000 людей
Хлопці 15–19 років		

Препарати від СДУГ (синдром дефіциту уваги з гіперактивністю)	13 203	48,72
Антидепресанти	7 269	26,82
Антипсихотичні препарати (нейролептики), включно з літієм	1 830	6,75
Заспокійливі й антитривожні засоби (ліки)	4 334	15,99
Снодійні й антитривожні засоби (ліки)	8 551	31,55
	35 187	129,83
Дівчата 15–19 років		
Препарати від СДУГ	8 214	32,67
Антидепресанти	15 701	62,44
Антипсихотичні препарати (нейролептики), включно з літієм	1 925	7,66
Заспокійливі й антитривожні засоби (ліки)	9 440	37,54
Снодійні й антитривожні засоби (ліки)	10 874	43,25
	46 154	183,56

Джерело: Шведське держуправління соціального захисту (The Swedish Socialstyrelsen) socialstyrelsen.se/statistik/statistikdatabas/lakemedel.

Існує також невідповідність між внутрішньою і зовнішньою складністю. Ці дисонанси в різних верств населення виражаються по-різному. Через недостатню освіту та більдунг для декого світ стає заскладним для розуміння й опанування, і через це відчуття неадекватності вони страждають на тривожні стани та депресії. Для інших складність їхнього власного розуму зависока, щоб знайти гідні виклики в освіті, яку вони здобувають, або на роботі, яку вони можуть отримати.

Так чи інак, очікування від багатьох із нас у наших колах належності не відповідають нашим потребам. Сім'я, друзі та спільнота очікують забагато, а робота й освіта очікують замало — чи навпаки. Нам також бракує мови для вираження цієї невідповідності, бракує символів та епістемології. Нам бракує того, що допоможе створювати сенс на рівні складності, який відповідає розвитку нашого еґо та емоційним потребам. Нам бракує кіл належності, які відповідають нашим емоційним потребам, і водночас бракує спроможності їх створювати.

ЩО МИ З'ЯСУВАЛИ ПІД ЧАС НАПИСАННЯ ЦІЄЇ КНИЖКИ

Перш ніж перейти до обговорення того, чого нас може навчити нордичний секрет, ми поділимося деякими думками, які для нас стали сюрпризом під час написання цієї книжки. Деякі з них особисті, деякі — загальні.

Ділитися подробицями свого особистого навчального процесу не прийнято, але оскільки темою є більдунг і розвиток его, ми сподіваємося, цей бонусний список відкриттів поглибить розуміння решти книжки.

ЗМІНИ ПОЧИНАЛИСЯ ЗГОРИ, А ПОТІМ ПРАЦЮВАЛИ ЗНИЗУ

Ми обоє — діти середнього класу, які вирости в надзвичайно егалітарних суспільствах, тому ніколи не замислювалися над історичними стосунками між аристократією та нижчими станами. Ми знали про робітничий рух і жіноче звільнення й пишалися рівними можливостями, які в наших двох країнах пропонуються всім. Але ніколи не знали тих механізмів історичного розвитку, що зрештою призвели до рівності.

Вражає, що емансипація, більдунг, розвиток его й цілеспрямований розвиток людей у нордичних країнах почалися з верхівки суспільства.

Народ не звільнював себе і не розвивав свідомості, поки аристократи, інтелігенція й духовенство не розробили для нього структур та наративів, які наблизили свободу. Відбулося пробудження: візюнери надихали людей шукати багатшого і ширшого життя, ніж відоме їм досі.

Народившись, відповідно, в 1968-му та 1958-му, ми вирости в країнах, які 100–130 років тому були так само бідними — або ще біднішими — як ті, що згодом стали фашистськими та / або вітали

Гітлера: Португалія, Іспанія, Італія, Греція й Австро-Угорщина. Росія, якої ми не включили у два наші графіки щодо ВВП на душу населення, у 1800-х роках була бідною і залишалася такою весь час, а потім стала комуністичною. Німеччина почала багатіти, протягом поколінь була досить заможною і мала весь можливий більдунг, але їй бракувало чогось, що стримало б авторитаризм, коли настала бідність.

Ми вважаємо, що виявили потребу суспільства в освічених, сформованих лідерах, які усвідомлюють потенціал розвитку більдунгу та розвитку его в кожному індивіді незалежно від верстви і розуміють важливість відчуття належності. Потреба у візійному лідерстві існуватиме завжди, а викликом є весь час бачити потенціал у кожній людині і обстоювати гідність і змістовний розвиток.

ЄВРОПЕЙСЬКА МЕРЕЖА, ЯКА СТВОРЮЄ НАЦІОНАЛІЗМ

Розмірковуючи про суспільний і культурний розвиток, ми, як і більшість сучасників, думаємо передусім про національні держави. 200 років тому колеги мислили не так. У 1700-х роках верхівка кожного суспільства мала міцніший зв'язок із верхівками інших суспільств за кордоном, ніж із людьми власної країни. Взаємні зв'язки й ототожнення з особистими групами були, так би мовити, горизонтальними, а не вертикальними. Інтелектуальні та фінансові аристократи поводитись як космополіти, обмінювались між собою поглядами й ідеями. Вони писали одне одному, здійснювали тривалі та короткі візити одне до одного, брали участь у святкових вечерях і зібраннях у культурних салонах.

Нинішнє відчуття народу, завдяки якому директори й рядові працівники, професори та фермери відчують між собою зв'язок через спільну національну ідентичність, є продуктом 1800-х років і, зокрема, плодом діяльності німецьких мислителів. Наше відчуття 6-го кола належності — це соціальний конструкт, який забезпечує демократію на рівні національної держави. Німецька концепція націоналізму призвела до націонал-соціалізму, тобто до нацизму. А проте саме вона породила й той націоналізм, який допоміг нам протягом останніх 150 років бути лояльними громадянами, котрі сплачують податки та, коли треба, приєднуються до армії з почуття

обов'язку й усвідомлення, що захист країни важливий. Ми б не могли бути громадянами й відчувати свою національну належність так, як нині, якби не ота давня європейська інтелектуальна й елітарна мережа.

Зв'язок індивідуального розвитку та національної ідентичності

Багато досліджених нами мислителів пишуть не лише про відчуття свого «я» та психологічного розвитку, а й про відчуття належності до народу / патріотизм. Від часів Руссо, Аббта і Фіхте до Фібігера та винайдення народних вищих шкіл поява відчуття національної ідентичності є чимось абсолютно новим і важливим і, здається, йде пліч-о-пліч з особистісним розвитком або принаймні з усім, що ми про нього знаємо. Оскільки відчуття належності до народу не почувалися соціалізованими в ньому, вони мали його для себе відкрити. Сьогодні більшість із нас соціалізується з відчуттям належності до свого народу (що важливо, але недостатньо), тож, аби вийти за межі такої соціалізації та самоврядності відповідно до норм нашого народу, ми повинні виявити, що міститься поза нацією та нашим народом.

Націоналізм на противагу національному шовінізму та патріотизму

Від часів Другої світової війни націоналізм є делікатною темою. Тим паче, після підйому ультраправих на Заході та після виборів 2016 року в США.

Пишучи цю книжку, ми збагнули, що потребуємо набагато тоншої епістемології та ширшого словникового запасу щодо наших націй і відчуття належності до них. Націоналізм не має вважатися чимось поганим. Коли розширюємо свої кола належності, саме нація стає першим важливим і контрольованим середовищем за межами наших конкретних інгруп. Проблему становить лише національний шовінізм, який набирає обертів через применшення, відмежування, можливо, навіть приниження й переслідування всіх інших, боротьбу проти них.

Ми також повинні розрізняти націоналізм і патріотизм. Пропонуємо зробити це інакше, ніж більшість сучасних політологів. З огляду на

нордичний досвід і те, як ми його тепер сприймаємо, націоналізм, патріотизм і національний шовінізм можна розрізнити так:

- Націоналізм — це культурний процес, який є фундаментом для успішної демократії нації-держави. Отже, національну солідарність і належність варто культивувати разом із народним б'їлдунгом, просто б'їлдунгом та освітою через вивчення й розвиток культурної спадщини. Будь-який іммігрант, який добре інтегрується в нову країну, може стати націоналістом у її культурі. Ми як особи можемо бути націоналістами в більш ніж одній країні. Націоналізм — це те, як ми ототожнюємо себе з нашою національною державою, він відкритий для новоприбулих і необхідний, якщо ми маємо довіряти одні одним достатньо, щоб сплачувати податки і мати відчуття обов'язку перед спільними інституціями. У цьому сенсі націоналізм є всеосяжним, це розширення нашого почуття належності до більшої групи, ніж наша родина, село чи клан. Без такого типу належності не можуть функціонувати демократичні національні держави.
- Патріотизм дістав назву від слова *pater*, тобто батько, і він стосується наших предків і батьківщини, нашої вітчизни. Діти іммігрантів можуть мати дві вітчизни, оскільки вони вирости в одній країні, а їхні батьки — в іншій. Хоча зазвичай ми по-справжньому віддані лише одній вітчизні, і з цим нічого не поробиш. У цьому сенсі патріотизм є ексклюзивним, тимчасом як націоналізм — інклюзивним. Патріотизм залишає нас емоційно прив'язаними до одного місця. Його можна сприймати як «кров і землю» (*Blut und Boden*) — у такий спосіб, яким не сприймається націоналізм, визначений нами вище.
- Національний шовінізм — це патріотизм і націоналізм, які пішли хибним шляхом. Коріння шовінізму — в менталітеті «ми проти них», коли Нам потрібні Вони, щоб самовизначитися. Ні націоналізм, ні патріотизм не бачать

потреби в цьому «іншому», щоб розвивати відчуття належності та колективного «я». Патріоти можуть збиратися навколо спільної спадщини, а націоналісти можуть гуртуватися, щоб оновлювати цю спадщину та запрошувати до неї новоприбулих. Саме шовінізм у понятті націонал-шовінізму є проблемою, і вона присутня в усіх видах шовінізму.

Націоналізм вписується в «ланцюжок» кіл належності й дає нам підставу пишатися, згуртовуватися та бути відданими на національному рівні, одночасно пишаючись, згуртовуючись і залишаючись відданими в усіх інших колах, як-от сім'я, група однолітків, континент тощо.

Ми повністю усвідомлюємо, що наведене означення більшою чи меншою мірою зміщує значення націоналізму на противагу патріотизму в тому сенсі, як багато політологів, філософів та інших людей використовують ці два слова. Але є більше сенсу бачити патріотизм як вертикальний корінь у сімейному дереві, його вкорінену історію, а націоналізм — як горизонтальну мережу осмислення, яка стосується і залучає всіх у нації, хто хоче ототожнюватися із цією країною та належати до неї.

Іншими словами й переходячи на особисте: написання цієї книжки зробило нас гордими та відданими європейцями, а крім того — також гордими та відданими націоналістами і скандинавами.

НАЦІОНАЛІЗМ — ЛИШЕ КРОК НА ШЛЯХУ

Маємо розширювати кількість своїх кіл належностей, доки відчуємо, що належимо до всіх десяти кіл — від нашого власного «я» до всього людського світу і планети — і що вони належать нам. Але ми також повинні усвідомити, що багато хто не готовий ідентифікувати себе з усім людством, майбутніми поколіннями та планетою як такою, це складно зробити навіть із власним континентом. Бачимо й забагато політиків, які ототожнюють себе лише зі своєю партійною групою, а не з країною загалом і не з універсальними принципами, якими мали б керуватися сучасні демократичні національні держави.

6-те коло належності завжди буде важливим першим кроком у розширенні нашої солідарності поза конкретними спільнотами, як-от власна сім'я та місцева громада. Але наш розвиток его не може зупинитися на цьому. Наші мова та вміння розв'язувати екзистенційні питання пов'язані із символами та епістемологією 6-го кола належності. У домодерному суспільстві воно окреслювало релігійну конфесію, а в модерному позначає національну культуру та спадщину, національну державу, народ. Наша демократія залежить від загальнодержавної солідарності, наші права людини пов'язані з верховенством закону в національних державах, а наші податкові системи й законодавча система все ще в основному базуються на національній державі. Однак, якщо хочемо долати глобальні проблеми, маємо пов'язати свою свідомість із планетою та всім людством. Потребуємо глобальної системної перспективи, а для цього — нових видів бильдунгу та просунутішого розвитку его.

Важливо розуміти, що кожна людина, якщо вона не страждає на якісь психічні недуги, має потенціал поступово розвинути всі п'ять шарів его. Всяка особа має здатність поступово ототожнюватися з усіма десятима колами своєї належності та розвивати відчуття сумління стосовно всіх них. Але ніхто з нас передчасно не дострибне до шару его 5 та солідарності з усім людством. Кожен 10-річний може на словах віддати належне глобальній солідарності та збереженню навколишнього середовища, але це не те саме, що розвивати особисте й істинне відчуття обов'язку перед сім'єю, громадою, нацією, континентом, встановити ментальний зв'язок між собою та майбуттям усього виду. Свідомість і сумління кардинально відрізняються, й хоча виклики та опори є вирішальними, занадто високі очікування сповнюють нас тривогою.

Ми усвідомили важливість поступового розвитку та надання людям можливості розвиватись у правильному порядку і в темпі, який одночасно передбачає виклики й відчуття безпеки; іншими словами, який є змістовним.

Цілісність у понятті всебічно і цілісно розвиненої особистості має вирішальне значення. Особливо важливим є 3-й шар, самоврядність. Адже сьогодні в західній культурі так просто продовжувати самоконсолідацію з пізнього дитинства до самоконсолідованого

дорослого життя, не відчуваючи вірності ні до кого, крім самого себе. Багато людей мають вигляд самотворних, бо володіють переконливою особистістю та чималим професійним успіхом, але можна лише пожаліти бідолашного простака, який очікує, що вони виконають дану йому обіцянку, або націю, яка розраховує на чесну сплату ними податків.

Не менш важливим є поступове додавання кіл належності. Належність — це основна потреба людини, і для стабільності наших суспільств надзвичайно багато значить, щоб її відчували всі. Належність важлива для нашого добробуту, і ми, мабуть, почувуємося тим краще, чим більше є груп, конкретних і уявних спільнот, до яких ми по-справжньому відчуємо приналежність.

ЗРОСТАННЯ САМОВРЯДНОСТІ ПЕРЕД САМОТВОРЕННЯМ

6-те коло належності, тобто уявна спільнота релігійної конфесії та / або нації, докорінно відрізняється від кіл 7–10 тим, що саме там ми знаходимо наш символічний світ. Саме це коло забезпечує нам серйозні речі: мову, поезію, моральні цінності поза сім'єю, законодавство й ритуали для життєвих переходів, як-от шлюб і батьківство.

Наша самоврядність розвивається від керування своїм тілом, імпульсами й емоціями до самоврядності в сім'ї 1, групах однолітків (рівних нам) і реальних спільнотах. На етапі самоврядності в цих іще ширших і складніших колах ми використовуємо поєднання символів, мови, норм і поведження, які походять від найпростіших уявних спільнот, тобто 6-го кола належності, й від менших реальних груп. Перебуваючи у своїй домівці, ми паралельно використовуємо, з одного боку, мову й норми нашого народу загалом, а з іншого — особливі норми та ідіоми, властиві лише нашій сім'ї. Аналогічно поведимось і в групі рівних нам чи на робочому місці.

Шлях від самоврядності в конкретних спільнотах до самоврядності в уявній спільноті — тобто шлях від самоврядності в колах належності 2–5 до 6-го кола, — це величезний крок для всіх нас. Власне, це й означає стати дорослою людиною.

Свідомість, сумління, підпорядкування комусь / чомусь, залученість до чогось, взяття відповідальності за щось, самоврядність, відчуття належності й продуктивність у всіх конкретних / реальних спільнотах (колах 1–5) плюс у найпростішій уявній спільноті (народ чи релігія в колі 6) завершують наш шар самоврядності, рівень 3.

Поza межами 6-го кола належності ми зазвичай не можемо використовувати власну мову та припускати, що наших інтерналізованих норм достатньо. Виїжджаючи зі своєї країни, стикаючись з іншими релігійними конфесіями (чи буваючи в оселі людей іншого походження), маємо бути пильними, щоб не порушувати правил і норм у цих незнайомих місцях, якщо хочемо, щоб нас сприймали як ввічливих. У колах належності 7–10 ми повинні думати самі за себе, ми вносимо наші символи у світ, де їх бракує.

Від Шефтсбері та його подорожі в Європу до молодого принца, за яким Гердер їздив як капелан, від Вільгельма Мейстера у більдунг-романі Гете до всіх інших головних героїв класичних більдунг-романів та до юнаків із буржуазії 1800-х років і до поняття Bildungsreise (більдунг-подорожі) — усе це переходить від 6-го кола належності до 7-го і назад. Повертаючись додому, молоді люди — і реальні, й вигадані — кидали виклик своїм інтерналізованим нормам. Вони діставали змогу бачити власну культуру в іншому ракурсі, отримували новий погляд на власну націю й, отже, необхідну умову, щоб стати самотворними. Припускаємо, що переходу від шару 3 до шару 4 можна сприяти завершенням шару 3 в 6-му колі належності, а тоді — подорожжю до якогось місця в колі 7 або 9, достатньо довгою, аби спростувати інтерналізовані норми, і потім — поверненням додому. Це й було метою Bildungsreise (більдунг-подорожі).

Якщо деякі кола відсутні

Якщо у нас немає сім'ї 1, групи рівних, сім'ї 2 та однієї чи кількох конкретних спільнот, то, можливо, не буде певного засвоєння норм і очікувань, деякі емоції ніколи не отримають шансу розкритись, і ми можемо не дозріти й не стати повністю цілісними як дорослі.

Оскільки нині багато хто з нас у західному суспільстві до пізнього віку не створює сім'ю 2 (тобто не має дітей), запитання полягає в тому,

чим саме є для нас сім'я 2 і чи може той самий емоційний розвиток відбуватись іншими способами. У сім'ї 2 ми дбаємо про інших, стаємо няньками, підпорядковуємось потребам когось слабкішого за нас. Безумовно, це може відбуватися й в інших формах, окрім батьківства. Дві такі форми — це доглядання за хворими батьками, рідними братами, сестрами чи іншими дітьми або ж робота з дітьми в ролі професіонала чи волонтера.

САМОКОНСОЛІДОВАНІ ДОРΟΣЛІ

Якщо не здійснимо трансформації самоврядності через усі кола належності 1–6, то не розвинемо завершеного шару 3. Залежно від того, наскільки ми прийняли свою підпорядкованість різним групам і спільнотам, можемо залишатися самоконсолідованими (шар 2) у дорослому житті.

Було б спокусливо назвати це нарцисизмом, але то психіатричний діагноз, тож будемо дотримуватися твердження про самоконсолідованих дорослих. Однак візьмемо на себе сміливість говорити про нарцисистичне суспільство, оскільки піклування про інших і солідарність у нашому соціумі втрачають свою колишню гідність.

Три види свободи

Почавши писати цю книжку, ми вже знали про існування двох традицій політичної свободи — англо-американської та французької. Завдяки нашій роботі ми дізналися, що є й німецька.

- Англо-американська концепція — *свобода від* держави. Ця ідеологія стверджує, що кожна людина наділена певними правами свого Творця, й передбачає свободу шукати щастя. Громадяни створюють державу разом і підтримують її.
- Французька концепція — *свобода, яку дає* держава. Відповідно до цієї ідеології, саме держава надає певні свободи, захищає та підтримує їх. Держава існує до того, як

людина може перерости в персону⁴² з власними інтересами та бажаннями.

- Німецька концепція свободи не політична, а екзистенційна. Вона — це більдунг, тобто самоврядність і самотворення незалежно від політичної свободи.

Як ми зрозуміли, саме поєднання цих трьох видів є основою всіх вільних суспільств і ліберальної демократії. Англо-американські та французькі концепції свободи зазвичай є антитезами, але насправді вони залежать одна від одної: без того, щоб держава захищала наші права, ми ніколи не могли б стати політичними агентами, а не будучи політичними агентами, ми не мали б держав, які формуються людьми. Для будь-якої практичної мети підходять і французька, й англо-американська моделі. Нам потрібні обидві. І жодна з них не працювала б, якби люди не переростали свої межі самоконсолідації та самоврядності й не ставали самотворними.

Кожна дієва ліберальна демократія об'єднує всі три види свободи. Ось що таке Захід: три види свободи в постійній взаємодії та без єдиного конкретного співвідношення між ними. Наша цивілізація зникне, якщо ми втратимо одну з них або якщо вони занадто сильно вийдуть із рівноваги.

Відкриті суспільства, що пропонують і свободу, і безпеку, є триногою основою: щойно одна нога відрізана — ми падаємо. Нині більдунг — найслабша нога.

Відмінності між нордичними країнами

Між скандинавськими країнами є деякі цікаві відмінності, і це сильно пов'язано з націоналізмом.

Донедавна в цих країнах саме освіта і просвітницький націоналізм сприяли розвитку: ми активно створювали сильне відчуття культури, культурного спадку, національної ідентичності й народу. Це було невід'ємною частиною творення наших демократій і «держав загального добробуту». Зокрема в Данії та Норвегії демократію називали «folkestyre» — «правлінням народу», а не грецьким словом «демократія». У людей було сильне відчуття спільної ідентичності, й не

через «кров та землю» (Blut und Boden), яке в Німеччині переросло в національний шовінізм, а через народний більдунг і постійне оновлення національної культури, національного діалогу. Замість німецького відчуття Völkisch від «крові та землі» поширилося поняття Gemütlichkeit, «товариськості» в межах данської та норвезької народностей — відчуття своєї інгрупи. Швеція завжди була «французькішою» й аристократичнішою, а її демократії та культурі властива бюрократичність, шведи не такі простонародні чи gemütlich (добродушні, товариські). І все-таки вони надзвичайно егалітарні, просто ставляться до цього з більшим формалізмом.

Як уже згадувалося раніше, шведи ніколи не відчували такої екзистенційної загрози для їхньої держави та їхньої шведськості, як данці та норвежці — щодо свого відчуття суверенітету. Зокрема в Данії та певною мірою Норвегії роблять акцент на емоційній інтеграції іммігрантів у народ, що певною мірою ускладнює ту інтеграцію. Адже, щоб бути остаточно прийнятими, треба почуватися данцями (або норвежцями). Данці справді прагнуть, щоб люди асимілювалися. Підхід у Швеції ближчий до французького, бо інтеграцію там оцінюють майже виключно в юридичному плані. Вона зосереджується на правах і нормах більше, ніж на відчутті шведськості. У стосунках між трьома країнами це призвело до тикання одне на одного пальцями та взаємних звинувачень: данців — у расизмі, шведів — у непомірній політкоректності. Натомість зникло розуміння важливості більдунгу як того, що насамперед створило нашу національну гармонію.

У жодній країні ми не оновили наше розуміння важливості відчуття належності і його культивування на національному рівні складності. У Данії вимоги щодо асиміляції такі високі, що громадське обговорення, здається, покликане не впускати іммігрантів і не створювати в них відчуття належності. У Швеції вимоги до інтеграції настільки низькі, що громадське обговорення має такий вигляд, ніби поняття шведської культури навіть не існує.

Загалом між нордичними країнами більше подібностей, ніж відмінностей. Зокрема подібність трьох скандинавських мов (данської, норвезької та шведської) допомагає нам вести постійне і здорове «суперництво» (як між братами і сестрами). Лише останнім часом, особливо після кризи з біженцями 2015 року — і це ще одна причина

для написання цієї книжки — нордична співпраця була не зовсім зразковою. Ми наполегливо закликаємо нордичні уряди об'єднати свої зусилля та націлитися вище, ніж зараз. До самотрансформації в напрямку глобальної свідомості й сумління та всіх десяти кіл належності, будь ласка!

ПОТРЕБА В НАРАТИВІ, НАЦІОНАЛІЗМІ, КОНТИНЕНТАЛІЗМІ ТА ГЛОБАЛІЗМІ

Ми вважаємо, що з націоналізму та розвитку нашої національної демократії можна винести важливий урок. Зокрема, пам'ятаючи, як Данія вступила у дві війни в 1848-му та 1864-му роках, після 1865-го створювала новий вид національної самосвідомості через народний більдунг і відмовилася воювати за дансько-німецький кордон у 1920-х, натомість дозволивши людям прикордоння проголосувати. Нордичним країнам вдалося мирно завершити перехід від феодального суспільства до сучасності й ліберальної демократії, щойно набув поширення народний більдунг.

Маємо співпрацювати в ще більших і складніших транс-, між- і наднаціональних утвореннях. Тож люди з ресурсами та досвідом культури й більдунгу повинні розвивати наративи, символи і структури, які допоможуть кожному знайти сенс, мету та відчуття належності на національному, континентальному і глобальному рівнях.

На це повинні звернути особливу увагу політики, управлінці й представники консалтингових компаній. Панове, якщо ви вивчали тільки економіку, політологію, право та / або комунікацію, то не маєте освіти для розв'язання наших сучасних проблем. Ваші знання недостатні, тож ви, найімовірніше, сприяєте руйнуванню нашої демократії. Будь ласка, прочитайте цей абзац іще раз, якщо належите до будь-якої зі згаданих професій і не маєте іншої освіти.

Якщо ж ви отримали більдунг, тобто культурну глибину і розуміння, які він дає, то можете зробити свій конструктивний внесок — особливо якщо здобули системний погляд на рівні принаймні вашої культурної зони, а також стали самотворними. У такому разі ми пропонуємо вам звернутися до свого одновимірно освіченого бюрократа й колег-консультантів і допомогти їм уникнути більшого

хаосу. Від цього залежить наше майбутнє. (Можливо, ви захочете двічі прочитати й цей абзац.)

Ми писали ці два абзаци, не щоб здаватися зарозумілими, а через те, що політику взяли на себе саме люди названих вузьких професій. Вони вважають, що найкраще знають, якими мають бути політика й управління. Вони помиляються. Автори цієї книжки обоє економісти і знають: ніщо з того, чого ми навчилися за час своєї освіти, не стане у пригоді на нинішньому етапі переходу від індустріального суспільства до наступного. Причина проста — зазвичай жодна зі згаданих спеціалізацій не навчає своїх учнів бачити широку картину світу. Вони не включають у себе філософію та самостійне мислення. Натомість навчають аналізувати відповідно до наявних моделей і втілювати в життя моделі. І на додачу, ніби вже й так усе не досить погано, через трансформацію нашого суспільства старі моделі більше не працюють.

Так, нам потрібні нові економічні моделі. Але, як ми побачимо з наступного розділу, не менш терміново маємо розвинути нові наративи, що зроблять ті моделі осмисленими.

ВИРІШАЛЬНА РОЛЬ МАСОНСЬКИХ ЛОЖ

Ось ми, нарешті, й почали писати про те, що вважали нордичним секретом. Але продовжуючи досліджувати, натрапили на таємницю масонських лож.

Серед згаданих у цій книжці людей масонами були: Багґессен, Рахбек, Шиммельманн, Фредерік VI, Фредерік VII, Ерстед, король Швеції Густав IV Адольф, король Швеції Карл XIII, Лессінґ, герцог Веймару Карл Август, Гете, Фіхте, Гердер, Клопшток, Моцарт, Віланд, Вольтер, Лафает, Франклін, Гамільтон, Генкок, Лінкольн і Вашингтон. Найпевніше, Шиллер і, можливо, Гумбольдт та Медісон теж були масонами.

Збіг? Гадаємо, ні. Насправді було б логічно, якби люди, що розробили світську концепцію більдунґу, належали до масонів. 200–300 років тому, в умовах абсолютної монархії, де б іще самотворні й самотрансформовані мали шанс зустрітися, вільно поговорити та завершити свої шари 4 і 5? Масони овіяні численними міфами, їх часто сприймають як містиків. Але що, коли — і це наше пояснення, —

масонські організації насправді служили розвитку его, були спільнотами людей, котрі шукали більдунгу, інтелектуальних викликів та освіченої компанії? Де ще вони мали б шанс 250 років тому завершити і просувати шари 3, 4 та 5 у собі й інших?

Якщо масони справді розширювали свій розум та епістемологію через ритуали і якби просочилися відомості про ці дії — які інші пояснення, крім містицизму та магії, дали б цьому самоконсолідовані та самоврадні немасони в донауковому суспільстві?

Таємничість масонів, звичайно, додавала їхньому образу містицизму. Зазвичай їх сприймали як загрозу авторитарним правлінням нацистів, комуністів, фашистів і релігійних фундаменталістів. Це також підтверджує нашу гіпотезу про розвиток більдунгу й его: авторитарні правителі нічого так не бояться, як людей, здатних самотійно мислити. (Дуже розумно зробити деяких правителів масонами! Окрім згаданих вище монархів, до масонів належав Фрідріх II, який був королем Пруссії в 1740–1786 роках та одним із найсильніших пропагандистів Просвітництва в Європі. Кант згадує його в праці «Що таке Просвітництво?» як першого правителя, котрий надав людям повну свободу совісті.)

Отже, ми несподівано натрапили на додаткову гіпотезу та можливу інтелектуальну нитку крізь європейську історію та розвиток більдунгу, демократії й емансипації. Для більшості людей це лишається загадкою. Але виникає очевидне запитання: як ми перевіримо своє припущення? Масони, певно, не поділяться своїми секретами...

Це виявилось простішим, ніж очікувалося: відставний данський політик Пітер Дюофт, який раніше контактував із Лене з приводу деяких її попередніх книжок, виявився другим найвищим за рангом масоном у Данії.

Після того як Лене надіслала Дюофту першу чернетку цієї книжки, її запросили на обід до масонської ложі в Копенгагені. А оскільки вона жінка й ніколи не зможе стати членом цієї організації, Дюофт із великим задоволенням влаштував їй екскурсію.

Масонський орден був серед перших — якщо не першим — офіційно демократичних об'єднань у Європі. Рік започаткування організації — 1717-й (вітаємо із 300-літтям!). Причиною її секретності стали сюрпризи, що чекали майбутніх членів, коли ті претендували на

черговий ранг в ордені. Якби ритуали були відомі заздалегідь, із ними було б менше складнощів. Лене не намагалася випитати у Дюофта та його побратимів про ритуали, і якби ті їй навіть розповіли, вона б не поділилася таємницею. Можемо тут розкрити лише першу реакцію Дюофта на наш рукопис: розвиток свідомості та сумління — це і є масонство.

Ми також отримали від нього кілька книжок про масонів. І лише тоді зрозуміли: часом вигуки тобі просто в обличчя є такими гучними, що їхній зміст не доходить. Книжки раптом «налаштували нам звук», і тоді відкрилося таке.

Якими є традиційні етапи особистого зростання, якщо ви, скажімо, масон? Авжеж, що не «учень», «підмайстер» і «майстер», чи не так? Може, щось на зразок «людина фізична», «людина раціональна» і «людина моральна»? Чи «людина самоконсолідована», «самоврядна» і «самотворна»? Відповідно до отриманих нами книжок, у масонів є 3 етапи розвитку (в деяких випадках вони розділяються на 11 підетапів). Ми не намагалися з'ясувати, які вони і як відповідає просування в масонстві описаним нами етапам розвитку его та більдунгу, але переконані, що про збіги варто дізнатись, якщо ви є людиною, яка здатна зберігати таємниці.

Німецький вплив на нордичні країни та США

Ще одна річ, яку ми з'ясували в процесі роботи над книжкою, — це наскільки сильним був вплив Німеччини на Данію, і не тільки після Реформації, а й по-новому, починаючи із середини 1700-х років, і як цей вплив тоді перемістився з Данії в Норвегію та Швецію. Він також перекинувся з Данії на США та позначився на рухові за громадянські права.

Ми підозрюємо, що цей масштабний німецький вплив на культурну спадщину нордів був для них чимось новим. Адже данці, включно з істориками, не надто радо визнавали роль Німеччини у формуванні підвалин данської культури. Та й Бісмарк та Гітлер точно не додали своїй країні хорошої репутації. Однак ми бачимо в цьому ставленні данців патріотизм минулого і насправді пишаємося тим, як наші

предки використали здобутки інших країн для розвитку наших останніх п'яти-шести поколінь.

Також підозрюємо, що не дуже багато сучасних німців у курсі, як їхня культурна спадщина сприяла розвитку нордичних країн і США. «Спокута» — це сильне слово, й німці через свою історичну спадщину відчують велику провину, але ми вважаємо, що вони можуть додати до цієї провини і певну гордість (особливо якщо перечитають Шиллерові «Листи про естетичне виховання людини» або другу частину «Фауста» Гете). Ми у своїх нордичних країнах не мали б такого розвитку особистості, а рух за громадянські права в США, мабуть, теж був зовсім інакшим без Гердера, Шиллера, Гете й купи інших людей, які прагнули свободи і відчували та мислили неординарно для 1700-х років.

Хто знає, може, Роза Паркс просто поступилася б своїм місцем у тому автобусі в Алабамі 1955 року.

Духовна подорож

Наші дослідження та написання цієї книжки — це особиста мандрівка, пов'язана з чимось усередині нас, з чимось у нашій культурній спадщині, про яку ми не знали, що нам її бракує. Це змусило нас замислитися: що саме всередині нас сприйняло «Розбійників» Шиллера та «Вертера» Гете і змусило зробити особистий крок у напрямку екзистенційної самореалізації у міру того, як ми знайомилися з ними.

Чому наш переклад кількох данських віршів Грундтвіґа справляє глибокий емоційний вплив на данку Лене, але не на шведа Томаса? І аналогічно — чому наш переклад однієї шведської цитати шведа Ялмара Брантінґа має схожий емоційний вплив на Томаса, а Лене його не відчуває?

Чи може бути так, що ми обоє маємо культурну спадщину і, отже, внутрішню структуру, готову до Шиллера та Гете, бо це та спадщина, яку ми поділяємо, хоча ніколи не читали жодного з них до цього свого проєкту, тимчасом як Грундтвіґ не був частиною внутрішньої структури Томаса, а Брантінґ не був частиною структури Лене? Чи наше раннє знайомство з Грундтвіґом і Брантінґом як будівничими та

просвітниками (bilders) наших націй створило певний родючий ґрунт у кожному з нас для зустрічі з їхніми фактичними творами, хоча ми ніколи раніше не стикалися з тими конкретними текстами? Якби ми були знайомі з тими текстами раніше, це могло б викликати приємну згадку, але такого не трапалося. Цілковито нові для нас твори зачепили напрочуд глибоко (одна пісня Ґрундтвіґа, яку ми цитували, була вже знайома Лене, але не інші тексти). Це привело нас до ідеалістичної концепції Geist, Духу. Чи є почуття глибокого зв'язку з нашою німецькою спадщиною тим духом, що єднає нас?

Маємо на увазі не якесь метафізичне значення слова «дух», а дуже світське, буденне значення, котре найкраще можна перекласти як «ідея» чи «мем». Невже наше попереднє знайомство з частинами цього духу — рудиментарні знання про Шиллера й Ґете та усвідомлення того, що вони важливі, — підготувало наш ментальний ґрунт до справжнього насіння, яке потрапило в нього після остаточного прочитання? Чи наше попереднє спорадичне знайомство з Geist (Духом) створило *Geistesbereitschaft*, духовну близькість до них, і чи це не частина того, чим є більдунґ, і що з цього вважати більш-менш складним? Оскільки вислів «духовна готовність» краще звучить німецькою мовою, ніж англійською, назвімо цю внутрішню мережу значень, яка допомагає нам глибоко сприймати ще не знайомі нам елементи своєї культурної спадщини, «готовністю до смислотворення» чи «потенціалом смислотворення».

Якщо такий смислотворчий потенціал — це те, що допомагає нам глибше сприймати елементи власної культури, тоді наскільки важливо, щоб усі діти з раннього віку відчували свою культурну спадщину? Щоб вони отримували комплексний загальний більдунґ (*Allgemeinbildung*)? Якби ми нічого не чули про Шиллера й Ґете в школі та якби не знали про роботу Ґрундтвіґа і Брантінґа, ми не відчули б під час написання цієї книжки цілого душевного, духовного та змістовного спектра. Шиллер, Ґете і Ґрундтвіґ просто лишилися б для нас мертвими поетами, а Брантінґ — якимось старим політиком із великими вусами. Ми підозрюємо, що це саме те, з чим стикаються наші читачі, які раніше про них не знали, — і сподіваємося, що ми не надто захопилися власною духовною більдунґ-мандрівкою (*Bildungsreise*), пишучи про них. Підозрюємо також, що наші німецькі, швейцарські, фінські,

данські, норвезькі та шведські читачі частково поділятимуть наші емоції. Як і ми, ви, напевно, знайшли у книжці місця, пов'язані з особливо важливою вашою власною спадщиною. Тоді в нас із вами, за висловом Гегеля й інших ідеалістів, є духовний зв'язок.

Якщо маємо рацію щодо цього смислотворчого потенціалу та того, як він допомагає нам відкривати свою спадщину й одне одного, то це дає нам аргумент, чому культура важлива. Що більше дітей знайомиться з культурною спадщиною і що раніше вони це роблять, то сильніший смислотворчий потенціал вони розвивають, то більше сенсу та смислів вони зможуть спізнати в дорослому віці й з то більшою кількістю людей зможуть відчувати зв'язок на глибокому рівні протягом життя.

І що найголовніше — то більше змісту вони зможуть осягнути в нинішньому складному суспільстві. Культура — не розкіш, а *sine qua non*⁴³!

ПЕРЕШКОДИ ДЛЯ ДЕМОКРАТІЇ

Незалежно від того, говоримо ми про арабську весну чи будь-який інший вид «весни» в умовах авторитарного правління, її успіх залежить від достатньої ментальної складності всього населення. Встановити демократію можна, забезпечивши верховенство права та правильні інституції, але населення нездатне підтримувати прогресивний лад без критично високого рівня розвитку его та рівня культури, яка підтримує цей розвиток. Цю культуру потрібно якимось чином постійно пропагувати і підтримувати в критично великій частині населення, бажано в усіх. Без цього в людей не буде критичного мислення та сміливості стати непопулярними, не з'явиться розуміння універсальних принципів, необхідних, коли демократія перетворюється на щось значущіше за тиранію більшості.

Без активної пропаганди культури та культурної спадщини також не буде відчуття належності на національному рівні. В усього населення не виявиться свідомості та сумління щодо уявної спільноти — того, що необхідне людям для лояльності до нації загалом, громадянської відданості їй. Не існуватиме взаємного відчуття належності.

Особливо важливо розуміти, що ми, люди, маємо певні вроджені риси, які не віщують демократії нічого доброго. Якщо не перетворимось із самоконсолідованих на самоврядних і при цьому критична кількість людей не стане самотворною, демократії бути не може. До того ж це означає відсутність свободи для жіночої половини населення. Більдунг, необхідний для забезпечення людей ментальною складністю, яка дозволить їм бути гарними демократами, є досить обширним і складним. Заявляючи це, ми не пропонуємо культурного імперіалізму. Наполегливо закликаємо до більдунгу та розвитку его по всьому світу, але до таких, які б впливали з місцевої культурної спадщини, включаючи традиції та наративи. Пропонуємо більше місцевої самосвідомості та більше культурного розмаїття по всьому світу, а не глобальну однаковість.

На жаль, на Заході, навіть у Скандинавії, протягом останніх кількох поколінь ми не підтримували або належним чином не розвивали правильний тип більдунгу, народного більдунгу й освіти, щоб можна було підтримувати бодай свою власну демократію. Якщо терміново не відкриємо того, що дало нам змогу створити стабільні демократії та не переосмислимо свою цивілізацію, то не зможемо підтримувати демократію, права людини та звичні для нас свободи. Продовжимо розвивати нові технології, але точно не будемо здатні на експорт демократії та свободи.

ДОВІРА ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Нарешті, нас вразило те, що високий рівень довіри в нордичних країнах подається як риса нордичних суспільств. Уся ця довіра — і сумління, яке робить її можливою, — забезпечує нам високу особистісну свободу, що заощаджує нашим компаніям величезні гроші на контроль і судові збори. Дуже важливе явище — семінари та конференції щодо довіри, коментарі та статті на цю тему. Багато хто намагався пояснити цю культуру довіри різними речами — від соціальних норм вікінгів до генетики та сучасної соціальної держави.

А ось про що ніхто не говорить — це про відповідальність. Таке слово просто відсутнє в дебатах та розкручених конференціях. Якби людей обманювали знову і знову, довіра незабаром зникла б. Інакше

кажучи, цікавою є не довіра, а відчуття відповідальності, яке пронизує нордичні суспільства. Саме відповідальність сприяє розвитку дієвих інституцій і налагодженню легкої взаємодії у бізнесі та суспільстві.

Отже, ми вважаємо, що розвиток відповідальності є необхідною умовою виникнення довіри. Нам здається, що відповідальність набагато цікавіша за довіру, не в останню чергу тому, що зникає з наших інституцій і політичної сфери, й це не обіцяє нічого доброго майбутньому нордичних суспільств.

⁴² Персона (лат. *Persōna* — «маска, личина; особистість») за К. Г. Юнгом — соціальна роль, яку відіграє індивід відповідно до вимог оточення; публічна сторона людини, яка сприймається суспільством. — *Прим. наук. ред.*

⁴³ *Sine qua non* (лат.) — безумовна необхідність. — *Прим. ред.*

ЧАСТИНА П'ЯТА

ПОГЛЯД У МАЙБУТНЄ

*Чого можемо навчитися з минулого, куди
прямуємо та що ми можемо вирішити
зробити?*

ЧИ МОЖЕ НОРДИЧНИЙ ДОСВІД ПРИНЕСТИ КОРИСТЬ РЕШТІ СВІТУ?

Нордичний секрет може дати кілька конкретних уроків, корисних усьому світові. Оскільки суспільство проходить масштабні трансформації, народний більдунг має вирішальне значення, адже він дає змогу людям опанувати зміни, у новий спосіб знаходити сенси й будувати реальні та уявні спільноти.

Ми починали з п'яти гіпотез. П'ята і остання з них стверджує таке.

5. На прикладі нордичних країн можна пройти універсальний урок зі створення демократичних і стабільних суспільств.
 - Як нордичний досвід може принести користь решті світу?
 - Чи здатний історичний досвід переходу від абсолютних феодальних монархій до індустріально розвинених національних держав якось допомогти нам у переході від індустріально розвинених національних держав до цифрової глобалізованої економіки, котра має зробити нас глобальною спільнотою?

У нордичних країнах розумні стратегії більдунгу цілеспрямовано підштовхнули фактично всіх дорослих у шар 3, і критична кількість людей перейшли звідти до шару 4: від самоконсолідації через самоврядність до самотворення. Скільки тих людей, ми не знаємо, але їхньої кількості вистачило.

Мабуть, не дивно, що втілений у нордичних країнах народний більдунг кваліфікують як універсальний урок: бідні країни можуть розбагатіти менше ніж за два покоління, якщо населення отримає більдунг, загальний більдунг і розвиток его та якщо воно розвине колективне відчуття належності до своєї нації. Не було нічого

унікального у Скандинавії 1850 року чи у Фінляндії 1918-го. Навпаки, всі чотири нордичні країни були бідними, дуже релігійними, зі здебільшого авторитарними правилами. Сьогодні знаходимо безліч подібних ситуацій по всьому світові. Між створенням першої успішної народної вищої школи 1851 року та приєднанням Данії до економічної еліти минуло 50 років. Норвегія та Швеція здійснили подібні еволюції, а Фінляндія взагалі пройшла її лише за три десятиліття.

Із нинішніми знаннями, комунікаційними технологіями та можливостями міжнародної взаємодопомоги ми не бачимо жодної причини не відтворити нордичний прогрес повсюдно. Те, що зробили наші держави, має бути застосовано скрізь, де люди прагнуть демократії та стабільних, благополучних суспільств. Успішними нордичні країни стали не завдяки унікальним природним ресурсам або якомусь магічному засобові, який неможливо відтворити деінде, а завдяки підтримці людського розвитку.

Серед тих, хто закладав фундамент нордичних країн, їхнього розвитку й перетворення на квітучі ліберальні демократії з найщасливішими людьми у світі, були мудрі далекоглядні політики, звичайні пастори, фермери, селяни, здольники, вчителі та молоді науковці. Навіть сьогоднішні найбідніші африканські країни, напевно, краще готові до такого розвитку, ніж Скандинавія 150 років тому.

Державний політичний курс у нордичних країнах сприяв розвитку формальної освіти, тобто державним і вищим школам, університетам. Але народний більдунг виріс із громадянського суспільства, і станом на 1920-ті роки політичний курс теж сприяв цьому. Неочікуваним і важливим щодо останнього став конкретний курс більдунгу на розвиток его: початковою метою було підняти сільське населення до вищого рівня ментальної складності, провести його від егоцентричності до самоврядності, захопленості й цілеспрямованості. Згодом і робітники самоорганізувалися та забезпечили щось подібне для себе, застосували менш націоналістичний та більш науковий підхід.

Наш нордичний секрет простий і водночас не зовсім простий. Оскільки його винайшли і запровадили в кількох дуже бідних сільськогосподарських суспільствах, він би спрацював усюди. Окрім

неупереджених, прогресивних урядів, які щиро дбають про населення, рецепт включає такі інгредієнти.

- Віддані вчителі.
- Розуміння серед тих учителів концепцій більдунгу та народного більдунгу як психологічного розвитку. Бажано, щоб педагоги самі пройшли такий розвиток і народний більдунг.
- Культурна спадщина. Розуміння важливості культурної спадщини та пробудження емоційного зв'язку. Завдяки їй люди можуть долучатися, розвиватися й відчувати належність до національного рівня складності та до культурної зони.
- Базові навички читання й письма серед населення.
- Доступ людей до літератури рідною мовою.
 - Зазвичай це забезпечували невеликі бібліотеки в народних вищих школах.
- Створення місць зустрічей для глибокого спілкування та навчання.
 - Стандарт має відповідати рівню домашнього побуту.
- Можливість для вчителів узяти все у свої руки — на двох умовах:
 - обґрунтована академічна основа і книжки як база для довідкової інформації;
 - викладання — це навчання, розповіді та обговорення, його мета — життєві цілі, навички й почуття належності, а не отримання оцінок. Вільне і живе слово, не пов'язане з текстами чи зубрінням. Люди еволюціонують завдяки «свободі для Локе, як і для Тора».
- Навчання для вчителів.

- Поезія й естетика як вирішальні чинники, не на останньому місці — спільні співи.
- Викладання того, що безпосередньо стосується учасників, надає їм політичні права і можливості та поліпшує їхнє життя тут і зараз.
- Розуміння одним або кількома вчителями, місцевою спільнотою важливості самоврядування та місцевої самоорганізації. Ці речі неможливі без прийняття людьми особистої відповідальності.
- Перша вікова група — 16–30-річні люди, тобто досить зрілі, аби перейматися чимось більшим, ніж вони самі, та достатньо молоді, аби бути ідеалістичними й відкритими для розширення своїх горизонтів. Старші теж здатні розширювати горизонти, але не так спонтанно.

Один із компонентів нордичного секрету декого може здивувати — важливість культурної спадщини. Враховуючи кількість етнічних, національних і релігійних конфліктів у світі, багато хто, мабуть, вагається щодо просування культурної самосвідомості.

Ми бачимо це інакше: що більше впевнені в собі люди знають свою спадщину, то глибше їхнє коріння, то більше смислотворчий потенціал, *Geistesbereitschaft* (духовна готовність), то більше фольклору, історій, міфології власних предків ці люди знають і можуть із ними співвіднести, й то розвиненішим і стійкішим буде їхній внутрішній світ.

Що краще людина знає власну культуру та історію і що повніше може бачити її розвиток у контексті, то менш загрозливими їй здаються інші культури.

Чого слід завжди уникати, то це національного, етнічного / культурного шовінізму. Але гордість і радість, пов'язані з культурою, — це чудово. Вони навіть є вирішальними, адже допомагають відчувати свою належність, згуртованість у межах нації та відданість одній державі. Якщо нордичний секрет має бути реалізований в інших

частинах світу, це варто робити так, аби національна гордість і радість не ґрунтувалися на зневазі до інших культур і народів.

Ніколи не треба розвивати менталітет «ми проти них».

Ось де розвиток его стає важливим: як самоконсолідовані й самоврядні ми схильні шукати «ворогів» — визначаємо, хто ми, з'ясовуючи, ким ми не є. А ось як самотворні ми цінуємо різноманітність.

Нордичні країни не відіграли жодної важливої ролі в долі Нігеру, однієї з найбідніших держав світу, яку не раз відвідувала Лене. Країна може служити прикладом: 98 % її населення становлять мусульмани, там діє світська конституція, існує кілька етнічних груп із різними культурами, але всі визнані державою й мають змогу розвивати свою унікальну спадщину. Демократія в Західній Африці незміцніла, й Нігер не є винятком, але йому поки що вдається зберігати толерантність і виробляти в середовищі окремих етнічних культур спільну нігерську ідентичність. Цим фактом мешканці країни дуже пишаються. Кілька різних культурних ідентичностей — але «ми проти них» тут набагато менше, ніж у деяких сусідніх країнах.

У нашій власній частині світу нордичним уроком має стати те, що не можемо продовжувати масову імміграцію, якщо одночасно не підтримуватимемо культуру та народний більдунґ, інклюзивний і значущий для новоприбулих.

З іншого боку — якщо розробимо правильну формулу, народний більдунґ має допомагати іммігрантам у їхній новій країні знаходити сенс і приєднуватися до груп у всіх колах своєї належності. Наразі данські народні вищі школи служать цій меті, й іммігрантам зазвичай вони подобаються. Таких шкіл не вистачає, адже в нинішньому форматі вони дорогі.

Отже, стосовно гіпотези та першого запитання. Ми переконані: можна багато чого навчитись у нордичних країн, і це принесе користь решті світу. Варто інвестувати в людей та їхній більдунґ, у культивування особистості й розвиток его. Якщо ми як вид бажаємо подолати кліматичну кризу та покласти край бідності, то потребуємо освіти, але нам також необхідний розвиток ментальної складності. Усі дорослі мають стати принаймні самоврядними з відчуттям мети і

бажано — самотворними. Ми повинні прагнути глобального переходу від шару 2 через шар 3 до шару 4.

Чи може історичний досвід стати у пригоді сьогодні?

Друге питання стосується того, що у зв'язку з технологічним розвитком ми перебуваємо в переході від індустріалізованого суспільства до невідомого етапу. І запитання ось у чому: чи може старий досвід служити нам у цій абсолютно новій трансформації?

Ґрундтвіґ і Колд теж не знали майбутнього, коли розвивали народні вищі школи. Їм було відомо лише, що часи змінюються. Це також усе, що відомо нам. Переживаємо перехідний період, а тому маємо звернути увагу на нордичний і швейцарський досвід мирних трансформацій та розвитку у населення ментальної складності.

У міру зростання складності суспільства стає дедалі очевиднішим, що нам потрібно створити освіту, символи, естетику, епістемологію, більдунґ і розвиток его, які допоможуть осмислювати реальність навколо, безпечно орієнтуватися в ній, знаходити в ній сенс і мету. Не менш очевидно, що треба розвивати почуття належності до чимраз більших кіл і що ми потребуємо нових інституцій та педагогічної філософії.

Виклик полягає в тому, що цей процес варто заохочувати, просувати й оновлювати в кожному поколінні. Якщо ми відкинемо більдунґ і народний більдунґ, якщо не збережемо і не будемо його переосмислювати, то не побачимо особистісного розвитку, необхідного для управління складними суспільствами, які створюємо. Як ми переконалися, Данія та Швеція нині руйнують свої власні видатні результати, і це теж вартий уваги урок від нордичних країн.

Чи гарантуватиме більдунґ щастя?

Нордичні країни — серед найщасливіших. Історично ми мали найдосконаліший народний більдунґ і, мабуть, усе ще його маємо. Водночас у нас один із найвищих рівнів споживання антидепресантів і зростає кількість випадків депресії серед молоді. Ми — автори — стверджуємо, що більдунґ — уже не той, яким був раніше. Чи існує між цим усім зв'язок?

Чому більдунг узагалі має робити когось щасливим?

Якщо данці, норвежці, шведи, фіни та швейцарці такі щасливі, чи можна вважати, що причина в більдунгу? Іншими словами: якби інші впровадили народний більдунг і заснували кооперативи, чи настало б після цього щастя?

Одне з припущень: цілісний більдунг, загальний більдунг і високий рівень розумової складності — це те, що робить можливим смислотворення на вищому рівні складності, дає нам змогу зрозуміти своє суспільство й орієнтуватися в ньому. Що складніший наш внутрішній світ, то більше він відповідає зовнішньому світові та краще дає собі з ним раду, особливо коли зовнішній світ складнішає. Ми можемо взаємодіяти з більшою кількістю ситуацій і викликів змістовнішими способами. Нинішня нордична і швейцарська культури є зразками суспільств, які очікують, що ми будемо брати на себе відповідальність і виправляти різноманітні речі, включаючи установи, якщо ті належно не діють.

3-й шар дає нам змогу об'єднуватися з іншими людьми, здійснювати самоврядування та відчувати відповідальність перед незнайомцями в нашому суспільстві. Зрештою ми опиняємося в оточенні відданих і сумлінних співгромадян. Це позбавляє багатьох несправедливостей.

Шар 4 — не лише самотворення, а й самоініціація, він сприяє самоідентифікації та самолідерству. Ми робимо так, щоб наше життя мало покликання, яке буде сповнене потужним сенсом. У культурі, яка розвиває самотворення, ми оточені самотворними людьми й живемо із взаємним очікуванням відповідальності, що дає відчуття безпеки. З більшим більдунгом для себе й довколишніх ми менше страждаємо від тривожності.

Ще одне припущення: що розвиненішими й ціліснішими стаємо, то менше відчуваємо фрустрацію через дрібниці. Самоврядні дорослі не завжди накручують себе і нервуються, якщо щось не по-їхньому, як це роблять діти. Ми знаємо, що не щоразу можемо отримати негайне задоволення і що це добре, бо означає менше фрустрації й більше довготермінового щастя. Як самотворні дорослі розуміємо, що робити своє життя осмисленим, а себе і своє оточення — щасливими є справою нашої власної відповідальності. Усвідомлюємо, що не мусимо

погоджуватися з усіма, як і всі не повинні погоджуватися з нами — ми цінуємо різноманітність. Через цінування різноманітності та змогу розвиватися в різних напрямках, тобто через внесок у розмаїття, можна радіти більшій різноманітності навколо, що означає більше щастя.

Третє припущення: життя просто стає повнішим, насиченішим і глибшим, коли є більше більдунгу та загального більдунгу. Повнішим — у речах, які не коштують забагато або й узагалі безкоштовні, але сповнені сенсу. Серед цих безкоштовних речей — спільні справи з іншими людьми, хай то буде участь у спорті, організація громадських заходів, лекцій, концертів чи політичних зборів. До них належить і лідерство серед скаутів та тренерство в спорті. Завдяки безкоштовним бібліотекам і дешевому інтернету доступ до книжок та музики в основному необмежений, тож немає ніякого виправдання нудьзі. Що більше знань, то більше смислотворчого потенціалу й то більше значущих аспектів можна знайти в літературі, музиці та мистецтві. Глибина характеру відображає діапазон і глибину переживань. Література, зокрема, дає нам нагоду безпечно, вдома на дивані, за чашкою чаю здобути досвід, який змінює життя.

Четверте припущення стосується всього вищесказаного: з більдунгом, загальним більдунгом і розвитком его ми маємо можливість контролювати своє власне життя. Завдяки цьому відчуваємо контроль, свободу від рішень інших і почуваємося вільно. Справді велика свобода полягає в тому, щоб самостійно орієнтуватися в нашому суспільстві (шар 3), маючи при цьому особисту стійкість не перебувати в полоні очікувань інших людей (шар 4).

Коли маєте базове відчуття економічної безпеки, коли можете одночасно орієнтуватися в суспільстві й не бути під контролем того, що думають інші, тоді ви володієте величезною владою над кожною годиною свого дня. Неможливість орієнтуватися в суспільстві через те, що ви не інтерналізували його норми, виключає вас із соціальних подій, глибоких та інтимних стосунків і частини дорослої незалежності, і це ставить вас під економічну загрозу. Самоврядні, але не самотворні, ви можете дуже добре почуватися в соціальному й економічному плані, але ваш вибір керується прагненням пристосуватись, і ви можете в кінцевому підсумку гнатися за гарним

життям у чиємусь уявленні, а не реалізовувати свої власні ідеї та цінності.

У шарі 4 та самотворенні більшість із нас досі усвідомлюють сімейні зобов'язання та пам'ятають про рахунки, які потрібно оплачувати. Але ми самі повністю визначаємо, яке сімейне життя та який спосіб життя нам вести, які брати на себе економічні зобов'язання. Щойно в нас з'являється відчуття відповідальності, яке дозволяє налагоджувати і вибудовувати довготривалі стосунки, і щойно ми стаємо достатньо сміливими, щоб розривати і змінювати деякі з тих стосунків, що втратили сенс, ми опиняємося в набагато кращому становищі, ніж коли ми самоконсолідовані або самоврядні.

Важливо, щоб ми розвивали консолідоване «я» (власну особистість), інтерналізували норми, робили їх власними, підпорядковуючись їм, і навчалися самоврядності. Адже без цього залишимося самоконсолідованими дорослими, нездатними в стосунках брати на себе зобов'язання. Існує величезна різниця між самостворюваністю людини (шар 4) і просто її самоконсолідованістю (шар 2). Самоконсолідовані особи не вільні, вони перебувають під гнітом власних емоцій і потребують консолідації та схвалення. Вони не можуть вибудувати міцних, тривалих, глибоких, дорослих інтимних стосунків. Тільки самотворних людей, які залишаються відданими у стосунках, пройшли всі шари і стабілізувалися в них, перш ніж рухатися далі, можна назвати тими, які мають і відповідальність, і свободу бути тим, що Шиллер із Песталоцці вважали за мету: моральними людьми, які вільно будують взаємини, відпускають і роблять власний вибір.

Якщо ми маємо рацію щодо зв'язку між більдунгом і щастям, то нордичний інструментарій для народного більдунгу принесе користь світу і зробить його щасливішим.

Які наслідки зникнення більдунгу?

На нашу думку, більдунг і розвиток его — це шлях до осмисленого та щасливого життя. Він зникає з наших освітніх систем, із суспільства загалом і навіть із народного більдунгу, який зараз переважно стає професійним навчанням і хобі без будь-якого прагнення розвитку его

та соціальної залученості. Якщо все це справді так, то дедалі масовіше вживання антидепресантів не дивує. Особливо серед молодих людей. Замість мати доступ до стабільних і відданих груп, до яких можуть долучитися, вони отримують від суспільства очікування, що в наймолодшому віці знайдуть свій особистий шлях і задоволення. Замість бути сповненими відданості, сенсу та мети, вони живуть у постійному страху перед тим, що щось втратять, відчувають FOMO (синдром втраченої вигоди, страх щось пропустити). Як ота 14-річна дівчинка в літньому таборі Томаса: мабуть, їй не вистачало турботливих і зрілих дорослих навколо, які могли б помітити її страждання і скерувати її.

Замість запропонувати їм прийняти набір неперебутніх моральних цінностей, згідно з якими вони можуть прожити життя, отримуючи повагу від інших, сьогоднішніх підлітків запитують, як вони почуваються. Очікують від них справжності тоді, коли вони ще не повністю усвідомили колективні норми, не створили власних символів суспільства і не розвинули цілісного шару 3.

Насправді ми бачимо в нордичних країнах культуру, в якій люди стають дедалі більш самоконсолідованими і менш відданими спільному культурному спадку, національній державі. Тобто вони не досягають рівня розвитку, що підтримує нашу мову, символи та верховенство закону, інституціоналізує найвищі принципи.

Натомість люди мають зобов'язання перед групами рівних собі. Конкретні локальні спільноти, як-от сади на даху, якими користуються люди в одному будинку, означають більше, ніж національна культурна спадщина. Схоже, для політиків члени їхньої політичної партії важать більше, ніж поліпшення по країні загалом. Здається, самоврядність дедалі частіше стосується конкретних спільнот, а не уявних або абстрактних.

Уявні спільноти, що справді розвиваються, зокрема глобальна мережа фанатів «Манчестер Юнайтед», активістів організації Greenpeace чи веганських хіпстерів, не передбачають взаємного зобов'язання. Їхні члени ніби заявляють: «Я беру участь лише доти, доки мені хочеться, і так роблять усі інші». Якщо я відчуваю почуття обов'язку перед своєю країною і тому сплачую податки або йду до війська, щоб захистити її, то я сподіваюся, що країна підтримає мене,

коли це буде потрібно — чи то у вихованні моїх дітей, чи то в побудові необхідних доріг, чи то врятує моє життя в разі апендициту. Якщо ж я покладаюся лише на футбольну команду, Greenpeace чи споживання тільки рослинної їжі, ніхто не віддячить мені, коли я потребуватиму допомоги, і я теж не зобов'язаний платити за медичну допомогу дітям якогось фаната «Манчестера» в Дортмунді.

Нарцистична культура тією чи тією мірою спонукає нас залишатися та самоконсолідуватися у шарі 2 замість переростати у самоврядних і відчувати взаємну відповідальність у шарі 3. Мабуть, ця культура створює жалюгідних людей. Зокрема, якби «держава добробуту» уможливила розривання родинних зв'язків, це історично забезпечило б взаємні зобов'язання.

Якщо ми спробуємо пропустити самоврядний шар 3 і просто вивчити достатню кількість норм без справжньої їх інтерналізації, розвитку сумління та прийняття будь-яких моральних зобов'язань, якщо вважатимемо, що можемо перестрибнути до самотворного шару 4, то, ймовірно, просто будемо утримувати себе в самоконсолідованому шарі 2, створюючи суспільство егоїстів, яке зрештою розпадеться.

Коли особисто ми — Лене і Томас — спостерігаємо культурний розвиток навколо, ми боїмося, що насправді це занепад. Так багато людей почуваються нещасними, бо кожного оточує дедалі більше самоконсолідованих і дедалі менше — відданих осіб та громад, які по-справжньому дбають про них.

Ще гірше, коли люди шукають допомоги, — чи то в терапії, чи у тренерів, чи в книжках про самодопомогу, — і отримують меседж, що мають знайти своє справжнє «я». Ліками мали б стати рефлексія і самопоглинальна усвідомленість. Література про самодопомогу в нордичних країнах продовжує продаватися — якби щось із цього насправді допомагало, продажі знизилися б. Для цих книжок показово, що більдунг у них повністю відсутній у будь-якій формі, так само як і моральні цінності та розбудова спільноти, а розвиток его згадується лише поверхово. Ми ще не натрапили на книжку такого роду, яка радить людям приєднатися до хору чи взяти участь у волонтерському русі в спільноті зі взаємним відчуттям

відповідальності, з можливістю поділитися відчуттям своєї належності.

Що ж стосується людей, занадто напружених, аби зробити хоча б щось одне, — ми не зустрічали «самодопоміжної» книжки, яка б запитувала людей, до яких спільнот вони насправді відчують відданість і скільки з них пропонують взаємність зобов'язань. Скільки людей служать вищій меті, що дає сенс і відчуття справжнього задоволення? Куди вони йдуть, щоб розвивати неромантичні, тривалі інтимні стосунки?

Якщо ми не підтримуємо і постійно не розвиваємо конкретних, а також уявних спільнот, взаємну відданість усередині них та між ними, якщо не належимо до кількох груп і спільнот у різних колах належності, ми будемо дуже нещасними людьми. І це повністю відповідає розвитку суспільств у нордичних країнах із 1990-х років. Хоча ще все не втрачено. Поки що. Взагалі.

СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Суспільні зміни відбувалися й раніше. Поки що ми розглядали перехід від домодерного соціуму до модерного. У міру того, як складнішають технології та розростаються суспільства, вони теж стають складнішими, як і культура. У цьому розділі ми дослідимо, що це означає.

Клімат змінюється, а міграція руйнує соціальні структури по всьому світові. В той самий час нові технології впливають на виробництво товарів, у цьому процесі змінюються економіка, власність і владні структури. Ми не збираємося занурюватися у специфіку біо-, інформаційних, нано- та когнітивних технологій (технології BINС) — скажемо лише, що ці нові винаходи кидають виклик звичному для нас загальноприйнятому життєвому ладові. Проте, аби проілюструвати масштаби змін, із якими стикаємося, просто розгляньмо два приклади: безпілотні автомобілі та можливість роздрукувати все — від зубних щіток до садових меблів у власному будинку.

Якщо машини не потребують водіїв, нам не потрібно їх паркувати, вони можуть продовжувати рухатися самостійно і ними може скористатися хтось інший. Виникає потреба в зарядних станціях, але їх можна розосередити подалі від центрів міст.

Якщо ми зможемо завантажувати цифровий код і друкувати вдома фармацевтичні препарати, взуття, свічки, одяг тощо, то відімре вся мережа фабрик, транспортування й реальних магазинів. Наші нинішні економіка й інституції розроблені так, щоб обслуговувати процес створення фізичних товарів в одному місці та переміщення їх кудись. Таких домашніх принтерів ми не побачимо ще років 15–20, але технології вже є і розвиваються. Аби проілюструвати потенційну швидкість прогресу, врахуйте, що лише близько 50 років тому перша пілотована місія на Місяць (із людьми на борту) потрапила туди за

допомогою найновіших комп'ютерів завбільшки з будинок і функціонально слабших за нинішні мобільні телефони.

Ринок праці, дорожня інфраструктура, громадський транспорт і такі поняття, як авторське право та право власності на засоби виробництва, — усе це докорінно зміниться.

Як колись Гердер, Гете, Шиллер, Грундтвіг, Колд, Брун, Брантінг і всі інші, маємо дивитися в майбутнє і досліджувати трансформації, які проходимо. Оскільки суспільство і культура складнішають, то ми потребуємо складніших внутрішніх світів, щоб вести осмислене та значуще життя. Протягом усієї людської історії відбувалися великі технологічні зміни, але до 100 років тому вони йшли не швидше, ніж кожне покоління розвивало свою здатність адаптуватися до них. Те, що ти вивчив у молодості, залишалося корисним протягом усього життя. За останні 100 років це було не зовсім так, але нині ми вже повинні давати собі раду з постійними технологічними та культурними змінами. Професійні знання залишаються корисними тільки 5–10 років. Навіть у побуті нові пристрої та програми змушують нас без упину навчатися й адаптуватися.

Це створює нові навантаження на наші «я», або его. Поки не станемо самотрансформованими й не зможемо давати собі раду з постійними змінами навколо, не перевантажуючись ними, мусимо придумати інші способи зробити світ зрозумілим і осмисленим. Щоб не загубитися в постійних змінах, потребуємо культури та громади, здатних робити це безпечним, і маємо ментально зростати. Ми повинні подбати, щоб кожен міг упоратися зі змінами і щоб ті, хто приймає рішення, мали системну перспективу, інакше їхні рішення не будуть корисними. Час простих масштабних рішень збіг.

Ми описали етапи розвитку ментальної складності дорослих, але як описати дедалі більшу складність суспільства?

Культурні коди

Ми вже торкнулися домодерних і модерних цінностей у зв'язку зі «Світовим дослідженням цінностей» і дослідили сучасний прорив нордичних країн. Домодерність, модерність — такі речі соціологи називають культурними кодами. Ці коди — то очікування, норми,

владні структури, епістемології та організаційні принципи, «більші» за колективну епістемологію будь-якої окремо взятої культури. Поняття кодів дає нам змогу класифікувати і групувати різні культури за етапами подібної складності. Коли суспільства зростають і складнішають, то й коди, що їх визначають, теж стають складнішими.

Домодерність і модерність — ці коди структурують декілька культур. Будь-яка з них може переходити з одного коду на інший і все ще залишатися тією самою конкретною культурою. Французька культура залишалася французькою, переходячи від домодерних кодів до модерних. Вона стала національною в інший спосіб. Французька епістемологія змінилась, але вона все ще була унікально французькою.

Далі оперуватимемо п'ятьма культурними кодами: аборигенні коди, домодерність (або традиційні коди), модерність, постмодерність і метамодерність. Вони демонструють зростання культурної складності та появу нових способів структурування суспільства, щоб воно могло засвоювати, скеровувати та контейнувати дедалі більші обсяги, кількість людей і складність.

Пояснивши коди, побачимо, як підвищена культурна складність пов'язана з ментальною складністю та розвитком еґо, а також у якому переході ми нині перебуваємо.

Корінні (аборигенні) культури — мисливсько-збиральницькі та ранньоземлеробські, тобто дуже широка категорія, але це саме те життя, яким ми жили в часи, коли еволюція сприяла розвитку нашого мозку та наших емоційних потреб. Ми були біологічно сформовані таким способом життя і для такого способу життя. Оскільки корінні групи, якими жили люди кам'яного віку, були невеликими — зазвичай 50–200 людей у племені та, можливо, 1000 людей у великому селі, то всі всіх знали і могли говорити з усіма. А це означає, що владна структура була дуже пласкою і зосередженою навколо шамана, цілителя чи лідера клану.

Традиційні культури / домодерність. Поняття охоплює стародавні суспільства від найдавніших міст-держав до феодальної Європи 1800-х років, а також Близький Схід і багато інших місць сьогодні, тому це теж досить широка категорія. І все-таки в ній існують структурні та моральні подібності: загалом домодерні суспільства є авторитарними,

релігія та політика в них не відокремлені, а наука як дисципліна ще не винайдена або не прийнята.

Аборигенний	Традиційний/ домодерний	Модерн	Постмодерн	Метамодерн
Егалітарний	Патріархат	Егалітарний	Ситуативний	Багато- шаровий
Порядок на противагу хаосу	Ієрархічний	Демокра- тичний	Хаотичний	Мережа
Магічний	Релігійний	Світський	Почуття	Стосунки
Прагматич- ний	Догматич- ний	Сумнів	Іронія	Пошук
Вірування	Віра	Наука	Інформація	Знання
Міф	Істина	Факти	Конструкція	Поєднання
Сім'я/клан	Містечко/ місто	Нація	Без кордонів	Глобальний
Даний	Об'єдна- льний	Об'єдна- льний	Деконструк- ція	Створення

Зростання соціальної складності:
більші міста, більше людей, складніші технології

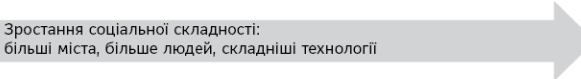

Рисунок 17. Культурні коди

Модерність. Ідеться переважно про Захід в епоху постдарвінізму і національних держав. Тоді ми перевіряли твердження, факти і відокремлювали релігію / духовність від управління / політики. Після романтизму 6-те коло належності перейшло від вмісту релігійної конфесії до вмісту суміші релігійної конфесії та народу. В період модерності релігія та народ розділились у 6-му колі й дали національним державам змогу вміщувати кілька релігійних конфесій, розвиваючи одну домінуючу національну культуру, засновану на місцевій культурній спадщині.

Постмодерність описують як крах усіх метанаративів, тобто релігій і політичних ідеологій. Однією з пропонувананих дат початку епохи постмодернізму є падіння Берлінського муру. Це дуже добре поєднується з появою на Заході самодистанційованої іронії 1990-х років. Основна характеристика постмодернізму — схильність усе деконструювати. Але проблема в тому, що жодне суспільство не з'являється з деконструкції. Таке суспільство не може підтримувати в дієвому стані свої інституції, внутрішню згуртованість і лояльність. Постмодернізм працює лише як перехідний етап.

Метамодерність — ми пояснимо його за мить...

Конфлікти між кодами

Для людини з менш складного суспільства складніший соціум (праворуч у таблиці вище) має такий вигляд, ніби він позбавлений

моральних цінностей. Людина, яка виросла в традиційному / домодерному соціумі, сприймає все так, ніби складніші соціуми заселені грішниками, одержимі дияволом чи щось подібне. Аналогічно людина з модерного суспільства відчуває, що її найцінніші істини ламаються постмодернізмом і його відносністю.

Так само модерне суспільство висміює майже все, на чому тримається домодерне: релігію, сексуальні обмеження та патріархат. Коли Брандес, Ібсен, Бйорнсон і Стріндберг глузували над своїм сучасним суспільством і його нормами, абсолютній більшості їхніх сучасників здавалося, ніби жартівники взагалі не мають моральних цінностей. Коли Нора пішла, Торвальд і не здогадувався!

Якщо люди з будь-якого етапу модерності «озираються» на суспільства зі старішими культурними кодами (ліворуч у таблиці), вони зазвичай називають менш складні суспільства примітивними. Науковець-постмодерніст дивиться на наївне прийняття сучасними політиками соціальних конструкцій, як-от «гендер» і «демократія», з такою самою зневагою, як науковець-модерніст дивиться на домодерні вірування в біблійних одкровеннях.

Дивитися зверхньо на менш складне — це не лише західний феномен, а «бренд» нашого виду. Мешканці Вавилону мали в цьому першість і насміхалися з племен, пастухів і землеробів за міською брамою.

Старий Завіт, у якому головними героями є прадавні скотарі та хлібороби, засуджує племена, у яких багато богів і відсутній закон. Ми завжди схильні вважати примітивними, недолюдьми тих, хто живе в суспільствах із менш складними кодами, ніж наші власні. Сприйняття інших народів як примітивних — звичайно, неправильна позиція: індивіди в менш складних культурах і суспільствах мають такий самий потенціал, як і всі інші, а типовий дорослий завжди робить внесок у добробут свого суспільства з огляду на норми цього суспільства. Просто різні соціуми пропонують різні епістемології та ставлять перед людьми різні вимоги, тож їхні члени відповідають різним очікуванням.

Інтеграція всіх кодів у метамодерність

Термін **метамодернізм** уперше використаний у 1970-х роках. У 1990-х його досліджували як доповнення до модернізму та постмодернізму,

щоб подолати розрив між ними та об'єднати їх у складніше розуміння світу. Замість просто погодитись або на модерність, або на постмодерність, ми потребуємо обох. Нам необхідні наука, факти і структури модерності, а також постмодерна здатність до деконструювання. Тут присутні й серйозність, й іронія — і обидві мають вирішальне значення. І лише у 2010 році, коли двоє молодих голландських теоретиків у галузі культури, Тимофеус Вермелен та Робін ван ден Аккер, навчаючись у Лондоні, почали досліджувати метамодернізм, він отримав певну вагу в культурологічних студіях, а потім — головно в галузі мистецтва. Вермелен і ван ден Аккер спеціально не пропонували метамодерної програми чи відповідної філософії. Вони намагалися вловити структуру почуттів, конгломерат чуттєвостей та поривів, які поділяють багато людей у їхньому поколінні. Їхня епістемологія є іронічною / постмодерною, а реальність — серйозною та модерною. Як жити на двох островах одночасно? Вони обидва виростили в іронічних 1990-х і виховувалися з думкою, що всі варіанти можливі, але після фінансової кризи 2008 року світ раптом став дуже серйозним, і у ньому в якийсь момент людина опиняється перед вибором. Світ не тримає всіх варіантів відкритими: якщо не обираєш того, чого хочеш від життя, то не отримуєш життя.

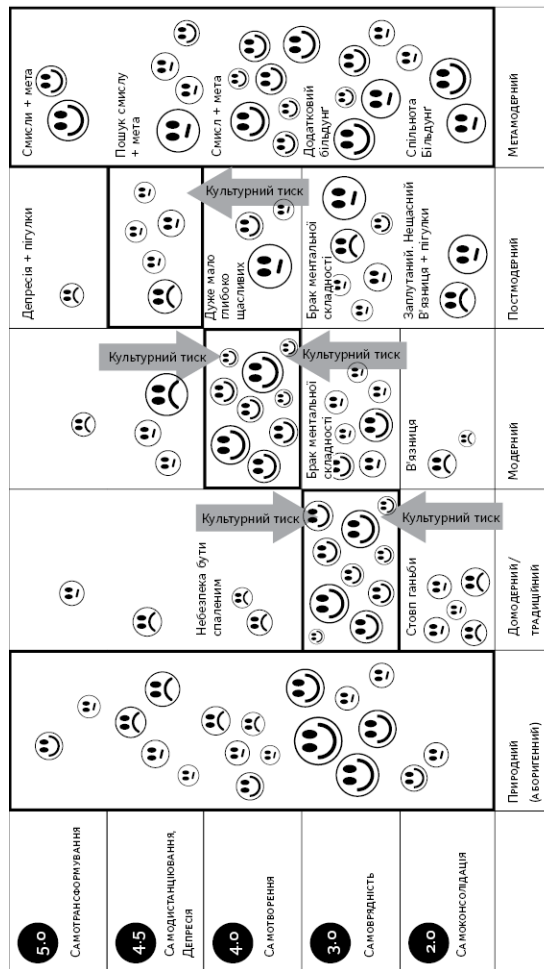

Рисунок 18. Щастя і страждання як результати розвитку его в умовах різних культурних кодів

Серед науковців слово «метамодернізм» іще далеко не загальноживане. Соціологи, антропологи й теоретики культури роками досліджували культуру корінних народів, традиційну культуру / домодерність, модерність і постмодерність, але метамодернізм та метамодерність досі залишаються неосвоєною територією.

Ми використовуємо термін метамодерність так, як Лене раніше визначила його у своїй книжці «Тестостеронізована дитина. Сумно. Чи світанок нового Відродження?» (2017)⁴⁴. І ми робимо дві речі інакше, ніж Вермелен із ван ден Аккером: 1) пропонуємо програму та новий спосіб поведіння із собою, адже метамодерність є культурним кодом, як і модерність чи постмодерність (звідси слово «метамодерність», а не метамодернізм); 2) окрім модерності та постмодерності, у метамодерну структуру ми включаємо культури корінних народів і домодерність. Отже, метамодерність є цілісною холістичною оцінкою ознак усіх попередніх кодів.

Ми не перші, хто заявляє щось подібне. Інші дослідили, який вигляд може мати наступна епістемологія та як її назвати. Серед варіантів є такі: постпостмодерність (Джеффри Нілон, 2012), TEAL / Бірюзова (Фредерік Лалу, 2014), інтегральна (Кен Вілбер, 1995), постсекулярна / постсвітська (Юрген Габермас, 2008, і М. Reder & I. Шмідт, 2010) і реконструктивний постмодернізм (Роберт Кіган, 1995). Усі вони досліджують, яким чином наше смислотворення в майбутньому інтегруватиме попередні культурні коди й епістемології та як це зробить наше розуміння світу складнішим.

Отже, складність метамодерності відповідає складності глобалізації й технологічному розвитку, що змушує фінансові ринки руйнуватися одночасно по всьому світу, поки ми сидимо кожен у своєму куточку й дивимося одні й ті самі відео з котами на YouTube, прагнучи національної ідентичності. Метамодерність дає нам змогу, коли це доречно, насолоджуватися всіма аспектами попередніх етапів.

- Коди аборигенної культури — це те, чим ми ділимося в нашій найближчій родині, в інтимних стосунках і серед близьких друзів: їжа, особисті розмови, духовний розвиток, народження, смерті, глибокі емоційні зв'язки та близькість. Ми також насолоджуємось аборигенними кодами в племінних умовах, як-от спортивні змагання, де розфарбовування обличчя, колективне скандування та виконання ритуалів допомагають нам об'єднуватися з нашими «воїнами» гри з м'ячем. Усе це добре.
- Коди домодерної / традиційної культури — це те, що стосується великих екзистенційних питань у житті, поезії, краси, шляхів до колективної трансцендентності, ритуалів надання імен, похоронів і шлюбів. Вони допомагають нам належати до уявних спільнот, створювати соціальну згуртованість і наративи, що консолідують суспільство. Усе це добре.
- Коди модерності дають нам змогу мати науку, технології, медицину, верховенство права, особисті права, демократію та особисту свободу. Все це добре.

- Коди постмодерності допомагають нам аналізувати та деконструювати всі наративи, силові структури та соціальні конструкції, які стоять над нами, а також тримати іронічну дистанцію. І це фантастично. А все ж просто неможливо побудувати суспільство на деконструкції та іронії, й, отже, постмодерність — лише фазовий перехід. Хоча й вирішальний.
- Коди метамодерності користуються всім перерахованим вище залежно від часу та місця.

Співставлення шарів і кодів

У своїй книжці «In Over Our Heads: the mental demands of modern life»⁴⁵ Роберт Кіган досліджує, як очікування домодерного суспільства відповідали розвиткові его шару 3 — самоврядності, тимчасом як складність сучасного суспільства відповідає шару 4 — самотворенню.

Потім він продовжує пояснювати, як життя стає обтяжливим, коли ми не розвиваємося поза межі самоврядності у світі, який очікує самотворення. Він також досліджує, як складність постмодерності може спричинити тривожність та сум'яття і в самоврядних, і в самотворних людей.

Ми переконані, що в усіх суспільствах є люди всіх шарів розвитку его, незалежно від того, який код визначає соціум. Але не всі суспільства та їхні коди однаково добре визнають усі шари розвитку его та більдунг або сприяють їм, а отже, й розподіл розвитку его відрізняється від суспільства до суспільства.

Можна поєднати шари розвитку его та суспільні коди, тобто ментальну і суспільну складність. Ми припускаємо, що люди залежно від свого розвитку его відчують дуже різні ступені задоволеності життям в умовах різних культурних кодів.

Аборигенне суспільство допускає всі шари розвитку, але переважна більшість дорослих у них, імовірно, є самоврядними та щасливими. Меншість самотворних дорослих цінуються за їхнє свіже, нове мислення, а деякі старійшини викликають високу повагу, бо можуть розв'язувати конфлікти та інтегрувати міфологію й ритуали з актуальними проблемами і, отже, мудро долають проблеми. Оскільки

всі аборигенні суспільства малі та мають багатозначні ритуали переходу від дитини до дорослої людини, то: а) малоімовірно, що хтось не усвідомить зміну поведінки, якої відтепер очікують від них; б) не дуже ймовірно, що комусь вдасться пройти ритуал, не будучи готовим. Плюс: після переходу у світ дорослих майже завжди поруч будуть інші дорослі, щоб виправити невідповідну поведінку. Історично серед мисливців-збирачів, якщо дорослі не були самоврядними, їх або бивали, або залишали сам на сам із дикими тваринами.

Домодерні / **традиційні суспільства** використовують релігію і, якщо цього не досить, насильство, щоб утримувати більшість населення самоврядними в шарі 3. Може здаватися варварством, але у бронзовій та залізній добі такими були звичай ранніх міст-держав, феодальних держав та імперій. Ті масштабні соціальні середовища першими розвинулися за межі конкретних громад і стали уявними спільнотами. Вони вимагали поведінки, що дуже відрізнялася від середовища аборигенних племен або сіл. Релігія досягла такої самоврядності серед десятків, якщо не сотень тисяч людей.

До інструментів для досягнення цієї масової соціалізації належить сором. Для самоконсолідованих дітей або дорослих він завжди є однією із соціалізаційних емоцій. Ніхто з нас не дотримувався б норм суспільства, якби ми ніколи не відчували сорому. В домодерному суспільстві такі засоби, як стовп ганьби, використовувались, аби викликати сором як механізм соціалізації. Тобто йдеться про культури честі та ганьби. Честь — позитивний мотиваційний інструмент у традиційних суспільствах, тому армія має яскраві уніформи, а шапки та шоломи то вищі, що шанованіші солдати. Медалі могли «чіпляти на ідіотів», але це був один з інструментів мотивування людей у традиційному суспільстві до розвитку самоврядності.

На жаль, традиційні суспільства дуже важко дають собі раду із самотворенням, самодистанціюванням чи самотрансформуванням. Низка лідерів, як-от Магомет, Лютер і Наполеон, розвинулася далеко за межі шару 3, те саме зробили деякі філософи та ранні вчені. Але традиційне суспільство проявляло дуже мало толерантності й давало обмаль місця для самотворення, якщо тільки лідеру не вдалося захопити політичну владу й впливати на весь соціум.

Людей із власними поглядами вважали єретиками, що в Європі часто означало спалення на вогнищі. Існує расистська західна традиція називати аборигенів «дітьми», але цілком можливо, що не так ті люди природи, як значна частина дорослих європейців аж 100–200 років тому лишалася застряглою в ментальному дитинстві. Ми вже торкнулися цього в розділі про Європу 300-річної давності, але тепер маємо відповідний лексикон: без підйому більшості суспільства через більдунг значна частина європейських селян і фермерів 300 років тому були тим, що Шиллер називав «Physischer Mensch» — людьми фізичними. Песталоцці називав це «Tierischer Zustand» — тваринним станом, а ми йменуємо самоконсолідацією. До появи хороших державних шкіл і народного більдунгу сором і насильство були інструментами для створення самоврядних дорослих, але жоден із цих засобів не надав людям того, що допомогло б їм стати смислотворчими на вищому рівні складності. Ганс і Карен, які пішли до народної вищої школи, були самозацикленими по-своєму. Ганс постійно дивився на світ звіром і застряг у власній голові, Карен самоконсолідувалася через моду і задивлялася в дзеркало. Методом напоумлення Ганса традиційно було присоромлення в школі, а щоб змусити Карен поводитися належно, її батьки та згодом роботодавець, імовірно, часто давали б їй ляпаси, аж поки вона підкорилася б.

Коллективний тиск соромом змушував людей до розвитку. Насильство застосовувалося для формування самоконсолідаторів, а також для стримування потенційних самотворних. Сором міг бути використаний і для останніх, але, звісно, став би менш ефективним. Усі мали дотримуватися самоврядності в шарі 3, і якщо не могли інтерналізувати норми, то просто мушили підкорятися. Це був той вид гніту, який зводив Гете і Шиллера з розуму і спонукав їх писати.

Модерне суспільство покладається на самотворних людей і забезпечує більдунгом до шарів 3 й 4. Наші державні школи — це заклади соціалізації, котрі, як і спорт та скаутський рух, допомагають нам інтерналізувати норми суспільства. Від дорослих очікується, що вони «знайдуть себе» в якийсь момент через роботу, хобі, волонтерство, політичні заняття, подорожі, розвиток кар'єри або певний пошук себе.

Концепцію бiльду́нгу розробили як частину переходу до модерності, щоб додати особистісного розвитку до колективної епістемології. Разом із бiльду́нгом з'явився інструмент для опису, обмірковування й оцінювання розвитку его в собі та інших людях, для заохочення молодих людей спочатку ставати самоврядними, а потім завершувати перехід до самотворення чи «людини моральної». Оскільки бiльду́нґ був терміном 1800-х років, тепер у нього химерний образ, але це один із найважливіших елементів у встановленні й підтримці демократії та прав для всіх.

Отже, в модерності передбачається, що всі дорослі повинні мати можливість діяти з шару 3 та переростати в шар 4, де вони думають самі за себе і самотворяться, й наша демократична система залежить від цього. Однак занадто багато людей — можливо, більшість — навіть сьогодні ніколи не досягають шару самотворення і багато в чому почуваються в безвиході через очікування сучасного суспільства. Як ми зазначали, батьки-засновники наших нинішніх демократій, найімовірніше, були самотворними, вони хотіли виборців із таким самим ментальним розвитком, критичним мисленням і моральною незалежністю.

Меншість у сучасних суспільствах не стає самоврядною, а залишається самоконсолідованою в шарі 2. Деякі її представники можуть зрозуміти норми, не інтерналізуючи їх, і стати успішними, не відчуючи жодного зобов'язання перед кимось, окрім самих себе, — вони стають самоконсолідованими дорослими. Інші не в змозі досягнути норми й не знаходять явних моральних вказівок, необхідних, щоб відповідати очікуванням суспільства. Більше не існує сильних спільнот, здатних підтримувати таких людей, і ці самоконсолідатори стають невдахами суспільства, багато їх потрапляє до в'язниці.

Модерність толерантна до самодистанційованих людей у перехідному періоді 4½ та до самотрансформованих людей у шарі 5, але колективна епістемологія не пропонує спільної термінології для цих станів. Самодистанціювання болісне саме по собі, й ми припускаємо, що для багатьох людей це може обернутися депресією. Багато бабусь і дідусів, які розвивають 5-й шар і системний погляд щодо власної родини, можуть відчути розмаїття й повноту життя, але деякі з тих, хто розвиває завершений шар 5 і системний погляд на

суспільство, універсальні принципи та весь людський вид, можуть почуватися дуже самотніми і відчувати, що їх не розуміють у модерному соціумі.

Постмодерні суспільства, або суспільства з багатьма постмодерними аспектами, перебувають у фазі колективного самодистанціювання, і це робить щасливими дуже мало людей. Навіть якщо постмодерне мислення справді забезпечує цінну критику прихованих припущень і владних структур сучасності, воно має низку суперечливих кодів та цінностей. І хоча постмодерністи можуть деконструювати все це й розкласти суспільства на елементи, вони не мають змоги знову поєднати їх способами, що дадуть будь-яке глибше розуміння сенсу.

Ця колективна трансформація на Заході збігається з фармацевтичними альтернативами особистому розвитку. Замість змінювати наші культурні коди та цивілізацію, ми приймаємо таблетки від депресії, тривожності, соціальної фобії, синдрому дефіциту уваги та гіперактивності, обсесивно-компульсивного розладу і багатьох інших діагнозів, які мали б натомість повідомити нам, що в нашій культурі щось іде не так. Ми не заперечуємо існування депресій та інших станів, які потребують медичної допомоги, але точно знаємо й те, що еволюція не забезпечила нас мозком і емоційними потребами, спрямованими на опанування постмодерності. Біологічно ми еволюціонували, щоб жити в аборигенних групах у передбачуваних умовах, в оточенні людей, які справді дбають про наше благо. У цих групах ніхто не живе в постійному стані конкуренції, самобрендингу й страху щось пропустити.

У наших нинішніх постмодерних суспільствах самоконсолідованим або самоврядним людям не пропонується міцних надійних норм, якими вони можуть керуватися, і навіть самотворним людям часом складно орієнтуватись у мінливому суспільстві без фіксованих норм.

Тим, кому таки вдається розвинути 5-й шар і, отже, складніше розуміння й системний погляд, у постмодерній культурі може бути гірше, ніж у модерній, оскільки остання принаймні оцінить мудрість і здатність застосовувати складніші погляди. Постмодерна епістемологія не визнає, що складніші перспективи можуть мати перевагу перед будь-яким суб'єктивним поглядом із нижчого рівня складності.

Важливо пам'ятати, що наші різноманітні західні суспільства сьогодні — це вже поєднання традиційних, модерних і постмодерних коду та культурних елементів. Але для цієї комбінації в нас немає спільного вираження. Найскладніша епістемологія, найрозвиненіша смислотворча перспектива, здатна аналізувати й оцінювати інші, — це постмодерна. Домодерні та модерні елементи не можуть деконструювати постмодернізм так, як постмодернізм може деконструювати їх. Також традиція / одкровення, наука та деконструкція, зазвичай претендують на Істину в усіх аспектах життя та суспільства, або приймають релятивізм, який позбавляє все будь-якої глибшої істини та сенсу. Перше створює конфлікт, друге породжує плутанину. Зникла колективна основа, яка могла б забезпечити всіх відчуттям кращого на противагу гіршому, прогресу на противагу регресу, правильного на противагу неправильному, доброго на противагу поганому, якості на противагу мотлоху, краси на противагу потворності тощо.

Аби ще дужче заплутатися, ми також не визнаємо факту, що всі перебуваємо в різних шарах его. У нас кардинально різні емоційні й екзистенційні потреби, й ми не маємо для них спільного вираження. Також ми поєднані з різними колами належності.

Разом нестача розуміння щодо розвитку его та кіл належності, відсутність спільного вираження щодо цих аспектів більдунгу, наш брак ціннісних ієрархій і відсутність загального розуміння культурних кодів та відмінностей між ними заважають нам вести плідні політичні або філософські розмови про те, ким ми є і якими мають бути суспільства. Будь-яка спроба вести діалог швидко переростає в непоєднувані особисті перспективи й «інтуїтивні відчуття».

Метамодерного суспільства ще ніде немає, нам лише належить його розвинути. Навіть якщо можна побачити деякі ранні тенденції в цьому напрямі, прикладів поки що не так багато. Ми, автори, передбачаємо: це буде суспільство з культурним кодом, де більдунг, загальний більдунг, шари розвитку его, кола належності та системна перспектива будуть невід'ємними частинами нашої спільної лексики та епістемології. Як і поняття типу «солідарність», «егоцентризм», «селфі», «СДУГ», «дислексія», «краудфандинг» чи «флешмоб». Ми розглядатимемо це як нашу культуру, де цінуватиметься завершеність

у всіх шарах і людям буде дозволено утверджуватись і ставати емоційно, інтелектуально, морально цілісними й завершеними в одному шарі, перш ніж вони здійснять перехід до наступного. Ми також дозволятимемо одне одному розвивати здорове відчуття належності до всіх кіл у порядку зростання складності, тобто від цілісного відчуття власного «я» через сім'ю 1, через групи рівних, сім'ю 2 чи інші конкретні спільноти з турботою та підтримкою, уявні спільноти і т. д. В ідеалі це культура, де ми будемо самоусвідомленими, усвідомлюватимемо всі ці процеси й бачитимемо мету власного розвитку в тому, щоб «почуватися скрізь як удома» — відчувати належність до більших і більших частин світу.

Уявляємо це як суспільство, де ми зустрічаємо і цінуємо людей, хай на якому етапі свого особистого шляху ті перебувають, де ми здатні цінувати та просувати всі кола належності. Це має бути суспільство, де зможемо сказати щось на кшталт: «Мені потрібно знайти значущу спільноту, в якій я зможу взяти на себе зобов'язання і побудувати довіру та довготривалі стосунки». Або: «Я просто поки що не там — маю стати кращим командним гравцем, перш ніж обійму керівну позицію». Чи: «Я взяв на себе стільки відповідальності за свою сім'ю та роботу, свого начальника й усіх інших... Мені потрібно зосередитися на літературі та з пів року пошліфувати свою російську». Обговорюючи політику, ми повинні мати змогу сказати: «Це забезпечує системну перспективу на національному рівні, але на глобальному рівні масштаб надто дрібний». Або — серед друзів, чому б і ні: «Наразі збираємося присвятити себе своїй релігії та релігійній громаді. Нам просто потрібен спокій і умиротворення, щоб відчути себе повноцінними та спрямувати наш шлюб у потрібне річище».

Завдяки роботам, штучному інтелектові та 3D-принтерам, які перебирають на себе значний тягар виробництва, суспільство має бути здатним заохочувати такий вид особистого більдунгу, розвитку его, смислотворення, відданості й потреби в належності. Мусимо мати можливість цінувати «тугу за домівкою» на всіх рівнях складності, тобто в усіх колах належності.

⁴⁴ Lene Rachel Andersen: *“Testosteroned Child. Sad. – Or the dawning of a new Renaissance?”*, Next Scandinavia / Det Andersenske Forlag, 2017.

⁴⁵ Robert Kegan, "In Over Our Heads: the mental demands of modern life", 1994, Harvard University Press.

ДЕ МИ ЗАРАЗ? ВИКЛИКИ, ПЕРЕШКОДИ Й МОЖЛИВОСТІ ВИБОРУ

Стикаємося з викликами, яких не знало жодне покоління до нас, — і водночас маємо багато викликів, які випадали їм. Наш спільний із минулими поколіннями, загальний виклик: коли наш зовнішній світ стає складнішим, потрібно вдосконалювати своє розуміння та смислотворення. Цей розділ коротко досліджує, де ми зараз опинились як вид і які перед нами виникають виклики, перешкоди та варіанти вибору щодо розвитку планети, де кожен може процвітати, рости і досягати зрілості в усіх п'ятьох шарах его. Необхідно вибирати, якого майбутнього прагнемо, адже всі прийдешні покоління залежать від нас.

Ми нині на перехресті. З одного боку, наш світ поступово стає меншим завдяки технологічному розвитку, який об'єднує нас з усім людством. З іншого боку, світ видається більшим, і ми повинні розуміти його в усій дедалі вищій складності, щоби безпечно орієнтуватись у власному житті.

Не наше середовище, а ми самі породжуємо свої найбільші виклики. Колишні рішення обертаються новими викликами. Є ризик, що це стосуватиметься і технологій, які розробляються зараз. Якщо люди, котрі продукують нові технологічні рішення, задовольняють лише свої негайні потреби — чи то комерційні, чи інші, якщо вони не бачать впливу своїх нових винаходів із системної перспективи 10-го кола, з погляду всього виду та всіх прийдешніх поколінь, то вони створять проблеми, які в майбутньому потребуватимуть рішень іще складнішого рівня.

Мова йде не лише про технологічні винаходи, які створюють надзвичайно складні проблеми, якщо не знайдемо рішень, базованих на системній перспективі 10-го кола належності. Політичні, макроекономічні новації, розроблені на низькому рівні складності,

створюють стільки ж проблем. Серед таких прикладів — політична ортодоксальність минулого покоління щодо ідеологічної глобалізації та приватизації. Нині вона підриває національні держави, культурну спадщину, належність, місцеве смислотворення та економічну безпеку середнього класу.

Сьогоднішній глобальний ринок забезпечує вищу ефективність, ніж раніше, коли йдеться про задоволення матеріальних потреб людини. Але, як нещодавно показали різкі відкочування назад на зразок брекзиту, обрання Трампа, глобального ринку в його теперішньому стані, — така світова економіка не забезпечує потреб величезної кількості населення. Багато хто страждає від неї, втрачає роботу, місцеві кола належності, здатність знаходити сенс і мету — й шукає цього всього в чужих соціумах. Ні люди, ні громади, ні суспільства, ні інституції не є ментально, емоційно чи культурно готовими існувати в мультикультурному світі постійних змін, мінливих кутів зору та ролей.

Виклики ззовні, виклики в нас

Загалом ми стикаємося з чотирма видами викликів:

1. Колективні виклики у зовнішньому світі, тобто в нашому суспільстві та навколишньому середовищі.
2. Колективні внутрішні виклики в наших колах належності.
3. Індивідуальні виклики у зовнішньому світі, наприклад — пошук роботи і забезпечення сім'ї.
4. Індивідуальні виклики всередині нас, тобто наша здатність бути смислотворчими на рівні складності, який відповідає зовнішньому світові.

Оскільки рішення для пункту 3 залежать від нашого успіху в 4-му, далі ми зупинимося на пунктах 1, 2 і 4.

Виклики ззовні

Тут ми могли б скласти нескінченний перелік конкретних викликів і, найімовірніше, все одно щось би пропустили. Натомість зосередимося на структурних змінах стосовно деяких наших проблем. Вони вимагають, щоб ми разом почали підходити до проблем абсолютно інакше.

1. Ми переживаємо трансформацію від невеликих закритих суспільств до взаємопов'язаного мультикультурного світу.
 - Це кидає нам виклик опановування множинних поглядів на одні й ті ж питання.
 - Конформність (приспосовування) стає дедалі важчим, оскільки не існує однієї культури, яку кожен схильний приймати.
 - Якщо має існувати одна культура, яка визначає місцеві та / або національні цінності, то вона повинна активно пропагуватися та підтримуватися способами, значущими для іммігрантів. Якщо ви іммігрант, вам має бути важливіше інтегрувати у своє життя місцеві цінності на своєму новому місці, ніж дотримуватися тих, із якими ви виростили.
2. Нині живемо нестабільно, споживаємо понад свої можливості, тож нам доведеться змінити низку речей для подолання такої ситуації. Зокрема й спосіб виробництва та транспортування товарів, поповнення джерел енергії — а це дуже великі й фундаментальні структури в нашому суспільстві та економіці.
 - Нові технології дадуть можливість використовувати сонячну енергію для друку та перероблення товарів до такої міри, щоб не виснажувати ресурси Землі.
3. Ми переходимо від світу дефіциту до світу потенційного достатку.
 - Наші економічні моделі небагато додають до змалювання цієї ситуації, всі вони базуються на припущенні дефіциту.

- Харчування, проживання, навчання, транспортування, розваги та одяг для всіх не становитимуть проблеми, ресурси для цього є. Єдине, чого бракує, — моделі, яка дала б змогу набагато краще розповсюджувати товари без руйнування навколишнього середовища.
4. Раніше нам здавалося, що природні ресурси безмежні й що можемо просто скидати свої відходи у величезні океани, на звалища та забруднювати повітря. Тепер знаємо, що такі рішення суперечать сталому розвитку. Тож ми переходимо від лінійного розуміння виробництва до циклічного.
- Знову ж таки, сучасні економічні моделі не говорять майже нічого важливого про розуміння виробництва та економіки як взаємопов'язаних і взаємовідносних циклів. Хіба лише те, що місце ліній виробництва з початком, серединою й кінцем — на звалищі.
 - Замість оцінювати нові продукти за можливістю створювати прибуток, нам потрібно дивитися на продукцію як на внесок у світове процвітання та баланс.
5. Замість розуміти своє середовище як постійне, ми повинні уявляти його як процес, де зміни — єдина константа.
- Уже доконаний факт: буття — це цикли постійних змін. Просто ми на Заході не схильні так сприймати життя, західна епістемологія не має гідних способів виразити та засвоїти це. Східна філософія тут успішніша.
 - Хоча речі змінюються і постійно еволюціонують, це не означає, що всі зміни добрі або що ми повинні культурно й емоційно плисти за течією. Саме тому самотрансформувальний шар єго такий вирішальний для розуміння та розвитку. Він передбачає складний баланс: з одного боку, маємо сприймати все як взаємопов'язане ціле, у якому все змінюється та служить своєму призначенню, а з іншого — мусимо

мати надійний моральний компас, який допоможе приймати моральні рішення.

6. Раніше ми сприймали клімат і навколишнє середовище як належне. Тепер маємо розуміти, що ми їх змінили і продовжуємо це робити. Наш вплив на земну кулю такий великий, що мусимо взяти на себе відповідальність за це.

◦ Ми — автори — бачимо чотири варіанти дій з приводу впливу людства на клімат і природне довкілля, і вони стосуються б'льдунгу та розвитку его. Отже, як ми вчинимо, натрапивши на наукові дані про те, що наш клімат і середовище змінюються? Чи ми:

- «Самоконсолідуємось» як суспільство і заперечимо, що ми спричиняємо такі наслідки і повинні змінювати наші способи поведінки та мислення?
- Поведемо себе як «самоврядне» суспільство та накладемо на себе обмеження, щоб уповільнити зміни?
- «Самостворимось» як суспільство і розробимо виважені цілі для того соціуму, яким прагнемо бути?
- «Самотрансформуємось» як суспільство — застосуємо системну перспективу, розробимо цілі, щоби робити свій внесок у майбутнє всієї планети, потім не лише застосуємо найвідповідніші алгоритми в нашому власному суспільстві, а й долучимося до викликів глобального масштабу?

◦ Серед пропонованих рішень щодо зміни клімату та навколишнього середовища є й геоінженерія, тобто свідома зміна та управління кліматом через заліснення та інші заходи.

- Деякі заходи, наприклад, лісонасадження, є безпроблемними, якщо їх проводити з

- урахуванням біорізноманіття тощо.
- Інші способи, як-от маніпулювання атмосферою та блокування частини сонячного світла на шляху до Землі, виглядають як ідеальний шлях, щоб порушити всі природні баланси, до яких ми ще не дотяглися.

Підсумок такий: ми повинні мислити принципово інакше щодо низки речей, котрі раніше сприймали як належне.

До таких речей, властивих модерному суспільству та модерності, належать ринок і демократія. Жодна з них не є чимось даним, вони існують лише тому, що наші предки й ми самі створили їх і підтримували. Обидва ці соціальні конструкти могли бути інакшими. Що стосується демократії, це, мабуть, не викликає подиву: хто цікавиться політикою, той знає, що західні демократії визначали свої демократичні інституції по-різному. Хоча загалом ми практикуємо ту саму ліберальну демократію. Здається, мало хто усвідомлює, що ми створюємо й ринок. Адже абсолютно вільний і нерегульований ринок — це організована злочинність, контрабанда, торгівля наркотиками і «даркнет» (тіньовий інтернет). Припускаємо, що дуже мала частка мешканців земної кулі хотіла б серед усього цього жити.

Коллективні внутрішні виклики

Коллективні зовнішні виклики чинять тиск фактично на кожну колективну групу в усіх колах належності. Сім'ї, місцеві громади та національні держави стикаються з обставинами, з якими раніше ніколи не мали справи. Наша основна проблема в тому, що немає епістемологій та моделей, які могли б долати зовнішні виклики.

Один із викликів, з якими стикаємось як національні держави та континенти, — і ми вже торкалися цього — це те, що основні макроекономічні моделі перестали діяти. Вони базуються на економіках з обмеженими ресурсами та голодними людьми, які залишаються в межах національних кордонів.

Насправді ми вже продукуємо більше, ніж можемо споживати, тільки не можемо розумно розподілити вироблене. Мало хто

усвідомлює цей факт, але, судячи з того, як це працює на Заході, нам треба збільшувати споживання, щоб мати можливість працювати. Якщо міркувати просто з погляду виробництва матеріальних благ, то з наступним поколінням технологій ми зможемо виробляти ще більше, зовсім не наймаючи людей.

Можна назвати кілька конкретних прикладів того, як кардинально змінюється економіка. Але згадаємо лише два, перший з яких ми запозичили у двох своїх колег — Сари Модіг і Пера Едлінга.

Приклад 1. Більшість людей, напевно, чули про Volvo та Minecraft. Перше — автомобіль, друге — комп'ютерна гра. Перше — типовий продукт індустріальної доби, друге — типовий цифровий продукт. У 2010 році шведську компанію, що виробляє Volvo, продали китайській компанії Geely. У 2014-му шведську компанію Mojang, що виробляє Minecraft, продали компанії Microsoft. Ось цифри.

Таблиця 9. Стара економіка / Нова економіка

VOLVO	MOJANG / MINECRAFT
<ul style="list-style-type: none">• Рік заснування — 1927-й• Куплена Geely в 2010-му• 1,5 мільярда дол. США• Кількість працівників — 23 000	<ul style="list-style-type: none">• Рік заснування — 2010-й• Куплена Microsoft у 2014-му• 2,5 мільярда дол. США• Кількість працівників — 40

40 людей зараз можуть створити більшу ринкову цінність за чотири роки, ніж 23 тисячі осіб і попередні покоління створювали 83 роки. Ба більше — у багатьох стартапах сама компанія є продуктом. Коли засновували Volvo, автомобілі були продуктом, який засновники хотіли продавати. Для багатьох підприємців сьогодні те, що виробляє компанія, не є питанням, а прибуток приносить продаж самої компанії. Коли більшість політиків мріють про стартапи, які забезпечать тисячі робочих місць, вони думають про автомобільні фабрики, а не про види компаній, які створюються фактично.

Приклад 2. Коли Microsoft, Google, Facebook і кілька інших компаній такого ж розміру купують такі компанії, як Mojang, вони набирають величезну силу в інтернеті та створюють структурні й економічні гегемонії в кіберпросторі.

Поки не винайдемо абсолютно нової економічної моделі, яка відповідала б технологічним змінам, ми не виправимо основних структурних проблем. А це небезпечно, особливо якщо люди втрачають водночас роботу, гроші, приватність і сенс.

Індивідуальні виклики всередині нас

Колективно ми потребуємо епістемологій, які допоможуть зрозуміти сучасний розвиток, а також культурних кодів, які дадуть змогу організовувати успішні сім'ї, спільноти, країни та культурні зони / континентальні структури врядування. Аборигенні культурні коди придатні лише для суспільств до тисячі осіб, релігія як центр політичного управління сотні років тому стала проблематичною, національні держави не здатні самостійно вирішити поточні проблеми, а постмодерне іронічне знизування плечима взагалі не збирається нічого вирішувати. Ми маємо розробити культурні коди метамодерності, що відповідають глобалізованим реаліям ХХІ століття. Інакше кажучи, потрібно інтегрувати аборигенне, домодерне, модерне й постмодерне в узгоджений культурний код, який зробить нас здатними творити сенси в кількох напрямках, щодня і протягом життя.

Маємо також розвивати культури й епістемології, які допоможуть усвідомлювати, приймати, брати на себе відповідальність за всі десять кіл належності та належати до них:

- его / своє «я»;
- сім'я 1 (батьки та брати і сестри);
- однолітки, групи рівних;
- сім'я 2 (подружжя, діти, батьки та родичі дружини / чоловіка);
- громада (сусіди, парафія, політична партія, спортивна команда, колеги тощо);
- уявна спільнота (суспільство / країна / нація / народ / релігійна конфесія);

- культурна зона;
- універсальні принципи / міжнародні конвенції / багатосторонні альянси;
- людство сьогодні;
- планета і майбутні покоління після правнуків.

Аби вирости до таких всеохопних свідомості та сумління, від нашого власного тіла — до життя всіх народжених, ще не народжених і всього, що між ними, ми повинні виробити набагато складніший внутрішній світ.

Із різних шарів его цей виклик має дуже різний вигляд.

Із погляду шару его 5, самотрансформованих людей, глибоке наповнення життя дають відчуття належності до всіх десяти кіл, відповідний ступінь розвитку розуму та близькості, а також глобальний взаємозв'язок. Таке життя дуже змістовне й захопливе, якщо тільки ти не єдиний маєш таку свідомість. Усім нам потрібен ще хтось, із ким можна ділитися своїми думками та почуттями.

Із погляду шару его 4, самотворних осіб, охоплення кіл 7–10 може бути натхненною частиною чийогось особистого розвитку. Усвідомивши свою культурну зону, загальнолюдські принципи, людство, сучасну і майбутню планету, осягнувши всі ці речі, відчувши відповідальність й ентузіазм щодо участі в них, людина зростає разом із викликами. У цьому процесі можна розірвати деякі зв'язки з меншими інгрупами та відчути новий вид особистої свободи, відповідальності перед чимось більшим. Це не просто розвинена свідомість, а розвинене сумління.

Але на рівні шару его 3, самоврядних людей, ці кола 7–10 поза нацією, релігійною конфесією та конкретними інгрупами становлять виклик, якщо взагалі не сприймаються як загроза. Коли люди у своїй самоврядності залежать від культурних кодів свого суспільства, континентальна чи цивілізаційна культурна зона утворює плутанину через відсутність єдиної культури зі спільними символами. Універсальні принципи, які є лише принципами, не мають символів або спільних ритуалів, до яких можна долучатися. І це стосується

всього виду, людства, планети в майбутньому. Універсальні принципи просто занадто великі та складні, щоб бути зручними для сприйняття. Якщо людина залежить від інших у забезпеченні мовою та символами, які роблять можливим смислотворення, то вона не може сама створити смисли поза своєю культурою та її епістемологією. Єдиний спосіб долучитися, скажімо, до глобального середовища — це інтерналізація деяких норм певної субкультури без реального розвитку особистої місткості або системної перспективи для її появи.

Для 2-го шару еґо, людей самоконсолідованих, «великих дітей», є викликом уже відчуття своєї належності до чого-небудь поза конкретними спільнотами. І якщо свідомість ми поступово можемо розвивати щодо всіх десяти кіл належності, то сумління загалом здатні розвивати лише щодо реальних спільнот у колах 2–5. Ми ще не готові брати на себе відповідальність ні за що, крім себе самих. Сумління щодо уявних спільнот і поза ними дуже відрізняється від просто розуміння їхнього існування.

Як самоконсолідовані дорослі в шарі 2 ми можемо розвинути свідомість щодо кількох чи всіх кіл належності, але відмовляємося проявляти велике сумління та брати на себе відповідальність за будь-яке з них. Життя полягає в консолідації нас самих, а все інше залишається інструментами у цьому проєкті.

Як суспільства, спільноти й окремі люди ми повинні допомогти цим самоконсолідованим дорослим розвиватися. Технології майбутнього надто небезпечні, щоб перебувати в руках людей з інтелектуальною та академічною складністю дорослої людини та морально-емоційною складністю дитини, тобто свідомістю дорослого та сумлінням малюка. Якщо керуватися нашими вищенаведеними дослідженнями, то шлях до емоційної та моральної дорослості й свободи лежить через самоврядність, здатність належати, проявляти турботу й демонструвати сумлінність і відповідальність у колах належності 2–6.

Отже, відповідальним батькам, вихователям, учителям, політикам важливо розуміти, що дітям потрібно дозволяти самоконсолідуватись. І що не менш важливо, діти мають до досягнення ними виборчого віку ставати сумлінними та відповідальними командними гравцями в усіх колах належності — від 2-го до 6-го. Ми повинні бути самоврядними в усіх колах із символами, мовою, нормами та мораллю, перш ніж

отримаємо політичний вплив і почнемо приймати рішення за межами нашого приватного життя. Це не нове, це було метою кожного людського суспільства від самого світанку людства. Новими будуть наслідки, якщо нам це не вдасться. Новим сьогодні можна також вважати те, що в руках у кожного опинилися технології з глобальним охопленням.

Отже, одним із загальних викликів є створення культурного коду та культур, які б підтримували й цінували всі рівні особистісного розвитку, щоб ніхто не почувався забутим і безпомічним. Ми припускаємо, що в аборигенних суспільствах така толерантність існувала. Маємо розвивати культуру, де людина може почуватись як удома і протягом життя відчувати підтримку на всіх етапах розвитку або в шарах его. Для цього потрібна епістемологія й інституції бильдунгу, які запропонують шляхи від самоконсолідації та самоврядності через самотворення до самотрансформування і такий самий шлях до всіх десяти кіл належності та крізь них.

Сприйняття нашої епістемології

Єдиною перешкодою для розвитку метамодерної культури, свідомості та сумління в усіх колах належності є відсутність у нас здатності сприймати власну епістемологію.

Як самоврядні (шар 3) ми водночас є епістемологічно сліпими і залежними від інших. Не можемо бачити ані власної, ані суспільної епістемології. Як самотворні (шар 4) ми стаємо дедалі більшою мірою авторами власної епістемології та дедалі більше здатні бачити і власну, й суспільну епістемологію. Як самотрансформовані (шар 5) можемо сприймати великі частини нашої власної епістемології як об'єкти і свідомо брати участь у трансформуванні довоколишніх епістемологій. Руссо, Гердер, Гете, Шиллер та інші — ті, хто свідомо змінював і розширював наші епістемології своїми думками, очевидно, всі писали з его-шару 5, хоча, можливо, лише про шари 2, 3 і 4. Якби вони не розвинули 5-й шар, то просто не змогли б вивчити інші шари ментальної складності в собі та в інших і не виявили б, як ці шари структурують людські епістемології.

Виклик для нас як виду полягає в тому, що ні наш індивідуальний розвиток его, ні наші колективні епістемології здебільшого не готові до

глобальної свідомості, розуміння, взаємодії, співпраці, сумління та системної перспективи, про які ми говоримо. Вони не готові до самотрансформування і метамодерну в усіх десяти колах належності. Ми ще не розробили епістемології, котра дала б змогу достатній кількості дорослих бачити власну епістемологію як об'єкт, а також не створили символів чи естетики, котрі допомогли б нам як виду розвивати спільну глобальну епістемологію.

Створення емоційного хаосу

Під час зміни засобів виробництва, а отже, й економіки, змінюються багато інших речей навколо нас. Це траплялося й раніше, але тоді темпи були нижчими. Коли світ швидко змінюється і наш розум та смислотворення за цим не встигають, є істотний ризик того, що ми рухаємось у неправильному напрямку — не до зростання ментальної складності та розвитку его, а в інший бік. Оскільки глобалізація й технологічний розвиток позбавляють середній і нижчий класи роботи та шляхів до процвітання, люди втрачають надію разом зі своїми заощадженнями, якщо вони їх коли-небудь мали. Вони страждають від тривожності й згодом стають розлюченими. Люди шукають простих відповідей і хоч якогось відчуття безпеки та належності. Хапаються за будь-який сенс, на який натраплять, навіть якщо це буде смислотворення на недостатньому рівні складності. Простими словами: люди ностальгують за простими рішеннями і голосують за того, хто обіцяє їм той рівень складності, який матиме для них сенс. Зазвичай це проявляється у формі національного шовінізму. Таке траплялося й раніше, і це дуже небезпечно.

Але це неважко зрозуміти. Якщо суспільство та його норми руйнуються, то як можна орієнтуватися в ньому? Зокрема, якщо ви самоврядні за цими самими нормами, то як можете інтерналізувати погіршені норми без постійного сум'яття та колотнечі, намагаючись зібрати себе до купи?

Схильність до національного шовінізму, фашизму, авторитаризму й тоталітаризму — це не щось «десь там», це те, що ми несемо в собі. Усі ми. Цим можна певним чином навіть пишатися. Ця природна і здорова схильність означає, що ми — лояльні й турботливі люди, віддані нашим найближчим колам належності. Тим колам, які забезпечують

нам символи та норми. Психопати чи люди без культури не відчули б цієї проблеми.

У 1941 році німецький та єврейський філософ Еріх Фромм, який на той час уже безпечно дістався США, написав книжку «Втеча від свободи». У ній він досліджував, що відбувається, коли економіка й суспільство перебувають у переході до вищого рівня складності. Коли економічна площина змінюється, суспільні та моральні структури руйнуються, культура та її символи вже не можуть виражати те, що відбувається, люди вже не здатні застосовувати свої епістемології й страждають від того, що Фромм називає моральною самотністю:

Відчуття абсолютної самотності й ізоляції призводить до ментального руйнування так само, як фізичне голодування — до смерті. (...) Цю відсутність пов'язаності з цінностями, символами, закономірностями ми можемо назвати моральною самотністю і стверджувати, що моральна самотність так само нестерпна, як і фізична, а точніше, що фізична самотність стає нестерпною, лише якщо вона передбачає також моральну самотність. (...)

За словами Фромма, щоб уникнути цього жахливого відчуття, люди починають піддаватися авторитарному керівництву та розвивають авторитарний характер.

Ми б висловили це дещо інакше, але сенс буде той самий: коли відомі спільноти в різних колах належності розпадаються, якраз самоврядні дорослі залишаються морально самотніми. Вони більше не можуть орієнтуватися, вони почуваються жахливо і шкодують за старим станом речей. Щоб уникнути цих жахливих відчуттів, замість увійти до шару 4 та стати самотворними, вони голосують за того, хто обіцяє повернення минулого.

Оскільки старі добрі часи не повертаються, бо світ неминуче прямує шляхом вищої складності, лідер у своєму прагненні все контролювати нав'язує дедалі вищі ступені нагляду та насильства. Під цим режимом психологічна самоврядність дорівнює прийняттю авторитаризму. Інтерналізований авторитаризм зрештою призводить до зникнення співчуття, турботи й морального сумління і тим змушує людей регресувати до самоконсолідації: щоб вижити, не дозволяй собі думати ні про кого, крім себе.

Глобалісти, приватизатори, прихильники аналітики McKinsey⁴⁶ і так звані ліберали та прогресисти повинні переналаштувати свою епістемологію — замість цькувати виборців Трампа, шанувальників Ле Пен, ультраправих і всіх інших, хто не в захваті від глобалізації. Вони повинні зрозуміти важливість національної держави, культурної спадщини, народу, націоналізму а також колективних цінностей, створених суспільствами, як-от інфраструктура, електромережі, аеропорти, державні бібліотеки, безкоштовна охорона здоров'я, безкоштовні хороші державні школи, безкоштовна або принаймні доступна вища освіта, чиста вода, вільні від комерційних інтересів наукові дослідження, охорона навколишнього середовища, надійний громадський транспорт, поштові служби тощо. Ці досягнення сучасності створені наполегливою працею наших батьків, дідусів і бабусь, прадідусів і прабабусь. Для Ганса та Карен, які пішли навчатися до народної вищої школи, ці речі звучали б як райські фантазії, але їх реально створили покоління до нас — а ми все це розриваємо на частини, продаючи шматками найщедрішому покупцеві.

Національний шовінізм можна подолати не більшою глобалізацією та економічною незахищеністю, а відповідальним, усвідомленим націоналізмом, культурою та відчуттям своєї належності, більдунгом, загальним більдунгом і народним більдунгом, а також розвиваючи економічні моделі як опору для всіх кіл належності в усіх суспільствах. Нам усім це потрібно, аби почуватися достатньо захищеними, аби прийняти та подолати наші колективні глобальні виклики. Ми також повинні усвідомлювати, що націоналізм є необхідним кроком для того, щоб почуватись у глобалізованому світі як удома та відчувати свою належність до нього.

Ілюстрація викликів. Політична коректність

Виклики, з якими ми стикаємося, ілюструє те, як політкоректність відійшла від цілком законного способу розкриття власних епістемологій і прояву уваги до інших людей. Натомість вона прийшла до політичного курсу, коли все більше людей здаються дедалі байдужішими до своєї гідності та гідності інших.

В університетах і коледжах певні факти більше не сприймаються «лібералами» як політично коректні, і це зсередини руйнує науку. У

публічних політичних дебатах крайні праві скаржаться, що політкоректність заважає людям казати правду. Часто трапляються твердження, що не можна критикувати іслам.

Як бачимо, спільним знаменником тут є нестача більдунґу.

З одного боку, ця нестача проявляється в нездатності терпіти те, що вважається образливим (недоречні факти, заяви, саму політкоректність). З іншого, це постає як відсутність позиції у громадській сфері, соціальних медіа й інтернеті. Зіткнувшись із тим, що їм не до вподоби, багато хто не може контролювати себе.

Ми, автори, інтерпретуємо політично коректну чутливість серед студентів та «лібералів» як соціалізацію в деяких нормах толерантності. Ці люди були соціалізовані самотворними перспективами толерантності шару 4 та погодилися виражати їх, не маючи емоційної зрілості, необхідної для справжньої толерантності. Отже, ми вважаємо, що замість бути толерантними та відкритими розмаїттю, тобто самотворними, ці люди залишаються самоврядними або навіть самоконсолідуються у групі рівних собі за набором норм, які, скажімо, проголошують фемінізм чи мультикультуралізм істиною в останній інстанції. Замість визнати, що, скажімо, кілька речей у нашій спільній культурній спадщині створені в різний час і містять вислови, яких ми більше не використовуємо, дехто сприймає образу як таку жорстоку, що починає шукати безпечних місць.

Образу праві шовіністи відчують тоді, коли всі інші очікують самоврядності. Це нормальна частина поведінки дорослих — розуміти, що людина не повинна обов'язково ділитися своєю думкою тільки тому, що вона у неї виникла. Речі можуть залишатися в голові, а якщо ними необхідно поділитися, то більдунґ дає свободу висловлювати власні думки, поважаючи гідність кожного.

Чи є в ісламі кровожерливі релігійні фундаменталісти і чи можуть вони знайти виправдання насильству в Корані? Так. Чи означає це, що західну цивілізацію атакують і 1,8 мільярда мусульман-терористів? Ні. Чи можу я публічно обговорювати обидва запитання на Заході? Звичайно, можу. І можу дотримуватися досить високих стандартів дискусії, поважаючи факти і залишаючись ввічливим. Поводячись так, я можу не отримати великої популярності в медіа, але то вже інше питання.

Усі ми проходимо фазу, коли речі діляться на чорні та білі й ми багато проти чого протестуємо. Кут зору «ми проти них» сприяє індивідуальній та колективній самоконсолідації, а також полегшує досягнення самоврядності, оскільки чітко визначає «правильні» норми. Але оскільки він також таврує людей, руйнує гідність кожного і розпалює конфлікти, то така перспектива морально неправильна. Завданням для всіх нас і, зокрема, нашого політичного керівництва, є підвищення високих стандартів біддунгу, спільне створення культури й коду, де все можна публічно обговорювати з гідністю.

ПЕРЕШКОДИ

Звичайно, зовнішні та внутрішні виклики взаємопов'язані. Вони пов'язані один з одним, а також із низкою перешкод, які розвиваються разом із викликами, поки нам не вдасться системно впоратися з усією сукупністю. Три основні перешкоди, які ми бачимо, — це політичне й інше лідерство, поточна ринкова ідеологія та зіткнення культурних кодів.

Обрання правильного типу лідерів

У чимдалі складнішому і взаємопов'язанішому світі стає очевидно, що лідери — чи то політичні, чи інші — повинні бути завершеними у 5-му шарі й мати системну перспективу в масштабах земної кулі, якщо ми бажаємо приймати правильні політичні, бізнесові та організаційні рішення. Вони повинні почуватись як удома в усіх десятих колах своєї належності та відчувати моральний обов'язок перед усіма ними, тільки тоді зможуть розв'язати комплекс проблем, із якими стикається світ.

Сьогодні у світі не дуже багато таких людей. Особисто ми бачимо чотирьох політичних керівників, котрі виділяються як метамодерні лідери з кутом зору системного шару 5 і почуттям морального обов'язку перед усіма десятима колами своєї належності. Це Ангела Меркель, Еммануель Макрон і Джастін Трюдо, які обіймають керівні політичні посади, а також Барак Обама. Мабуть, насправді подібний рівень мислення мають більше політиків, але ці, безумовно, найвідоміші з усіх.

Було б помилкою вважати, що хоча б хтось із цих людей завжди прийматиме правильні рішення з кожного політичного питання. Але існують глибина та масштаби їхнього мислення, чим ці діячі й виділяються. Якщо ми очікуємо, що політики будуть непогрішними, це насправді більше свідчить про наше бажання батьківського покровительства та владного всезнання, ніж про здібності політиків.

Двома політиками із системною перспективою, що охоплювали найбільшу моральну сутність свого часу, були Гете і Наполеон Бонапарт. Гете використав це для дослідження людської душі, він зібрав найкращі розуми в Єні й написав серед інших речей «Фауста». Наполеон використовував свій дар, аби підкорити Європу, — і зазнав прорахунку з кліматом у російських степах. Ми вражені системними поглядами Наполеона як військового генія так само, як і стратегічною спадщиною Гете, герцога Карла Августа фон Саксен-Веймар-Ейзенахського та герцогині Анни Амалії фон Брауншвейг-Вольфенбюттель. Цій спадщині ми присвятили чимало сторінок, і вона віддзеркалилася в нас, коли ми відкрили для себе Дух (Geist). Саме ці люди зібрали найкращі уми, щоб рухати вперед свій — і наш — світ.

Поки не з'ясуємо, як виховувати й творити більше таких Гете, потрібно виробити способи пошуку та обрання людей, які мають 5-й шар, метамодерні системи і які відчують моральну відповідальність перед усіма десятима колами своєї належності. Якщо не вистачає охочих і дієздатних самотрансформованих політичних лідерів, ми повинні принаймні просувати самотворних політиків, а не самоврядних або самоконсолідованих, які ще не мають системної перспективи чи необхідного морального масштабу. Від цього залежить майбутнє нашого виду.

Ринкова ідеологія

Глобальний ринок заповнив вакуум влади, створений постмодерною деконструкцією та відсутністю морального спрямування. Особисто ми загалом не проти ринкової економіки, але бачимо деякі основні проблеми, що впливають із того способу, яким ринок працює зараз.

Перша полягає в тому, що національний і міжнародний ринки були розроблені для промислової економіки, а ось для економіки майбутнього немає відповідних моделей — ми це вже висвітлювали.

Інша проблема щодо ринку: він став тим, чим раніше була релігія — монополією на правду, єдиним вагомим аргументом, основним фокусом уваги, метанаративом, який поглинає переважну більшість нашого часу, надій, мрій і ресурсів. Це те, куди ми веземо родину на вихідні. Найбільші й найдорожчі храми, які ми будуємо в наших суспільствах, — це пишні торгові центри. Коли постмодернізм прокрався в усі частини соціуму, політика втратила свій моральний компас, і вижив єдиний метанаратив — ринок.

Це має припинитися з кількох причин. Люди — більше, ніж гроші. Ми страждаємо від емоційного, морального, культурного й духовного голоду, коли продаємо свою душу Ринку. Ми нещасні в його «теології». Щоразу, намагаючись відірватися від нього, стаємо морально самотніми, як називав це Фромм. Ми втратили відчуття своєї належності та спільноти і перетворились на речі та товари. Ми стали продуктом у так званих «вільних» соціальних мережах: наш пошук, поведінкові моделі й закономірності — те, на чому заробляють гроші. Замість створювати спільноти і тривалі стосунки ми перетворюємо себе на кліки та заповнюємо порожнечу грошовими транзакціями.

Ринок ніколи не мав би володіти таким рівнем влади. Цього не знайдемо навіть у найзапекліших ідеологів ринкового капіталізму, як-от Фрідріх Гаєк чи Мілтон Фрідман. І Гаєк, і Фрідман вказували на те, що ринок не може забезпечити певні види благ — наприклад, «колективні блага» та «суспільно значущі блага», тобто ті, які недопостачаються, якщо їх залишити виключно на розсуд ринку, й не постачаються урядом. Більдунг — хоч для всього населення, хоч на індивідуальному рівні — є колективним, а також суспільно значущим благом.

Проблема з ринком як єдиним вагомим аргументом полягає в тому, що запропоноване нами в цій книжці вважатиметься цінним лише тоді, коли воно вироблятиме економічну цінність. Не враховується навіть дедалі більше смислотворення — звідси й два графіки у вступі, що показують ВВП / ПКС та ВВП на душу населення в Європі у 1800-х роках. Добробут і розвиток людини просто не аргумент порівняно з грішми. Якщо більдунг і народний більдунг не збільшують ВВП чи конкурентоспроможність, схоже, до них немає діла нікому з тих, хто сьогодні відповідає за прийняття політичних рішень. Хоч би яким

сенсом та метою наповнювали життя людей більдунґ, розвиток его, поезія та краса, це саме по собі ніким не враховується.

Ринковий фетишизм робить майже неможливим обговорення того, якого майбутнього ми справді хочемо та чого має стосуватися освіта і більдунґ. Це буквально отупляє нас.

Тільки із системної перспективи ми можемо розглядати ринок як соціальний конструкт, яким він є, і структурувати його таким чином, що й із новими технологіями вільне підприємство залишиться вільним і всі матимуть рівний доступ до діяльності на цьому ринку.

Протиріччя культурних кодів

Що більше людей мігрує і що глибше постмодерна культура проникає в традиційні суспільства через мобільні телефони й інтернет, то частіше всі соціуми стикаються з культурними протиріччями. На Заході іммігранти з менш складних економік, суспільств і культур із традиційними / домодерними культурними кодами майже не помічають, що ми в модерному та постмодерному суспільстві теж маємо моральні цінності, тільки вони дуже відрізняються від звичних там, звідки вони прибули. З іншого боку, ми, люди Заходу, повинні розуміти різницю між однією конкретною релігією та домодерністю. Коли люди не вписуються в наше суспільство та культуру, відмінності між іудаїзмом, християнством та ісламом є незначними порівняно з розривом між домодерними та модерними проявами цих релігій. Ганс і Карен, які пішли навчатися до народної вищої школи, сьогодні поділяли би більше моральних цінностей із середньостатистичним середньосхідним іммігрантом у Європі, ніж із середньостатистичною західною людиною. Навіть після перебування цих двох у школі їхній світогляд залишався дуже релігійним, і лише після Георга Брандеса та Генріка Ібсена вони мали б шанс набути модерних норм, і то тими нормами було б дуже важко когось зацікавити.

Загроза західним суспільствам із боку релігійного фанатизму наразі походить головно з однієї конкретної релігії, але, по суті, це не зіткнення релігій, а сутичка між домодерністю, модерністю та постмодерністю. Протиріччя виникає саме між наявністю лише однієї уявної спільноти (релігійна деномінація), яка характеризувала домодерність у 6-му колі належності, та присутністю двох (релігійна

конфесія та нація / народ), які характеризують модерність. Це також зіткнення між належністю до клану, що представляє всі кола 2–5 (домодерність), та належністю до кількох окремих реальних спільнот і груп у колах 2–5 (домодерність).

Коли значна частина населення не приймає модерності, це підриває наші демократичні суспільства. Щоб її приймати, вони повинні мати більдунг. Аби опанувати модерність, вони мусять мати доступ до спільнот, символів, естетики і смислотворення, які б давали їм змогу інтерналізувати норми сучасної, ліберальної демократії та ставати самоврядними серед нас. Інакше кажучи, вони повинні відчувати належність. Новоприбулі повинні вміти знаходити сенс і мету в наших дуже складних суспільствах, мати доступні шляхи до самотворення. Такі шляхи необхідні всьому електоратові, щоб наші суспільства та їхнє демократичне управління могли функціонувати. Це стосується євреїв, християн, мусульман і представників будь-якої іншої релігії та атеїстів, це стосується й місцевих, й іммігрантів.

Наше завдання як людей західного світу — усвідомити, що таке релігія і що таке загальніший культурний код. Щойно зможемо визначити різницю, ми не бачитимемо себе в конфлікті з ісламом, але відчуємо конфлікт із деякими кодами, які ми звикли поділяти й проти яких виступає наше чудове мистецтво, п'єси Ібсена та багато іншого. Нині більшість цієї культурної спадщини просто простоює на полицях. Замість допомагати в глобальному просуванні людства до більшої свободи, самотворення та краси, ми втрачаємо власне культурне коріння.

Що ще гірше, деякі постмодерністи навіть стверджують, що ця культурна спадщина є застарілим і гнітючим каноном, який створили «мертві білі люди» та якому варто протиставити багатоетнічну й гендерно врівноважену альтернативу. Звичайно, в чомусь вони мають рацію: більшість культурного спадку створили білі чоловіки, які вже померли. В іншому ті постмодерністи страшенно помиляються: загальнолюдські переживання не втрачають своєї цінності лише тому, що певна група пережила їх першою. Повторне відкриття позачасних і загальнолюдських переживань є складним, бо вони завуальовані в моді попередніх століть. Ми визнаємо, що 60-річного Гете у Веймарі важко ототожнити з азіатсько-американською лесбійкою та

феміністкою XXI століття. Але 20-річний Гете в Страсбурзі, якому остогидли феодальна система і вивчення правознавства, має резонувати з усіма, кому є або було 20 років. Так само і з Лессінгом, який хотів писати комедію, і з Шиллером, який утік із військової академії. Вони проклали шлях до наших свобод і прав.

Тероризм

Цілком реальною є загроза з боку молодих фрустрованих чоловіків, які переживають внутрішнє сум'яття, не можуть знайти мету в нашому суспільстві та знаходять більше сенсу в смерті, ніж у житті. Більшість із них — місцеві, й це означає, що вони — колишні однокласники наших власних дітей. І байдуже, чи це мусульманські підлітки та юнаки, чи шкільні стрільці, чи хтось схожий на норвезького масового вбивцю Андерса Брейвіка. Більшість із них — дрібні злочинці, які курили марихуану та вживали алкоголь у школі, тобто не особливо релігійні, а щодо тих, хто має добру освіту, то серед них найбільше інженерів або представників наукової галузі з чіткими математичними відповідями. Не молоді соціологи чи богослови підривають себе або заїжджають вантажівками у натовп туристів, а переважно чоловіки, які не вивчали «сірих зон» (greyzones) світу, яким не доводилося обговорювати особисті інтерпретації та не погоджуватися (з іншими) на рівні високої складності. Справедливо припустити, що всім їм бракувало значущих кіл належності — особливо тих, які могли б їх зупинити.

Надто просто знайти цитати з Корану, які виправдовують насильство та напади на західні суспільства. Особливо якщо хтось дивиться на світ крізь бінарні чорно-білі окуляри — «вони проти нас», «правда проти неправди», «добро проти зла» — і не бачать золотої середини. Йдеться про епістемологію шарів его 2 і 3.

Основна проблема, з якою ми як відкриті суспільства стикаємося, — це не релігія, а молоді люди, котрі не займаються нічим значущим, почуваються морально самотніми в ринковому суспільстві, живуть майже без очевидних моральних цінностей і яким абсолютно нема де вчинити щось героїчне. Замість пропонувати нашим молодим людям сенс, мету та місця належності, ми пропонуємо їм тести PISA, роки

навчання та ринок робочих місць, який недовго протримається у своїй теперішній формі.

Ми очікуємо, що вони братимуть позики та на роки залізуть у борги, ось і все.

16-річні діти можуть забронювати квиток на літак із Бельгії, Данії чи будь-якої іншої західної країни та через Туреччину дістатися Сирії, й ніхто цього не помітить, поки не стане запізно. Це має вказати нам принаймні на дві речі: 1) ми не запропонували їм відчуття належності, якого вони потребували; 2) вони є надзвичайним ресурсом, котрий ми як суспільства ігнорували. З якоїсь причини, коли ці молоді люди вийшли за межі реальних спільнот і ввійшли до 6-го кола належності та уявних спільнот, коли вони прагнули до самоврядності, саме домодерна версія релігії захопила їх, дала їм сенс і мету, а не демократична національна держава. Уявіть собі — якби ж то хоча б 10 % усіх 16-річних мали подібні здібності, як ті, хто дістався Сирії, якби ж то їх надихнули ми, а не ІДІЛ (**Ісламська держава Іраку та Леванту**), якби ж то їх пробудили ми, а не якийсь психопат-імам, чиї домодерні культурні коди не здатні вмістити модерності і постмодерності, які його оточують...

Як відреагував би Ганс, який пішов навчатися до народної вищої школи, коли б людина, яка хотіла знайти золото всередині нього, була не релігійним учителем народної вищої школи, котрий пропонував героїчну данськість, а релігійним учителем медресе, котрий пропонував «героїчний» ісламізм? Чи зрозумів би Ганс різницю?

Якщо хочемо припинити конфлікт між домодерною релігією та постмодерною ліберальною демократією, якою керує ринок, наші суспільства мають розвинути моральний голос, змістовні наративи та естетику, яка надихає. Ми також повинні запропонувати змістовні, видимі, відкриті та легкі шляхи до нашого способу життя та наших кіл належності. Не менш важливо, щоб молоді люди розвивали відчуття мети і щоб суспільство не залишало їх морально самотніми. Єдиний шлях до всього цього, який особисто ми, автори, можемо побачити, — це метамодерність і більдунг.

Висновок про виклики

Нам потрібен внутрішній розвиток, щоб набути ментальної складності, яка допоможе побачити наші зовнішні проблеми такими, якими вони є.

Маємо виробити символи, колективну мову, спільні наративи й спільну епістемологію для метамодерного майбутнього в усіх десяти колах належності. І зробити це швидко! Коли наші епістемології не дають бажаних результатів, коли суспільство та його норми переживають потрясіння, ми страждаємо від моральної самотності й тривожності. І якщо переживаємо їх колективно, то ризикуємо шукати авторитарного керівництва та загострювати конфлікти. Ми маємо цього уникнути. Ані домодерність, ані модерність, ані постмодерність не здатні впоратися з цим завданням.

Потрібно розвивати метамодерні культури, які, кожна у свій спосіб, зміцнять свою особливу спадщину, не нав'язуючи її всім іншим. Ми переконані, що таким був задум Фіхте і Грундтвіґа, за винятком того, що вони не змогли включити в нього євреїв. У їхній час 6-те коло належності було лише релігійним. Націоналізм тільки зароджувався, і релігія та нація не зуміли розділитися на різні види уявних спільнот. Але сьогодні у нас є національні кола належності, досить сильні, щоб не перетинатися з однією конкретною релігією. Маємо інші загальнодержавні культурні установи й інституції, крім молитовних будинків, як-от бібліотеки та національне радіо і телебачення. У світській державі релігійні відмінності не повинні бути проблемою національної культури. Це підтверджують 150 із чимось років спільного єврейського, католицького, протестантського та атеїстичного розвитку демократії.

Насправді життя в релігійній громаді та нації одночасно і відчуття своєї належності до обох, навіть коли вони розходяться, має сприяти виробленню складнішого розуму, ніж якби людина жила лише в одній із них — чи то у світській державі без релігії, чи то в релігійній державі. Якщо це припущення слушне, то наші релігійні предки, які наполягали на створенні демократії без коренів у Святому Письмі, мали вищу ментальну складність, ніж багато хто сьогодні. Тож релігійні іммігранти, які щиро вірять у демократію, не поділяючи

релігії чи атеїзму більшості, можуть розвивати складніші уми, ніж монокультурна більшість у наших постмодерних державах.

На наш погляд, у сучасних пост- і метамодерних суспільствах ми всі належимо до декількох груп у межах декількох кіл належності. У більшості випадків саме від нашої складності розуму залежить, буде конфлікт між цими групами або колами чи ні. Метамодерність одночасно і визнає групи, і цінує різноманітність та почуття належності, й надає епістемологію для цього цінування.

Немає суперечності між любов'ю до своєї родини, побожністю чи атеїзмом, з одного боку, та любов'ю до своєї країни — з іншого, все це доступно водночас одній і тій самій людині. Сім'я — це добре. Немає нічого поганого в тому, щоб бути релігійним чи націоналістичним. Саме абсолютизм і шовінізм викликають проблеми, нетерпимість на противагу цінуванню різноманітності. Так само не існує конфлікту між локалізмом, націоналізмом, континенталізмом і глобалізмом, світ повинен функціонувати одночасно на всіх рівнях складності.

Виклик полягає в тому, щоб зберегти у нашій свідомості та сумлінні водночас усі десять кіл належності й розвинути для цього наратив. Але якщо 100–150 років тому скандинавські селяни змогли інтегрувати свою націю у власну епістемологію, то ми сьогодні можемо інтегрувати до нашої епістемології всю планету.

Така інтеграція і такий перехід від модерності та постмодерності до метамодерності не відбуваються самі по собі. З нордичними селянами й робітниками цього теж не трапилося просто так. Знадобилися цілеспрямовані зусилля б'їлдунгу, щоб у нових реаліях світу люди побачили значущість і безпеку. Отже, ми зіткнулися з проблемою розвитку інституцій та б'їлдунгу, які допоможуть усім нам зробити життя в ХХІ столітті осмисленим і безпечним. Потрібен народний б'їлдунг 3.0.

ГЛОБАЛЬНИЙ ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ. НАШІ ВАРІАНТИ ВИБОРУ

Як цивілізація, як вид ми перебуваємо в перехідній фазі й маємо обрати шлях свого майбутнього. Від епохи Відродження всі покоління переживали трансформації, але наша — фундаментальна, в її основі лежить саме поняття — бути людиною. Це екзистенційні зміни.

Біо-, інформаційні, нано- та когнітивні технології (BINC) спонукають переосмислити роль людини на планеті. Маємо справу з тим, що деякі футуристи називають сингулярністю, моментом, коли наші винаходи можуть стати живими та розумнішими за нас самих.

Це також момент, коли люди вже не потрібні для виживання людей. Нам більше не доведеться працювати, аби прогодувати себе чи прибрати за собою. Роботи можуть садити і збирати для нас урожай, а 3D-принтери — забезпечувати нас усім, від взуття до будинків. Тільки-но вийдемо на рівень, коли зможемо друкувати атом за атомом, а не просто матеріал за матеріалом чи молекулу за молекулою, ми зможемо надрукувати штучні живі клітини, які відтворять і виростатимуть у живі організми.

Який вигляд матиме і повинне мати суспільство, коли люди вже не відчують абсолютної потреби у власному виживанні? Не кажучи вже про можливість того, що роботи втомляться від нас і, вирішивши, що ми лише марнуємо ресурси, перехитрять нас і захоплять планету.

Запитання про те, наскільки розумними ми дозволимо стати власним винаходам, є екзистенційним, і на нього маємо дати відповідь. Занадто багато високотехнологічних та інших інвесторів, переважно чоловіків із великими амбіціями, розглядають нові технології як золоте дно можливостей. Ілон Маск хоче розробити чипи або «розумний пил» та імплантувати його в людський мозок, щоб ми могли оновлюватись і нас не перехитрили власні винаходи. З якоїсь причини здається легшим (і кращим?) нав'язувати людині технологічні зміни й маніпулювати нашим мозком технологічно, ніж вести екзистенційну розмову про те, які технології варто розвивати та яким видом ми хочемо стати в майбутньому. Чому? Здається доцільнішим розвивати штучний інтелект, а не справжню мудрість, удосконалюючи себе та створюючи більше краси, сенсу й мети. Чому? Дехто також вважає за краще колонізувати Марс, аніж зберігати власну планету. Чому?

Отже, ми стикаємося з вибором, із яким не мало справи жодне покоління. Маємо вибирати один із двох отаких варіантів.

- Майбутнє, у якому роботи розумніші за нас і де люди чи природа вже не контролюють нашої долі на планеті. Де в нас

немає приватності й влада зібрана в алгоритми, якими володіє всього кілька людей. У цьому майбутньому імплантовані чипи повідомляють, де кожен перебуває, і можуть контролювати наші думки. Тут програмне забезпечення може передбачати наш вибір із точністю 99 %. У цьому майбутньому імпланти в нашому мозку потребуватимуть оновлень, їх можна буде контролювати ззовні чи зіпсувати вірусом. У цьому майбутньому дані вирішують буквально, які двері нам відчиняться, куди автомобілю дозволено нас відвезти, до якої їжі ми маємо доступ у магазинах і хто знатиме про наше місцезнаходження й поведінку.

- Майбутнє, в якому приватність маємо за замовчування і де ми маємо контроль над своїми персональними даними. Де кожен має всі свободи, якими нині користуємося на Заході. Де за бажання можемо подорожувати без наслідків для екології, сприяти розвитку наших спільнот, нації, континенту та виду, витратити свій час на пошуки того, що нас найбільше хвилює — хай то будуть уроки фортепіано, риболовля чи ігри з нашими дітьми.

Як вид ми маємо технології, здатні подолати всі наші проблеми, у нас вдосталь ресурсів, щоб усіх прогодувати й дати всім вільне, безпечне, веселе та змістовне життя. Єдине, чого не вистачає, — це зрілості, бильдунгу й розвитку. Вони необхідні, аби створити таке життя і впоратися з ним.

Ми — генерація, що формує цифровий, правовий і моральний фундамент для наступних поколінь. Хочемо цього чи ні, саме наш вибір щодо людської гідності, свободи, приватності в кіберпросторі й інших сферах визначатиме майбутнє, свободи наших дітей і онуків. Наш вибір визначає й те, в якому кліматі та природному середовищі вони житимуть і виховуватимуть своїх дітей.

⁴⁶ McKinsey — одна з найбільш відомих у світі компаній з управлінського консультування, для якої характерне використання матричних, уніфікованих підходів. — *Прим. наук. ред.*

ЯКИМ БУДЕ БІЛЬДУНГ 3.0?

Сьогодні більшість людей має розуміти, що для подолання проблем, які ми самі створили для себе як виду, необхідні індивідуальний більдунг і розвиток, а також нові, просунутіші колективні бачення. Як ми сприяємо розвиткові та більдунгу, котрих так потребуємо? Які інституції більдунгу й народного більдунгу необхідно створити, щоб сформувані бажане майбутнє?

Якщо народним більдунгом 1.0 вважатимемо народні вищі школи та самоорганізований соціалізувальний спортивний рух кінця 1800-х років, а народним більдунгом 2.0 — народні вищі школи, народний більдунг і культурний радикалізм 1900-х років, то як виглядатимуть більдунг і народний більдунг 3.0 у XXI столітті?

Пропонуючи більдунг і народний більдунг для метамодерної культури, ми, звичайно, вважаємо попередні досягнення частиною майбутньої нашої діяльності, інтегрування нами наявного народного більдунгу в наступний.

З огляду на розпилення (атомізацію) суспільства, яке пропагують культурний радикалізм, постмодернізм і ринок як теологія, метамодерний народний більдунг має запропонувати шляхи до включення індивідів у всі кола належності, у міру того як з'являтиметься чи розвиватиметься туга за ними як за рідною домівкою.

Свідомість щодо всіх кіл належності є не тим самим, що і власне відчуття належності чи відчуття себе як удома на всіх десяти рівнях складності.

Фактична належність до групи чи спільноти включає і відчуття сумління щодо групи, і взаємодію з іншими, відчуття морального обов'язку щодо групи та взяття на себе відповідальності за благополуччя групи в цілому. Не досить належати до групи — вона теж повинна належати нам. Для цього нам потрібні життєві навички різного рівня складності. Можна усвідомлювати будь-яку одну групу і взагалі не належати до неї. Можна бути самоконсолідованим дорослим і просто робити так, щоб група служила власній особистій самоконсолідації.

Як Колд пробудив у данської молоді почуття «туги за домом» щодо благополуччя Данії, ми у своїй метасучасній глобальній спільноті маємо пробудити у 8 мільярдів людей почуття «туги» за добробутом рівних собі, своїх дружин / чоловіків і дітей, своїх конкретних місцевих громад, їхніх уявних конфесійних і національних спільнот, реалізації загальних принципів і прав людини, нашого довілля та, зрештою, всього виду, наших культурних спадщин і всіх майбутніх поколінь.

Знаємо, це звучить занадто гучно, але так може бути. Саме з такими емоціями ми писали цю книжку. Також знаємо інших людей, які так думають і відчувають. Досі нам просто бракувало виражальних засобів та відповідної епістемології, аби говорити про це. Сподіваємося, ця книжка допоможе нам. І віримо, вона надихне інших долучитися до розмови.

Що може запропонувати психологія розвитку?

Психологія розвитку має деякі описові інструменти, які дають змогу оцінювати розвиток его. Але перш ніж його оцінювати, ми повинні пам'ятати, що для здорового розвитку необхідні

всі його шари. І ми не маємо ніколи нікого засуджувати за той шар, в якому вони зараз ведуть змістовне життя.

Важливим і вартим нашої пильної уваги є моральне сумління, яке ми проявляємо у своєму поточному шарі та колах належності.

Тут шість стадій морального розвитку Кольберга набагато доречніші, ніж Кіганові: чи поведуться люди певним чином лише тому, що їх можуть упіймати на невиконанні загальноприйнятих норм, чи просто враховують наслідки для себе, чи все-таки вони усвідомлюють значення своєї поведінки для благополуччя кожного і системи загалом?

Таблиця 10. Покоління більдунгу

	БІЛЬДУНГ 1.0		БІЛЬДУНГ 2.0		БІЛЬДУНГ 3.0	
Започаткування 1850-ті			1900-ті		Тепер	
	Від	До	Від	До	Від	До
Шари его	Самоконсолідація/ Егоцентричність Примусова самоврядність Шар его 2, 2½ і примусовий 3	Самоврядність із метою Шари его 3 з метою	Самоконсолідація/ Самоврядність Шар его 2 і 3	Самотворення Шар его 4	Самоконсолідація Самоврядність Самотворення Шари его 2, 3, 4	Самоперетворення через необхідні кроки й у належний час Шар его 5
Кола належності	Місто	Нація Скандинавія	Нація	Захід	Місцеві спільноти Нація Континент	Усі 10 кіл належності
	Конкретна громада	Нордична культурна зона Уявна спільнота	Уявна спільнота	Європейська культурна зона Універсальні принципи	Конкретні громади Уявні спільноти Культурна зона Універсальні принципи	
Учасники	Підлітки та молоді дорослі		Молоді дорослі та дорослі		Підлітки та всі дорослі	
Мета	Пробудження, соціалізація і емпавермент (наділення людей правами і повноваженнями)		Індивідуалізація		Системний погляд	
Ініціатори	Пастори, вчителі, фермери, селяни, робітники		Інтелектуали, драматурги, письменники, політики		Люди, які вже мають системні погляди, і ті, хто усвідомлює потребу в цьому	
Установи	Сільські приміщення і спеціальні приміщення для шкіл. Самоорганізовані спортивні клуби, громадські центри, навчальні гуртки, вечірні заняття тощо		Медіа (ЗМІ), театри, кабаре, сатира, поезія, література, публічні дебати		У розробці	

Якщо люди втручаються в життя інших — наприклад, бажаючи впливати на політику, керувати компанією або викладати, ми маємо оцінювати їхній розвиток его та кола належності, які вони усвідомлюють і щодо яких вони проявляють сумління. Нам ніколи не слід захоплюватися самоконсолідованими політиками, генеральними директорами тощо. Навіть самоврядності для лідерства не досить. Лідерство, базоване на нижчому ніж самотворення шарі і на відчутті належності та системній перспективі усіх перших восьми (із десяти) кіл належності, просто не здатне впоратися з викликами ХХІ століття.

Психологія розвитку в професійному контексті може допомогти нам з'ясувати, чи здатні люди на відповідальність, якої прагнуть. Але ця психологія настільки простіша за більдунг, що ми лише обманули б себе, якби головним мірилом став розвиток его.

А проте психологія розвитку виробила кілька корисних запитань, на які варто зважити, перш ніж вирушати в подорож. І ми додали ще кілька.

Гарні запитання щодо самоврядності, шар его 3

Перехід від самоконсолідації до самоврядності так само важливий, як і пізніші трансформації, хоча в постмодерному суспільстві йому не приділяють великої уваги. Ми вважаємо, що це гарні запитання, на які слід зважити:

- Чи хороший я командний гравець?
- Де я служу іншим? І де почуваюся зреалізованим, коли служу іншим?
- Чи можу я приєднатися до групи, колективу чи спільноти і не думати лише про себе?
- Чи можу я отримувати задоволення, будучи послідовником?
- Чи пишаюсь і радію, роблячи внесок у щось більше за мене? Чи щасливий бути справним гвинтиком у великій відлагодженій машині?

Зокрема останнє запитання було б ідеальною умовою для тоталітарних режимів, якби наш розвиток его зупинився на них. Запитання це, ймовірно, дратує багатьох сучасних, культурних радикалів і постмодерних людей. Але коли ви, скажімо, граєте у футбол чи на музичному інструменті, то ті рідкісні моменти, коли колектив чи група об'єднуються в цілісний організм, є майже трансцендентними. Якщо ми ніколи не зазнавали такого групового відчуття, такої трансцендентної близькості з друзями або, звичайно, якщо ми ніколи не відчували цього із сексуальним партнером, то всередині нас відсутній певний емоційний вимір. Це, як писав Шиллер у другій строфі «Оди радості»:

Кого доля ошастила
Тим, що другові він друг,
Кого любить лада мила, —
Йдіть до нас в веселий круг.
Йдіть усі, хто зве своєю
В світі душу хоч одну!
Хто ж весь вік черствів душею —
Йди у іншу сторону⁴⁷.

Гарні запитання щодо самотворення, шар его 4

Коли ми почуваємося цілісними в 3-му шарі, здатними підпорядковувати себе інтимним стосункам та більшим групам, і починаємо жадати більшого, тоді ці запитання можуть служити посібником для самотворення.

- Чи маю я мужність бути справжнім?
- Чому я хочу того, що хочу? Чий план стоїть за моїми діями — мій чи когось іншого?

- Чи знаю я себе досить добре, щоб бути самовизначеним і проактивним щодо власного життя?
- Чи ініціюю я зміни у своєму житті? Чи інші ініціюють їх за мене?
- Чи збігаються мої цінності, рішення з життям, яке я фактично веду?
- Чи ціную я те, що поруч зі мною є люди, які кидають мені виклик і змушують досліджувати нові речі?
- Чи ціную я те, що поруч зі мною є люди, які мають інші цінності й живуть радикально інакше?
- Чи відданий я справі, більшій, ніж я сам? Чи отримую задоволення від розвитку, роблячи це?
- Чи можу я бачити речі очима інших людей?
- Чи можу я бачити себе та свої дії очима інших людей?

Психологи з розвитку не мають цього в естетичній формі, але Пол Геннінгсен у 1931 році написав про це кабаре-пісню з назвою «Громадська думка» (Den offentlige mening). У ній шість куплетів, що безжально критикують плітки, лицемірство і міщансько-буржуазні норми. В останньому куплеті говориться:

Ця громадська думка...
 Не маю Вас на увазі!
 А того, котрий праворуч,
 Або, що зліва від вас.
 Той, що сприяє миттю
 Міст захаращенню.
 Високо моральні, святенники,
 Чудові люди, суспільна опора,
 Мужні громадяни і друзі.
 Миєте руки, як завжди...
 Матері її трясця!
 З думкою тією громадською...⁴⁸

Корисні запитання щодо самотрансформації, шар его 5

Коли ми починаємо зневажати власну кар'єру, коли відчуваємо, що наші починання повинні служити вищій меті, коли радіємо більше чиемусь розвитку, ніж досягненню своїх особистих цілей або коли раптом приїзд онуків знімає тягар із наших плечей і наші очі відкриваються на внутрішню динаміку нашої родини 2, — тоді ми на шляху до самоперетворення.

Деякі гарні запитання для дослідження.

- Чи сприяю я розвитку інших людей?

- Чи бачу я в інших потенціал, якого вони самі не бачать, і чи можу забезпечити їм правильні виклики, які зроблять їх щасливішими?
- Чи можу я обирати, чи дозволяти особистим словесним нападам емоційно впливати на мене, чи ні. І чи можу я обирати бачити механізми, які стоять за ними, і натомість мати справу з ними, а не із самим нападом?
- Чи можу я наводити фокус уваги (збільшувати і зменшувати масштаб) на деякі або на всі кола належності, спостерігати за ними на системному рівні й аналізувати на відповідному рівні складності механізми всередині них, не зосереджуючись на непотрібних деталях?
 - Тобто спостерігаючи за моєю місцевою спільнотою, чи можу я досягнути всю сукупність взаємодій між окремими людьми та сім'ями в межах цієї спільноти, не зосереджуючись на одній групі людей чи сімей?
 - Тобто на рівні національної політики — чи здатний я зрозуміти сукупність взаємодій між спільнотами, інституціями, законодавством, економікою тощо та суспільством загалом, не фокусуючись на якійсь підгрупі населення чи на одному аспекті економіки?
 - Тобто чи можу я бачити світ як системи всередині систем різних рівнів складності?
- Чи спроможний я глибоко долучатися до справ і відпускати їх? Чи здатний повністю зануритись у щось і закрити цей розділ у житті?

Ми не знайшли багато поезії з цього рівня ментальної складності. Зате виявили один проєкт шведського народного більдунгу, що охоплював такі теми: фрейдівська психологія, пов'язаний із музикою розвиток еґо, важливість науки та жертви науковців у їхньому пошуку правди, екзистенційна філософія, пригнічення свободи авторитарним правлінням, емансипація розуму та багато іншого. Дивно, але зусилля цього проєкту в народному більдунгу пройшли непоміченими, хоча його діячі мали безліч шанувальників. Вони були відомі як АВВА. Якщо прослухати їхню пісню Move On (Андерссон, Андерсон, Ульвеус, 1977) далі попсового початку, слова її досить добре змальовують самотрансформацію:

Кажуть, неспокійне тіло може приховати спокійну душу.

Мандрівник і осілий житель, вони обоє мають далеку мету.

Чи я досліджую небеса чи шукаю всередині себе.

Що ж, це насправді не має значення,

доки я можу сказати собі:

Я завжди намагався.

Як хвиля в океані, життя — це рух. — Рухайся далі.

Як вітер, який завжди дме, життя тече. — Рухайся далі.

Як схід сонця вранці, життя світає. — Рухайся далі.

Як я ціню кожну хвилину,

Будучи її частиною, бути в ній

З потягом (бажанням) рухатися далі.

Я подорожував кожною країною,

я мандрував у своєму розумі.

Здається, ми в дорозі, подорожі простором і часом,

І десь криється відповідь

На всі питання чому,

Що насправді має значення

Між усіма мертвими та живими істотами, це воля залишатися живим.

Що може запропонувати Більдунг?

Більдунг допомагає знаходити красу та сенс на всіх етапах життя, у всіх шарах. Він надає мету і значення всім шарам розвитку его, включно з трьома дослідженими нами вище. Дає змогу пов'язати той розвиток із культурною спадщиною, виразити себе, поділитися досвідом і разом досліджувати мистецтво та красу. Допомагає робити це навіть з різних поглядів і з різним досвідом.

Розвиток его, як описано психологією розвитку, — це порожня структура. Натомість Більдунг виростає в нас зі спільності з іншими людьми і є культивуванням особистості в найщирішому та найглибшому сенсі цього слова. Йдеться про інкультурацію, небайдужість, нарощення в нашому розумі потенціалу смислотворення, надання нам духу та налаштування нашої душі. Як сказала Еллен Кей: «Більдунг — це те, що залишиться, якщо ми забудемо все, чого навчилися».

Наразі нашій цивілізації не вистачає краси, символів і наративу, які уможливають глибоке смислотворення в колах 7–10. Якщо хочемо розробити Більдунг 3.0, що дасть змогу перейматися глобальними проблемами та сумлінно їх розв'язувати, якщо ми хочемо мати емоційний зв'язок із майбутнім нашого виду, то нам потрібне культивування й народний Більдунг 3.0 на такому рівні складності.

Як нам створити народний Більдунг 3.0?

Цікаве запитання. Ми б хотіли знати відповідь.

Одним із перших кроків повинна стати зміна нашого усвідомлення та поглядів на низку речей. Нам потрібен значущий наратив, із яким маємо розвивати нові види інституцій і краще використовувати наявні.

Новий і значущий наратив

Аборигенні та домодерні наративи про гарне життя полягали в тому, щоб нічого не змінювалося. Світ сприймався як хаотичний або керований непередбачуваними духами, і якщо не траплялося великих змін, то вважалося, що справи йдуть добре. Аборигенні племена були надто нечисленними, щоб мати розподіл праці, тому кожна людина могла займатися більш-менш тим самим, що й усі. Щойно хтось проходив ініціацію в доросле життя, для нього більше нічого не змінювалося. Схожі умови були й у досучасному суспільстві, де правила кілька непередбачуваних богів або один непередбачуваний Бог, де жінки ставали

домогосподарками та де чоловіки (чи принаймні первістки) зазвичай переймали професію і статус свого батька.

У модерності й постмодерності ми очікували, що і жінки, й чоловіки знайдуть свій власний шлях у житті. Сподівалися також, що цього шляху ми дотримуватимемося все життя. Ставши теслею, ти був теслею все життя. Ставши робітником фабрики, ти був фабричним робітником усе життя. Академіки могли стати професорами, ремісники могли стати майстрами — зазвичай кожен мав перспективу отримати більше відповідальності та вищий статус, але в межах однієї сфери, і хтось ішов на пенсію на піку свого статусу та продуктивності.

У майбутньому жодна освіта не буде на все життя. Але вона матиме цінність, коли ми поєднаємо її з іншими освітами й більшим життєвим досвідом. Оскільки кожна додаткова освіта дасть інший погляд на життя, наш внутрішній світ стане ширшим і складнішим. Традиційна освіта, безнадійна кар'єра, розлучення, переїзд у маленьку квартиру, щоб навчатися три роки після того, як роз'їхалися діти, — це не регрес або провал, це фази життя, що розвивається в різних напрямках.

Завдяки вдосконаленню медицині та побуту ми невдовзі збільшимо свою середню тривалість життя, ймовірно, до 100 років. Це залишає нам 60–70 активних років із часу здобуття першої освіти, а не 30–40 активних років, як зараз. Маємо надати всім цим рокам значущості. В умовах, коли технології роблять нас непотрібними для випуску матеріальних товарів першої потреби, нам важливо придумати інші значущі заняття, знаходити нові виклики, а не просто підійматися кар'єрними сходами.

Можливо, гарне життя — це ось таке. У 23 роки почати з догляду за хворими, у 40 — вивчати інженерію та програмування, а потім працювати над медичними програмними додатками. Після 50 відпочити три роки від роботи за вивченням історії та антропології, живучи в гуртожитку зі студентами різного віку, насолоджуючись тим, як мало насправді потрібно грошей для повноцінного життя. Потім переїхати в екоселище і стати вчителем. Із 70 років працювати в дитячому садку, а у 80 повернутися до догляду за хворими і працювати в будинку для пенсіонерів, опікуючись численними 110-річними людьми (110 стають новими 90).

Отже, наше перше завдання — переосмислити уявлення про гарне життя. Життя має бути повноцінним у кількох напрямках і проживатися з усвідомленням того, що прогрес — це не вищий зовнішній статус, а глибша внутрішня складність. Ця складність розвивається внаслідок протидій з боку світу, завдяки змінам. Деякі зміни важкі й болісні, деякі — радісні та значущі. Усе залежить від того, чи налагоджуємо ми віддані стосунки в усіх колах належності. Завжди мають бути люди, з якими можна ділитися досвідом, падіннями, розчаруваннями, фрустрацією, щастям і прогресом.

ЗМІНИТИ НАШ КУТ ЗОРУ

Це справді має бути найлегшим кроком — чи принаймні найдешевшим. Але зміна нашого бачення світу, нашої епістемології насправді є одним із найважчих завдань.

Нордична і швейцарська історії показали, що успішні економіки розвиваються завдяки відповідальним самоврядним і самотворним людям, здатним до самомотивації. Замість зосередитись на економіці, нам варто зацентруватися на людях і дати їм змогу дбати про економіку, коли вони будуть завершеними й готовими до цього.

Аби прийняти такі перспективи, такий новий кут зору в політиці, маємо мінімізувати кількість традиційних бюрократів з освітою та кваліфікацією політологів, економістів і

правників та залучити натомість психологів, учителів, філософів, антропологів і соціологів до міністерств, державних адміністрацій, аналітичних центрів та інших установ, які розробляють і впроваджують політику. Ми потребуємо їхніх конкретних знань, нам відчайдушно бракує людей, які можуть кинути виклик нинішньому мисленню.

Така зміна перспективи може бути дуже неприємною для сьогоднішніх чиновників. Проте, маючи справу з викликом, вони розвиватимуться як особистості. Це буде оплачений більдунг у робочий час — чи можна просити більшого?

Ця зміна кута зору має відбутися на всіх рівнях наших організацій, спільнот і суспільств. Як громадянам та службовцям нам потрібно вимагати ширших перспектив у розвитку суспільства та торгівлі, ніж ті, які пропонують нинішні політики, чиновники й начальники. Лідери — чи то в бізнесі, чи в політиці — повинні розуміти, що вони, найімовірніше, позбавляють себе необхідних інструментів для прийняття дієвих, стійких рішень. Усіх нас привчили до занадто вузького погляду на культурний, людський, економічний і суспільний розвиток.

Кожен, хто приймає рішення, має врахувати одну конкретну річ: до складу жодної команди не повинні допускатися представники лише однієї професії, у ній не повинні переважати люди з однаковим мисленням. Ми, автори, вважаємо «бюрократів» людьми однієї професії, навіть якщо вони мають освіту і кваліфікацію в різних сферах економіки, політології чи права. Усі вони були навчені одного і того самого мислення та одних і тих самих моделей. Навіть команда бухгалтерів або інженерів повинна містити хоча б одного філософа, антрополога чи іншого професіонала, який розуміє людське смислотворення. Йй потрібен і хтось із зовсім іншим культурним походженням, щоб кинути виклик мисленню команди та взаємодії з оточенням. Адже продукowane командою має функціонувати в реальному світі, люди мають сприймати це як удосконалення.

Ця різноспрямованість мислення має вкорінюватися із самих верхів — міністерств, правлінь, муніципалітетів тощо. Не залишайте бюрократів на самоті, давайте альтернативні точки зору, щоб кинути їм виклик і сповільнити їхню роботу, зробити її дискомфортнішою та складнішою.

Зрозуміти нашу психологію та змінити освіту

Не в останню чергу завдяки Руссо, Песталоцці, Піаже та новітнім психологам розвитку тепер існує міцна база дитячої психології в наших системах початкової та середньої освіти. Але тільки-но заходить про освіту для дорослих — чи то формальне, чи неформальне навчання протягом усього життя — аспекти розвитку его та розвитку більдунгу взагалі відсутні.

Кожен аспект більдунгу має бути невід'ємною частиною освіти — від дитячого садка до докторської дисертації. Історія, культурна спадщина, поезія, всі смислотворчі гуманітарні науки, загальний більдунг, естетика, розвиток его — все це повинно увійти в наше сприйняття освіти.

Для цього треба приділяти набагато більше уваги вже наявним знанням. Як ми показали цією книжкою, на Заході маємо близько 300 років світського розуміння людської психіки. Завдяки Крістену Колду в нас також є 150-річний досвід осмисленої та трансформаційної освіти.

Насправді один із «нових» видів освіти для дорослих саме так і називається — трансформаційне навчання. Воно сягає своїм корінням праць американського філософа педагогіки Джона Дьюї, бразильського педагога та філософа Пауло Фрейре, певною мірою —

Майлса Гортон та інших. Цікаво, що багато хто з них значною мірою перевідкривав зроблене Крістеном Колдом.

З усіма цими знаннями та досвідом створення освіти для життя на всіх рівнях освітньої системи — цілком реальне завдання. Вся річ у тім, щоб співставляти правильний виклик і трансформаційну освіту з ментальною складністю та емоційним розвитком у кожній віковій групі студентів. І звісно, щоб уміти вносити необхідні модифікації для людей, повільніших або швидших від більшості.

Наші культури стають дедалі складнішими, діти з раннього віку піддаються впливу набагато більшого обсягу різноманітної інформації. Тож маємо з'ясувати, чи справді вони стають зрілими раніше та чи певні аспекти дорослішання затримуються через інші чинники. Такими чинниками можуть бути, скажімо, сидіння перед екраном, організований батьками час для спільної гри, менша кількість конфліктів на ігровому майданчику і їх самостійних розв'язань, більше комп'ютерних ігор та відео в YouTube, менше читання романів, у яких відбувається розвиток героїв. Ми цього не знаємо, але як суспільствам нам потрібно це знати.

Навчальні цілі

Цілями освітньої системи, яка існує для нас протягом усього життя і яка спрямована на більдунг 3.0, можуть бути такі:

- Щоб кожен індивід здобув життєві навички, необхідні для розуміння і залучення до своєї місцевої спільноти, нації та культурної зони, щоб відчувати належність до всіх них.
- Щоб кожен отримав інструменти та виклики, необхідні для розвитку принаймні завершеного самотворення, шар его 4.
- Щоб у певний момент життя більшість розвинула системну перспективу (самотрансформувальний шар его 5), чого ми не очікуємо ні від кого молодшого від приблизно 50 років. Це може статися швидше чи пізніше: це мета, але відбувається це лише тоді, коли відбувається.
- Щоб розвиток або завершення кожним індивідом цих різних шарів відбувалися у своєму власному темпі.
- Щоб кожен поступово розширював свою свідомість та сумління щодо кіл належності. Свідомість може дорости до всіх тих кіл досить рано, але якщо ми зарано сподіватимемося на сумління і здатність робити що-небудь щодо найбільших і найабстрактніших суб'єктів, це просто спричинить фрустрацію та підвищить тривожність.
 - Як і для шарів его, важливо, щоб ми могли впоратися з одним рівнем складності щодо кіл належності, перш ніж перейти до наступного. Важливо бути свідомим щодо певних речей і мати сумління щодо них — а це дві докорінно відмінні речі.
- Щоб освіта сприяла метамодерності, тобто включала таке:
 - племінні елементи для групової згуртованості та здатності розвивати міцні зв'язки, почуття прихильності й відданості до інших, відчуття належності до конкретної, фізичної групи;

- домодерні елементи, як-от поезія, національні свята, ритуали, наративи та культурний спадок, можливість єднання з уявними спільнотами, абстрактними групами незнайомців;
 - такі модерні елементи, як точні науки й абстракції, необхідні для нашої свободи, тобто верховенства закону, прав людини, демократії тощо;
 - постмодерні елементи, які допомагають студентам деконструювати колишні системи та розвивати системні погляди на менші системи й починати бачити культурні структури влади та суспільство як соціальний конструкт за своєю природою;
 - погляд на природу, суспільство та індивідуальний людський розум з перспективи розвитку.
- Щоб різні метамодерні елементи впроваджувалися у відповідному віці та на необхідному рівні зрілості, а потім відповідно переставали використовуватися;
 - 7-річних дітей варто заохочувати до формування міцних соціальних зв'язків у сприятливому «племені», але вони не повинні піддаватися деконструкції чи ціннісному релятивізму; в цьому віці діти мають відчувати, що навколишній світ — це надійне, безпечне і передбачуване місце, їм потрібно розвивати здатність формувати зв'язок; вони потребують моральних настанов, «надзвичайних» історій, краси, культурної спадщини та колективних норм; лише пізніше слід очікувати, що діти поставлять усе це під сумнів.
 - 16-річні діти мають бути вищими від племінного світогляду, але якщо вони все ще потребують цього, то, крім ототожнення з футбольною командою для розваги, їм слід запропонувати кращі альтернативи, ніж кримінальні банди чи хуліганські групи; скаутський рух і командні види спорту — це для них; замість конкретних груп вони повинні ототожнюватись із уявними спільнотами, як-от субкультури, релігія, нація та культурна зона, розвивати сумління щодо них і щодо принципів, які керують ними; вони також мають навчатись інтелектуально деконструювати культурні явища та аналізувати їх.
 - Щоб усі здобували широку та спеціалізовану освіту, загальний більдунг та експертні знання. Кожен потребує здатності бачити свою сферу знань у контексті: інженерам потрібно знати, що думають інші та що має сенс для людей, керамістам — на якому етапі історії ми перебуваємо, а перукарі мусять уміти безпечно орієнтуватися в інтернеті. Світ складний, і ми почуватимемось безпомічними без широкого смислотворчого потенціалу, який допоможе орієнтуватися в усьому його розмаїтті й отримувати доступ до нових знань.
 - Кожен потребує гарного досвіду у сферах літератури, музики та мистецтва, які здивували їх і викликали потяг до інших естетичних сюрпризів. Нам потрібна естетика, яка може зворушувати і розвивати нас або втішати в тяжкі моменти. Нам потрібне натхнення, щоб висловлюватися, коли життя є більшим за те, що можна описати раціональною мовою.

Маємо цінувати те, що все це неможливо втиснути в ті роки, в які ми ходимо до школи й отримуємо подальшу освіту. Нам потрібно розширювати наші внутрішні світи протягом

усього життя. Протягом життя потребуємо навчання, яке нас підтримує.

Кожна нова людина народжується з потенціалом. Кожна повинна формуватися у свій спосіб. Кожна — це розум, готовий до зростання, моральна субстанція та моральний компас, які чекають розвитку. Щоб ми стали цілісними, нас не можна квапити, але ми можемо — і повинні — поставати перед викликами. Нам потрібно утвердитися в кожному шарі й почуватися там у безпеці, як удома, перш ніж зможемо рухатися далі без тривожності. Завжди розвиватимемось через самоконсолідацію й утвердження на певному рівні, перш ніж зможемо стати самоврядними. Також мусимо стати самоврядними, перш ніж станемо самотворними, якщо маємо бути лояльними до суспільства і якщо прагнемо стати цілісними особистостями з інтимними стосунками та надійною мережею контактів. Нам також потрібне певне самотворення, перш ніж зможемо стати самотрансформованими та розвинемо системну перспективу. Має існувати моральне «я», здатне до самостійних рішень, якщо системна перспектива повинна бути чимось більшим, ніж релятивістська суміш вхідних і вихідних даних.

Брак розуміння себе — це, мабуть, найбільший виклик для нас. Якби ми зрозуміли свою здатність і потребу розвиватися в цілісних особистостей із глибиною характеру, складною моральною структурою, почуттям відповідальності, мужністю бути вільними, то могли б допомогти собі відчувати належність до більшої кількості ширших і складніших кіл.

Конкретні заходи

Для досягнення вищезазначеного пропонуємо таке:

- Набирати більше вчителів із шару 5. Замість ставати вчителем у віці 25 років, викладачі повинні досягати віку «дорослих», мати дві-три освіти та певний життєвий досвід, а їхні зарплати повинні відповідати цій ментальній складності.
- Учителям у класі мають допомагати асистенти, і ось це можуть бути 25-річні люди з чимось схожим на теперішній учительський диплом.
- Технології в освіті не повинні замінювати людську взаємодію. Ми можемо продуктивно використовувати інтернет, програмне й апаратне забезпечення, але освіта означає більдунг, а більдунг відбувається серед людей.

Загалом, ми бачимо три цілі:

- Щоб усі дорослі розвивали завершену зрілість у всіх шарах его — мінімум у перших чотирьох, бажано п'ятьох.
 - Кожен шар має бути цілісним. Для цього потрібен час, і нехай це займає час: усе має бути осмисленим, значущим.
- Щоб кожен розвивав свідомість і сумління щодо всіх десяти кіл своєї належності.
 - Усі кола повинні бути включені. Для цього потрібен час, і нехай це займає час.
- Щоб будь-яка діагностика розвитку его та відчуття належності в різних колах відбувалася лише щодо певних видів роботи і щоб питання того, яка робота потребує яких рівнів ментальної складності, свідомості і сумління, обговорювалося відкрито і прозоро.

- Різні види професійного прийняття рішень можуть отримати більше користі від високого рівня ментальної складності, тобто обсягу та глибини перспектив, ніж від наявності однієї конкретної вузькоспеціалізованої освіти.

Бачимо щонайменше чотири передумови для забезпечення цього нашими освітніми системами:

- Щоб зростати, нам потрібно відчуття безпеки.
 - Наші інституції мають бути створені таким чином, щоб бути безпечними просторами для експериментів і долання наявних меж. Не місцями, безпечними від образ, а безпечними місцями, де можна помилитися, ризикнути сказати те, що може образити, і навчитися з цього.
 - Ми повинні створити умови для зіткнення людини зі своїми страхами. У цьому можуть допомогти «терапевтичні» умови або експерименти без реального ризику.
- Щоб зростати, нам потрібні виклики.
 - Раніше багато цих викликів виникали внаслідок війни, військової служби, роботи й адаптації на робочому місці. Ми повинні розробити економіку та суспільство майбутнього так, щоб залишалися виклики та робота для кожного — і щоб не виникало спокуси розпочати війну.
- Повага до наших обмежень.
 - Не варто вимагати від десятирічної дитини, щоб вона усвідомила свою належність до Європи чи світу. Вона має належати до сім'ї, школи та місцевої громади тощо. Намагайтеся спонукати її відчувати співчуття та солідарність поза цими колами, але будьте тим дорослим, який бере відповідальність на себе.
 - Не вимагайте від 15-річної людини самотворення і вміння впоратися з постмодерним культурним кодом. 15-річним потрібні настанови, домодерна і модерна поезія, структури та символи. Їхні тіла наказують їм бути романтичними в усіх проявах. Забезпечте їм умови, в яких вони можуть прагнути робити добро.
 - Не очікуйте, що молоді люди самі знайдуть власну мету в житті. Якщо не допоможемо їм знайти мету, яка є для них значущою тут і зараз та яка відповідає їхньому юнацькому бажанню героїчного ідеалізму, то хтось інший — релігійні чи політичні фанатики — знайде їх і запропонує їм «героїчний» шлях у якійсь племінній формі.
 - Не очікуйте, що всі дорослі захочуть стати експертами з управління пенсійними фондами, виробництва електроенергії, тарифів на телефон чи операцій на кульшовому суглобі. Або матимуть кваліфіковану думку щодо податкової політики, базового доходу, конфіденційності в кіберпросторі, генної інженерії чи про те, яка країна повинна приймати у себе Олімпіаду. Нам потрібне право обирати те, що нас цікавить. Також ми зобов'язані сказати: «Я просто не досить кваліфікований, щоб сказати щось істотне на цю тему». Всі ми маємо право на свої емоції, але також маємо право сказати:

«Знаєте що, я не та людина, в якій варто про це запитувати». Така відповідь повинна заслужити повагу.

- Інша річ — коли люди входять у публічну сферу зі своїми поглядами. Тоді ми повинні вимагати принаймні самоврядності плюс сумління та системного погляду на тему, щодо якої вони мають власну думку. До людей, які прагнуть влади, наші вимоги повинні бути ще вищими.
- Готовність і завершеність мають бути індивідуальним питанням.
 - Варто з розумінням приймати фрази типу: «Вибачте, я просто не готовий рухатись далі» або «Ні, я не можу присвячувати час глобальному навколишньому середовищу, поки мій район не стане безпечним для дітей».

У суспільстві достатку все це має реалізуватись у такий спосіб, якого не існувало раніше, коли нормою був дефіцит.

ВІЗУАЛЬНЕ ПРЕДСТАВЛЕННЯ

Ми пропонуємо, щоб модель більдунгу (наступна сторінка) служила практичним інструментом для всіх нас — не тільки для освітян і тих, хто планує освітні програми. Вона потрібна нам тоді, коли на різних етапах життя ми намагаємося з'ясувати, що для нас значуще і що викликає в нас тривожність, фрустрацію, депресію та / або біль.

У цій остаточній версії моделі ми додали опис Фромма про регресію від шару его 3 до шару его 2, а також просування вперед від шару 3 до 4-го. Також ми додали чотири «ізми», що відповідають шарам его: егоїзм, націоналізм, персоналізм і холізм⁴⁹.

Егоїзм має тенденцію розвиватися, так би мовити, автоматично.

Націоналізм насправді є завузькою категорією для шару его 3. Існує багато інших груп, і нам необхідно виробляти відчуття належності не лише до нації. Але націоналізм робить цей етап реально відчутним. Ми могли б також вжити термін «групізм», але його можна неправильно трактувати як трайбалізм і викликати ще більшу плутанину. «Колективізм» теж не буде правильним терміном. Тому залишаємо «націоналізм».

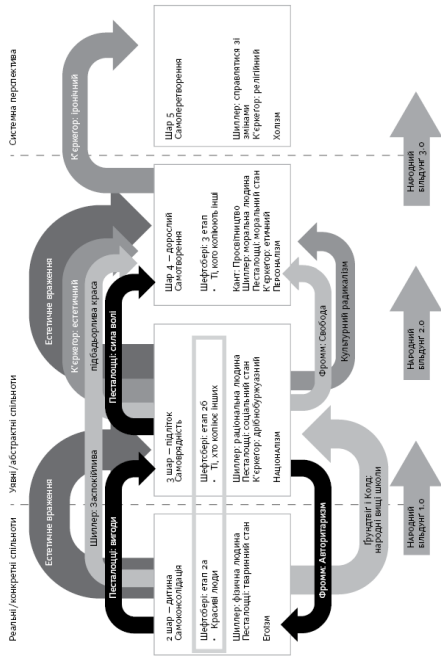

Рисунок 19. Шари та переходи, включно з втечею від свободи

Персоналізм — це більше, ніж індивідуалізм. Останній означає просто відокремлення від групи і є протилежністю колективізму. А персоналізм включає розвинений характер.

До націоналізму, персоналізму та холізму можна підходити колективно, й вони вже існують як філософії та перспективи розгляду. Отже, надалі вони можуть служити основою для особистісного розвитку та наших підходів до бильдунгу 3.0.

ВИКОРИСТОВУЙТЕ НАЯВНІ ІНСТИТУЦІЇ

На щастя, ми на Заході вже маємо інституції та спільноти для такого розвитку. Існують школи, скаутські організації, спорт і музика, які можуть підтримувати нашу самоконсолідацію, а також соціалізувати нас, змусити відчутти себе частиною групи й навчити самоврядності. Є середні школи, університети, асоціації, робочі місця, освіта для дорослих і багато інших ніш, де можемо виразити себе, стати самоврядними та самотворними — якщо хочемо це зробити та якщо внесемо бильдунг і розвиток его до переліку цілей у цих інституціях і спільнотах.

Існують подорожі, волонтерство, інтернет і безліч глобальних форумів, де можна познайомитися з людьми з інших куточків світу та розширити свій кругозір так, що він охопить усю земну кулю. Багато що не мусимо вигадувати з нуля.

Наше завдання — кинути собі такий виклик, аби й надалі знаходити значення, мету, відповідальність і свободу на щораз вищих рівнях складності, відповідальності та свободи. Аби продовжувати розвиватись, аж поки не зрозуміємо навколишній світ із системної перспективи в шарі его 5, який постійно розвивається сам по собі. Аби протягом життя знаходити потрібні групи в різних колах своєї належності, які допоможуть відчувати життя значущим. Аби ми не були морально самотніми й життя не перевантажувало та не лякало нас. Як цивілізація ми маємо знання, інституції та потенціал — усе є, потрібне лише справжнє бажання мати ці можливості, виявляти, організовувати та розвивати їх.

Чого бракує сьогодні в цілях освіти, то це смислотворення, відчуття культурної єдності, моральної глибини та змоги для учнів різнобічно довершувати свій характер. Щоб змінити це, варто розвивати навчальні заклади майбутнього з набагато чіткішим фокусом на природному ментальному розвитку. Маємо взяти найкраще від Коменського, Руссо, Шиллера, фон Гумбольдта, Грундтвіґа, Колда, Гортон, Кольберґа, Кіґана й усіх інших і зосередити увагу на підтримці й розвитку краси і смислотворення більше, ніж на оцінюванні.

Кожен повинен мати змогу бачити себе у великому ланцюгу буття, розуміти світ і відповідно формувати сенс. Аби це відбулося, важливо інакше розставити пріоритети й побачити світ, включно з власним розвитком, у системній перспективі. Також нам потрібно замінити страх щось пропустити відданою моральною єдністю.

ПЕРЕТВОРЕННЯ ЄВРОПИ НА НАРОДНУ ВИЩУ ШКОЛУ

Нині, коли клімат змінюється, коли біженці й бідні люди продовжують їхати до Європи, коли зникають наші робочі місця, — у такий час культура та більдунґ потрібні нам найбільше.

Європа не може прихистити мільйони людей з усього світу. Але ми здатні скористатися нагодою й докласти зусиль до розвитку більдунґу, що допоможе біженцям повертатися додому та розбудовувати там власні демократичні суспільства. Якщо селяни 150 років тому змогли стати самоврядними з метою, а деякі з них — більш-менш самотворними, якщо вони змогли опанувати більдунґ для керування кооперативами, то й сьогоднішні люди звідусіль також до цього спроможні.

Уявіть, якби біженці в Європі дістали рік навчання в народній вищій школі, опанували там громадянські навички, науку, осягнули корені та «дух» власної культури.

Уявіть, що ми забезпечили б, скажімо, сирійським біженцям більдунґ через сирійську культурну спадщину та кризь призму метамодерну. Уявіть, що статус біженця в Європі також означав би практичну участь у будівництві кооперативу, практичну взаємодію з людьми, які мають нові погляди на життя та суспільство.

Це все можливо, якщо ми зважимося на системну перспективу і, як Грундтвіґ, Колд, Брун, Штафф і Брантінґ, почнемо дивитися на життя з перспективи розвитку. Не лише на життя на Заході, а й на життя на всій планеті. Чи посміємо ми?

Яким став би світ, якби ми таке здійснили? Яким би було життя нинішніх біженців, якби вони повернулися додому? Яку б гідність вони очікували і захищали? Які суспільства вони збудували б? (І просто аби привернути увагу чиновників: яку віддачу від інвестицій це забезпечило б нам, коли люди по всьому світу могли б дозволити собі західну продукцію?)

Якою була б наша власна цивілізація, якби ми вивчали й оновлювали власний культурний спадок і брали участь у «глобальному більдунґу»? Який вигляд мали б наші культура та життя в соціальних мережах, якби всі контролювали себе в гарячих дебатах, знизували плечима на образу, цінували різноманітність і власну спадщину з однаковою насолодою та сприймали земну кулю й наш вид як взаємопов'язане ціле? Який вигляд мало б тоді ХХІ століття? Яким би стало майбутнє наших дітей?

СКАУТИ 3.0

Скаути, якими знає їх більшість людей, — це дитяча організація з дорослими добровольцями в ролі лідерів. Останні кілька поколінь вони — принаймні в нордичних країнах і як ми їх знаємо — добре вдосконалили свою сутність і цілі, щоб відповідати решті нашої культури в міру її розвитку. Тому сьогоднішнім дітям пропонують, так би мовити, скаутів 2.0.

Данські скаути щойно придбали невеликий острів між Данією та Швецією, який раніше був фортецею і який стане «Островом молоді». Фонд The Nordea Foundation пожертвував на це 120 млн крон (приблизно 15 млн євро). Острів буде відкритий для всіх у Данії, вабитиме дітей і молодь чудовими ідеями активностей.

Томас і його фундація Ekskäret мають власний острів — порівняно скромних розмірів — у Стокгольмському архіпелазі. Там розташовуються літні молодіжні табори, засновані на фінській концепції Protus, яка сприяє розвитку его.

Можна щось перейняти у скаутів для періоду, коли діти проходять через статеве дозрівання та вимагають нових викликів. Це «щось» має бути пов'язане з природою та ґрунтуватися на життєвих навичках, на яких так зосереджуються скаути. Воно має підіймати дух і надихати на певну мету в житті. Бажано, щоб воно було фізично складним і кидало виклик «голові, серцю та рукам», як казав Песталоцці. Це має бути щось таке непросте і надзвичайне, що 16–20-річні хлопці та дівчата вважали б його вартим зусиль. У нордичних країнах народні вищі школи для цієї вікової групи вже існують, але чогось не вистачає. І нам потрібно з'ясувати, чого саме.

Більдунґ КЕРІВНИКІВ

З огляду на актуальність глобальних викликів, люди, які вже приймають рішення на рівнях складності зі впливом на десятки тисяч людей або більше, повинні мати доступ до швидкого та інтенсивного більдунґу, що забезпечував би системну перспективу.

Як це має бути, ми ще не знаємо, оскільки, як сказано в іншому розділі, розвиток шарів его та їхнє цілісне насичення займають стільки часу, скільки потрібно.

Однак ми впевнені, що немає підстав захоплюватися людьми, які заробляють мільйони доларів і євро, якщо вони не здатні подивитися на щось з точки зору іншої людини, не знають, як спонукати інших людей до розвитку, не можуть наводити фокус (збільшувати та зменшувати масштаб) на декілька кіл належності та відчувати свою належність у всіх десятикох колах. Багатство нас вражає? Тоді це промовляє наше самоконсолідоване 10-річне «я» з конкретним мисленням, а кому потрібна така епістемологія після 15 років?

УНІВЕРСИТЕТ НАРОДНОГО БІЛЬДУНґУ ГРУНДТВІґА В ҐЕТЕБОРЗІ

Значна частина ноу-хау, необхідних для подолання цих викликів, уже існує, вона розроблена в різних місцях по всій планеті, але її потрібно зібрати і зробити доступною в усьому світі. Також необхідно провести дослідження, які саме види трансформаційного викладання та навчання найкраще працюють і що учасники вважають найбільш значущим.

Тому ми пропонуємо нарешті втілити стару ідею Ґрундтвіґа про Нордичний університет у Ґетеборзі, у Швеції. Хоча не зовсім так, як він уявляв: це має бути науково-дослідна інституція народного більдунґу, яка зможе запропонувати найкращі історичні та сучасні практики, модернізувати концепцію народної вищої школи до глобальних потреб ХХІ століття і поширити її по всьому світові. Нордичні уряди повинні активізуватися в цьому напрямі. У нас уже є Нордична рада, котра — як би це сказати — не має багатьох видів діяльності, про які було б відомо населенню нордичних країн. Якби ми зробили Ґетеборг глобальним центром ноу-хау в народному більдунґу, він би утвердився як географічний центр нордичних інституцій народного більдунґу, які забезпечували б майданчик для щоденних експериментів. Отже, дослідникам та іноземним гостям / студентам було б легко

долучатися до місцевих програм під час вивчення методів в університеті народного більдунгу.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІЛЬДУНГУ В СТРАСБУРЗІ

Усе почалося в Страсбурзі. Саме там Гутенберг винайшов друкарський верстат із рухливими літерами, саме там Гердер переніс операцію на своєму хворому оці й провів час із Гете. З невеликих шматочків свинцю та перевернутих літер виросли Ренесанс, Реформація, війни, мир і абсолютно нові способи буття людини. Розмови під час крутіння кінської волосини в слъзовому каналі Гердера дали нам романтизм, уявлення про народ, Ідеалізм та ідеалізм, які дають нам змогу мріяти про велике.

Нині Страсбург відомий найбезглуздішим марнотратством грошей ЄС, оскільки Європейський парламент, включаючи бюрократів, щотижня їздить із Брюсселя до Страсбурга, аби працювати там. Усі необхідні документи та люди подорожують між двома містами з місяця в місяць за приблизно 100 мільйонів євро на рік. Напевно, дві-три тисячі людей беруть участь у цьому фарсі, який став можливим завдяки взаємному самоконсолідованому французько-німецькому компромісові півстолітньої давності.

Якби ці люди залишались і працювали в Брюсселі, ЄС міг би створити найкрутіший університет у Страсбурзі на дві-три тисячі студентів і викладачів з усієї Європи. Страсбург став би світовим центром більдунгу, головним дослідницьким центром смислотворення в мистецтві, культурі, фольклорі, літературі, економіці, політології, комп'ютерних іграх, психології, розвитку его та нових інтерпретаціях культурної спадщини. Це могло б стати головним джерелом, із якого народний університет більдунгу в Гетеборзі отримував би рецензовані дослідження, нові інтерпретації та варіанти втілення культурної спадщини, творчий контент, на основі якого розвивав би глобальне поширення концепції. Можна було б навіть мати в розпорядженні якихось 100 мільйонів євро на рік, оскільки бюрократи та їхні документи не мусили б щомісяця подорожувати.

Як громадяни ЄС маємо визнати це справді геніальною ідеєю — кажемо так не тому, що її придумали ми.

⁴⁷ Переклад Миколи Лукаша. — *Прим. пер.*

⁴⁸ Переклад Оксани Смерек. — *Прим. пер.*

⁴⁹ Холізм — «філософія цілісності» — напрям у сучасній західноєвропейській філософії, який розглядає цілісність світу як наслідок творчої еволюції, що спрямовується нематеріальним і непізнаним «фактором цілісності». — *Прим. наук. ред.*

Розділ 20

З НЕТЕРПІННЯМ ЧЕКАЄМО НА СПІЛКУВАННЯ З ВАМИ

Це лише початок.

Ми, люди, зазвичай не розв'язуємо проблем, із якими стикаємося. Розв'язуємо проблеми, які розуміємо, — якщо відчуваємо, що вони наші і ми маємо їх розв'язати.

У цій книжці ми простежили становлення та розвиток філософії більдунгу — від Шефтсбері, німецьких філософів та Песталоцці через скандинавських творців народності близько 150 років тому, через модерну скандинавську битву за особисту незалежність та емансипацію для обох статей. Далі ми пов'язали це із сучасними відчуттям щастя, сильними економіками та ліберальними цінностями в нордичних країнах. Розглядали цю еволюцію крізь призму психології розвитку та людського відчуття належності в цьому світі. Дослідили особисті внутрішні шари та колективні кола. Навіть торкнулися таких давніх понять, як пайдея та метаноя, існування яких доводить, що особистісна трансформація — це добре відомий, давній досвід нашої цивілізації. Ми також дослідили те, як культури трансформуються і стають дедалі складнішими, а також культурні коди, які відповідають цьому процесу. Засновуючись на цьому, ми зупинили свій погляд на метамодерності й запропонували її як життєздатний шлях до осмисленого майбутнього.

Загалом усе це — історія свободи, краси, глибокого розуміння, відповідальності, свідомості й сумління.

Більшість проблем, із якими сьогодні стикаємось як вид і цивілізація, як народи та нації, — це проблеми, створені нами самими. Їх можна розв'язати. Маємо для цього знання. Чого нам може не вистачити, то це розуміння і відчуття особистої й колективної відповідальності до того, як стане запізно.

Найкраща відповідь, яку ми, автори, можемо запропонувати, коли людство колективно стикається з цими викликами, — це відкриття очей на певні речі, розвиток і застосування потенціалу кожного індивіда.

Треба давати одне одному змогу розширювати й досліджувати межі наших свідомості та сумлінності, взаємно заохочувати до цього процесу. Для такої потреби маємо народний більдунґ, який довів свою цінність. Більдунґ і загальний більдунґ означають місткіший розум і зріліше «я».

Завдяки технологічному розвитку як вид і цивілізація, як народи та нації ми нині переглядаємо свій спосіб виробництва матеріальних благ і фундаментальні структури в наших суспільствах.

Ці технологічні зміни розробляються людьми, котрі роблять вибір. Як виду нам потрібно стати колективно самотворними щодо технологій, які дозволяємо собі розвивати. Як самотворні ми обираємо власне майбутнє, як самоврядні чи самоконсолідовані — цього не робимо.

Можна вибирати, як реагувати на зміни: чи модернізувати своє розуміння, свою свідомість і своє сумління, щоб відповідати тому, що створюємо, чи дозволити більшості людей на планеті лишитися поза розвитком, у якому вони не матимуть права голосу? Чи дозволимо інвесторам, винахідникам і підприємцям створити світ, у якому мільйони людей — якщо не мільярди — вже не знайдуть сенсу та мети життя?

Це ті питання, у яких маємо зробити вибір. Зробимо цей вибір правильно лише з достатньою зрілістю, більдунґом і загальним більдунґом.

Раніше Захід переживав подібне оновлення суспільств. Ми перейшли від феодальних сільськогосподарських соціумів з абсолютними монархами до промислово розвинених ліберальних демократій із рівними правами для всіх. США, Канада, Австралія та Нова Зеландія перетворилися з колоній на незалежні держави.

Під час цих трансформацій народи нордичних країн стикалися з тими самими спокусами нацизму, фашизму та комунізму, що й решта Європи, США та Росія. Справедливо було б сказати, що перед лицем Другої світової війни Данія та Швеція не вкрили себе славою. Але

надзвичайно те, як нордичні країни перейшли з категорії одних із найбідніших країн Європи в розряд найбагатших і найщасливіших, не піддавшись авторитаризму й тоталітарним ідеологіям під час свого суспільного оновлення.

Ми дослідили нордичний перехід від авторитарної монархії до ліберальної демократії з погляду народного більдунгу. І побачили емоційну потребу в авторитаризмі у країнах-сусідках того періоду. Через суспільні зміни люди там уже не могли орієнтуватись у власному житті, знаходити в ньому сенс і мету. Відтак ми робимо висновок, що нова форма народного більдунгу має вирішальне значення зараз, коли ми долаємо інший перехід, оновлення своєї цивілізації, якою ми її знаємо. Це стосується й нордичних країн: ми в них не модернізували свого народного більдунгу, більдунгу чи загального більдунгу до нинішньої поточної ситуації, тож тепер ставимо під загрозу створене раніше.

Нордичні країни справді мають певний секрет свого нинішнього успіху. Він полягає в тому, що під час змін у суспільстві та економіці найменш освічені верстви населення знаходили натхнення й ставали самоврядними та відповідальними громадянами з почуттям мети. Суспільство продовжувало змінюватись, і культурною нормою ставало те, що самоврядності вже замало — треба ставати самотворними і навчитися приймати власні рішення, а не покладатися на сім'ю, друзів, суспільство, традиції та колективні норми, щоб ті визначали наш вибір.

Нордичний секрет — це інструментарій та ноу-хау. Це 150-річний досвід збагачення наших особистих внутрішніх світів і постійне кидання їм викликів, щоб наше смислотворення відповідало складнощам мінливого суспільства. До речі, поки ми пишемо це, справді рівно 150 років тому було опубліковано новелу «Про Ганса, який пішов до народної вищої школи». Саме тоді Крістофер Брун відкрив свою народну вищу школу за допомогою Бйорнстjerne Бйорнсона, а Август Солман заснував народну вищу школу в Nordiska Nationalföreningen та Aftonbladet.

А наборові інструментів та переліку ноу-хау Швейцарії виповнилось аж близько 220 років.

На всі теми нашого дослідження можна ще багато говорити. Можна здійснити ще чимало досліджень, аби отримати краще розуміння, що саме сталося і що сприяє створенню гідних суспільств, які допомагають людям розширювати свій внутрішній простір і вести наповнене і значуще життя.

Ми сподіваємося, ця наша праця заохотить більше бильдунгу, більше сенсу, більше культури, більше спадщини, більше краси та більше всілякого роду дискусій у наших суспільствах. Маємо надію, що книжка породить різноманітні питання, колективну метаную до різного роду свідомості та сумління щодо суспільства та політики. Ми не претендуємо на те, що маємо всі відповіді, але окреслили лише деякі наші ідеї та пропозиції, яких має бути набагато більше.

Наша мета в цій книжці була і є подвійною. По-перше, представити історію успіху суспільної трансформації. А по-друге, розпочати розмову, можливо, найважливішу для нашого покоління — про те, яким видом ми хочемо бути. Як зробити дискусію про це важливою для всього людства? Як нам стати самотворними як вид і чи можемо ми стати самотрансформованими?

На цьому наша книжка закінчується.

А історія краси та свободи триває.

ДОДАТКИ

Дані Байроха. ВВП (ПКС) на душу населення в доларах США вартістю станом на 1960 рік

	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1913	1925	1938
Австрія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	655	640
Австро-Угорщина	250	266	283	288	305	315	361	414	469	498	-	-
Бельгія	295	345	411	490	571	589	630	721	854	894	985	1015
Данія	208	225	256	294	340	396	502	633	739	862	845	1045
Фінляндія	188	205	227	241	313	327	368	425	451	520	578	913
Франція	264	302	333	365	437	464	515	604	680	689	893	936
Німеччина	245	267	308	354	426	443	537	639	705	743	712	1126
Греція	0	200	215	230	250	260	290	300	325	322	393	590
Італія	265	270	277	301	312	311	311	335	366	441	480	551
Нідерланди	347	382	427	452	506	542	586	614	705	754	909	920
Норвегія	280	305	350	401	421	464	523	577	673	749	863	1298
Португалія	250	255	260	275	270	270	270	287	290	292	320	351
Іспанія	263	288	313	346	329	323	321	351	370	367	426	337
Швеція	194	198	211	225	246	303	356	454	593	680	765	1097
Швейцарія	276	315	391	480	549	676	705	785	895	964	1020	1204
Велика Британія	346	394	458	558	628	680	785	881	904	965	970	1181
Європа	240	260	283	310	359	366	388	455	499	534	515	671
Західна Європа	276	-	-	384	-	-	-	583	-	678	710	839
Східна Європа	190	-	-	214	-	-	-	314	-	389	315	509
Середні значення для бідних/багатих	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1913	1925	1938
Багаті країни	299	338	387	444	514	544	611	692	770	809	894	1036
Бідні країни	257	256	270	288	293	296	311	337	364	384	455	494
Швейцарія	276	315	391	480	549	676	705	785	895	964	1020	1204
Данія	208	225	256	294	340	396	502	633	739	862	845	1045
Норвегія	280	305	350	401	421	464	523	577	673	749	863	1298
Швеція	194	198	211	225	246	303	356	454	593	680	765	1097
Фінляндія	188	205	227	241	313	327	368	425	451	520	578	913

Джерело: «Валовий національний продукт Європи 1800–1975 років», Пол Байрох, Женевський університет, 1976 рік

Дані Маддісона. ВВП на душу населення 1800–1895 роки в доларах США вартістю станом на 1990 рік

	1800	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1875	1880	1885	1890	1895
Австрія		1218	1399	1515	1650	1778	1863	1973	2079	2215	2443	2688
Бельгія					1847	2293	2692	2861	3065	3138	3428	3512
Данія		1274	1330	1428	1767	1741	2003	2112	2181	2274	2523	2770
Фінляндія					911	959	1140	1211	1155	1231	1381	1492
Франція		1135	1191	1428	1597	1892	1876	2219	2120	2207	2376	2569
Німеччина					1428	1639	1839	2112	1991	2216	2428	2686
Греція				1212	1008	1333	1216	1210	1272	1591	1416	1348
Італія	1363	1511	1507	1537	1481	1459	1542	1550	1589	1671	1690	1765
Нідерланди	2609	1874	1893	2257	2355	2392	2755	2876	2927	3223	3186	3270
Норвегія		801	835	935	956	1137	1360	1551	1517	1544	1709	1763
Португалія	1024	923			923		975	959	947	1052	1128	1117
Іспанія					1079	1236	1207	1496	1646	1661	1624	1689
Швеція	857	888	921	984	1076	1218	1345	1434	1480	1582	1635	1836
Швейцарія					2293	2339	2876	3590	3427	4455	4830	4944
Велика Британія	2097	2074	2227	2521	2330	2830	3190	3434	3477	3574	4009	4118
Середні значення для бідних/багатих	1800	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1875	1880	1885	1890	1895
Багаті країни	2353	1694	1770	2069	1911	2209	2470	2700	2716	2872	3085	3231
Бідні країни	1194	1217	1453	1421	1228	1451	1360	1438	1507	1638	1660	1721
Швейцарія					2293	2339	2876	3590	3427	4455	4830	4944
Данія		1274	1330	1428	1767	1741	2003	2112	2181	2274	2523	2770
Норвегія		801	835	935	956	1137	1360	1551	1517	1544	1709	1763
Швеція	857	888	921	984	1076	1218	1345	1434	1480	1582	1635	1836
Фінляндія					911	959	1140	1211	1155	1231	1381	1492

Джерело: Проект Маддісона, ggdc.net/maddison/maddison-project/home.htm, версія 2013 року.

Дані Маддісона. ВВП на душу населення 1900–1950 рр. в доларах США вартістю станом на 1990 рік

	1900	1905	1910	1915	1920	1925	1930	1935	1940	1945	1950
Австрія	2882	3090	3290	2653	2412	3367	3586	2907	3959	1725	3706
Бельгія	3731	3882	4064	3858	3962	4666	4979	4894	4562	4333	5462
Данія	3017	3346	3705	3778	3992	4378	5341	5480	5116	5066	6943
Фінляндія	1668	1742	1906	1882	1846	2328	2666	3093	3220	3450	4253
Франція	2876	2894	2965	3248	3227	4166	4532	4086	4042	2573	5186
Німеччина	2985	3104	3348	2899	2796	3532	3973	4120	5403	4514	3881

Греція	1237	1606	1626	1143	1433	2140	2258	2480	2223	938	1915
Італія	1855	2007	2176	2070	2153	2602	2631	2654	2897	1609	3172
Нідерланди	3329	3598	3783	3926	4220	5031	5603	4929	4831	2686	5996
Норвегія	1877	1892	2186	2554	2739	2863	3627	3800	4038	3980	5430
Португалія	1302	1233	1228	1228	1229	1446	1571	1669	1615	1804	2086
Іспанія	1786	1777	1895	2033	2177	2451	2620	2583	2080	2102	2189
Швеція	2083	2225	2543	3037	3004	3443	4238	4492	4855	5145	6739
Швейцарія	5899	6302	6885	6623	6568	7361	8492	7698	8139	7475	9064
Велика Британія	4492	4520	4611	5288	4548	5144	5441	5799	6856	7056	6939
Середні значення для бідних/багатих	1900	1905	1910	1915	1920	1925	1930	1935	1940	1945	1950
Багаті країни	3482	3600	3754	3844	3750	4508	4905	4766	5139	4233	5493
Бідні країни	1812	1943	2043	1825	1881	2401	2533	2458	2555	1635	2614
Швейцарія	5899	6302	6885	6623	6568	7361	8492	7698	8139	7475	9064
Данія	3017	3346	3705	3778	3992	4378	5341	5480	5116	5066	6943
Норвегія	1877	1892	2186	2554	2739	2863	3627	3800	4038	3980	5430
Швеція	2083	2225	2543	3037	3004	3443	4238	4492	4855	5145	6739
Фінляндія	1668	1742	1906	1882	1846	2328	2666	3093	3220	3450	4253

Джерело: Проєкт Маддісона, ggdc.net/maddison/maddison-project/home.htm, версія 2013 року.

ДОДАТКОВИЙ КОМЕНТАР ЩОДО ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Велика Британія була рушієм промислової революції, й з економічного погляду інші європейські країни могли бути або її постачальниками, або конкурентами. За даними Байроха, Німеччина та Швеція зайняли конкурентну позицію: Німеччина — з 1860-х, Швеція — з 1880-х років, коли країна індустріалізувалася й почала перетворювати свої природні ресурси на промислові товари. Португалія та Данія зайняли позицію постачальників та експортували до Британії переважно сільськогосподарську продукцію. Економічний розвиток Швеції пішов шляхом доброї економічної теорії: на індустріалізації можна заробляти більше грошей, ніж на сільському господарстві. Але це не пояснює, як економіки Португалії та Данії могли розвиватися так по-різному, коли вони обидві були переважно постачальниками агропродукції британцям.

Чи можна це пояснити географією? Данії, Норвегії та Швеції було відносно легко експортувати порівняно з Португалією. Кораблям останньої доводилося подорожувати далі та перетинати Біскайську

затоку, аби продавати сировину й сільськогосподарську продукцію до Німеччини та Англії. Але британцям на кораблях удалося колонізувати більшу частину земної кулі, а португальці теж були великими моряками і завзятими колонізаторами. Отже, географія теж не дає повного пояснення.

Простим поясненням зростання ВВП на душу населення у Швеції могло би бути те, що приблизно 20 % її населення між 1850 та 1910 роками емігрувало, переважно до Америки і здебільшого через бідність. Коли так багато людей залишають країну, більше землі та природних ресурсів залишається тим, хто залишився вдома. Але це означає ще й те, що значна частина найпрацездатніших молодих людей випали з робочої сили країни і не зробили внеску в нові галузі промисловості. До того ж попри еміграцію шведське населення з 1870 по 1908 рік зросло на 38 %. Еміграція також не пояснює зростання багатства на душу населення в Данії, оскільки звідти виїхало лише близько 10 % мешканців, а за 1870–1916 роки населення там зросло на 64 %. Еміграція не пояснює й того, чому подібного економічного розвитку не зазнали Греція, Італія, Португалія та Іспанія.

Чи відіграли роль війни? Данія та Німеччина (Пруссія) у 1848–1850 роках воювали за Шлезвіг-Гольштейн, а в 1864-му друга війна призвела до того, що Бісмарк розгромив данські війська, змістив кордон глибоко в центральну частину Данії та викликав у данців кризу колективної ідентичності в біблійних масштабах. Для ВВП на душу населення це, мабуть, не мало ані найменших наслідків. Також судячи з цифр, неможливо сказати, що Швеція була нейтральною та не вела війн із 1814-го року.

Отже, справедливо вважати, що самі лише природні ресурси, географічне положення, технологічний розвиток, залізниця, індустріалізація, релігійний бренд, рівень грамотності та війна не допоможуть з'ясувати, чому протягом 1800-х років нордичні країни досягли вищої колективної соціальної мобільності порівняно з рештою Європи. Якась унікальна комбінація всіх цих факторів, звичайно, може бути поясненням, але ймовірніше, що розвиток спричинило щось інше.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Abbt, Thomas: Vom Tode für das Vaterland (1761)
- Abbt, Thomas: Vom Verdienste (1765)
- Adams, Frank with Myles Horton: Unearthing Seeds of Fire: The Idea of Highlander (John F. Blair, 1975)
- Adler, Hans and Wulf Köpke: A Companion to the Works of Johann Gottfried Herder (Camden House, 2009)
- Agarth, Carl Adoph: Reservation mot Stora undervisningskommitténs slutbetänkande (1828) from Burman, Anders and Per Sundgren: Bildning (Daidalos, 2010)
- Almqvist, Carl Jonas Love: Det går an (Det går an, Danish translation: Ida Jessen, Gyldendal, 2008)
- Almuevennen (weekly periodical, 5 issue 1849)
- Alsheimer, Leif: Bildningsresan – Från ensidig instrumentell utbildning till sammanhangsskapande bildning (Bokförlaget Prisma, 2004)
- Andersen, Lene: Globalt gearskift (Det Andersenske Forlag, 2014)
- Andersen, Poul E.: Det myteløse menneske (Aschehoug, 1969)
- Austlid, Andreas: Ein folkelærer (Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, 1911)
- Bairoch, Paul: Europe's Gross National Product: 1800–1975,: (1976)
- Beutin, Wolfgang and Klaus Ehlert, Wolfgang Emmerich, Helmut Hoffacker, Bernd Lutz, Volker Meid, Ralf Schnell, Peter Stein, Inge Stephan: A History of German Literature: From the Beginnings to the Present Day (Routledge, 2005)
- Björkman, Tomas: The Market Myth (Fri Tanke, 2016)
- Björkman, Tomas: Världen vi skapar (Fri Tanke, 2017)
- Bjørn, Claus: Folkehøjskolen og Andelsbevægelsen (Selskabet for skole- og uddannelseshistorie, Årbog 1971)
- Bjørnson, Bjørnstjerne: En Hanske (1883)
- Booth, Michael: The Almost Nearly Perfect People (Vintage Books, 2015)
- Bradley, S.A.J.: N.F.S. Grundtvig a Life Recalled (Aarhus University Press, 2008)

Brandes, Georg: Samlede skrifter 1–13 (Collected writings 1–13) (Gyldendal, 1919)

Branting, Hjalmar: Op-ed (Arbetet, 10 August, 1889)

Brinkmann, Svend: Stå fast – et opgør med tidens udviklingstrang (Gyldendal Business, 2014)

Bruford, W.H.: The German Tradition of Self-Cultivation – ‘Bildung’ from Humboldt to Thomas Mann (Cambridge University Press, 1975)

Brühlmeier, Arthur: Head, Heart and Hand – Education in the Spirit of Pestalozzi (Sophia Books, 2010)

Brühlmeier, Arthur: J.H.Pestalozzi – Auswahl aus seinen Schriften Vol. 1–3 (Uni Taschenbücher, 1979)

Brühlmeier, Arthur: Menschen Bilden (Verlag Merker im Effingerhof)

Bruun, Christopher: Folkelige Grundtanker (Alb. Cammermeyers Forlag, 1878)

Bruun, Kristoffer: Folkelige Grundtanker (For Kirke-, Skole- og Folkeoplysning – Tillæg til Oplandenes Avis, No. 6, 1877, 1 Årgang)

Bukdahl, Jørgen and Jens Marinus Jensen (editors): Fri Ungdom – Dansk folkeligt Ungdomsarbejde (Forlaget Arnkrone, 1944)

Burman, Anders and Per Sundgren: Bildning (Daidalos, 2010)

Burman, Anders and Per Sundgren: Svenska Bildningstraditioner (Daidalos, 2012)

Bygdén, Leonard: Benjamin Höijer. En kort sammanställning af hans lefnad och filosofiska tillstånd (J. Sundvallson, 1782)

Christensen, Dan. Ch.: Hans Christian Ørsted – Reading Nature’s Mind (Oxford University Press, 2013)

Danske Frimurerorden, Den: I Guld og Himmelblåt – Frimureriet i Danmark gennem 250 år – 1743–1993 (Den Danske Frimurerorden, 1992)

Duetoft, Peter: Frimureri – fortid eller fremtid? (Den Danske Frimurerorden, 2003)

Eckermann, Johann Peter: Samtaler med Goethe (Gespräche mit Goethe, excerpts translated by Elsa Gress, Hans Reitzels Forlag, 1963)

Eigaard, Søren (editor): Velfærd og folkeoplysning (Odense Universitetsforlag, 2002)

Engberg, Hanne: Historien om Christen Kold, en skolehistorisk afhandling (Gyldendal, 1985)

Evangelisk Kyrkovän, various issues 1854–1857.

Fattig og Riig, et Søndagsblad til opbyggelig Underholdning (H. Halling, personel Kapellan, 1848–49, M.C. Fabritius's Bogtrykkeri)

Fibiger, Mathilde: Clara Raphael Tolv Breve (1851) (Lindhardt & Ringhof, 1976)

Fichte, Johann Gottlieb: Beitrag zur Berichtigung der Urteile des Publikums über die französische Revolution (1793)

Fichte, Johann Gottlieb: Die Bestimmung des Menschen, (Der Vossischen Buchhandlung, 1800 /Reclam, 1962)

Fichte, Johann Gottlieb: Tal till tyska nationen (Albert Bonniers förlag, 1914)

Fichte, Johann Gottlieb: Über den Begriff der Wissenschaftslehre (Reclam, 1972)

Fiell, Charlotte and Peter: Scandinavian Design (Taschen, 2002)

Frisch, Hartvig: Europas kulturhistorie (Politikens Forlag, 1962)

Fromm, Erich: Escape from Freedom (1941) (Avon Books, 1965)

Gärdenfors, Peter: Den meningssökande människan (The meaning seeking human), (Natur och Kultur, 2006)

Geijer, Erik Gustaf: Försök till en kort översikt av uppfostran, dess särskilda arter och dessas förhållande till staten (1826) from Burman, Anders and Per Sundgren: Bildning (Daidalos, 2010)

GEO EPOCHE Nr. 52: Otto von Bismarck

Goethe, Johann Wolfgang von: Briefwechsel zwischen Schiller und Goethe, Vol. 1 (1805)

Goethe, Johann Wolfgang von: Faust (in Danish translation – version can currently not be verified)

Goethe, Johann Wolfgang: Die Leiden des jungen Werter (1774)

Goethe, Johann Wolfgang: Götz von Berlichingen mit der eisernen Hand (1773)

Goethe, Johann Wolfgang: The Sorrows of Young Werther:

Graff, Harvey J. et.al.: Literacy and social development in the West, (Cambridge University Press, 1981)

Graves, Clare W.: Human Nature Prepares for a Momentous Leap (The Futurist, April 1974)

Green, Allan: Kierkegaard bland samtida (Förlags AB Gondolin, 1995)

Grundtvig, Nikolai Frederik Severin: Smaaskrifter om den historiske Høiskole (Karl Schønberg, 1872)

- Habermas, Jürgen et.al.: An Awareness of What is Missing: Faith and Reason in a Post-secular Age (Cambridge, UK: Polity, 2010) <http://eu.wiley.com/WileyCDA/WileyTitle/productCd-0745647219.html>
- Habermas, Jürgen: Secularism's Crisis of Faith: Notes on Post-Secular Society (New Perspectives Quarterly, vol. 25 p 17–29, 2008)
- Haidt, Jonathan: The Righteous Mind (Vintage Books, 2012)
- Hall, John A., Ove Korsgaard, and Ove K. Pedersen: Building the Nation – N.F.S. Grundtvig and Danish National Identity (Djøf Publishing, 2015)
- Hammerich, Paul: Lysmageren : en krønike om Poul Henningsen (Gyldendal, 1986)
- Hansen, Jan-Erik Ebbestad: Norsk tro og tanke 1800–1940, vol. 2 (Tano-Aschehoug, 1998)
- Hastedt, Heiner: Was ist Bildung (Reclam, 2012)
- Heafford, M.R.: Pestalozzi: His Thought and its Relevance Today (Routledge, 2016)
- Hegel, G.W.F.: Åndens fænomenologi (Gyldendal, 2005)
- Hegel, G.W.F.: Phänomenologie des Geistes (1807 / Reclam, 2014)
- Hegel: De Store Tænkere; Uddrag af diverse tekster (excerpts from various texts – Danish translation Oskar Borgman Hansen, Rosinante, 2000)
- Henningsen, Poul: Kulturkritik Bind I-IV (Rhodos, 1973)
- Hentig, Hartmut von: Bildung (Karl Hanser Verlag, 1996)
- Herder, Johann Gottfried von: Sammtliche Werke: zur Philosophie ..., Volume 16
- Herder, Johann Gottfried: Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit (1774)
- Herder, Johann Gottfried: Journal meiner Reise im Jahr 1769
- Hertel, Hans: Det stadig moderne gennembrud (Gyldendal, 2004)
- Høiris, Ole and Thomas Ledet (editors): Romantikkens verden – Natur, menneske, samfund, kunst og kultur (Aarhus Universitetsforlag, 2008)
- Holmberg, Teodor: Den svenska folkhögskolan (Föreningen Heimdals Folkskrifter. — N:r 45. – F. & G. Beijers Bokförlagsaktiebolag, 1897)
- Horton, Myles with Judith Kohl & Herbert Kohl: The Long Haul, an autobiography (Teachers College Press, 1998)
- Høverstad, Torstein: Ole Vig – Ein norrøn uppsedar (Forlag Norrøn Livskunst, 1953)

Humboldt, Wilhelm von: Ideen zum einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen (Reclam, 1967 / 2005)

Hume, David: An Enquiry Concerning Human Understanding (1748)

Ibsen, Henrik: En Folkefiende (1882)

Ibsen, Henrik: Et Dukkehjem (1879)

Ignasiak, Detlef: Das Literarische Jena (Qvartus Verlag, 2012)

Jacob, Margaret C.: Living the Enlightenment – Freemasonry and Politics in Eighteenth-Century Europe (Oxford University Press, 1991)

Kant, Immanuel: Uddrag af Kritik af den rene fornuft samt Grundlæggelse af moralens metafysik (урипки з Kritik der reinen Vernunft and Grundlegung zur Metaphysik der Sitten – Danish translation Justus Harnack; from De store tænkere, Rosinante, 1991)

Kant, Immanuel: What is Enlightenment?

Kant, Immanuel: Zum ewigen Frieden und andere Schriften (Fischer Taschenbuch Verlag, 2008)

Kegan, Robert: Immunity to Change: How to Overcome It and Unlock the Potential in Yourself and Your Organization (Leadership for the Common Good) (Harvard Business School Publishing Corporation, 2009)

Kegan, Robert: In Over Our Heads: Mental Demands of Modern Life (Harvard University Press, 1994)

Kegan, Robert: The Evolving Self: Problem and Process in Human Development (Harvard University Press, 1982)

Kemp, Peter: Løgnen om dannelse – opgør med halvdannelsen (Tiderne Skifter, 2015)

Kemp, Peter: Verdensborgeren – Pædagogisk og politisk ideal for det 21. århundrede (Hans Reitzels Forlag, 2013)

Kesler, Martin: Johann Gottfried Herder – der Theologe unter den Klassikern: Das Amt des Generalsuperintendenten von Sachsen-Weimar (Walter de Gruyter, 2007)

Key, Ellen: Bildning. Några synpunkter (1897) from Burman, Anders and Per Sundgren: Bildning (Daidalos, 2010)

Key, Ellen: Från människoslåktets barndom (Studentföreningen Verdandis Småskrifter, 1888)

Key, Ellen: Individualism och socialism (Studentföreningen Verdandis Småskrifter, рік невідомий)

Key, Ellen: Moralens utveckling, 1891 Fri bearbetning efter Ch. Letourneau: »L'Évolution de la morale« (Studentföreningen Verdandis Småskrifter, 1891)

Key, Ellen: Skönhet för alla (Studentföreningen Verdandis Småskrifter, 1870 / 1891 / 1904)

Kierkegaard, Søren: Enten-Eller (Either-Or) Vol. 1 & 2, 1843 (Samlede Værker vol. 2 & 3, Gyldendal, 1962)

Kierkegaard, Søren: Stadier på Livets Vei (Stages on Life's Way) Vol. 1 & 2, 1845 (Samlede Værker vol. 2 & 3, Gyldendal, 1962)

Knudsen, Jørgen: Georg Brandes – den mangfoldige (Gyldendal, 2005)

Koch, G.H. von: Om Arbetarnas Konsumtionsföreningar i England (Studentföreningen Verdandis Småskrifter, 78, 1899)

Kold, Christen: Tale ved Vennemødet i København 1866.

Koller, Hans-Christoph: Bildung anders denken – Einführung in die Theorie transformatorischer Bildungsprozesse (Kohlhammer, 2012)

Kühn, Manfred: Johann Gottlieb Fichte: Ein deutscher Philosoph (C.H. Beck, 2012)

Laloux, Frederic: Reinventing Organizations (Nelson Parker, 2016)

Lambert, David A.: How Repentance Became Biblical – Judaism, Christianity, and the Interpretation of Scripture (Oxford University Press, 2016)

Laneth, Pia Fris: 1915 Da kvinder og tyende blev borgere (Gyldendal, 2015)

Larsen, Christian, Erik Nørr og Pernille Sonne: Da skolen tog form 1780–1850 (Aarhus Universitetsforlag, 2013)

Lessing, Gotthold Ephraim: Die Erziehung des Menschengeschlechts (Gotthold Ephraim Lessing, 1780)

Lessing, Gotthold Ephraim: Nathan der Weise (1779)

Liessmann, Konrad Paul: Theorie der Unbildung (Piper Verlag, 2008 / 2015)

Lindeman, Eduard: The meaning of adult education (New Public, Inc., 1926)

Linge, Karl: Hur den svenska folkskolan kom till (Studentföreningen Verdandis Småskrifter, no. 62, 1911)

Lübcke, Poul: Politikens Filosofleksikon (Politikens Forlag, 1995)

Maanedstidende for den norske Almueskole – Under medvirken af norsk Kirketidendes Redaktør, Cand. i Theol. Th. C. Bernhoft med flere Theologer og Lærere (B.S. Krognæss, Skolelærer i Aker, 1861, B.M. Bentzens Bogtrykkeri)

Maddison Project, The: Bolt, J. and J. L. van Zanden (2014). The Maddison Project: collaborative research on historical national accounts. *The Economic History Review*, 67 (3): 627–651

Marx, Karl: De Store Tænkere; Uddrag af diverse tekster (урипки з різних текстів – Danish translation Johannes Witt-Hansen, Rosinante, 2000)

Mendelssohn, Moses: Über die Frage: was heißt aufklären? (1784)

Merle, Jean-Christoph (ed.): Johann Gottlieb Fichte: Grundlage des Naturrechts (De Gruyter, 2016)

Mezirow, Jack, Edward W. Taylor, and Associates: Transformative Learning in Practice – Insights from Community, Workplace, and Higher Education (Jossey-Bass, 2009)

Michelsen, Wilhelm: Pædagogik og livssyn (Selskabet for Dansk Skolehistorie: Årbog for dansk skolehistorie, 1967, p.48–58)

Mykland, Knut: Norges Historie, Bind 11 To kulturer en stat 1851–1884 (J.W. Cappelens Forlag, 1976–80)

N.F.S. Grundtvigs Bibliothek (N.F.S. Grundtvig's Library) Каталог книжок з бібліотеки Грундтвіга, які були виставлені на продаж у 1873 році після його смерті

Nealon, Jeffrey T.: Post-Postmodernism or, The Cultural Logic of Just-in-Time Capitalism (Stanford University Press, 2012)

Nida-Rümelin, Julian: Auf dem Weg in eine neue deutsche Bildungskatastrophe – Zwölf unangenehme Wahrheiten (Verlag Herder, 2015)

Nida-Rümelin, Julian: Der Akademisierungswahn – Zur Krise beruflicher und akademischer Bildung (Körper-Stiftung, 2014)

Nida-Rümelin, Julian: Philosophie einer humanen Bildung (Körper-Stiftung, 2013)

Nielsen, Anton: Om Hans, der kom paa Høiskolen (O. H. Delbanco, 1867)

Nielsen, Anton: Om Karen, der kom paa Høiskolen (O. H. Delbanco, 1868)

Nielsen, Niels Kayser: Bonde, stat og hjem (Aarhus Universitetsforlag, 2009)

Nietzsche, Friedrich: Antikrist (Der Antichrist. Flucht aus das Christentum – Danish translation by Peter Thielst, Det lille Forlag, 2005)

Nietzsche, Friedrich: Menneskeligt, alt for menneskeligt (Menschliches, Allzumenschliches – Danish translation by Niels Henningsen, Det lille Forlag, 2007)

Nietzsche, Friedrich: Således talte Zarathustra (Also sprach Zarathustra – Danish translation by Niels Henningsen, Det lille Forlag, 1999)

Olsson, Oscar: Folklig självuppfostran (1918) from: Burman, Anders and Per Sundgren: Bildning (Daidalos, 2010)

Pestalozzi, Johann H.: Sämtliche Werke und Briefe. Registerband 1

Pestalozzi, Johann Heinrich: Meine Nachforschungen über den Gang der Natur in der Entwicklung des Menschengeschlechts

Piaget, Jean: Psychology Of The Child (Basic Books, 1969, 1971, 2000)

Piaget, Jean: The Language and Thought of the Child (Routledge Classics, 2001)

Pilling, Claudia; Diana Schilling, Miriam Springer: Friedrich Schiller (Rowolt Taschenbuch Verlag, 2002, 2010)

Pirtle, Wayne G.: German Adult Education Following the Unification of 1871 (Adult Education, 23, 2, 99–114, W 73)

Rauhut, Franz, Ilse Schaarschmidt, Wolfgang Klafki: Beiträge zur Geschichte des Bildungsbegriffs (Verlag Julius Beltz, 1965)

Rousseau, Jean-Jacques: Considerations on the Government of Poland

Rousseau, Jean-Jacques: Discours sur les Sciences et les Arts (1750)

Rousseau, Jean-Jacques: Discourse on the Arts and Sciences

Rousseau, Jean-Jacques: Emile

Rousseau, Jean-Jacques: Julie, or the New Heloise

Rousseau, Jean-Jacques: The Social Contract

Safranski, Rüdiger: Goethe – Kunstwerk des Lebens (Fischer Taschenbuch, 2015)

Safranski, Rüdiger: Schiller – oder Die Erfindung des Deutschen Idealismus (Hanser, München 2004)

Safranski, Rüdiger: Goethe und Schiller. Geschichte einer Freundschaft (Hanser, München 2009)

Scavenius, Bente: The Golden Age Revisited – Art and Culture in Denmark 1800–1850 (Gyldendal, 1996)

Schaarschmidt, Ilse: Der Bedeutungswandel der Worte “bilden” und “Bildung” in der Literaturepoche von Gottsched bis Herder, in: Beiträge zur Geschichte des Bildungsbegriffs, (як відтворено у Beitrage zur Geschichte des Bildungsbegriffs, Verlag Julius Beltz, 1965)

Schanz, Hans-Jørgen: Frihed (Aarhus Universitetsforlag, 2012)

Schelling, F.W.J.: Über das Wesen der menschlichen Freiheit (Reclam, 1964)

Schiller, Friedrich: Die Räuber (1781)

Schiller, Friedrich: Die Räuber (1781) (Reclam, 1969, 2014)

Schiller, Friedrich: On the Aesthetic Education of Man (Dover Publications, 2004)

Schiller, Friedrich: On the Aesthetic Education of Man (Penguin Classics, 2016)

Schiller, Friedrich: Über die ästhetische Erziehung des Menschen, in einer Reihe von Briefen (1795)

Schück, H., K. Warburg: Illustrerad Svensk Litteraturhistoria (Hugo Gebers Förlag, 1929)

Schück, Henrik: Allmän Litteraturhistoria (Hugo Gerbers Förlag)

Seitter, Wolfgang: Geschichte der Erwachsenenbildung (Das Deutsche Institut für Erwachsenenbildung (DIE), 2007)

Shaftesbury, Anthony Ashley-Cooper, 3rd Earl of Shaftesbury: Volume 1: (1707–27)

Shaftesbury, Anthony Ashley-Cooper, 3rd Earl of Shaftesbury: Volume 2: (1707–27)

Shaftesbury, Anthony Ashley-Cooper, 3rd Earl of Shaftesbury: Volume 3 (1707–27)

Подібні статті з того самого часу:

Simon, Erica: – og solen står med bonden op – De nordiske folkehøjskoler idehistorie (Askov Højskoles Forlag, 1989)

Snellman, Johan Vilhelm: Om det akademiska studium (1840) from Burman, Anders and Per Sundgren: Bildning (Daidalos, 2010)

Sohlman, August: Om bonde-högskolor. : Förhandlingar i Nordiska nationalföreningen den 5 och 11 dec. 1867. (Aftonbladet, 1868 / National Library of Sweden)

Sørensen, Svend and Niels Nielsen: I hælene på Christen Kold – En skildring af en thybo og hans skole (Sparekassen Thy's Forlag, 1990)

Spicer, Chriss (editor): *Lifted by the Heart – Writings from Option*, Journal of the Folk Education Association of America (Circumstantial Productions, 2009)

Staaff, Karl: *Församlingsrätten*, (Studentföreningen Verdandis Småskrifter, 1891)

Stephenson, George M.: *The Religious Aspects of Swedish Immigration* (The University of Minesota Press, 1932)

Stewart, Jon: *Kierkegaard and His Contemporaries: The Culture of Golden Age Denmark* (Walter de Gruyter, 2003)

Strindberg, August: *Nya riket* (1882)

Strindberg, August: *Röda rummet* (1879)

Suny, Ronald Grigor and Michael D. Kennedy: *Intellectuals and the Articulation of the Nation* (University of Michigan Press, 2001)

Svenning, Olle: *Hövdingen. Hjalmar Branting: En biografi* (Albert Bonniers Förlag, 2014)

Taylor, Edward W., Patricia Cranton and Associates: *The Handbook of Transformative Learning – Theory, Research, and Practice* (Jossey-Bass, 2012)

Tegnér, Esaias: *Tal i Jönköping skola* (1827) from Burman, Anders and Per Sundgren: *Bildning* (Daidalos, 2010)

Theml, Christine: *Schiller und Goethe in Jena* (Verlag Janos Stekovics, 2009)

Tøsse, Sigvart: *Folkeopplysning og vaksenopplæring, idear og framvekst gjennom 200 år* (Didakta Norsk Forlag, 2005)

Vieweg, Klaus and Michael Winkler: *Bildung und Freiheit – Ein vergessener Zusammenhang* (Ferdinand Schöningh, 2012)

Vig, Ole et al.: *Folkevennen* (periodical, Selskabet til Folkeopplysningens Fremme, years 1852, 1853, 1854)

Wäktaren, *Tidning för Stat och Kyrka*, 17 January 1855.

Wäktaren, *Tidning för Stat och Kyrka*, 20 January 1855.

Welzel, Christian: *Freedom Rising: Human Empowerment And The Quest For Emancipation* (Cambridge University Press, 2014)

Суспільно-політичне видання

АНДЕРСЕН Лене Рейчел
БЙОРКМАН Томас

БІЛЬДУНГ
Нордичний секрет краси та свободи

Керівниця проекту *Галина Харук-Бачуро*
Координаторка проекту *Марина Кичак*
Літературний редактор *Євген Будько*
Наукові редактори *Михайло Крікунов, Катерина Ясько*
Коректорка *Алла Кравченко*
Технічний редактор і верстальник *Володимир Шостак*
Дизайнер обкладинки *Орест Підлісецький*
Художній редактор *Тарас Іщук*

Підписано до друку 12.08.2021
Формат 60 × 90/16
Ум. друк. арк. 31
Наклад 1500 прим.
Зам. № 602912

Видавець: ТОВ «НФ»
Свідоцтво ДК № 4722 від 19.05.2014
Висновок Держ. сан.-епідем. експертизи № 12.2-18-1/24128 від 19.10.2020
☎ Пров. Алли Горської, 5, м. Київ, Україна, 01032
☎ (044) 222-53-49, ✉ pub@nashformat.ua

Надруковано у ТОВ «Конві Прінт»
Свідоцтво ДК № 6115 від 29.05.2018
☎ Вул. Антона Цедіка, 12, м. Київ, Україна, 03680

Залишайте відгуки й отримуйте знижки на купівлю нових книжок

Помітили прикру
помилку?

Напишіть нам
про це.
Ми хочемо
ставати кращими!

Сподобалася
книжка?

Поділіться
враженнями
з іншими
читачами!

Лене Рейчел
АНДЕРСЕН

Томаш
БЙОРКМАН

БІЛЬДУНГ

нордичний
секрет
краси
і свободи

НАШ
формат